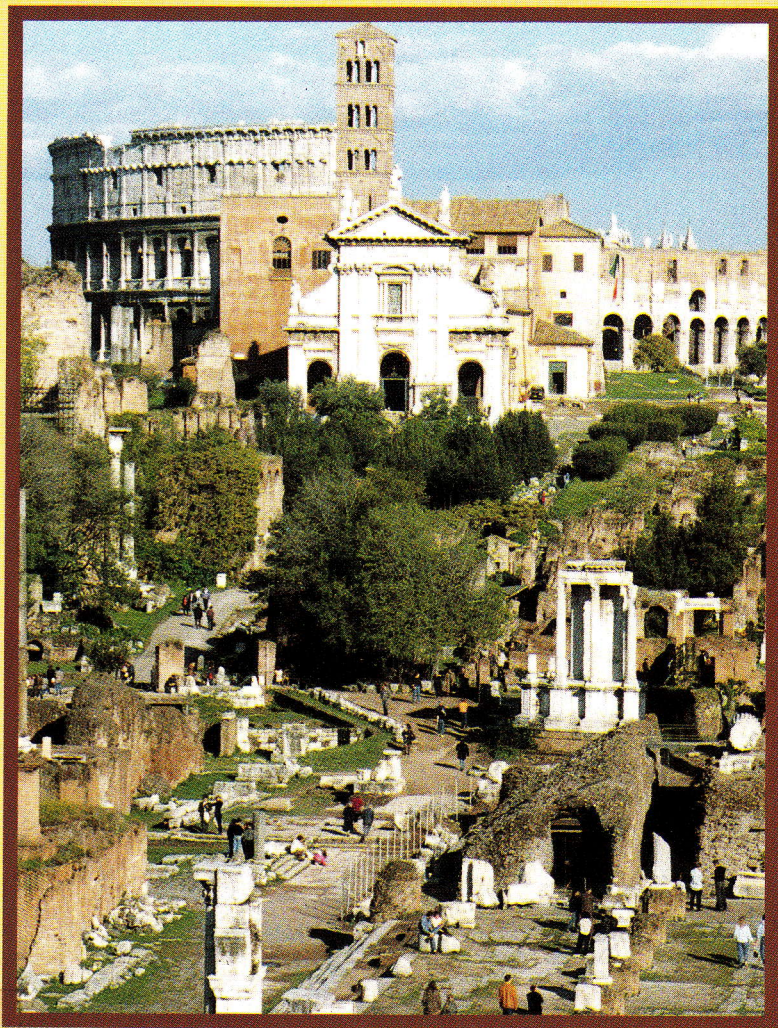

FERENCZY ENDRE • MARÓTI EGON • HAHN ISTVÁN

AZ ÓKORI RÓMA

TÖRTÉNETE

Ferenczy Endre – Maróti Egon – Hahn István

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

Szerkesztette
Harmatta János

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

Egyetemi tankönyv

Lektorálta
Borzsák István

Minden jog fenntartva. A mű egészének vagy bármely részének mechanikus, illetve elektronikus másolása, sokszorosítása, valamint információszolgáltató rendszerben való tárolása és továbbítása a Kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

A borítót tervezte Ghyczy György

© Maróti Egon, Ferenczy Endre örököse,
Hahn István örököse, 1992
Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt., Budapest, 2006

A térképeket az Atlas Antiquus von Heinrich Kiepert (Berlin, Dietrich Reimer.
Andrews & Steiner. é. n.) és N. A. Maskin: Az ókori Róma története
(Tankönyvkiadó, 1951) c. kiadványokból vettük át.

ISBN 978-963-19-4456-3

Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt.

www.ntk.hu

Vevőszolgálat: info@ntk.hu

Telefon: 06 80-200-788

A kiadásért felel: Jókai István vezérigazgató

Felelős főszerkesztő: Csuka Tünde

Felelős szerkesztő: Takács Edit

Utánnomásra előkészítette: Laki Péter

Műszaki szerkesztő: Görög Istvánné

Raktári szám: 04670

Terjedelem: 38,96 (A/5) ív

A hatodik kiadás változatlan utánnomása, 2008

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
a nyomda alapításának 126. esztendejében

Felelős vezető Papp Lajos vezérigazgató

Tel.: 66/887-400

<http://www.gyomaikner.hu>;

e-mail: knernyomda@gyomaikner.hu

Tartalomjegyzék

ITÁLIA ŐSKORA ÉS AZ ITÁLIAI NÉPEK TÖRTÉNETE A RÓMAI KIRÁLYSÁG BUKÁSÁIG (Írta: Ferenczy Endre) ..	11
BEVEZETÉS	13
Itália földrajzi adottságai	13
I. ITÁLIA ŐSTÖRTÉNETE	15
1. Az őskőkortól a vaskorszakig	15
2. Az indoeurópai törzsek (italicusok) bevándorlása és letele- pedése	20
3. A „latiumi” civilizáció	22
II. AZ ETRUSZKOK	25
1. Az eredet kérdése	25
2. Nyelv és írás	27
3. A városok	28
4. Vallás	30
5. Gazdaság és kultúra	31
6. Társadalmi és politikai szervezet	32
7. Terjeszkedés és hódítás	34
III. DÉL-ITÁLIA (MAGNA GRAECIA) ÉS SZICÍLIA GÖ- RÖG GYARMATOSÍTÁSA	36
IV. RÓMA TÖRTÉNETE A KIRÁLYSÁG KORÁBAN	39
1. Róma alapítása	39
a) Az irodalmi hagyomány Róma alapításáról	39
b) Régészeti koncepciók Róma alapításáról	42
2. A királyság korszakai	45
3. Róma királyai	46
4. A királyság korának társadalma és intézményei	48

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG ÉS AUGUSTUS KORÁNAK TÖRTÉNETE (Írta: Maróti Egon)	57
I. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG	59
A római köztársaság történetének forrásai	59
1. Róma a köztársaság első századában	62
a) Róma helyzete a királyság megdöntése után	63
b) Küzdelem a szomszédos népekkel	65
c) A gall betörés	67
2. A köztársasági államrend kialakulása	70
a) A patríciusok és plebeiusok küzdelmei	70
b) A tizenkéttáblás törvények	71
c) A plebeiusok harcának lezárulása	75
d) A köztársaság állami és politikai szervezete	77
II. RÓMA FELEMELKEDÉSE. ITÁLIA EGYESÍTÉSE. A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKE FELETTI HEGEMÓ- NIA MEGSZERZÉSE	84
1. Itália meghódítása	84
a) Közép-Itália meghódítása	85
b) A Pyrrhos elleni háború. Dél-Itália elfoglalása	90
2. A római állam a Kr. e. 3. század első felében	94
a) A római társadalom	95
b) Itália közigazgatása	96
c) A gazdasági élet	98
3. Róma és Karthago küzdelme a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti uralomért	101
a) A karthagói állam és politika a Kr. e. 3. század első felében	103
b) Az első pun háború	107
c) Róma és Karthago az első pun háborút követő időszak- ban	110
d) A második pun háború	113
4. Hódító hadjáratok a Földközi-tenger keleti medencéjében	114
a) Róma és a hellenisztikus államok	122
b) A második makedon háború	123
c) A III. Antiochos elleni háború	124
d) A harmadik makedon háború	126
5. A római állam és társadalom a 2. század első felében	128
a) A római külpolitika	129
b) A római társadalom a Kr. e. 2. század első felében	134

III. AZ ITÁLIAI RABSZOLGATARTÓ GAZDASÁG KIBONTAKOZÁSA ÉS VÁLSÁGA	141
1. A rabszolgatartó gazdálkodás kibontakozása a hódító háborúk idején	141
a) A rabszolgatartás fejlődése	141
b) Itália gazdasági életének átalakulása a 2. század első felében	145
2. Társadalmi harcok a Kr. e. 2. század második felében ...	150
a) Az első szicíliai rabszolgaháború és a pergamoni felkelés	151
b) A római földkérdés és Tiberius Gracchus reformkísérlete	158
c) Caius Gracchus tribunusi tevékenysége	162
d) Róma külpolitikai helyzete a Kr. e. 2. század végén ...	165
e) A második szicíliai rabszolgaháború	170
IV. A POLGÁRHÁBORÚK KORA	175
1. A köztársasági államrend válsága	176
a) Az itáliei szövetségesháború	177
b) Róma és Mithridatész első összecsapása, Marius és Sulla polgárháborúja	180
c) Sulla dictatúrája	186
d) A politikai helyzet Sulla halála után	189
e) A Spartacus-féle rabszolga felkelés	191
2. A köztársasági államrend bukása	197
a) A római állam helyzete a Spartacus-felkelés utáni időszakban	200
b) Az ún. első triumviratus kora	207
c) Pompeius és Caesar polgárháborúja	216
d) Caesar dictatúrája	220
V. A PRINCIPATUS KIALAKULÁSA	226
1. Politikai és társadalmi harcok Rómában Caesar halála után	226
a) A Caesar halála utáni napok Rómában	227
b) A mutinai háború	229
c) A második triumviratus megalakulása	230
d) Leszámolás Caesar gyilkosaival	232
e) Ellentétek a triumvirek között	232
f) Sextus Pompeius	234
g) Antonius Keleten	236
h) Octavianus és Antonius harca az egyeduralomért	238
i) A principatus megalakulása	241

2. Augustus principatusa	243
a) Augustus hatalma	244
b) A hadsereg, a tartományok és a külpolitika Augustus korában	246
c) A principatus társadalmi rendje	254
A RÓMAI CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETE (Írta: Hahn István) ..	261
I. KÍSÉRLETEK A PRINCIPATUS RENDJÉNEK MEG- SZILÁRDÍTÁSÁRA	263
1. A Iulius–Claudius-dinasztia császárai. Tiberius (Kr. u. 14–37)	263
2. Gaius Caligula (37–41) és Claudius (41–54)	271
3. Nero (54–68)	276
4. A polgárháború (68–69)	280
5. A Iulius–Claudius-kor áttekintése	282
II. A BÜROKRATIKUS MONARCHIA RENDJÉNEK KI- ALAKÍTÁSA (A FLAVIUS-DINASZTIA)	289
1. Vespasianus (69–79)	289
2. Titus (79–81) és Domitianus (81–96)	295
III. A RÓMAI BIRODALOM AZ ABSZOLUTISZTIKUS- BÜROKRATIKUS MONARCHIA KORÁBAN. AZ ANTONINUSOK (96–192)	299
1. Nerva	300
2. Traianus (98–117)	301
3. Hadrianus (117–138)	306
4. Antoninus Pius (138–161) és Marcus Aurelius (161–180) ..	314
5. Commodus (180–192)	320
IV. A RÓMAI BIRODALOM A 2. SZÁZADBAN	322
1. A gazdasági élet	322
2. A társadalom	331
3. Közigazgatás és államgazdaság	337
4. A válság előjelei	341
5. A szellemi élet	344

V. A KATONAI MONARCHIA	352
1. Septimius Severus (193–211)	352
2. A Severus-dinasztia (211–235)	359
3. A katonai anarchia (235–268)	363
4. Gallienus és a stabilizálódás kezdetei (260–268)	369
5. Az illyr katonacsászárok (268–284)	371
VI. A DOMINATUS KORA (284–395)	377
1. Diocletianus és a tetrarchia (284–305)	377
2. A polgárháború	385
3. Constantinus (313–337)	387
4. A Constantinus-dinasztia (337–363)	397
5. A Valentinianus-dinasztia (364–378)	403
6. Theodosius kora (379–395)	406
VII. A KETTÉOSZTOTT BIRODALOM ÉS A NYUGAT- RÓMAI BIRODALOM BUKÁSA (395–476)	412
1. A Nyugat-római Birodalom	412
2. A Kelet-római Birodalom	416
3. A hun birodalom	417
4. A Nyugat-római Birodalom bukása	418
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	423

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

ITÁLIA ŐSKORA
ÉS AZ ITÁLIAI NÉPEK
TÖRTÉNETE
A RÓMAI KIRÁLYSÁG
BUKÁSÁIG

Írta:

Ferenczy Endre

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

Bevezetés

Itália földrajzi adottságai

Az Appennini-félsziget Dél-Európának a Földközi-tengerbe nyúló három nagy félszigete közül a középső, földrajzi fekvése révén szinte kijelölt arra a jelentőségre, melyet a világtörténetben betöltött. (Az Itália nevet a félsziget az ókorban kapta.) Északon könnyen járható hágók kapcsolják össze Közép-Európával, délen a hozzá simuló Szicília és Málta szigetekkel hídként köti össze Európát Afrikával. A környező tengerek nyújtotta védettség, mely a más népekkel való kapcsolatok felvételének az előnyeit, de az inváziók veszélyét is magában hordta, nem jelenti egyszersmind a félsziget egységét földrajzi szempontból is. Az Appennini-félsziget négy, egymástól jól elkülöníthető tájegységre oszlik. Az első, a félszigetet átszelő, a névadó Appenninek hegyláncától északra elterülő hatalmas Pó-síkság a környező hegyekkel, inkább csak fekvésének közelsége révén kapcsolódik a félszigethez, melytől számos jellegzetesség választja el. Jelentőségét elsősorban gazdasági adottságai: termékeny, földművelésre alkalmas talaja biztosítja. Bár Liguria felé kikötésre is alkalmas partszegély tartozik hozzá, tengeri közlekedési lehetőségei az ókorban szűkösek voltak. Különösen jelentős a különbség éghajlat tekintetében Észak-Itália és a félsziget tőle délre elterülő vidékei között. Kontinentális éghajlatának szélsőségeit alig enyhíti a Tirrén-(Tyrrheni) tenger felől beáramló enyhe tengeri levegő, mely a Ligur-hegység akadályába ütközik, ugyanígy az Adriai-tenger felől is a hegyek miatt csak aránylag kis térségen át hatolhat be a melegebb légáramlás a Pó síksága felé. Mégis, földrajzi és egyben történeti jelentőségét biztosítják az Alpokon át Közép-Európával összekötő hegyszorosok, illetve az Appenninen Közép-Itáliával kapcsolatot teremtő hágók.

A következő, második földrajzi zóna, Közép-Itáliának az Adriai-tenger felé eső vidéke, hegyei miatt földművelésre nem alkalmas, gazdasági fellendülését a megfelelő kikötők hiánya is akadályozza. Ennek következménye, hogy e terület ritka népsűrűségű lakossága mind anyagi, mind kulturális tekintetben elmaradott a harmadik tájegység, a félsziget-

nek a Tirrén-(Tyrrheni) tenger felé eső, vele szomszédos vidéke mögött. Itt ugyanis Közép-Itáliának kikötőkben gazdag tengerpartja közelségében a letelepült lakosság csaknem valamennyi előnyben részesül, amelyet az ember számára a természet nyújthat. A gazdasági fellendülést biztosító kereskedelem lehetőségeit a számos kikötő és a tengerbe torkolló folyók szolgáltatják, a közeli hegységek értékes bányakincsei a gazdasági felemelkedés további forrásait jelentik. E természeti adottságoknak nagy szerepük van abban, hogy Közép-Itáliának ez a Tirrén-(Tyrrheni) tenger partján elterülő vidéke mind politikai, mind kulturális tekintetben nemcsak a félsziget, de az ókori világ legjelentősebb területévé váljék.

Az Appennini-félsziget negyedik (déli) zónájának a tengerektől távolabb eső vidékén a fennsíkok és a kis terjedelmű síkságok szerény méretű földművelésre és főként állattenyésztésre nyújtottak lehetőséget az ókorban. Ezzel szemben a tengerpartok lakossága, az Adriai-tenger, valamint a Tirrén-(Tyrrheni) és a Földközi-(Ión) tenger kikötőin át a történeti idők kezdetétől fogva élénk kereskedelmi forgalom révén jutott gazdasági, kulturális és politikai jelentőségre. Ez vonatkozik a félsziget déli partszegélyéhez közeli Szicília szigetére is. Itália története szempontjából nem kis jelentőségre tettek szert a Tirrén-(Tyrrheni) tenger szigetei is, melyek közül Elba ércbányái révén már a történet előtti korban szoros kapcsolatba lépett a vele szemben elterülő szárazföld népével, és bányakincseivel a félsziget gazdasági-kulturális fejlődésére jelentékeny befolyást gyakorolt.

I. Itália őstörténete

1. Az őskőkortól a vaskorszakig

Az Appennini-félszigeten az ősember feltűnésének legkorábbi nyomai az őskőkor (paleolitikum) alsó szakaszában ismerhetők fel. Ezek kivétel nélkül az Appennini-hegység keleti oldalán és a Pótól délre találhatók (Verona mellett Quinzano, ahol egy, a homo sapiens jellegzetességeit mutató nyakszirtcsont került elő a fosszilis fauna maradványai között), valamint a Liris völgye. Mellettük fontos őskőkori lelőhely Capri szigete, ahol egy jég (Riss)-korszakbeli mamut maradványaira bukkantak. Az első lelet, amely magát az embert jelezte, egy koponya, az őskőkor középső szakaszából, az Olmo helység (Arezzo közelében) és a Chiessa völgye jobb oldalának pleistocén kori agyagában végzett ásatás nyomán vált ismertté. A felső (késői) paleolitikum korszakából már számos ősemberre utaló emlék került elő (a liguriai Grimaldi-barlangokban, a Romanelli-barlangban, az Otrantói-szorostól délre stb.), melyekből az őskőkor lakosságára is következtetések vonhatók le. Főként a Grimaldi-barlangban talált negroid jellegű csontvázak alapján jött létre az a feltételezés, hogy az Appennini-félsziget lakossága ebben a korszakban a mediterrán népességhez tartozott, mely Afrikából vándorolt be a dél-európai félszigetekre.

Az Appennini-félsziget újkőkorból (neolitikum) feltárt emlékanyag már jelentékeny népsűrűségről tesz bizonyosságot. Különösen nagy jelentőségűeknek bizonyultak az itáliai újkőkor megismerése szempontjából azok az ásatások, amelyeket L. Bernabo Brea indított el az 1950-es évektől kezdődően a Lipari- és a vele szomszédos szigeteken. Segítségükkel sikerült pontosabbá tenni nemcsak Szicília és a környező szigetvilág, hanem a nyugat-európai újkőkorra vonatkozó ismereteinket is. A Stentinello (Siracusa közelében) és a többi dél-itáliai kultúra (Matera-kultúra Apuliában stb.), valamint északon a liguriai barlangok leletei is arról tanúskodnak, hogy a barlangokban és földbe vájt kunyhókban élő újkőkori ember a vadászat, halászat és gyűjtögetés mellett már fejlettebb foglalkozások (állattenyésztés, kezdetleges földművelés) útján is töreke-

dett biztosítani létfenntartását, sőt edénykészítéssel is megpróbálkozott. Ismerte továbbá a part melléki hajózást, és kapcsolatai voltak a Kelettel, amely a fémek, mindenekelőtt a réz használatával ismertette meg.

Az újkőkor népessége a paleolitikuméhoz képest – jellegét tekintve – alig változott, noha a más vidékekről történő beszivárgások valószínűsége fennáll. Települései mindenesetre sűrűsödtek az egész félszigeten.

A késő újkőkor szerves folytatásának tekinthető a kőrézkor (khalkolitikum vagy eneolitikum), melynek érintkezése kimutatható más földközi-tengeri civilizációkkal (balkáni, ibériai, afrikai kapcsolatok). Észak-Itáliában (a Lago Maggiore körül) a Lagozza-kultúra és (a Garda-tótól délre) a sírokban gazdag, az előbbinél fiatalabb Remedello-kultúra virágzásáról van tudomásunk. Lazio tartományban Rinaldone (Montefiascone mellett), Campaniában pedig Gaudio (Paestum közelében), mely a második világháború óta vált ismertté, a kőrézkori ember viszonylag fejlett civilizációjáról tanúskodnak. E korszak temetkezési szokásainak megismerése szempontjából különösen Gaudio szolgáltat értékes leletanyagot: itt ugyanis nagyszámú csontvázat találtak, melyek egy kör alakú előtérből sziklába vájt kemenceszerű, egymástól elválasztott üregekben voltak elhelyezve. Fegyvereik, amelyeket mellettük találtak, túlnyomórészt még kőből készültek.

Észak-Itáliában a nagy tavak partjain kifejlődött kőrézkori településeket palafitte (cölöpépítmény) kultúrának nevezik. A Lago di Maggiore körül kialakult Lagozza-kultúra lakóhelyei éppen úgy, mint a többi nagy tavak (Varese, Garda) körüli települések, cölöpépítményeken jöttek létre, és jórésztük a bronzkorban is továbbélt. Ez, az elsősorban biztonságukat védő építkezés, amely a halászat révén lakóik létfenntartását is szolgálta, a Dél-Franciaországtól egészen Magyarorszáig nyomon követhető harang alakú edények kultúrájával mutat rokonságot. Különálló jellegzetessége miatt meg kell említenünk Szardínia kőrézkori kultúráját, amelynek az erődítmény vagy lakótorony hivatását betöltő hatalmas kőépítmények (nuraghe-ok) a jellemzői, ezeket azonban újabban jóval későbbi időből, a Kr. e. I. évezred közepe tájáról származtatják.

A bronzkor térhódítása az Appennini-félszigeten kb. a Kr. e. II. évezred közepétől indul meg. Jelentősége, hogy átvezet már az ún. történeti időkbe, tehát abba a korszakba, amelynek életéről a régészeti emlékek mellett már írott (történeti) források is tájékoztatnak. Ebben a korban olyan régészeti emlékmennyiséggel találkozunk, amely kétségtelenül idegen bevándorlókra utal. Azok a kapcsolatok, amelyek már a kőrézkorban az Appennini-félsziget és a szomszédos területek között fennállottak, a bronzkorban erőteljesebbek lettek. Különösen intenzív, minden bizonnyal kereskedelmi kapcsolat alakult ki Szicília (és a környező szigetek) és az égei-tengeri civilizáció között, de ugyanígy kétségtelen az

Adriai-tenger felől behatoló kultúra hatása is. A bronzkori Itáliában két kultúrkör bontakozik ki. Az egyik északon a Pó-kultúra, mely elsősorban a Pó-síkságra és a ligur tengerpartra terjedt ki, a másik az Appennini-kultúra köre.

A Pó-kultúrkörre három településforma jellemző: az Alpeseektől délre, a nagytavak zónájában az ún. cölöpépítmények (palafitte), Vicenza vidékén a tőzeg-(mocsár) falvak (torbiere) és végül az ezeknél jóval későbbi települések, amelyek terramare (terra marna v. mara = zsíros föld) néven ismertek az Appennini-hegység északi lejtőjén és a mai Emilia tartományban.

E három különböző településforma a régészek többségének a véleménye szerint eltérő helyi tényezők hatására alakult ki, és eredetük nem hozható kapcsolatba a népesség különbözőségével. A cölöpépítmények és a tőzegfalvak Európa egyéb vidékeiről is ismert településformák. Észak-Itáliára jellemző településformának egyedül a terramare települések tekinthetők. Ezek négyszögű vagy trapezoid alakú, sánccal és vízesárokkaal körülvett, cölöpökre épült, tervszerűen utcákra tagolt telepek voltak, amire eddigi olasz elnevezésük is utal: palafitte arginate. Pigorini feltételezését, amely szerint a terramarékat a római castrum előképének kell tekintenünk, az újabb kutatás (G. Säflund, S. M. Puglisi) megcáfolta. A terramare emberei, mint eszközeikből is kitűnik, már földművelők voltak, és temetkezési módjuk a késő bronzkorra jellemző hamvasztás volt. Ez, valamint más adatok (borostyánkő, a ló használata stb.) alapján e kultúra hordozóit északról vagy északkeletről bevándorolt népnek tartják.

Az Appennini-félszigeten elterjedt másik bronzkori kultúra, az Appennini-kultúra népe (extraterramaricoli) a közép- és dél-itáliai barlangkultúra népével azonosítható. Nevét onnan nyerte, hogy lelőhelyei nagyrészt az Appennini-hegység gerince mentén, az Adria partjai közelében találhatók Bolognától Tarantóig (A. Rellini, S. M. Puglisi), de e kultúra kisugárzása ettől nyugatra fekvő területeken is kimutatható (Emilia, Marche, Toscana, Lazio). Az „appenninek” félnomád, pásztorkodást űző, harcias nép volt, amelynek metszett vagy égetett, szalagdíszes, pontozott kerámiája a tejiparban alkalmazott edényeket alkotott (kanak, köpülők).

Az itáliai bronzkor fénykoráról meggyőző adatokat szolgáltat az aiol (Sziciliától északra fekvő) szigetvilág (Kr. e. 1600 körül). Minthogy a minósi-mykenéi civilizáció Nyugat felé irányuló kereskedelmének fontos állomásai voltak ezeken a szigeteken éppen úgy, mint magában Sziciliában (Siracusa környéke, Thapsos, Milazzo) találkozunk az elföldelés (inhumatio) olyan temetkezési rítusával, mely szerint a csontokat hatal-

mas kőedényekben helyezték a földbe. Fellelhető továbbá ugyancsak az aiol szigeteken az Appennini-civilizáció importált kerámiája is.

A bronzkorból a vaskorba való átmenet időszaka a Kr. e. II. évezred utolsó századaiban kezdődik és a Kr. e. I. évezred első századaira (12.–10/9.) is kiterjed. Ez az átmeneti korszak a Proto-Villanova-kultúra (az elnevezés Patroni olasz régésztől ered), mivel az itáliai vaskort általában Villanova-kultúrának nevezik egy Bologna közelében levő faluról, ahol az 1850-es években első nyomait Gozzadini feltárta.

A Proto-Villanova-kultúra, amelyet az urnamezők kultúrájával azonosítanak, a bányászat elterjedését és vele a fémipar fellendülését hozta. Ennek nyomán a vasból készült fegyvereket használó népek léptek a történelem előterébe. A Kr. e. II. évezred végén (Kr. e. 1100 táján) népvándorlásszerű folyamat indul meg az ókori világban. Az északról érkező dórok megdöntik a mykénéi civilizációt, a „tengeri népek” megtámadják Egyiptomot, összeomlik a hettiták birodalma, a filiszteusok betörnek Palesztinába. A népek mozgása azonban nem szorítkozott a Közel-Keletre: Európában is megállapítható a korábbi civilizációk átalakulása, ami új népek feltűnését valószínűsíti. Az urnamezők által jellemezhető civilizáció, amely először az Alpoktól északra terjed el, behatol Galliába és az Ibériai-félsziget északi részébe, majd teret nyer az Appennini-félszigeten is, ahová egyrészt a Juli Alpok felől, másrészt az Adria felől érkezik. Pianello di Genga (Ancona közelében), valamint délebbre Timmari (Matera és Potenza között) helységeken tártak fel proto-villanovai korból származó hamvasztásos temetkezéseket. Jellemzőjük: geometrikus motívumokkal díszített bikonikus (kettős kúp) vagy gömb alakú urnák, amelyek később az Appennini-félsziget egész területén fellelhetők (Fontanella, Este Bismantova, Emilia tartományban, Montaleonében, Umbriában), Terniben, sőt Etruriában is Allumiere della Tolfa körzetében.

A Proto-Villanova-kultúrát létrehozó nép már indoeurópai nyelvű volt, és több hullámban érkezett a félszigetre. Az indoeurópai nyelvű törzsek bevándorlása minden valószínűség szerint kapcsolatban állott a Földközi-tenger medencéjében élő népek főntebb említett helyváltoztatásával. Arra vonatkozólag azonban, hogy ezt a vándorlást mi indította el, a különféle feltevések nem nyújtanak meggyőző magyarázatot. Nem hiányzik másfelől olyan nézet sem, amely egyáltalán tagadja az Appennini-félszigetre új népek bevándorlását a Kr. e. II. és I. évezred fordulóján (G. Patroni). Az ókori Itália civilizációjában azonban kétségtelenül megállapítható, hogy fontos átalakulás történt (a mediterrán jellegű kultúra visszaszorulása, új vallási, művészeti stb. elemek feltűnése). Ez a folyamat, mely a Proto-Villanova-korban kezdődött és a Villanova-

kultúra kialakulása és elterjedése nyomán bontakozott ki, elválaszthatatlannak tekinthető új népek megjelenésétől és térhódításától.

Itália vaskorszaka, a Villanova-kultúra (mely az ún. hosszú kronológia szerint a Kr. e. 11/10. sz.-ban, az ún. rövid kronológia szerint a 9/8. sz.-ban kezdődött) földrajzi kiterjedését teljes bizonyossággal nehéz meghatározni. Két csoportja azonban világosan megállapítható: 1. Bologna vidékén, az Appenninek, a Panaro és a Foglia folyók között, 2. Toscana és Lazio térségében, az Arno és a Tevere között, továbbá Campaniában (Capua és Salerno vidékén, valamint Fermo közelében) Marche tartományban.

A bolognai térségben a Villanova-kultúra 5 fázisát szokták megkülönböztetni, amelyek a Kr. e. 950–525-ig terjedő korszakban alakultak ki. Ezek: San Vitale-, Benacci I, Benacci II, Arnoaldi- és végül a Certosa-kultúra.* (Ez utóbbi már teljességgel etruszknak tekinthető.)

Míg az első két korszakra még a hamvasztásos temetkezés a jellemző, a továbbiakban az elföldelés rítusa terjedő tendenciát mutat, úgyhogy az Arnoaldi-szakaszban a kétféle temetkezés egyensúlyba kerül. A Villanova-kultúra kezdeti periódusaiban a hamvakat tartalmazó urnákat földbe vájt lyukakban (pozzi) helyezték el, fejlett korszakára pedig a temetkezés jellegzetes rítusává vált a halott hamvainak bronzvázában (ossuariumban) történő elhelyezése. Ez két fogantyúval ellátott, egymásba helyezett csonkakúphoz hasonló edény volt, amelyet általában a görög művészetből átvett ábrákkal díszítettek.

Az Appennini-félsziget északkeleti vidékein (Venezia tartományban) a korai vaskori kultúrát (Padova közelében) az Este I–IV. kultúra (atesinai civilizáció) emlékei képviselik. Az Este I. kerámiája még szorosan az urnamezők civilizációjához kapcsolódik, míg az Este II. a Benacci II. emlékanyagával állítható párhuzamba. Valószínűnek látszik, hogy az Este II. kultúrája a situla- (egy fémedénytípus) készítés és általában a bronz toreutika (fémművesség) egyik központja volt. Az Este III. fejlett kerámiája (egymásba illesztett kettős kúp alakú situlája) révén érdemel figyelmet. Az Este IV. már a Latène-korszak (kései vaskor) kétségtelen sajátosságait mutatja fel.

Az észak-itáliai nagy tavak vidékén, Lombardiában és Piemontban a Golasecca-(ligur) kultúra, míg Picenumban az urnasíros (elföldelési jellegű) rítus az uralkodó (Novilara, Belmonte stb.), amely nem vonhatta ki magát az Illyria felől érkező hatások alól sem. Apuliában és Iapygiában a bronzkorban már kifejlődött urnamezők kultúráját a mykénéi civilizáció tartotta hatása alatt. A Tirrén-(Tyrrheni) tenger oldalán, elsősorban

* A Benacci I–II. és az Arnoaldi azokról a földbirtokosokról kapták nevüket, akiknek földjén a sírmezőket megtalálták. A Certosa-kultúrát egy Bologna közelében levő helységről nevezték el.

Campaniában, Cumae-ban, Capuában egy másik elföldelő civilizáció, a Fossa-kultúra terjedt el, mely aknasírokba temette halottait. (Ezek földbe vájt, négyszög alakú üregek, amelyek fölé kis kövekből piramist emeltek, és a csontokat alatta helyezték el.) Campaniában előfordul a fakoporsóban való temetkezés is, igen gazdag sírmellékletekkel (fegyverek, fibulák stb.).

2. Az indoeurópai törzsek (italicusok) bevándorlása és letelepedése

Mint a (főntebb említett) régészeti emlékegyéből kitűnik, a Kr. e. II. és I. évezred fordulóján vándoroltak be az Appennini-félszigetre azok az indoeurópai törzsek, amelyeket gyűjtőnéven italicusoknak nevezünk. Két, lényegesen eltérő dialektust beszélő törzsük, a latin-faliscus és az oscus-umber nagy jelentőségű történeti szerepre voltak hivatottak az ókori Itália történetében. Az ókori írók a latinok és a Siculi népének ősi kapcsolatait is említik, de az ezekre vonatkozó forrásanyag szegényes. A latinok alkották a latin-faliscusok túlnyomó többségét, és a Tiberis alsó folyása mellett, az attól délre elterülő síkságot szállták meg a tengertől az Albai- és Sabin-hegyekig. Ezen, a róluk *vetus Latium*-nak nevezett területen jöttek létre az „őslatinok” (*prisci Latini*) jelentőssé vált városai: Roma, Praeneste, Satricum, Tarracina, Tibur, Nomentum, Pedum, Fideneae, Ardea, Signia, Setia, Circei, Gabii, Cora, Lanuvium, Labicum, a törzs központjának számító és a rómaiak által később elpusztított Alba Longa, továbbá Lavinium, Tusculum és Aricia, melyek utóbb fontos szerephez jutottak a latin törzs (*nomen Latinum*) történetében. A faliscusok a Tiberistől északra (Dél-Etruriában) települtek le, és kis létszámuk, valamint kedvezőtlen földrajzi helyzetük miatt nem játszhattak említésre méltó szerepet Itália történetében. Ismertebb városaik voltak: Falerii és Pescennia.

Az oscus-umber dialektust beszélő italicusok a latin-faliscusoknál jóval nagyobb területet szállták meg Közép- és Dél-Itáliában. Umbriától Bruttiumig és Lucaniáig települtek le törzseik, amelyek között a közép-itáliai hegyvidéket foglalta el a – számát tekintve is – legjelentékenyebb törzs, a samnisoké. Mellettük utóbb fontos szerepet játszottak Itália és Róma történetében a sabinok, a hernicusok, az aequusok és a marsusok. A latin-faliscus és az oscus-umber dialektus közötti eltéréseket figyelembe véve valószínűnek kell tartani, hogy az italicusok e két dialektust beszélő ága egymástól már korábban elvált, és különböző időpontokban érkezett az Appennini-félszigetre. Az oscus-umber dialektus legfontosabb emléke az 1444-ben az ókori Iguvium (a mai Gubbio) területén

talált 7 tábla, melyek valószínűleg a római köztársaság korában keletkeztek (Kr. e. 6–3. sz.). Ezek Iguvium kultikus naptárát s az ünnepekhez kapcsolódó áldozati előírásokat tartalmazzák, és bepillantást engednek az umberek istenvilágába, valamint társadalmi berendezkedésükbe is (Devoto, Coli).

Az italicusokkal közel egy időben, valószínűleg közvetlenül utánuk érkeztek Itáliába az ugyancsak indoeurópai illyrek: többségük az Appennini-félsziget déli vidékein, elsősorban Apuliában telepedett le. Ezek az Adriai-tenger túlsó partjáról jött bevándorlók összeolvadtak az őslakossággal, és így keletkeztek a Dauni, Peucetii, Sallentini, Messapii és Calabri népei, melyek az Iapygi összefoglaló nevet kapták. Ugyancsak indoeurópai eredetűek voltak az Appennini-félsziget északkeleti vidékére (a mai Veneto tartomány területére) bevándorolt venetek, akik az Este-(Ateste) kultúra hordozóinak tekinthetők. Az a nyelv, melyen a venet feliratok íródtak, közel áll az italicus nyelvekhez.

A régészeti és irodalmi források kevés adatot nyújtanak Itáliá őslakosságáról, azaz az Appennini-félsziget indoeurópai népek bevándorlása előtti (mediterrán) lakóiról. A bevándorló indoeurópaiak e népeket csaknem teljesen magukba olvasztották, úgyhogy többnyire csak a helynevek, valamint néhány nyelvükből átvett jövevényszó árulják el jelenlétüket. Ezek közé a praeindoeurópai népek közé tartoznak Észak-Itáliában a Pó-síkságon a venetek által megszállt terület és a Garda-tó között az euganeusok és a ligurok, akik a Nyugati- és Középső-Alpok zónájában laktak a Lago Maggioreig és a Ticinóig terjedő síkságon (a róluk Liguriának elnevezett területen), valamint Észak-Toscanában egészen az Arno torkolatáig. (Feltevések szerint ligurok, illetve velük rokon nyelvű törzsek laktak Dél-Franciaország és az Ibériai-félsziget jelentős területeit is.) A ligurok a mediterrán civilizáció népességének legrégebbi rétegéhez tartoztak, és elismert harciasságuk miatt az ókorban gyakran találkoztunk velük mint zsoldos katonákkal.

Ugyancsak az indoeurópai bevándorlást megelőző népességhez számítható Észak-Picenumban a Novilara-feliratok népe (Asili?), valamint Szardínia őslakói, a szárdok és Korzika szigetének a lakossága. Tudunk Szicília praeindoeurópai népességéről is (Protosiculi). Ezekhez tartoztak a Nyugat-Szicíliában lakó Sicani és az Eryx-hegység körül élő, valószínűleg Kis-Ázsiából betelepedett Elymi.

3. A „latiumi” civilizáció

Az ókoriak Latiumnak (ma Lazio tartomány) nevezték azt az egész vidéket, mely a Tiberis (Tevere) alsó folyásától a Lirisig (Garigliano) terjedt. Így kizárták belőle északon Etruriát és északkeletre a sabinok földjét, viszont hozzákapcsolták délre a volscusok, a hernicusok és auruncusok területét. Ezért azután különbséget tettek *Latium vetus* vagy *antiquum*, tehát a latinok által tulajdonképpen lakott vidék és a *Latium adiectum* vagy *novum* között, melyeknek népeit már a történeti időben kényszerítették uralmuk alá a rómaiak.

A régészek az ókori Latium területén a Kr. e. 10. sz. kezdetétől a Kr. e. 6. sz. kezdetéig fennállt kultúrát „latiumi” civilizációnak nevezik, és általában négy periódusra tagolják (H. Müller-Karpe, M. Pallottino, G. Colonna, L. Quilici). Az első periódus emléktáráján kétségtelenül megállapítható a Villanova-kultúra kezdeti (átmeneti) korszaka, a Proto-Villanova-kultúra Dél-Etruriában kialakult ágának, az Allumiere-kultúrának a hatása.* Jellemző a latiumi civilizáció első szakaszára a hamvasztásos temetkezés (kunyhó alakú urna). Legfontosabb lelőhelyei: Roma, Palombara, Sabina, Velletri, Anzio, főleg azonban az Albai-dombok nyugati oldala. A latiumi civilizáció 2. korszakának (Kr. e. 8. sz.) jellemzői egyfelől a Dél-Etruria városaiban (Tarquinii, Veii, Caere stb.) virágzó Villanova-kultúra hatása, másfelől a Campania tengerpartján (Capua, Salerno, Sala Consilina, Cumae, a Sarno völgye) elterjedt (a korábbiak során említett) Fossa-kultúra. Colonna, jeles olasz régész szerint ebben a korszakban, a Kr. e. 8. sz. közepén (a római irodalmi hagyománnyal megegyezően) történt Róma városának megalapítása, egyidejűleg Latium etruszk jellegének a kifejlődésével. Ezt egyéb adatok mellett a satricumi szentély bucchero vázáján** és a S. Omobono térségében egy cseréptöredéken olvasható etruszk felirat is valószínűsíti.

A latiumi civilizáció 3. korszaka (Kr. e. 8. sz. második felétől kezdődően) egyrészt a Veii-ben és Tarquiniben virágkorát élő Villanova-kultúra, másrészt a campaniai parton (Pithecussae, Cumae) kialakult első nyugati görög gyarmatok kultúrája hatását tükrözi. Legjellemzőbb újdonsága ennek a rövid korszaknak a fazekaskorongon készült, festett, görög kerámiatárgyainak importja, amelynek az ásatások nyomán (Rómában, Tivoliban stb.) számos emléke került napfényre. Az italicus és görög geometrikus kerámia viszonylag sűrű előfordulása, a Palatinuson feltárt kunyhók és egy kultuszhely nyomai a Quirinalison igazolják,

* Allumiere helység 74 km távolságra Rómától, a Tolfia-hegységhez tartozó Grazie-hegy déli oldalán, 18 km-re Civitá Vecchiától.

** Bucceronak nevezik azokat a főleg etruszk zónában talált, kevert agyagból készült, egyszínű sötét vagy fekete edényeket, melyekbe díszeket és alakokat karcoltak.

hogy Róma jelentékeny kiterjedést és kultúrában komoly fejlődést ért el a 2. korszak állapotaihoz képest.

A Kr. e. 8. sz. végén és a 7. sz. kezdetén elterjedő ún. orientalizáló („keleties”) kultúra, amelynek nyomai felismerhetők Cumae-ban, Etruriában és Campaniában, átalakító hatással volt a latiumi civilizációra is. A latiumi civilizáció e 4. korszakának emlékei, amelyek elszórtan találhatók Latium egész területén, arról tanúskodnak, hogy már élénk kereskedelmi forgalom volt kialakulóban Dél-Etruria és Campania között. Erre vall a protokorinthosi kerámia gyakori előfordulása és görög edények Cumae-ban és más dél-itáliai görög gyarmatvárosokban készült utánzatainak feltűnése Latiumban. Az orientalizáló hatás teljes kifejlődése jellemzi a 4. korszak középső szakaszát, amelyben a Bernardini és Barberini, valamint a palestrinai és tivoli sírokban importált föníciai, egyiptomi, ciprusi stb. arany, ezüst és elefántcsont ékszereket, továbbá keleti mintára készült, görög hatást is tükröző etruszk dísz tárgyakat találtak. Bár e sírok – feltevés szerint – az etruszk királyság uralkodó osztályához tartoztak, a latin elem lényeges szerepére utal a Praenestében, a Bernardini-sírban talált, aranyfibulára vésett, első latin nyelvű felirat (*Manios med vhevhaked Numasioi*). Az írásbeliség elterjedését Latiumban legkésőbb a 7. sz.-ban bizonyosságnak kell tekinteni.

Fontos körülményként kell megemlíteni a latiumi civilizáció 4. szakaszában az Appenninek keleti oldalán kialakult kultúrával való kapcsolatok felvételét. Tivoliban és Frosinonében olyan (kétfülű) vázákat találtak, amelyek megegyeznek az Alfadena (Aufidena) nekropoliszaiban (az Abruzzok hegységében levő Aquila tartományban) megismert típusokkal. Ezek minden valószínűség szerint a Liris folyó völgyén át jutottak el Dél-Latiumba. Lazio tartomány más helyein (Cassino sírjaiban, Monte Cassino stb. szentélyeiben) olyan fibulák és más tárgyak kerültek napfényre, amelyek Samnium és Picenum vaskori kultúrájának jellegzetességeit viselik. Colonna ezeket a régészeti jelenségeket a római irodalmi hagyománynak azokkal az adataival kapcsolja össze, amelyek a sabinok Kr. e. 7. és a volscusok és aequisok Kr. e. 6. sz.-i latiumi betöréseiről adnak hírt. Miután az újabb kutatások (Werner, Poucet, Alföldi) ezeknek az irodalmi forrásadatoknak a hitelességét kétségbevonták, a velük kapcsolatos régészeti elméletek is felülvizsgálatra szorulnak.

Bibliográfia

1. Régészeti irodalom

R. Pittioni: *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*. Wien, 1949., ua.: *Italien-Urgeschichtliche Kulturen*. RE IX. Suppl. Bd.

1962. 105–371., G. Kaschnitz-Weinberg: *Italien mit Sardinien, Sizilien u. Malta, Handbuch der Archaeologie II.* 1. München, 1950., G. Patroni: *La Preistoria.* In: *Storia d'Italia*, Roma, 1951²., A. Radmilli: *Dal paleolitico all'età del bronzo.* In: *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, Roma, 1974. I. 71–522., D. and Fr. R. Ridgway: *Italy Before the Romans.* London—New York—San Francisco, 1979., L. Quilici: *Roma primitiva e le origini della civiltà laziale.* Roma, 1979.

2. Nyelvészeti irodalom

R. S. Conway—S. E. Johnson—J. Whatmough: *The Prae-Italic Dialects of Italy* (PID). London, 1933., 1968²., V. Pisani: *Le lingue dell'Italia oltre il latino.* Torino, 1953., ua.: *Le lingue preromane d'Italia: Origini e fortune.* In: *Popoli e civiltà d'Italia antica*, 6. 1978. 17. sk., E. Vetter: *Handbuch der italischen Dialekte 1. Texte mit Erklärung, Glossen, Wörterverzeichnis.* Heidelberg, 1953., O. Parlangeli: *Studi Messapici.* Milano, 1960., M. Lejeune: *Manuel de la langue vénète.* Heidelberg, 1974, G. Devoto: *Tabulae Iguvinae.* Roma, 1962³., ua.: *Scritti minori 1–2.* Firenze, 1958–1967.

3. Vallástörténet

Hahn I.: *Istenek és népek.* 2. átd. és bőv. kiad. Budapest, 1980., G. Dumézil: *Mitra-Varuna. Essai sur deux représentations indoeuropéennes de la souveraineté.* Paris, 1948., ua.: *L'ideologie tripartite des Indo-Européens.* Bruxelles, 1958., ua.: *Mythe et épopée. L'ideologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indoeuropéens, I–III.* Paris, 1968–1973., ua.: *Les dieux souverains des Indo-Européens.* Paris. 1977.

4. Interdiszciplináris kutatások

Harmatta J.: *Neolitikori írásbeliség Közép-Európában?* Ant. Tan. 13. 1966. 255 sk., ua.: *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet.* Arch. Ért. 94. 1967. 215 sk., ua.: *Az indoeurópai népek régi településtörténetei és vándorlásai.* MTA Nyelv- és Irod.-tud. Oszt. Közlem. 27. 1971. 309 sk., ua.: *Kereskedelmi útvonalak a Kárpát-medence, Észak-Itália és Görögország között a korai vaskorban.* Arch. Ért. 94. 1967. 133 sk., ua.: *Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland.* Acta Arch. Hung. 20. 1968. 153sk.

II. Az etruszkok

1. Az eredet kérdése

Források

Hérodotos VI. 22 sk., VII. 153 sk., Thukydides VI. 4–5., Diodóros XI. 20 sk., 38 (elsősorban Timaios Historiae című műve alapján); Pindaros és Bakkhylides költeményei.

A régészeti és numizmatikai forrásokról: H. Bengtson: *Griechische Geschichte*. München, 1969⁴. 182 sk., J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée occidentale*. 32 skk.

Feliratok

C. Pauli; O. A. Danielsson és mások: *Corpus Inscriptionum Etruscarum (CIE) I–III*. 1. 1893–1902. (nem teljes), A. Fabretti: *Corpus Inscriptionum Italicarum (CII) I–III*. Torino, 1967., M. Pallottino: *Testimonia linguae Etruscae (TLE)*. Firenze, 1954., A. J. Pfiffig: *Die etruskische Sprache. Versuch einer Gesamtdarstellung*. Graz, 1969.

A régészeti forrásanyag (nekropolisok, ásatások az etruszk városokban stb.) áttekintése (irodalom).

Irodalmi források

Elszórt adatok Hérodotos, Dionysios, Halikarnasseus, Livius, Strabón, Tacitus, Valerius Maximus, Iustinus műveiben.

Róma felemelkedése előtt már volt egy itáliai nép, amely történelemformáló szerepet vívott ki a Földközi-tenger középső medencéjében: az etruszkok. Ez a körülmény önmagában is magyarázná az érdeklődést, amely e nép és története felé már az ókortól kezdődően megnyilvánult: fokozta ezt az a homály, amely az etruszkok eredetét körülvette, és már az ókorban vitákat idézett elő, melyek nem zárultak le a jelenkorban sem. Ha az előbbiekhöz hozzávesszük, hogy nem tekinthetők eldöntötnek máig sem az etruszkok vallásával, nyelvével és társadalmi-politikai szervezetével kapcsolatos problémák, nem hat meglepőnek, hogy a ró-

mai történet egyik legmodernebb kézikönyve (Bengtson) változatlanul titokzatos népeknek nevezi az etruszkokat.

Az ókori írók többsége, élén Hérodotoszal, a történetírás atyjával (I. 94) azon a nézeten volt, hogy az etruszkok Kis-Ázsiából, Lydia tartományból vándoroltak be Itáliába, és telepedtek le az Arno és Tiberis közötti vidéken. Egyetlen ókori történetíró, a halikarnassosi Dionysios képvisel a többiektől eltérő felfogást (I. 30), azt állítva, hogy az etruszkok nem bevándoroltak, hanem őslakók Itáliában. A legújabb korban az ókorban kifejtett két teória mellé az etruszkok eredetéről fellépett egy újabb is: az ún. északi eredet teóriája. Ez lényegében azokra a változásokra támaszkodik, melyek az indoeurópaiak (italicusok) bevándorlása következtében Toscana területén az Appennini-kultúrában keletkeztek, és az ettől elütő Villanova-kultúrát létrehozták. E teória alapítója, a francia N. Fréret és követői, B. G. Niebuhr, K. O. Müller stb. szerint az Itáliába benyomuló népek között ott voltak az etruszkok is, akik az ehhez az elmélethez csatlakozó nyelvészek (W. Corssen, E. Lattes) szerint indoeurópaiak voltak. Újabban e nézet tekintélye erősen lehanyatlott. Bár vonzerejéből már sokat veszített, jelentős táborra van – elsősorban a nyelvészek körében – (A. Trombetti, F. Ribezzo, G. Devoto) az etruszkok őslakos jellegét bizonyító nézetnek, amelyet egyes régészek is elfogadnak (C. Schuchhardt). Legelterjedtebbnek tekinthető századunkban az etruszkok keleti eredetét hirdető teória (O. Montelius, B. Modestov, G. Körte, P. Ducati, G. Patroni, A. Piganiol, R. Bloch stb.), mely nem éri be az ókori források tanúságtételével, hanem bizonyítékai között felhasználja a régészet és a nyelvészet területéről származó adatokat is. Mindenekelőtt hivatkozik arra, hogy a Villanova-kultúrában a Kr. e. 8. sz.-ban végbemenő átalakulás: a hantolások temetkezés szokásának a hamvasztás melletti feltűnése, majd úgyszólván kizárólagossá váló elterjedése nem magyarázható egy belső fejlődés előidézte változással. Annál kevésbé, mert ez az átalakulás párhuzamos a közel egy idejű kis-ázsiai fejlődéssel mind e temetkezési szokások, mind a vallási fejlődés tekintetében. Kiegészíti ezt az érvelést III. Ramsesnek a „tengeri népek” fölött aratott győzelem emlékére állított Medinet-Habu-i feliratán az etruszk nép valószínű említése (*Turuša*) és ennél nagyobb súllyal (az 1885-ben) Lémnoson talált oszlop felirata, amely mind szókincs, mind alaktan tekintetében szoros rokonságot mutat az etruszkkal.

Az etruszkok eredetéről a legújabb nézet egy olasz (M. Pallottino) és egy német (F. Altheim) tudóstól származik, akik megegyezően és közel egyidejűleg (1947-ben, ill. 1950-ben), egymástól függetlenül dolgozták ki teóriájukat. Eszerint az etruszkok eredete nem tekinthető döntő jelentőségűnek az etruszk nép jellegének meghatározása szempontjából, mint-hogy nincs bizonyíték arra, hogy az etruszk nép a maga egészében

bevándorolt vagy autochthón nép lett volna. Ezért Pallottino és Altheim az eredet helyett annak a vizsgálatát helyezte előtérbe, hogy milyen népi összetevőkből jött létre az etruszkok népe. Kutatásaik eredményeképpen arra a megállapításra jutottak, hogy az etruszk nép már Itáliában jött létre. A Villanova-kultúrában, amelyet szerintük az autochthón (praeindoeurópai) lakosságra telepedett bevándorló indoeurópai italicusok hoztak létre, az őslakosság nem veszítette el népi egyéniségét. A Kr. e. 8. sz. közepén a Villanova-kultúrában észrevehető szakadás következett be. Az Appennini-hegységtől délre, a Villanova területen erős orientális befolyás vált érezhetővé: végbement a Villanova-kultúra etruszk kultúrává való átalakulása. Azok az új telepesek, akik a déli (etruszk) Villanova-kultúrát megteremtették, az elő-ázsiai városi magasműveltséget hozták magukkal, és mind kulturális szempontból, mind politikai fejlettség tekintetében felülmúlták az itt élő (korábbi) népességet. Ennek volt a következménye, hogy a régi Villanova-népesség a fejlődés során átvette az újonnan érkezettek kultúráját és nyelvét. Másfelől viszont, mivel az (autochthón) őslakosság és a rájuk telepedett indoeurópai bevándorlók számszerű többségben voltak a Kis-Ázsiából érkezettekkel (az etruszkokkal) szemben, ezek egyedül kulturális és politikai fensőbbségüknek köszönheték vezető szerepük fenntartását, illetve az összeolvadás nyomán létrejött társadalomban az etruszk domináló jellegét.

2. Nyelv és írás

A Közel-Keletről bevándorolt, a görögök által tyrsénosoknak nevezett etruszkok és a Villanova-lakosság összeolvadásában jelentős szerep jutott az etruszkok nyelvének, amely fontos eszköze volt az itáliai etruszk nemzet (nép) kialakulásának. Az egységes köznyelv, a nemzeti összetartozás nélkülözhetetlen alapja alkotta meg az etruszk nemzet megjelölésére a Tursikina = Tuscus szót, amely egy clusiumi aranyfibula feliratán olvasható (Heurgon).

Az etruszk ethnogenesisben a köznyelv kialakulása mellett nagy jelentőségű szerep jutott az írás bevezetésének, minden magaskultúra nélkülözhetetlen kellékének. A görög kultúra hatása az etruszkok életére ezen a területen is döntő volt. A Kr. e. 700 táján meghonosodó etruszk ábécé a nyugat-görög ábécékhez tartozott, melyektől mindössze egy lényeges jegyben tért el (A ψ hangértéke az etruszkban nem *psz*, hanem *kh*.) A görög ábécé átvételére feltevések szerint a dél-itáliai görög Kyme közvetítésével került sor.

A görög írás átvételét voltak hivatva megkönnyíteni azok az ábécémódellék, amelyek a görög ábécét az etruszk nyelvhez alkalmazták. Ezek

közül a leghíresebb a Marsiliana d'Albegna írástábla a Kr. e. 700 körüli időből, amelyet valószínűleg a Közel-Kelet és a Görögország közötti kereskedelmi forgalom bonyolítói használtak. Az etruszk ábécé görög jellege következtében a ránk maradt nagyszámú (cca. 9000) etruszk felirat olvasása nem jelent komoly nehézséget – beleszámítva azt a körülményt is, hogy a korai etruszk feliratok bal felé íródtak. Tekintettel azonban arra, hogy a feliratok szövege jórészt állandó jellegű, amennyiben többségük sírfelirat vagy általában a vallási élet körébe tartozik, az etruszk szókinsz megértése ma sem tekinthető megnyugtatóan megoldottnak.

3. A városok

A Kis-Ázsiából bevándoroltak és az Arno és Tiberis közötti Villanova-lakosság összeolvadásával egyidejűleg jöttek létre az etruszk városok, először a Tirrén-tenger partján, majd a félsziget belsejében (a mai Tosca-na és Emilia tartományok területén), jelezve az új (etruszk) kultúra terjedésének irányát. A Villanova-kultúra falvaival szemben a keleti és görög jellegzetességeket egyesítő etruszk városállamok megjelenése jelentette azt a döntő változást, amelyet az Appennini-félsziget átélt a történeti idők hajnalán.

A régészeti és irodalmi források egybehangzó tanúsága szerint az etruszkok legrégebb és leghatalmasabb városa Tarquinii (a mai Tarquinia) volt. Erre utal a város neve is, amely az etruszk hagyomány szerint Tarchontól, az etruszkok egyik hőstől, a 12 etruszk városállam szövetsége megteremtőjétől ered. De Tarquinii jelentőségét húzta alá az a monda is, mely innen származtatta Tagent, a *disciplina Etrusca*, az etruszk vallás legfontosabb ága, a *haruspicina* (az állati test belső részeiből való jóslás) megalapítóját. Tarquinii legkorábbi etruszk sírjai ezt a várost a Keletre utaló népi jellegzetességek legpregnansabb őrzőjének és kifejezőjének mutatják. Tarquinii metropolisaiban, azokban a sírkamrákban, amelyekben az etruszk temetkezési rítusnak megfelelően a halottakat azokkal a tárgyakkal és eszközökkel együtt helyezték el, amelyekre haláluk után is – az etruszkok hite szerint – szükségük lehetett, nagy számban találhatók az Égei-tenger térségéből származó import tárgyak. Ilyenek a Közel-Keletről származó művészeti alkotások: oroszlánok, szphinxek, chimaerák stb. bronzból készült ábrázolásai, valamint egyéb bronzdíszítések és kerámiák. Kimagasló jelentőségű az a 8. század végére datálható sírkamra, amelyben egy olyan fajanszedényt találtak, amelyen Bokenronef (görög nevén Bokchórisz) fáraó neve olvasható, valamint a „harcos sírja” (Tomba del guerriero). Ez utóbbiban egyebek mellett 14

festett vázát találtak, egy görög vagy egy görög hatás alatt dolgozó itáliai festő alkotásait.

A keleti hatásokat sugárzó (orientalizáló) korszak emlékeiben gazdag egy másik dél-etruriai város, Caere (a mai Cerveteri = régi Caere), ahol a felfedezőiről elnevezett Regolini-Galassi sírt (Tomba Regolini-Galassi) tárták fel. Ebben is szép számban találhatók orientalizáló bronz- és ezüstedények, importált korinthosi, rhodosi, attikai stb., valamint helyi impasto- és buccherovázák. A Tolfa-hegység bányakincsei biztosították Caere gazdagságát, amely elsősorban fémfeldolgozó iparán és kereskedelmén nyugodott. Caere egyik tengeri kikötője volt Pyrgi (ma Santa Severa), ahol az etruszk Uni (római Iuno) istennővel azonosítható Leucothea szentélye állt. Az 1964. évi ásatások során itt találták két (Kr. e. 6. sz. és 5. sz.) templom romjai között 3 aranylemezen az Astarte pun istennő tiszteletére felajánlott templomra vonatkozó, etruszk és pun nyelven készült feliratot.

Tarquini mellett Dél-Etruria legrégebb és legvirágzóbb városa a tőle északnyugatra fekvő Vulci (etruszk Velcl) volt. Befolyási övezete messze kiterjedt, különösen a Kr. e. 6. sz.-ban, amikor hatalma tetőfokát érte el. Sírjai közül a François-sír a legjelentősebb falfestményei révén, amelyek jelenleg Rómában a Torlonia-gyűjteményben láthatók, Róma és az etruszkok történeti kapcsolatainak nagy fontosságú forrásaként jönnek számba. A dél-itáliai városok között kiemelkedett még a régisége és gazdagsága miatt egyaránt jelentős Veii (Eutrop. I. 20: *antiquissima Italiae atque ditissima urbs*), melynek Rómával folytatott háborúi biztósítanak számára maradandó helyet a világtörténetben.

A Tirrén-tenger partján terült el az északi etruszk ércbányászat és fémművesség központja, Populonia, a legkorábbi etruszk városok egyike. Ugyancsak igen régi eredetű és ércben gazdag város a Populoniától délre fekvő Vetulonia, ahol az orientalizáló mellékletekben gazdag „előkelő etruszk férfi” sírja található. Vetuloniában került elő a római magistratusok hatalmi jelvénye, a fasces oxidált vasmodellje, ami azért érdemel figyelmet, mert egy római költő, Silius Italicus is Vetulonia lakosainak tulajdonította a fasces feltalálását.

A félsziget belsejében fekvő dél-etruszk városok között az etruszk vallás és egyben az egész etruszk közösség szempontjából Volsinii (etr. Velzna) számított a legjelentősebbnek. A közelében volt Voltumna, az etruszkok nemzeti istenségének a szentélye, ahol a 12 etruszk város gyűlései és ünnepségei zajlottak. Ugyancsak a szárazföld belsejében, de már Észak-Etruriában feküdt Clusium (etr. Cleusinśl, ma: Chiusi) városa. Fénykora a Kr. e. 6. sz. végére tehető, amikor királya, Porsenna ostromolta és valószínűleg meg is hódította Rómát. Általában megfigyelhető, hogy a tengertől távolabb fekvő etruszk városok mint Perusia

(ma: Perugia), Arretium (ma: Arezzo), ahonnan a híres bronzchimaera származik, Faesulae (ma: Fiesole), Volterrae (etr.: Velaθri, ma Volterra) virágzása egybeesik a tengerparti városok hanyatlásának korszakával.

4. Vallás

Az etruszkok vallása, amely a mediterrán (praeindoeurópai) vallási hiedelmek mellett a keleti és a görög vallás elemeit olvasztotta magába, nagy figyelmet keltett az ókori népek között, és az etruszk politikai hatalom megszűnése után is egészen az ókor végéig foglalkoztatta az emberek fantáziáját.

Az etruszkok vallásáról számos közvetlen és közvetett forrásunk van. Az előbbieik közül kiemelkedik a híres zágrábi múmiatekercs (pólya) a Kr. e. 1. sz.-ból, amely egyben a legjelentősebb etruszk nyelvemlék is. Hasonló jellegű a capuai (tégla)felirat, továbbá a piacenai bronzmáj. Rendelkezésünkre állnak továbbá alakokat tartalmazó emlékek (festmények, szobrok, különösen tükrökön ábrázolt jelenetek), templomok maradványai, sírkamrák. Közvetett forrásai az etruszkok vallásának a latin és görög írók szövegei a klasszikus és posztklasszikus korszakból, valamint az összehasonlító vallástörténet eredményei.

Az etruszkok a természetfölötti lények sokaságában hittek: számuk, nemük, külsejük egyaránt meghatározatlan volt. Feltevés szerint ennek az a magyarázata, hogy az etruszkok egyetlen isteni lényegben hittek, amely a legkülönbözőbb alakokban: istenségekben és szellemekben nyilvánult meg. Az etruszkoknak, mielőtt görög hatás alatt alakították volna ki istenvilágukat, voltak saját, az ómediterrán vallási képzetekből származó isteneik. Ilyen volt valószínűleg Velθa (Veltune, Voltumna), eredetileg egy chthonikus, vagyis a föld szelleméből létrejött, egyénített és lényében átalakult isten (a vihar istene, ártó szörny, a vegetáció istene stb.), akiből idővel az etruszkok nemzeti istene lett. Mediterrán eredetű volt valószínűleg a szerelem istennője, Turan is (neve eredetileg úrnőt jelent). A Kr. e. 6. sz.-tól alakul ki görög hatásra az etruszk vallásban az istenek antropomorfizálása, vagyis emberi alakban való ábrázolása és elképzelése. Így jöttek létre a görög és római istenségekkel azonosítható etruszk istenek: Tin vagy Tinia = Zeus = Iuppiter; Uni = Héra = Iuno; Men(e)erva = Athéna = Minerva; Seθlans = Héphaistos = Vulcanus; Turms = Hermés = Mercurius; Turan = Aphrodite = Venus; Mariś = Ares = Mars stb. Az etruszk vallásosság legjellegzetesebb megnyilvánulása a *disciplina Etrusca*: azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek az istenek és emberek közötti kapcsolatokat öntik szavakba. Ez fő céljának az isteni akarat kifürkészését tekintette, és módszerei között

a legkedveltebb a béljósolás (*haruspicina*), valamint a villámok magyarázata volt.

A római vallásra az etruszk vallás messzemenően hatott. A jóslások különböző fajtái a rómaiaknál is dívottak, bár Rómában a madárjósolás nagyobb jelentőségre tett szert, mint a béljósolás. Az időszámítás etruszk módját, a szögbeverést a legrégebb időkben a rómaiak is átvették, és erre különleges hatáskörrel főmagistratust (dictatort) választottak. Van olyan nézet, amely szerint a jóslás célját szolgáló Sibyllai könyvek is etruszk eredetűek. Valószínű, hogy a római cirkuszi játékok az etruskoknak az elhunytak tiszteletére rendezett játékaikra vezethetők vissza.

5. Gazdaság és kultúra

Az etruszk volt az első nép, amely az Appennini-félsziget jelentős részét a történeti idők hajnalán gazdasági és kulturális befolyása alá vonta, és erős városállamai révén fontos tényezője lett a Földközi-tenger középső medencéje történetének. Az etruszkok felemelkedésének elsődleges forrásai azok a természeti erőforrások voltak, amelyeket itáliai letelepedési területükön találtak. A Populonia és Vetulonia körüli terület és Elba szigete, valamint a Caere közelében levő Tolfa hegyek nyersanyagkincsei, elsősorban a vasérc feltárása szolgáltatta az etruszk gazdaság alapját. A kedvező természeti adottságok azonban önmagukban még nem adnának magyarázatot az etruszkok gazdasági hatalmára, valamint kultúrájuk és politikájuk magas színvonalára. A valószínűség mellett szól, hogy kis-ázsiai hazájukból hozták magukkal azt a civilizációt, amely képessé tette őket a természeti kincsek, elsősorban a vasérc feltárására és feldolgozására, valamint a nyersanyagok ipari felhasználására és szállításuk megszervezésére. Az etruszkok világtörténeti jelentőségének egyik fontos eleme, hogy a fejlett keleti civilizáció vívmányait az Appennini-félszigeten megismertették és elterjesztették azok között a népek között, amelyekkel kapcsolatba léptek vagy amelyekre kiterjesztették hatalmukat.

Az etruszkok kultúrájának és gazdaságának felemelkedésében – a korábban említett tényezők mellett – nagyon fontos szerepet játszottak a görögséggel fennálló kapcsolatok. Főntebb már említettük, hogy az etruszk ábécé egyik nyugati görög ábécé átvételével jött létre. Az írásbeliség gyors elterjedése, melynek emlékei a Kr. e. 7. sz. óta maradtak fenn, az etruszkok kulturális fölényét domborították ki a többi itáliai néppel szemben. A görög művészeti ipar hatása, elsősorban a keramika importja Itáliába az etruszkok lakta vagy uralma alatt álló területekre, annyira jelentős volt, hogy számos etruszk városban művészi iskolák jöttek létre

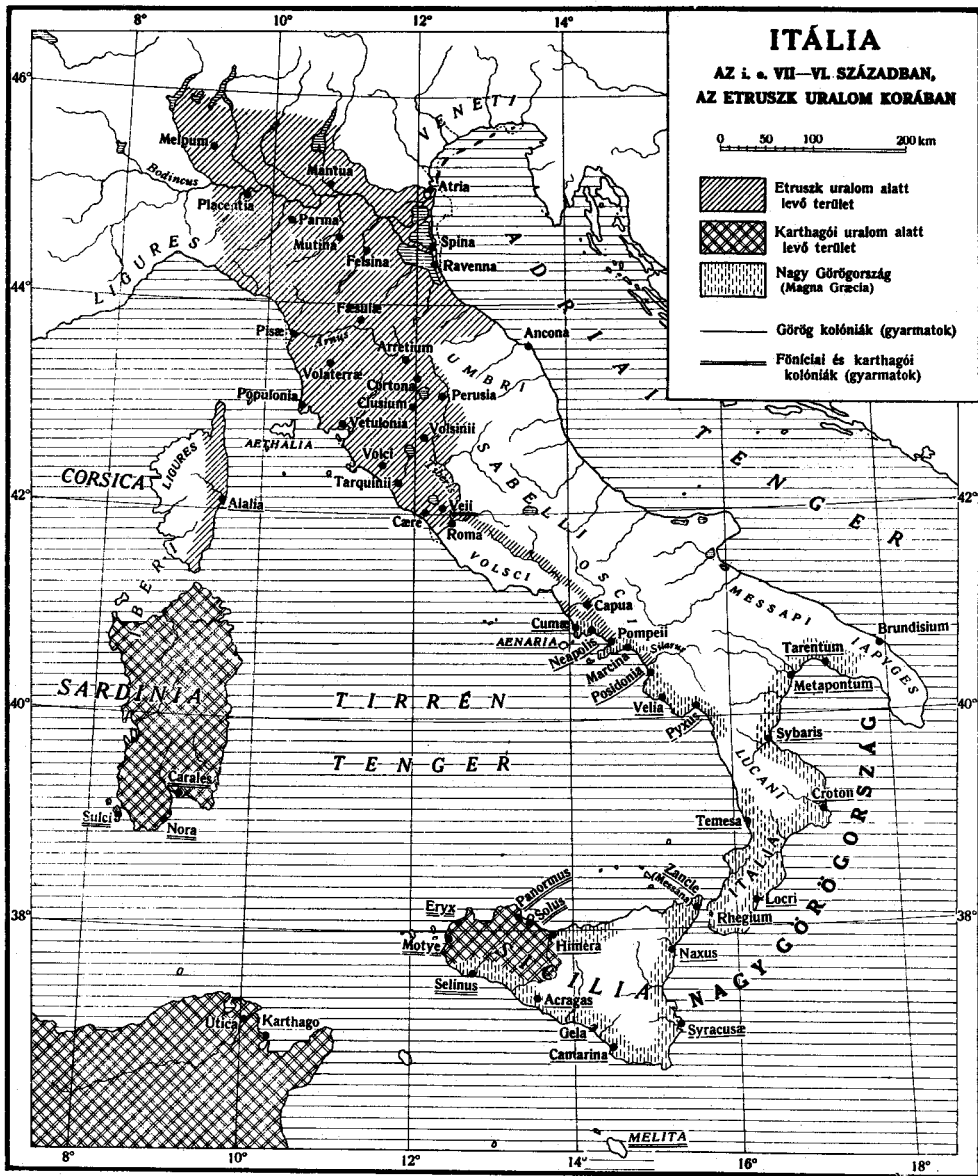
(Caere, Vulci stb.), melyek a görög – elsősorban a korinthosi – vázafestészet utánzására törekedtek. Jelentős volt az athéni vörös alakos vázákat utánzó fazekasműhelyek tevékenysége is. Az etruszk képzőművészet eredetiségét kétségbe vonó nézetekkel szemben olyan műalkotások állnak, mint a veii Apollo vagy a capitoliumi Brutus, amelyek meggyőző bizonyítékai az etruszk művészet eredetiségének és önálló művészi formákra való törekvésének.

6. Társadalmi és politikai szervezet

Az etruszk városállamok gazdasági felemelkedését nyomon követte társadalmi szervezetük, valamint politikai és katonai hatalmuk fejlődése és megerősödése. Az etruszkok társadalmi fejlettsége messze felülmúlta az italicusok törzsi és nemzetségi szervezet színvonalán álló közösségeit: az etruszkoknál kialakulóban volt az osztálytársadalom. A társadalom felső rétege, a nemzetségi nemesség (*principes*) volt, melynek gazdag, fényűző életmódjáról az ókori írók mellett az etruszk nekropolisok gazdagsága tanúskodik. Az etruszk arisztokráciához egy tőle teljes függésben élő réteg: nagyszámú clientela kapcsolódott, de – minden valószínűség szerint – volt az etruszk városokban a római plebsnek megfelelő, nem nemesi szabad osztály is, amely a jómódú iparosokból és kereskedőkből tevődött össze. Nemcsak a phalanx hadrend átvétele a görögöktől, hanem az osztályharcra utaló konkrét adatok is bizonyítéku­l szolgálnak az etruszk osztálytársadalom fejlettsége mellett.

Az etruszk városállam élén a királynak megfelelő hatáskör birtokosa, a *lauḡme* vagy *lauḡume* (latinul: *lucumo*) állott; akinek korlátlan hatalma (*imperium*) és ennek jelvényei (a *fascēs*) a római államban is meghonosodtak. Az etruszk hivatalszervezet más tisztségeivel is találkozunk a feliratokban. Ilyenek a *zilaḡ* (*praetor?*), *purḡ* (*dictator?*), *maru* (*aedilis?*).

Az etruszk városállamok egymáshoz való viszonyát a 12 városállam szövetsége jelzi, amelynek központja Voltumna istennő szentélye volt, Volsinii mellett. Itt találkoztak évente a szövetségben részt vevő városok küldöttei, hogy a közös kultuszokat elvégezzék, és a közérdekű ügyekben döntéseket hozzanak. Miután a 12 minden bizonnyal mágikus szám volt, valószínű, hogy a szövetségen kívül is voltak városállamok, sőt olyan jelentős városállam, mint Populonia – tudjuk – kívül maradt a szövetségen. Egyébként a szövetség nem zárta ki a résztvevők közötti ellentéteket, és valószínű, hogy az etruszkok hanyatlása éppen a városállamok egymással való viszályai nyomán következett be.

Itália a Kr. e. 7–6. században

7. Terjeszkedés és hódítás

Az etruszkok terjeszkedése a Kr. e. 7. sz. végén, közel egy időben indult meg észak és dél felé. Átkelve az Appennini-hegységen etruszk telepések megalapítják Felsina városát (Bologna elődjét), amelyet virágzó ipara és kereskedelme miatt a kora császárkori író, Plinius Etruria fővárosának (*princeps Etruriae*) nevez. Tőle délre feküdt az ugyancsak jelentős kereskedelemmel és iparral rendelkező Marzabotto (az egyetlen teljesen kiásott, etruszk Pompeiinek nevezett város). A Pó deltájában foglalták el az etruszkok a görög alapítású Spina városát, amely az etruszk–görög kereskedelmi forgalom dél-itáliai központja, Sybaris 510 táján történt elpusztítása után a keletre irányuló etruszk kereskedelem legjelentősebb csomópontja lett.

A dél felé irányuló etruszk terjeszkedés részben tengeri úton, részben szárazföldön történt. Valószínűleg a tengeren érkeztek az etruszkok Campaniába, ahová nemcsak e vidék termékenysége és gazdagsága vonzotta őket, hanem a törekvés az itt alapított első görög gyarmatváros, Kyme terjeszkedésének megakadályozására. Campaniában számos etruszk alapítású vagy hosszabb időn át etruszk uralom alatt álló város létezését tette kétségtelenné a régészet. Közöttük a legjelentősebb Capua volt, ahol a már említett fontos vallási vonatkozású feliratot tartalmazó agyagtábla mellett más etruszk feliratok is napfényre kerültek. Pompei etruszk múltját a Pompei forum közelében lévő Apollo-templom alatt talált buccherovázák töredékein olvasható etruszk feliratok tették kétségtelenné.

Az etruszk uralom kiterjesztése Latiumra a Kr. e. 7. sz. végén Róma elfoglalásával kezdődött. Ez minden valószínűség szerint az akkor fénykorát élő Tarquinii uralkodóháza, a római hagyomány által is megörökölt Tarquiniusok trónra lépése (Kr. e. 616?) útján valósult meg. Ezzel körülbelül egyidejűleg történt más latin városok, Praeneste, Tibur, Tusculum, Satricum stb. etruszk befolyás alá kerülése is. Latium meghódítására elsősorban a Campaniával való kereskedelmi kapcsolatok, illetve az oda vezető szárazföldi utak és a tengeri közlekedés (Antium kikötőváros!) biztosítása érdekében volt szüksége az etruszkoknak. Nem elhanyagolható szempont volt azonban bizonyára az sem, hogy a latin városok tekintetbe jöttek, mint az etruszk ipar és kereskedelem felvevőpiacai is.

Bibliográfia

J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée occidentale*. Nouvelle Clio 7. Paris, 1969. 23 skk., M. Pallottino: *Etruscologia*. Milano, 1975⁶., újabb irodalommal bővített, magyar kiadása: Budapest, 1980., Jászay M. fordítása, Szilágyi J. Gy. adalékaival, amelyek egyszersmind az etruszkokról szóló magyar nyelvű művek bibliográfiáját is tartalmazzák. Szilágyi J. György jelentősebb, magyar nyelven is megjelent munkái: Acta Ant. Hung. I. 1953. 419 skk. = Ant. Tan. 1. 1954. 41 sk., Ant. Tan. 5. 1958. 175 sk., Studi Etruschi 26. 1958. 273 sk = Ant. Tan. 4. 1957. 179 sk., Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 16. 1967. 543 sk = Ant. Tan. 14. 1967. 177 sk., Arch. Class. 20. 1968: 1. sk. = Ant. Tan. 14. 1967. 25 sk., *Etruszkokorinthuszi vázafestészet*. Budapest, 1975. Apollo könyvtár 6.

Az etruszkokkal kapcsolatos problémák áttekintő összefoglalásai. A Historia folyóirat (Wiesbaden) 4. 1957. 1–132. Pallottino, Säflund, Devoto, Olzscha, Bloch, Heurgon, Mazzarino és Herbig tanulmányai-
val. K. O. Müller–W. Deecke: *Die Etrusker 1–2*. Stuttgart, 1877. Új kiadása A. J. Pfiffig gondozásában Graz, 1965., W. Brandenstein: *Tyrrhener*. RE VII A. 1948. 1917 sk., Heurgon és Pallottino főntebb már idézett összefoglaló művei, G. Mansuelli: *La civiltà urbana degli Etruschi*. In: *Popoli et civiltà dell'Italia antica III*. Roma, 1974. 205 skk., K. W. Weber: *Geschichte der Etrusker*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1970., *Gli Etruschi e Roma. Incontro di studio in onore di Massimo Pallottino*. Roma, 11–13 dicembre 1979. G. Bretschneider ed. Roma, 1981.

A legújabb teória az etruszkok ethnogeneziséről: M. Pallottino: *L'origine degli Etruschi*. Roma, 1947., ua.: *Nuovi studi sul problema delle origini etrusche*. Studi Etruschi 29. 1961. 3 skk., F. Altheim: *Der Ursprung der Etrusker*. Baden-Baden, 1950.

III. Dél-Itália (Magna Graecia) és Szicília görög gyarmatosítása

Források

Hérodotos VI. 22 sk., VII. 153 sk., Thukydides VI. 4–5., Diodóros XI. 20 sk., 38 (elsősorban Timaios Historiae című műve alapján); Pindaros és Bakkhylides költeményei.

A régészeti és numizmatikai forrásokról: H. Bengtson: *Griechische Geschichte*. München, 1969⁴. 182 sk., J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée occidentale*, 32 skk.

Az etruszok itáliai államalapításával közel egy időben kezdődött Dél-Itáliában és Szicíliában a világtörténet érdekesség és jelentőség tekintetében egyaránt kimagasló eseménye: a görög gyarmatosítás. A görög kivándorlás okai minden valószínűség szerint a gazdasági viszonyoknak az anyaországban bekövetkezett, túlnépesedés okozta kedvezőtlen változásában keresendők. A nyugati irányú görög terjeszkedést nemcsak az a körülmény idézte elő, hogy a Közel-Keleten kialakult erős államok elretesztelték a görögök útját Kelet felé. A görög kivándorlók, midőn Nyugat felé vették útjukat, nem számukra ismeretlen vidéken kerestek új hazát. A régészeti és irodalmi forrásokból ugyanis megállapítható, hogy a görögök a mykénéi kortól kezdődően állandó kapcsolatot tartottak fenn az Appennini-félsziget és Szicília lakosságával. A Trójából hazatérő görög hősök körül kialakult mondák, valamint az epikus költészet (Nostoi, Odysseia) ismerték már Itáliát, Hésiodos Theogoniája (1011. skk.) pedig tud Agriosról (= Silvius) és Latinosról, akiket (tévesen) az etruszok uralkodóiként említ.

Az Euboia szigeti Chalkis gyarmatosai alapították Campaniában az első itáliai görög gyarmatvárost, Kymét Kr. e. 754-ben, majd innen kiindulva Neapolist. Ugyancsak a chalkisiektől voltak Szicília első görög gyarmatvárosai, Naxos és Katané megalapítói. A Tarentumi-öböl térségében, amely a régészeti leletek tanúsága szerint a mykénéi kor óta jól ismert volt a görögök előtt, Észak-Peloponnésosból érkezett acháj tele-

pesek alapították Krotón, Sybaris és Metapontum városát. Tarentum (Taras) a spártaiak alapítása volt, míg Locroi Epizephyrioi az opunti vagy az ozoli lokrisiaknak volt a gyarmata. A Tirrén-tenger partján, Bruttiumban létrejött gyarmatvárosok közül Poseidónia (Paestum) alapítói körül még áll a vita a kutatók között (sybarisiak? oinotrok? phókaiak?), Elea (Velia) a phókaiak alapítása. Rhégiont a 8. sz. közepe táján chalkisiek vagy messéneiek alapították.

A gyarmatok szervezésében Szicíliában is élen járó chalkisiek kiváló földrajzi és kereskedői érzékkel szemelték ki gyarmataik helyét. Ezt bizonyítja egyebek mellett az Itáliát Szicíliától elválasztó tengerszoros szemköztes oldalán Zanklé és Rhégion alapítása. Szicília görög gyarmatosítói között a chalkisiek mellett a dóroké volt a vezető szerep. Syrakusait a korinthosiak alapították, és Syrakusából származó telepesekhez fűződik egy sor város alapítása Szicília déli partján (Akrai, Kasmenai és Kamarina). Korinthus, miután Korkyra szigetének elfoglalásával biztosította a maga számára az itáliai szárazföld felé a zavartalan összeköttetést, elsősorban agyagedényiparának termékeivel elárasztotta az Appennini-félsziget városait.

Nagy jelentőségű gyarmatosító tevékenységet fejtettek ki a kis-ázsiai Phókaiá város polgárai. A Rhône folyó torkolatánál Kr. e. 600 körül alapították Massaliát (a mai Marseille elődjét). Messze kisugárzott innen a görög műveltség északra a gallok és a helvétek, délnyugatra az Iberiai-félsziget népei és keletre Liguria felé. Massalia gyarmatvárosai Nikaia (Nizza), Monoikos (Monaco), Antipolis (Antibes) nagy fontosságú szerepet töltöttek be a hellén civilizáció terjesztésében.

A görög telepések mindenütt, ahol városokat alapítottak az Appennini-félsziget déli övezetében és Szicíliában, elterjesztették az őslakók és a korábban bevándorolt italicusok között a maguk magasabb műveltségét, mintegy kulturális egységbe foglalva ezáltal a Földközi-tenger keleti és középső medencéjét. A dél-itáliai görög városok fejlődésük során nagy gazdagságra és jelentős hatalomra tettek szert. Innen nyerték a Magna Graecia elnevezést.

A Dél-Itáliára és Szicíliára kiterjedő görög műveltség legfontosabb elemei közé számíthatók a görög írás, a görög agyag- és fémművesség termékei, valamint az archaikus görög művészet alkotásai. Ez utóbbiak egyszersmind a görög vallás, a görög mítoszok és mondák közvetítői is voltak. Nagy hatással volt az Appennini-félsziget népeinek életére a görög politikai genius alkotása, a *polis* (városállam) meghonosodása a maga társadalmi szervezetével, vallási és politikai intézményeivel. Az etruszkok, akik már eredeti, kis-ázsiai hazájukban találkoztak a görög műveltséggel, Itáliában, az állandó érintkezés következtében a korábbinál is erősebb vonzásába kerültek, és olyan mértékig hellenizálódtak,

hogy nemcsak ők maguk vették át, hanem más népek felé is közvetítették a görög műveltséget. A legújabb régészeti kutatások nyomán (főleg Lavinium feltárásakor) kitűnt, hogy Latium városai nem csupán etruszk közvetítéssel jutottak a görög kultúra birtokába, mint azt a korábban uralkodó nézet állította. Campania felől – valószínűleg Kyme közvetítésével – a latinok közvetlenül ismerték meg a görög mitológiát, átvették a görög istenek kultuszát és a görög civilizáció egyéb alkotásait.

Bibliográfia

E. Ciaceri: *Storia della Magna Grecia*. Milano–Genova–Roma, 1927. 1–2., T. J. Dunbabin: *The Western Greeks*. Oxford, 1948., J. Bérard: *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité*. Paris, 1941., 1957²., A. Schenk v. Stauffenberg: *Trinakria. Sizilien und Grossgriechenland in archaischer und klassischer Zeit*. München, 1963., P. E. Arias: *La civiltà italo-siceliota. Popoli e civiltà dell'Italia antica II*. Roma, 1974. 94 skk.; B. d'Agostino: *Il mondo periferico della Magna Grecia*. Uo. 177 skk., *Lazio arcaico e mondo greco, La Parola del Passato CXCVI–CXCVIII*. 1981.

IV. Róma története a királyság korában

1. Róma alapítása

a) Az irodalmi hagyomány Róma alapításáról

Irodalmi források

A római történetírók megegyeznek abban, hogy Róma első államformája a királyság volt; a Város alapítási éve tekintetében azonban megoszlott a véleményük. Az első római történetírók Róma alapítását különböző dátumokhoz kapcsolták, melyek a görög kronológiai rendszerekkel való egyeztetés útján jöttek létre. Így az első annalisták szerint 748/747-ben (Fabius Pictor) vagy 729/728-ban (Cincius Alimentus) alapították a Várost. Róma alapításának általánosan elfogadott dátumává a 754/753. év lett, melyet a legnagyobb római régiségkutató (antiquarius) M. Terentius Varro (Kr. e. 116–27) állapított meg, és amelyet kevés kivételtől eltekintve a modern kutatás is elfogadott. Ugyanez a kronológiai rendszer a királyság megszűnését 510/509-re tette, vagyis a királyság korszakát 244/243 évben állapította meg.

A római történet legrégebb periódusának forrásai T. Livius és Dionysios Halikarnasseus művei a Kr. e. 1. sz. utolsó évtizedeiben jelentek meg, tehát több mint félezer évvel azokat az eseményeket követően, melyeket leírtak. Pataviumban született T. Livius (Kr. e. 59.–Kr. u. 17) a Város alapításától Kr. e. 9-ig írta meg Róma történetét *Ab urbe condita libri* című 142 könyvből álló művében. (Ebből mindössze 35 könyv maradt reánk, míg az elveszett könyvek tartalmát kivonatokból ismerjük.) A másik szerző, aki Róma legrégebb történetét részletesen feldolgozta, Dionysios Halikarnasseus, görög rhetor, Kr. e. 30-ban költözött Rómába, ahol 20 könyvet tartalmazó *Rhomaiké Archaiologia* (*Antiquitates Romanae*) című művében írta meg Itália őstörténetét és Róma történetét Kr. e. 264-ig. (Csak az első 11 könyv maradt fenn, a többi kivonatokból ismerjük.) Dionysios lényegesen több forrást (köztük sok görög író) használt fel, mint római kortársa, és nála jóval terjengősebben írta meg munkáját. Míg Livius műve 1. könyvében beszélt el Róma legrégebb történetét a királyság bukásáig, Dionysios Halikarnasseus ugyanennek a tárgynak négy könyvet szentelt.

Utalások és adatok olvashatók a királyság korára vonatkozólag az

említettekén kívül más íróknál is: elsősorban Cicero, Varro, Plutarchos stb. műveiben.

Livius és Dionysios Halikarnasseus forrásai Róma legrégibb történetére vonatkozóan az annalisták voltak. Sajnos műveik elvesztek, illetve csak töredékek maradtak fenn belőlük az őket forrásul felhasználó későbbi írók műveiben. Az annalisták nevüket onnan kapták, hogy az évek sorrendjében beszélték el az eseményeket: túlnyomórészt a háborúkkal foglalkoztak, de megemlégték ezek mellett a legfontosabb belpolitikai eseményeket, rendkívüli természeti jelenségeket stb. is. Az első (ún. régebbi) annalisták, Fabius Pictor, Cincius Alimentus stb. a Kr. e. 3. és 2. sz. fordulóján adták ki *görög nyelven* írt annaleseiket, melyek jórészt a pontifexi krónika adatain nyugodtak. Minden valószínűség szerint ők voltak az elsők, akik a római királyok történetét rekonstruálták, részben a görög történetíróknál talált adatok, részben a népi epika és az előkelő nemzetségek őseire vonatkozó elogiumok segítségével. Céljuk volt, hogy a régi Róma történetét a görögség előtt minél dicsőségesebbnek tüntessék fel, és ennek érdekében a tények megváltoztatásától sem riadtak vissza. Az ezeket követő, Gracchusok korában élt annalisták (Cassius Hemina, Calpurnius Piso, Cn. Gellius stb.), továbbá a Sulla korabeli, ún. újabb annalisták (Claudius Quadrigarius, Licinius Macer, Valerius Antias stb.) nem változtatták meg lényegesen a római történetnek az első annalistáknál talált vázát, de alaposan felduzzasztották jórészt értéktelen adatokkal.

Az annalisták műveinek fennmaradt töredékeit H. Peter adta ki: *Historicorum Romanorum reliquiae*. Lipsiae, 1883, 1914², 1967³. A régi Itália és Róma történetével foglalkozó görög nyelvű források (köztük a görög nyelven író római annalisták) töredékeit F. Jacoby adta ki: *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrHist)*, 3. Teil C Nr. 608a–656. Leiden, 1958. 845 sk.

Az annalisták műveinél valószínűleg értékesebb volt, de szintén csak töredékekből ismert a Kr. e. 2. sz.-i kiemelkedő politikus és író, M. Porcius Cato: *Origines* című műve, mely az itáliai városok (köztük Róma) alapítását és legrégibb történetét beszélte el. A legrégibb római történetre vonatkozólag sok fontos adatot tartalmaznak M. Terentius Varro: *De lingua Latina* c. eredetileg 25 könyvet tartalmazó művének ránk maradt részei (1–10. könyv, hiányokkal), valamint egyéb munkái, elsősorban *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* c. 41 könyvből álló művének sajnos kevés fennmaradt töredéke. Nagy fontosságú forrása a királyok és általában a legrégibb Róma történetének az Augustus korában élt M. Verrius Flaccus: *De verborum significatu* című elveszett művének a Kr. u. 2. sz.-ban élt Pompeius Festus által készített (sajnos csak felerészben fennmaradt) kivonata és Paulus Diaconus (Kr. u. 8–9.

sz.) Festus művéből készült kivonata (Festus, valamint Paulus kivonatait kiadta a magyar Ponori-Thewrewk E. Bp. 1893. és W. M. Lindsay, Lipsiae, 1913). Római történeti chrestomathia. Szerk.: Borzsák I. Bp., 1963. Uő: A római történeti hagyomány kialakulása Bp., 1990.

Régészeti források

Az írott források csekély száma és kétes szavahihetősége következtében Róma legrégebb története rekonstrukciójában különösen nagy jelentősége van a régészeti (archaeológiai) forrásanyagnak. Ide tartoznak az időtálló anyagból készült tárgyi (művészeti) emlékek, melyek általában ásatások útján váltak ismertté. Értéküket az irodalmi alkotásokkal szemben aláhúzza, *a)* hogy többségükben a mindennapi (gyakorlati) élet szükségletei hozták őket létre, és így mentesek a szubjektívizmus okozta torzulásoktól, *b)* közvetlen forrásai koruknak, és így megbízhatóan tükrözik annak kulturális színvonalát (technikai fejlettségét).

Legfontosabb csoportjaik:

1. *Sírok* (a temetkezési szokások tükrözői; különös fontosságúak a mellékletek, a sírkamrát díszítő falfestmények stb.)

2. *Építészeti emlékek* (templomok és más épületmaradványok stb.)

3. *A görög és etruszk kerámia és fémművesség emlékei*

4. *Feliratok:*

a) a fibula Praenestina felirata, Kr. e. 7–6. sz., CIL I² 2, 3.

b) a Duenos (váza) felirata, Kr. e. 6. sz., CIL I² 2, 4.

c) a forumi oszlop (cippus = stele) felirata, Kr. e. 6. sz., CIL I² 2, 1. Számos megfejtési kísérlete közül a legjelentősebbek: J Stroux *Philologus N. F.* 1931. 460 skk., Leifer–Goldmann, *Klio N. F.* 14. Beih. 1932., P. G. Goidanich, *Mem. Accad. d'Italia S. VII.* Vol. III. 1943. 317 sk., G. Dumezil, Mél. J. Lebreton, *Recherches des Sciences religieuses* 39. 1952. 17 sk. = REL 36. 1958. 109 sk.

A görög írók, mint Hésiodos Theogonia című költeményéből kitűnik (1011 sk.), korán érdeklődtek Itália története és a latinok iránt. Hésiodosnál találkozunk egy olyan verzióval, mely Odysseust és Kirkét teszi meg a latinok ősevé, Agriost (Silviust) és Latinost pedig az etruszkok királyává. A későbbi görög íróknál a Trója ostromából hazatérő görög hősök Itáliát érintő kalandos útja keveredett a Trójából menekülő Aeneas és társai latiumi honalapítását tárgyaló mondákkal (Hellanikos). A trójai származás mondája etruszk elemekkel is keveredett (Alkimos), sőt régészeti leletek alapján valószínűnek látszik, hogy Aeneas Itáliába menekülésének mondája etruszk közvetítéssel jutott el Itáliába és Rómába (Alföldi). Egyesek szerint Keletről érkezett, mások szerint viszont itáliai eredetű, és régi keletű a Romulus–Remus monda a farkassal.

Emellett szól, hogy már a korai római irodalmi hagyomány (Naevius, Fabius Pictor, Cato) elfogadta a rómaiak (görög-)trójai eredetéről szóló (Aeneas) monda kapcsolatát a Romulus–Remus mondával.

b) Régészeti koncepciók Róma alapításáról

A régészek többsége megegyezik abban, hogy a történelmi idők hajnalán, midőn az Appennini-félsziget északi részén az etruszok, délen pedig a görögök már jórészt létrehozták városállamaikat, a Tiberis torkolatához közel, a későbbi Róma helyén a folyó melletti dombokon levő települések a közösségi (állami) szerveződésnek még kezdetleges fokán álltak. A legújabb ásatások a Tiberis kanyarulata mellett, a Forum Boarium zónájában fekvő Szent Omobono templom körzetében nagy számban tártak fel különösen késő appennini típusú edénytöredékeket, melyek kétségtelenül bizonyítják, hogy ez a terület, a későbbi Róma magja, a közép és különösen a késő bronzkortól kezdve lakott terület volt. A kedvező földrajzi fekvés, az akkor még hajózható Tiberis mint fontos kereskedelmi út közelsége, a dombok közt áthaladó sószállítmányok útja (Via Salaria) és a Tiberis szigete melletti átkelőhely, fejlődési perspektívákat nyitott ugyan a közeli magaslatok lakói előtt, de bizonyos közös kultuszokon túlmenően még nem hozott létre közöttük szorosabb kapcsolatokat. A „hegyek” (Palatinus, Caelius, Aventinus) és a „dombok” (Quirinalis, Viminalis, Esquilinus) között futó patakok és a Tiberis áradásaiból keletkezett mocsaras talaj akadályain túl talán a telepek lakóinak népi (származási) különbözősége is nehezítette a közeledést. A magaslatok lakóinak első, vallási alapon létrejött szövetkezése, amely a Palatinus három csúcsa (Cermalus, Palatium, Velia) és az Esquilinus három csúcsa (Cispius, Oppius, Fagutal), valamint a Caelius lakói között létrejött, az irodalmi forrásokból ismert ősi Septimontium ünnepségben jutott kifejezésre, melyet még később a történelmi időkben is megtartottak. Az ásatások rávilágítottak a Septimontiumot megelőző periódus fontos mozzanataira is, bebizonyítva, hogy a Palatinus-hegyen kell keresnünk Róma legrégebb lakóinak települését. A régészek szinte egybehangzó megállapításai nyomán a Palatinus-hegy két emelkedésén: a nyugati Cermaluson és a keleti Palatiumon jöttek létre az Alba Longából érkezett latinok telepei. A rómaiak őseinek tekinthető lakosság kunyhóinak maradványait, vízgyűjtő medencéit, temetkezését stb. feltáró modern ásatások alapján arra következtettek, hogy itt keletkezett Róma mondabeli első királya, Romulus által alapított ősi város magja, az ún. Roma Quadrata is. A Palatinus lábánál elterülő mocsaras mélyedés, a későbbi Forum ekkor még a hegyen lakók temetkezési helyéül

szolgált. A másik nép, mely a római hagyomány szerint Róma legrégebb lakosságát alkotta, a sabinok, a Quirinalis-dombon helyezkedtek el, és egyesülésük a Palatinus lakóival, a latinokkal lényegében Róma alapítását jelentette. A monda szerint Titus Tatius a sabinok királya, miután a sabin nők elrablása miatt kitört viszály elsimult, és a latin és sabin nép egy államban egyesült, Romulus társuralkodója lett.

Rómának a latinok és sabinok egyesülése révén történt alapítását a modern történeti és jogtörténeti kutatás számos kimagasló képviselője történeti tényként fogadja el (Piganiol, Homo, Bernardi, Frezza, E. Meyer, Alföldi stb.). Nyelvészeti érvek mellett (Quirinus sabin eredetű római hadisten és a Quirinalis-domb közös töve, a Quirites = teljes jogú polgárok, és a sabin curis = hasta kapcsolata stb.) az ősi vallási intézmények (Luperci, Salii) kettőssége (Salii Palatini és Salii Collini) stb. valószínűsítik az ősi latin-sabin kapcsolatokat. Viszont újabban találkozunk olyan nézetekkel, amelyek kétségüket fejezik ki a sabinokkal kapcsolatos mondák hitelességével szemben (De Francisci), sőt ezeket egyenesen történetietlennek minősítik (Poucet).

A régészeti kutatások a latin-sabin egyesülésből keletkezett Róma koncepcióját nem látják igazoltnak, miután szerintük nélkülözi a régészeti bizonyítékokat. A Róma alapítására vonatkozó újabb régészeti elméletek sok fontos észrevétellel és adattal gazdagítják ismereteinket, és ennek tulajdonítható, hogy rájuk épülnek Róma alapításának modern koncepciói.

H. Müller-Karpe német régész ún. unitarista koncepciója értelmében Róma legrégebb lakói Alba Longából érkezett latinok, akik közvetlenül a mykénéi kor után (az ún. postmykénéi korban) Kr. e. 10. sz. körül települtek le a Palatinuson és a Forumon az Arcus Augusti zónájában. A várossá válás folyamata innen indult meg a Kr. e. 8. sz.-ban, amikor a település tovább terjeszkedett az Esquilinusra és a Caeliusra, majd tovább, észak felé a Quirinalisra és Viminalisra, és egyszersmind városias vonásokat vett fel a Campania (Kyme-Cumae) felől érkező görög hatásokra.

E. Gjerstad svéd régész ún. synoikista koncepciója azon az elven épül fel, hogy a legrégebb római történet rekonstrukciójának elsősorban a régészet eredményeire kell támaszkodnia. Mellettük az irodalmi források csak a kiegészítő forrás szerepét tölthetik be, tehát csak annyiban vehetők figyelembe, amennyiben összhangba hozhatók a régészet megállapításaival.

A Gjerstad-féle koncepció sarkpontja az a megállapítás, hogy Rómát nem 754/753-ban, hanem 575-ben alapították, tehát csaknem 200 évvel később, mint azt eddig az irodalmi források alapján a kutatás feltételezte. További forradalmi jellegű változtatása ennek a koncepciónak a

hagyományos kronológiával szemben, hogy a királyság korának végét 450-re helyezte. Gjerstad szerint Róma legrégebb történeti fejlődése két nagy korszakra oszlik, amelyek közül az első, a város előtti (préurban) kor a khalkolit (rézkőkor) (1800–1500) kortól a város alapításáig (575), míg a királyság, vagy másként a város archaikus kora, 575-től 450-ig terjed. Mind a két kor ismét három korszakra oszlik. Róma alapítása a város előtti vaskorszakban kezdődött: a sacella Argeorumhoz vezetett vallási menet e korszak első periódusához kapcsolódik, míg a második vaskorszaki periódushoz, melyet Gjerstad a városalapítási folyamat kezdetének tekint, tartozik a Septimontium ünnepe.

Az 575–450 közötti kort, mely a királyság korával esik egybe, a svéd tudós ismét három időszakra osztja. Az első (575–530) jellemzője a dombok addig önálló falvainak egyesülése, melyben a Forumnak volt döntő szerepe. A Forum első kikövezése, melyet Gjerstad az 575 körüli időre helyez, már tudatos városalapítási program bizonyítéka. Ekkor jönnek létre Iuppiter Capitolinus temploma, a Vesta-templom és a Regia. A 2. fázis (530–500) idején Róma etruszk uralom alatt magas fejlődési szintre érkezik el. Kapcsolatai két etruszk várossal, Caerével és Veiiel, erősek. Nem jelentéktelen emellett Dél-Itália, főleg Campania hatása, aminek folyománya Latiumban és Rómában egy „latin stílus” kialakulása. Ekkor épül újra a capitoliumi templom és a Regia. Üzletek épülnek a Forum két oldalán, és intenzív a görög vázák importja. Róma ekkor Tarquinius Priscus királysága alatt él, és kétnyelvű város: a latint és az etruszkot egyaránt beszélik lakói. A 3. fázis (500–450) alatt a Forum tere szisztematikusabb rendezést kap, új templomok (Saturnus, a Dioskurosok temploma) alapításával, de intenzív építészeti tevékenység állapítható meg a város más részein is (Forum Boarium, Palatinus, Cispius stb.). Érik hatások Rómát Magna Graeciából és Siciliából is: görög művészek, Damophilos és Gorganos dolgoznak a Ceres-, Liber- és Libera-templom építésén.

M. Pallottino olasz tudós Róma eredetéről kidolgozott koncepciójának jellemzője egyfelől az irodalmi hagyomány rehabilitálásának szándéka, másfelől a különböző alapítási elméletek egyeztetése. (Kétségtelen mégis, hogy Müller-Karpe nézete áll hozzá a legközelebb.) Pallottino is a régészeti források prioritását hangsúlyozza az irodalmiakkal szemben (mint Gjerstad), de a hagyományos kronológia megtartása és az irodalmi tradíció igazolása a célja. A Palatinuson, a Forumon és az Esquilinuson feltárt sírok alapján Pallottino Róma alapítási folyamatának öt fázisát állapítja meg. A várossá fejlődés kétségtelen jelei szerinte a 4. fázistól (Kr. e. 7. sz.) kezdődően mutatkoznak: a magán- és közéletre vonatkozó emlékek ekkor már nemcsak a Palatinuson sokasodnak, hanem áttekintenek a Forumra, egészen a Capitolium (Campidoglio)

aljáig; feltűnnek a kultushelyek is, a különböző fogadalmakkal kapcsolatos letéttárgyakkal az Esquilinuson, a Quirinalison és Capitoliumon, valamint a Forum Boariumon, ahol a Szent Omobono archaikus temploma alatt találták meg a legrégebb (5 szavas) római etruszk feliratot. Az 5. fázishoz tartozó (Kr. e. 6. sz.) régészeti emlékek elvezetnek a történeti időkbe, és a már várossá fejlődött Róma életére vetítenek világosságot.

2. A királyság korszakai

A legújabb kori ókortudomány legnagyobb egyénisége, Theodor Mommsen műveinek a megállapításai nyomán még századunk kezdetén is uralkodó volt az a felfogás, hogy a római királyság fennállása egész ideje alatt egységes államforma volt, mely a maga intézményeivel lényeges változások nélkül fejlődött a köztársaság megalakulásáig. Ez a szemlélet, elsősorban a régészet eredményei hatása alatt, teljességgel túlhaladtá vált. A kutatás mai állása mellett már kétségtelen ténynek tekinthető, hogy Róma legrégebb államformája, a királyság két, egymástól élesen elváló korszakra oszlott. Az első korszak, mely a Róma fölötti etruszk uralom kezdetéig tartott, a patriarchális királyság korszaka vagy latialis (preetruszk) korszak néven ismert, de előfordulnak más elnevezései is (latin-sabin parasztkirályság stb.), (Kr. e. 753?-tól 616?-ig). Általános jellemzői közé sorolható, hogy a lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés, a földművelés és a vadászat volt, társadalma pedig nemzetségi szervezetben élt. A királyság második korszakának a Róma fölötti etruszk uralom időszaka tekinthető (Kr. e. 616–510?-ig), melyben jelentős átalakulás ment végbe mind a gazdasági élet, mind a társadalom és a politikai szervezet tekintetében. Az állattenyésztés és földművelés ugyan változatlanul fontos tényezője a római gazdasági életnek, de etruszk hatásra jelentős szerephez jutott ebben a korszakban már az ipar és a kereskedelem is. A Róma életében bekövetkezett nagy változást a források is kifejezésre juttatják. Dionysios Halikarnasseus (I. 29.8) szembeszáll azoknak az íróknak a véleményével, akik szerint Róma etruszk város volt (Tyrrhenis polis), ami nyilván abban mutatkozott meg, hogy Róma (etruszk típusú) városállammá fejlődött ebben a korszakban, és számos intézményt vett át az etruszkoktól. (Strabón: Geogr. V. 2. szerint a római triumphatorok és consulok öltözeke, a főhivatalnokok hatalmi jelvényei, a *fascēs* stb. az etruszk Tarquiniiból jutott el Rómába. Rajta kívül más köztársaság és principatus kori írók: Cicero, Livius, Florus, Silius Italicus stb. is megemlékeznek a rómaiaktól átvett etruszk állami és vallási intézményekről és szokásokról. A római történetírókkal szemben a legújabb kutatás szerint Tarquiniin kívül más etruszk városok (Caere,

Vulci, Veii és Clusium) is elfoglalták hosszabb-rövidebb időre Rómát (Alföldi). Vulci és Clusium esetében (mint később részletesebben is kifejtjük) ez nagyjából bizonyítottnak is tekinthető, míg a többi etruszk város uralma Róma fölött még további bizonyítékokra szorul. Az viszont valószínűnek látszik, hogy Róma, amely különböző etruszk városok fennhatósága, de legalábbis befolyása alatt állott, aligha terjeszthette ki az uralmát a latinokra, mint azt a római hagyomány állítja, és ennek alapján a modern kutatók többsége feltételezi. (G. Pasquali olasz tudós nézetét „a Tarquiniusok nagy Rómájáról”, mely számos követőre talált, legújabbban Alföldi cáfolta meg.)

3. Róma királyai

A római királyokra vonatkozó hagyomány különböző forrásokból (italiai, etruszk, római mondák, görög irodalmi hagyomány stb.) jött létre, és ennek megfelelően nem tekinthető sem egyöntetűnek, sem hitelesnek. Forrásértékét az is beárnyékolja, hogy többségében ez a hagyomány későbbi eredetű, abból a korból származik, amikor a római állam már megindult a felemelkedés útján. Nem hiányoznak belőle a politikai érdekű, tendenciózus történeti beállítások sem, amelyek különösen Rómának a latinokhoz fűződő kapcsolatai hitelességét kérdőjelezik meg. A századforduló történetírásában a római hagyomány előbb ismertetett történetietlen jellemvonásai átmenetileg uralomra juttatták a racionalista hiperkritikát (Pais, Niese, Kornemann stb.), mely úgyszólván minden hitelességet megtagadott a római királyokra vonatkozó történeti hagyománytól. Az újabb kutatások, elsősorban a régészet eredményei nyomán ez a negatív álláspont az irodalmi hagyománnyal szemben hitelét veszítette, és jelentősen visszaszorult. Bebizonyosodott, hogy a királyság második, ún. etruszk periódusa, ha részleteiben nem is tekinthető hitelesnek, általában történeti értékű bizonyítékokra épül, és realitásához nem férhet kétség.

A római hagyomány hét királyról tud. Történeti hitelességük ellen szól, hogy kapcsolat áll fenn számuk és a hét halom között, melyekre Róma felépült (Pais). A két első király, Romulus és Numa Pompilius személyiségét teljességgel a legendák szövik át, melyek minden történeti hitelességet nélkülöznek. Romulus e hagyomány értelmében nemcsak a város alapítója, hanem tőle ered Róma minden ősi társadalmi és politikai intézménye is. A vallási intézmények közül a mondák csak azokat kapcsolták a nevéhez, melyek a Romulus-legendától elválaszthatatlanok voltak (Lupercalia, Consualia, Iuppiter Stator és Feretrius kultusza). A polgárság három tribusra, 30 curiára és 300 gensre való felosztása, a

senatus stb. e legendák szerint ugyanúgy Romulus műve, mint ahogy rá vezethető vissza az állami aktusok előtt az auspiciumok kérésének a szokása. A köztársaság végének konzervatív politikusai azután mint a hagyományok őrzőjét, a bölcs és megfontolt politikus típusát tisztelték Romulusban (Cicero), és ennek tulajdonítható, hogy személyéhez kapcsolták a *plebs cliensi* eredetének a legendáját is. Istenek közé emelése (Quirinus) logikus következménye volt a legendáktól hagyományozott isteni eredetnek.

Róma második királyát, Numa Pompiliust a római hagyomány a sabin Cures városából származtatta. Etruszk praenomenéhez (Numa) magyarázatául szolgálhat, hogy a monda őt tette meg Róma vallási intézményei megalapítójának, melyek túlnyomórészt etruszk eredetűek. A személyéhez fűződő legendákat, melyeknek hitelessége semmivel sem komolyabb a Romulushoz fűződőknél, az a törekvés szülte, hogy Róma vallási intézményeinek eredetét a város legrégebbi korszakába vezessék vissza. Numának pythagoreusi vonásokkal való felruházása valószínűleg Ennius költőtől származik, akinek Annalesében először találkozunk a Numa-legenda irodalmi megfogalmazásával.

Róma harmadik királya, Tullus Hostilius jelleme és uralkodása megformálásában felismerhetők a Romulusra emlékeztető vonások, mégis kevésbé látszik legenda szülöttének, mint az első két király. A hagyomány Tullus Hostilius harciasságát emeli ki, és ennek megfelelően számos háborút és a háborúval kapcsolatos intézmények (Saliusok) alapítását kapcsolja nevéhez. Háborúi sorában egyedül Alba Longa elpusztítása és lakóinak Rómába telepítése látszik történeti értékűnek, bár a történeti kritika ennek a hitelességét is kétségbe vonja. Uralkodásának további eseményei: a királyi jelvények bevezetése, a Curia Hostilia és a Comitium építése stb. ugyancsak nem mentesek az aitiológiai mítosz gyanújától.

A római tradíció a latioi korszak királyaival kapcsolja össze az államalapítás folyamatát. Romulusnak tulajdonítja a Ramnes, Numa Pompiliusnak a Tities és Tullus Hostiliusnak a Luceres tribus megszervezését. A negyedik király, Ancus Marcius szerepe, hogy a legyőzött latin városok lakosainak az Aventinus-hegyen való letelepítésével a plebs eredetére adjon magyarázatot. Ez a magyarázat éppen olyan kevésbé reális, mint a tradíciónak az az adata, mely Ancus Marcius nevéhez fűzi Ostia alapítását.

Róma a mondák világából a királyság második korszakában, az etruszkok uralmán át lépett a történeti idők egyelőre még gyér megvilágításába. Az előbbieken során már láttuk, hogy Róma az etruszkok uralma alatt lett városállammá, amint ezt a régészet és az irodalmi források kétségbevonhatatlanul bizonyítják. A korábbiakban említett bizonyíté-

kok mellett nevével is emlékeztet az etruszkok római jelenlétére az etruszk negyed, a vicus Tuscus, mely a Forumot a marhapiaccal, a Forum Boariummal összekötötte. Az etruszk Tarquinii uralkodóházának, a Tarquiniusoknak a királysága Rómában történeti tény, és valószínűnek tarthatjuk, hogy az etruszk uralmat Róma fölött nem egyedül ehhez a nagy dél-etruriai városhoz kapcsolhatjuk. Az előző fejezetben már utaltunk arra, hogy feltevések szerint más etruszk városok is meghódították Rómát. A római monda szerint a Tarquinius-dinasztia támogatásával, az etruszk monda (a François-sír falfestménye, Tacitus: Annales XI. 23–24, a lyoni felirat, CIL XIII. 1668 = Dessau ILS 212; Római Történeti Chrestomathia 83) szerint éppen ellenkezőleg, a Tarquiniusokkal vívott harc nyomán került Róma trónjára Mastarna etruszk vezér, aki Claudius császár szerint Servius Tullius római királlyal volt azonos, és minden valószínűség szerint Vulci etruszk város uralmát terjesztette ki Róma fölé. Servius Tullius személyének a történetisége felől jelenleg is megoszlanak a vélemények. Egyesek mondai személynek tartják (De Sanctis, Coli, Alföldi stb.), de a többség ma már nem kételkedik személye történetiségében (Fraccaro, Ciaceri, Altheim stb.). Egy legújabb nézet az etruszk városokban és Rómában is kibontakozó osztályharc szülte szociális reformert látja Servius Tulliusban, aki a nevéhez fűződő centurialis alkotmánnyal az arisztokráciával szemben a timokráciát juttatta uralomra (Pallottino). Azok a modern feltevések, melyek szerint Servius Tullius nem etruszk, hanem latin volt (Gjerstad, Bickerman) minden alapot nélkülöznek. Az etruszkok hatalmi befolyása Rómára és Latiumra nem szűnt meg a Kr. e. 6. sz. vége előtt, és így abban az időszakban, melyre Servius Tullius királysága esik, Rómában más uralkodó, mint etruszk nem képzelhető el. Félreérthetetlen utalásokat tartalmaznak továbbá a római források (Tacitus, az id. Plinius) Róma meghódolására Clusium királya, Porsenna előtt, úgyhogy ezt nagy valószínűséggel történeti tényként fogadhatjuk el.

4. A királyság korának társadalma és intézményei

A római társadalom a királyság első (preetruszk) periódusában a törzsi és nemzeti szervezeti kötelékében élt, és falu jellegű települései föderatív kapcsolatban álltak egymással (Frezza, De Martino). A három ősi tribusról, a Ramnesről, Titiesről és Luceresről a római hagyomány kevés adatot őrzött meg, viszont pontosabb értesülésekkel rendelkezünk a nemzetségekről (*gentes*). A nemzetség (*gens*) kisebb vérrokonközösségeket (családokat) foglalt magába, amelyek egy (mithikus) ős leszármazottainak vallották magukat. A nemzetséghez tartozás szempontjából

egyedül az atyától való leszármazást (*agnatio*) tekintették irányadónak, és ezért a nemzetség teljes jogú tagjainak egyedül az atyák (*patres*) leszármazottai (*patricii*) számítottak. A nemzetségeknek saját vallási kultuszuk volt, amelynek eredete az államalapítás előtti időkre nyúlt vissza. A nemzetségek ősi (állam előtti) létét bizonyítja a római kultuszok legrégebbike, a Lupercusok ünnepe, a Lupercalia is. Ez eredetileg két nemzetséghez (a gens Fabiához és a gens Quinctiához) kapcsolódott, és totemisztikus jellege is ősi eredetre utal. Az önálló nemzetségi kultusz mellett a nemzetség eredeti önállóságát jelzi az önálló terület (*pagus*), a közös név (*nomen*), valamint bizonyos fokú autonómia is. E jellegzetességei alapján Bonfante olasz tudós és követői szerint a nemzetség politikai szervezet, amely a későbbi állam tulajdonságaival rendelkezik, és annak elődjének tekinthető. Ezt támasztja alá, hogy kötelékébe a nemzetségtagok (*gentiles*) mellett nagy számban tartoznak olyan szabadon születettek is, akik önként vetették alá magukat a nemzetség hatalmának. Ezek az engedelmeskedők, a *clientes*, akik részben a legyőzött népek tagjaiból (*dediti*), részben olyan szabadokból kerültek ki, akik a gens védelme ellenében önként ajánlották fel szolgálataikat (*applicati*). A *cliens* függése (*clientela*) egy személyen keresztül (*patronus*) történt, akinek viszonyát a *cliens*hez kétoldalú, *sacralis* jellegű kapcsolat (*fides*) szabályozta.

Az indoeurópai népekre jellemző ősi hármas felosztás a három törzs további felosztásaiban is jelentkezett. A római hagyomány a legrégebb római társadalom 30 *curiára* és 300 *gensre* való tagozódását adja hírül, és ezt a tagozódást az első királynak, Romulusnak tulajdonítja. Ez az értesülés természetesen nem tekinthető hitelesnek; a valószínűség amellett szól, hogy a *curia* (**coviria* = férfiak egyesülése) felosztás olyan politikai szervezet volt, mely a társadalom *gens*i felosztására épült, de a központi (állam-)hatalom érdekében azt tudatosan keresztezte, és így az állammá szerveződés fontos állomásának tekinthető (Altheim). A *curia*-szervezet szoros kapcsolatát a *gens*i szervezettel az is mutatja, hogy egyes *curiák* *gens*ek nevét viselték, másfelől pedig voltak *curiák*, amelyeknek elnevezésében a helyi (lokális) jelleg jutott kifejezésre. A *curiák* élén a *curiók* állottak, és a közélet a királyság első korszakában legnagyobb-részt a *curiák* tevékenységére épült: a helyi kultuszok végzése éppen úgy az ő feladatuk volt, mint a lakosság fegyverbe állítása háború idején. A *curiák* gyűlésein (*comitia curiata*) csak a nemzetségek tagjai (*gentiles*) hozhattak határozatokat, de részt vehettek e gyűléseken a *cliensek* is. A *curiák* gyűlése, amelyet a király vagy a főpap (*pontifex maximus*) vezetett, az egész közösséget érintő vallási jellegű kérdésekben (ilyenkor a neve: *comitia calata*), valamint a nemzetségek egymáshoz való viszonyában felmerült problémákat illetően hozott döntéseket. Ez utóbbiak

közé számított egy nemzetségtagnak egy másik nemzetségbe való felvétele (*adrogatio*), valamint a gensből való távozása (*detestatio sacrorum*), továbbá a hozzájárulás egy nemzetségtagnak egy másik nemzetség tagjával kötendő házasságához (*gentis enuptio*). A curiák gyűlése hatáskörébe tartozott végül egy idegen (bevándorolt) nemzetség felvétele a nemzetségek sorába (*cooptatio*).

Nem volt tényleges beleszólási joga a curiák gyűlésének az állam vezetésébe. Ez a király és tanácsa, a senatus hatáskörébe tartozott, de szerepe volt benne a papságnak is. A comitia curiatát azonban – még ha tisztán formálisan is – megillette a jog, hogy tudomására hozzanak, illetve jóváhagyjon minden fontos állami döntést (hadüzenet, békekötés stb.). Ugyancsak kívül esett a curiák gyűlése hatáskörén a király választása (kijelölése), de ez törvényesnek mégis csak akkor számított, ha a curiák jóváhagyták, illetve engedelmességet fogadtak a királynak (*lex curiata de imperio*). Ez a tisztán formalitásnak tűnő jogszokás átöröklődött a köztársaság korába, és jelentőségét mutatja, hogy a köztársasági főmagistratusok (a királyok jogutódai) egészen a köztársaság végéig hivatalba lépésük előtt kötelesek voltak kikérni az akkor már minden politikai jelentőséget elvesztett curiák képviselőinek a hozzájárulását.

A király mellett a közösség ügyeinek intézésében jelentős volt a nemzetségfők (öreges) tanácsának, a senatusnak a hatásköre. Konkrét adatok hiányában itt is jórészt analógiákra, illetve feltételezésekre vagyunk utalva. A senatusnak fontos szerepe volt a király személyének a kijelölésében, továbbá a más népekkel való kapcsolatok intézésében, együttműködve a Fetiales papi testülettel. Jogában állott a senatusnak ezen túlmenően az egész közösségre kötelező határozatokat hozni (*patrum auctoritas*), melyeknek végrehajtásáról a nemzetségfők, illetve a király gondoskodtak.

A királyság első korszakában az államhatalom gyakorlása a király és a nemzetségfők tanácsa, a senatus kezében volt. A király választására vonatkozó adataink olyan szegényesek, hogy az összehasonlító jogtörténet nyújtotta analógiákra, illetve feltevésekre vagyunk utalva. Bár a legrégebbi korban fennáll a papkirály választásának a valószínűsége (Numa Pompilius), mégis több érv szól amellett, hogy a legtekintélyesebb nemzetségfő volt a legesélyesebb a királlyá választásra. Ezt a feltevést erősíti meg az interregnum intézménye, illetve az interrex szerepe a római közjogban. Miután a királyság Rómában nem volt örökletes, a király halála és az új király megválasztása közötti időszakban egymást felváltva a végrehajtó hatalmat a senatus tagjai mint interrexek gyakorolták (*auspicia ad patres redeunt*). Az interregnum intézménye azt az ősi jogelvet fejezte ki, hogy a megválasztandó királynak a nemzetségfők közül kell kikerülnie. A király személyének kijelölésében jelentős szerep

jutott a papságnak is, mely elsősorban madárjósítás útján (*ius augurale*) hivatva volt az istenek akaratának, illetve beleegyezésének a kipuhatolására.

A király hatásköréhez tartozott a hadsereg vezetése, különleges esetekben bírói funkció betöltése, valamint a közösség nevében a legfontosabb áldozatok bemutatása. Az ún. királyi törvények (*leges regiae*) minden valószínűség szerint nem a királytól eredtek, hanem a szokásjog hozta létre őket, és a király csak megőrzésükről és végrehajtásukról gondoskodott.

Az igazságszolgáltatás általában a gens belügye volt: a *mater gentis* ítélkezett a tulajdon körül felmerült perekben, de büntetőügyekben is, így a nemzetség erkölcei (*mores gentis*) ellen elkövetett vétségekben. Az egész közösség (*civitas*) hatáskörébe tartoztak a vallással szemben elkövetett bűnök megtorlása (*sacratio*), a varázslás, a közösséggellenes bűncselekmények: az állam elárulása (*perduellio, traditio*), egy családfő meggyilkolása (*parricidium*). Valószínű, hogy ez utóbbiakban maga a király ítélkezett.

A királyság második periódusában az etruszk típusú városállam létrejöttével Róma társadalmi és intézményi életében nagy jelentőségű változások következtek be. A nemzetségi nemesség és a cliensek mellett megnőtt a szerepe az államban a plebsnek, a nemzetségi szervezeten kívül álló kézműves, kereskedő és paraszt osztálynak, mely a királytól várta társadalmi és jogi helyzetének a javulását. A plebs szó a görög *πληθος* megfelelője: tömeget, sokaságot jelent. A modern kutatás a plebs eredetéről számos teóriát állított fel, melyek közül a fontosabbak a következők: 1. a patríciusok a sabinoktól, a plebeiusok a latinoktól származnak (Zoeller, Binder), 2. a patríciusok az etruszkoktól, a plebeiusok a latinoktól származnak (Cuno, Arangio-Ruiz), 3. a patríciusok ősei eredetileg állattenyésztők, a plebejusoké földművelők voltak (Piganiol), 4. a patríciusok és a plebs szétválása, illetve külön osztályokká fejlődése csak a Kr. e. 5. sz.-ban következett be (De Sanctis, Guarino, Richard, Staveley stb.), 5. a plebejusok szabad születésű, a rómaiak által nyitott asyumba más városokból bevándorolt elemek (Mommsen és követői), 6. a leigázott latiumi őslakosság Rómába áttelepített leszármazottai és bevándorlók (Niebuhr, Siber, Hoffmann, Ed. Meyer).

Az etruszk királyok központosító hatalmának az érvényesülése nyomán a települések korábbi laza kapcsolata szorosabbá vált: a Forum a város központja lett, és a városhoz csatolt Capitoliumon felépült a három istenség: Iuppiter, Iuno és Minerva temploma. Az Etrusco ritu városalapításnak megfelelően a város kerületét – a három városkapu kivételével – körülszántották, és az így keletkezett barázdát, amely a démonok távoltartására volt hivatott, kívülről töltés (*agger*) és árok,

belülről pedig egy szent „várfal utca” (*pomerium*) vette körül, mely a városállam közjogi értelemben vett határának számított (az ún. serviusi fal a kutatók többségének véleménye szerint csak a Kr. e. 4. sz.-ban, a kelta invázió után épült). Az etruszk uralkodók a nemzetségi szervezeten nyugvó curiafelosztással szemben területiális felosztást (*tribus*) vezettek be, mely már nemcsak a nemzetségtagokat és a clienseket, hanem a plebsét is magába foglalta. Miután az etruszk uralkodók hódító gyanánt léptek trónra, a patriarchális királyság intézményei, a senatus és a curiák gyűlésének (*comitia curiata*) működése a királyság második periódusában szünetelt, és csak a köztársaság korában újult fel. A legfontosabb közjogi újítás, amelyet az etruszk uralkodók bevezettek, az imperium (keleti eredetű?) eszméje, az osztatlan és korlátlan királyi hatalom volt, a vele kapcsolatos hatalmi jelvényekkel együtt (*sella curulis, toga praetexta, fasces* stb.). Róma etruszk uralkodói sokban emlékeztetnek a görög tyrannosokra: az egyeduralom erőszakos megszerzése, hódító háborúk, a város új épületekkel való díszítése és népszerű intézményekkel való gazdagítása, az arisztokrácia hatalmának megtörése és a jogok gyakorlásából korábban kizárt rétegek felemelése stb. ugyanúgy jellegzetességei a görög tyrannosnak, mint jellemzői a római hagyomány szerint a Tarquiniusok uralkodásának. Különösen az utolsó Tarquinius, a „gőgös” (*Superbus*) alakján érződik a római történetírók igyekezete a görög tyrannos római hasonmásának a megrajzolására.

A római tradíció kiemelten foglalkozik Servius Tullius, Róma hatodik királya uralkodásával. Már (korábban ismertetett) származása alkalmas arra, hogy ráirányítsa az érdeklődést, és így nem kelt meglepetést, hogy a római hagyomány olyan reformokat kapcsol személyéhez, amelyeknek jelentősége messze átsugárzik a köztársaság korába: a 4 városi *tribus*, a Suburana, Palatina, Esquilina és Collina megalapítása, a latin szövetség védőistene, Diana szentélyének építése az Aventinuson, az első városfal és mindenekelőtt a timokratikus jellegű centurialis államrend bevezetése.

Az ókori írók (Livius és Dionysios Halikarnasseus) szerint Servius Tullius a római polgárságot vagyoni census alapján 5 osztályba (*classis*) sorolta. Az 1. osztályba tartoztak a 100 000 fölötti, a 2. osztályba a 100 000–75 000, a 3. osztályba a 75 000–50 000, a 4. osztályba az 50 000–25 000 közötti és az 5. osztályba a 12 500 vagy 11 000 as fölötti vagyonnal rendelkezők. Az osztályokhoz meghatározott számú *centuria* tartozott, amelyek egyaránt számba jöttek mint katonai és mint szavazati egységek. Ez a vagyon alapján osztályozott polgárság gyűlése, a *comitia centuriata*, maga a timokratikus alkotmány, a centurialis államrend (ha módosulásokkal is) szinte a köztársaság végéig érvényben maradt.

Az 1. osztály 80 *centuriát* foglalt magába, melyekből 40 a 18 és 45 év

közötti évjáratokból (*iuniores*) került ki, 40-et pedig a 45–60 évesekből (*seniores*) alakítottak.

A 2., 3. és 4. classis 20–20 centuriából állt, melyek ugyancsak fele-részen álltak a fiatalabbak és az idősebbek centuriáiból. Az 5. classist 30 centuria alkotta, 15 iunior és 15 senior centuriával. Az 1. classisszal szavazott a lovasok (*equites*) 18 centuriája, melyek közül 6 centuriát alkottak a Ramnes, Tities és Luceres priores et posteriores. Viszont az 5. classis után még 5 centuria következett azokból, akik nem census alapján soroltattak a polgárok közé (*capite censi*). Ezek között két centuriát alkottak a kézművesek (*fabri*), két centuriát pedig a kürtösök (*cornicines*) és a fuvalások (*tibicines* vagy *liticines*). Végezetül pedig következett egy centuria, amelybe a vagyon nélküli polgárok tartoztak: a proletarii népes centuriája. A capite censi öt centuriája nem teljesített fegyveres katonai szolgálatot (*accensi velati*).

A „Serviusi alkotmány” hitelességét a tudósok jelentékeny része kétségbe vonta, kimutatva, hogy az a száz évvel később létrejött alkotmány anticipációja (visszavetítése) (De Sanctis, Kornemann, Coli, E. Meyer stb.). Érveik között szerepel, hogy a vert pénz, melyről a „Serviusi alkotmány” forrásai szólnak, csak évszázadokkal később került forgalomba. A velük szemben álló kutatók viszont a „Serviusi alkotmány” történetiségét hangsúlyozzák, rámutatva arra, hogy Róma az etruszk uralom alatt nagy gazdasági virágzást ért el, és a pénzgazdálkodást is bevezette (Fraccaro, Last, Pallottino stb.). Kétségtelenül fennáll a lehetősége annak, hogy az etruszk királyok (talán éppen Servius Tullius uralkodása) alatt történt Rómában egy katonai célú társadalmi reform, de ez minden bizonnyal másként folyt le, mint a tradíció feljegyezte. A valószínűség amellet szól, hogy a férfilakosságot négy részre osztották: a lovasság, a nehézfegyverzetűek (*classis*) a könnyűfegyverzetűek és a katonai szolgálatot nem teljesítők (*infra classem*) kategóriáira.

Bibliográfia

a) Összefoglaló művek:

P. Altheim: *Epochen der römischen Geschichte I.* Frankfurt a. M., 1934, ua., *Römische Geschichte II.* Frankfurt a. M., 1953., M. Bengtson: *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde I.* München, 1970²., H. Dieter–R. Günther: *Römische Geschichte bis 476.* Berlin, 1979. В. Д. Дьяков–Николский: *История древнего мира.* Moszkva, 1952., magyarul: *Az ókori világ története.* ford. Borzsák I. Bp., 1954., P. Frezza: *Corso di storia del diritto romano.* Roma, 1968²., J. Gaudemet: *Institutions de l'Antiquité.* Paris, 1967., G. Giannelli–S. Mazzarino: *Trattato di storia romana I.* Roma. 1965³., E. Kornemann: *Römische Geschichte I.*

Stuttgart, 1954³., С. И. Ковалев: *История Рима*. Leningrad, 1948., В. И. Кузищин: *История древнего Рима*. Moszkva, 1982., F. De Martino: *Storia della costituzione romana* P. Napoli, 1972., ua.: *Storia economica di Roma antica I*. Firenze, 1979., В. А. Машкин: *История древнего Рима*. Leningrad, 1948, magyarul: *Az ókori Róma története*. ford. Borzsák I. és Harmatta J., Bp., 1951., E. Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*. Zürich-München, 1975⁴, A. Piganiol: *Histoire de Rome*. Paris, 1962³.

b) Monográfiák:

A. Alföldi: *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor [1965], németül is: *Das frühe Rom und die Latiner*. Darmstadt, 1977., ua.: *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates*. Heidelberg, 1974., ua.: *Römische Frühgeschichte*. Heidelberg, 1976., A. Bernardi: *Nomen Latinum*. Pavia, 1973., R. Bloch: *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*. Paris, 1965., P. Catalano: *Contributo alla storia del diritto augurale I*. Torino, 1960., ua.: *Linee del sistema sovranazionale romano I*. Torino, 1965., ua.: *Populus romanus Quirites*. Torino, 1974., Diódsi Gy.: *A római jog világa*. Bp., 1973., E. Ferenczy: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*. Bp.-Amsterdam, 1976., P. De Francisci: *Primordia civitatis*. Roma, 1959., E. Gjerstad: *Early Rome I-VI*. Lund, 1953-1973., Hahn I.: *Róma istenei*. Bp, 1975., P. Leifer: *Studien zum antiken Ämterwesen I. Zur Vorgeschichte des römischen Führeramts*. Klio, 23. Beih. 1931., S. Mazzarino: *Dalla monarchia allo stato repubblicano*. Catania, 1945., A. Magdelain: *Recherches sur l'imperium. La loi curiate et les auspices d'investiture*. Paris, 1968., H. Müller-Karpe: *Von Anfang Roms*. Heidelberg, 1959., ua.: *Zur Stadtwerdung Roms*. Heidelberg, 1962., Ogilvie: *A Commentary on Livy, Books 1-5*. Oxford, 1965., R. E. A. Palmer: *The Archaic Community of the Romans*. Cambridge, 1970., J. Poucet: *Recherches sur la legende sabine des origines de Rome*. Louvain, 1967., J.-C. Richard: *Les origines de la plèbe romaine*. Rome, 1978., H. H. Scullard: *The Etruscan Cities and Rome*. Ithaca, 1967.

c) Értekezések:

М. Андреев: *Недвиженная собственность в Риме до двенадцати таблиц*. VDI, 1955. 1. 142 skk., E. J. Bickerman: *Some Reflections on Early Roman History*. RFIC, 97. 1969. 393 skk., Ferenczy E.: *A római történeti kutatás helyzete (A királyság és a köztársaság kora)*. MTA II. Oszt. Közlem. 28. 1979. 177 skk., ua.: *Über das Interregnum, De iustitia et iure*. Festgabe für U. v. Lübtow, Berlin, 1980., 45. skk., E. Gjerstad: *Innenpolitische und militärische Organisation in frühromischer Zeit*. ANRW I. 1. 1972. 136 skk., T. N. Glanz: *The Tarquin Dynasty*. Historia,

24. 1975. 539 skk., K. Glaser: *Numa Pompilius*. RE 17. 1937. 1242 skk., ua.: *Tullus Hostilius*. RE II. 7.2. 1943. 1340 skk., Hahn I.: *A plebejusok és a nemzetségi társadalom*. Ant.Tan. 21. 1974. 2. 150 skk., W. Hoffmann: *Servius Tullius*. RE II. 7.1. 1939. 804 sk., W. Kunkel: *Zum römischen Königtum. Ius et lex*. Festgabe für M. Gutzwiller. Basel, 1959. 3 skk., H. Last: *The Servian Reforms*. JRS 35. 1945. 30 skk., M. Pallottino: *Fatti e leggende (moderne) sulla più antica storia di Roma*. Studi Etruschi XXXI., 1963. 3 skk. = *Saggi di Antichità I*. Roma, 1979, 248 skk., ua.: *Le origini di Roma: considerazioni critiche sulle scoperte e sulle discussioni più recenti*. ANRW I. 1. 1972. 22 skk. = *Saggi di Antichità I*. 278 skk., ua.: *Servius Tullius, à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques et épigraphiques*. CRAI 1977. 216 skk. = *Saggi di Antichità I*. 428 skk., J. Poucet: *Des Sabins aux origines de Rome*. Orientations et problèmes, ANRW I. 1. 1972. 48 skk., A. Rosenberg: *Rex*. RE II. 1.1. 1920. 703 sk., ua.: *Romulus*. RE II. 1.1. 1920. 1074 sk., F. Schachermeyr: *Tarquinius*. RE II. 4.4. 1932. 2348 skk., Szabó Á.: *Roma quadrata, Maia VIII*. 1956. 243 sk. = Ant.Tan. II. 1955. 217 skk.

Rövidítések

- ANRW Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, Berlin – New York
- CRAI Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
- RE Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue bearb. von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, Stuttgart
- RFIC Rivista di filologia e di istruzione classica, Torino
- VDI Vestnik drevnej istorii. Revue d'histoire ancienne, Moszkva

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG ÉS AUGUSTUS KORÁNAK TÖRTÉNETE

Írta:
Maróti Egon

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

I. A római köztársaság

A római köztársaság történetének forrásai

A római köztársaságkor történeti forrásainak ismertetését a gyűjteményes forráskiadványok felsorolásával kezdjük, az alábbiakban követett hagyományosan rövidített jelölések szerint.

Átfogó jellegű kiadványok

Feliratgyűjtemények

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum I–XVI*. Berlin, 1862.

ILS = H. Dessau: *Inscriptiones Latinae Selectae I–III*. Berlin, 1892–1916. (Repr. 1955.)

ILLRP = *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae I–II*. A cura di A. Degrassi. Firenze, 1957., 1963.

Syll.³ = W. Dittenberger: *Sylloge Inscriptionum Graecarum I–IV*. Leipzig, 1915–1924.

OGIS = W. Dittenberger: *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae I–II*. Leipzig, 1903–1905.

Jogi források

Bruns = C. G. Bruns–O. Gradenwitz: *Fontes Iuris Romani Antiqui*⁷. Tübingen, 1909. (Kieg. 1912.)

Riccobono = S. Riccobono: *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani I*² (Leges). Firenze, 1941. (= 1968.)

Dig. = *Digesta. Corpus Iuris Civilis I*⁵. Ed. Th. Mommsen–P. Krüger. Berlin, 1928.

Történetírók, szónokok töredékei

HRR = H. Peter: *Historicorum Romanorum Reliquiae I–II*. Leipzig, I² 1914. II 1906. (Repr., bibl. kieg. Stuttgart, 1967.)

FGrH = F. Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Berlin–Leiden, 1923-tól.

ORF = *Oratorium Romanorum Fragmenta Liberae Rei Publicae*. Recensuit, collegit H. Malcovati. Torino, 1976⁴.

Speciális forráskiadványok

ESAR = *An Economic Survey of Ancient Rome I–V*. (Ed. T. Frank). Baltimore, 1933–1940. Repr. 1959. (Az I. kötet a köztársaságkori, az V. a császárkori Itália, a II–IV. kötet a provinciák gazdasági életének áttekintését adja forrásszemelvényekkel.)

A. J. H. Greenidge–A. M. Clay: *Sources for Roman History 193–70*. B. C.² Oxford, 1960.

J. R. Hawthorn–C. Macdonald: *Roman Politics*, 80–44 B. C. London, 1960.

Fontes = *Római történeti forrásgyűjtemény*. Fontes minores Latini III. (A szövegeket válogatta, gondozta és a jegyzeteket írta Maróti Egon.) Budapest, 1966.

SRRRR = *Scriptorum Romanorum De Re Rustica Reliquiae* I. Collegit, recensuit F. Speranza. Messina–Roma, 1974.

Numizmatikai kiadványok

H. A. Grueber: *Coins of the Roman Republic in the British Museum. I–III*. London, 1910.

E. A. Sydenham: *The Coinage of the Roman Republic*. London, 1952.

G. G. Belloni: *Le monete romane dell'età repubblicana*. Milano, 1966.

M. H. Crawford: *Roman Republican Coinage I–II*. Cambridge, 1974.

F. Panvini Rosati: *Gli studi sulla numismatica romana e il loro contributo alla storia della Repubblica Romana*. In: ANRW I 297–304.

Forrásgyűjtemények magyar nyelven

RTCh = *Római történeti chrestomathia. Ókori történeti crestomathia III*. (Szerk. Borzsák István.) Budapest, 1963.

HÓK = *A hadművészet ókori klasszikusai*. (Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Hahn István.) Budapest, 1963.

RRN = *A régi Róma napjai*. (Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és jegyzeteket írta Szepessy Tibor.) Budapest, 1968.

RÓR = *Rabszolgák az ókori Rómában*. (Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta Maróti Egon.) Budapest, 1969.

RJV = *A római jog világa*. (Összeállította, a fejezetek bevezetését, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta Diódsi György.) Budapest, 1973.

Történeti források magyar nyelven

- Appianos: *A római polgárháborúk I-II.* (Görög és latin írók 12. Ford. Hahn I.) Budapest, 1967.
- Caesar: *Feljegyzései a gall háborúról – a polgárháborúról.* (Ford. Szepes-sy T.–Ürögdy Gy.) Budapest, 1974.
- Cato, M. Porcius: *A földművelésről.* (Görög és latin írók 11. Ford. Kun J.) Budapest, 1966.
- Cicero: *Válogatott művei.* (Válogatta és az utószót írta Havas L.) Budapest, 1974. (1987²).
- Cicero: *Philippicák Marcus Antonius ellen.* (Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Maróti Egon.) Budapest, 1990.
- Florus: *Róma háborúi.* (Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Havas L.) Budapest, 1979.
- Gaius Jogi institutióinak négy könyve. (Ford. Bozóky A.) Budapest, 1886.
- Gellius: *Attikai éjszakák I-II.* (Ford. Barcza J. és Soós J.) Budapest, 1905.
- Livius: *A római nép története a város alapításától.* 1. (I–IV. könyv. Ford. Kis Fné.) Budapest, 1963. 2–7. (V–X. XXI–XLV. könyv. Ford. Muraközy Gy.) Budapest, 1969–1976., 1982.²
- Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* (Ford. Máthé E.) (4 kötetben) Budapest, 1965.
- Sallustius: *Összes munkái.* (Ford. Cserép J.) Budapest, 1910.
- Sallustius: *Összes művei.* (Ford. Kurcz Á. – a Historiae töredékei szemelvényesek.) Budapest, 1978.
- Strabón: *Geographika.* (Ford. Földy J.) Budapest, 1977.
- Suetonius: *A Caesarok élete.* (Ford. Kis Fné.) Budapest, 1975.
- Varro, M. Terentius: *A mezőgazdaságról.* (Görög és latin írók 14. Ford. Kun J.) Budapest, 1971.
- Velleius Paterculus: *Róma történetéről írt két könyve.* (Ford. Szölgyény F.) Budapest, 1896.
- Vergilius: *Összes művei.* (Ford. Lakatos I. Az 'Appendix Vergiliana' c. függelék ford. Szabó K.) Budapest, 1967.

1. Róma a köztársaság első századában

Források. – A köztársaság politikai története és kronológiája szempontjából alapvető forrás a *consulok névjegyzéke*, amelyet a hivatalos naptár (*fasti*) rögzített. A köztársaságkori consullista későbbi történétírók munkái, kronológiai feljegyzések és epigráfiai emlékek alapján rekonstruálható. Fennmaradt legterjedelmesebb feliratos formája a római Capitoliumi Múzeumban őrzött *Fasti Capitolini*, amely a consulok mellett tartalmazza a dictatorok, censorok és a decemvirek nevét is (CIL I² 1). A felirat tábláit Augustus korában helyezték el – korábbi felfogás szerint a Regiának, a pontifex maximus hivatali helyiségének falán; újabb megállapítások szerint a lista Augustusnak az Actiumnál aratott győzelme után, Kr. e. 29-ben emelt diadalívén szerepelt. Az első 3-4 évtized adatainak hitelességét eltérő módon értékelik a kutatók; az álláspontok attól is függnék, hogy ki mikorra datálja a köztársaság kezdetét, illetve a consuli tisztség kialakulását.

A korai köztársaság belső helyzetének, a kialakuló paraszti osztálytársadalom berendezkedéseinek megismeréséhez különösen fontosak az első római jogalkotás, a *XII táblás törvény* maradványai, amelyeket későbbi jogászok, grammatikusok és más szerzők idézetei, hivatkozásai és magyarázatai közvetítenek számunkra (1. RTCh 7).

A pontifex maximus által évről évre vezetett egykorú hivatalos feljegyzések az idők folyamán részben megsemmisültek, részben felszívódtak a Kr. e. 3–1. sz.-i római történétírók, az ún. *annalisták* és az epikus költők műveiben. Azonban ezekből az annalesekből is csak gyér töredékek maradtak fenn (1. HRR).

A köztársaság első két századának összefüggő tárgyalása csak jóval későbbi történétírók munkáiban áll rendelkezésünkre. A fejezetben tárgyalta 1. T. Livius (Kr. e. 59–Kr. u. 17) terjedelmes művének (*Ab Urbe condita libri*) II–VI. könyvét. Ugyancsak részletes elbeszéléssel szolgálnak a halikarnassosi Dionysios Kr. e. 7-ben megjelent *Rhómaiké archaiologia* című munkájának VI–XI. könyvei és a XII–XV. könyvek töredékei. A szicíliai Diodóros (kb. Kr. e. 80–29) Történeti könyvtára (*Bibliothéké historiké*) az 5–4. sz.-i görög történet beható tárgyalása során viszont még csak alkalmi utalásokban tájékoztat a korabeli római vonatkozású eseményekről (XI–XV. könyv).

Ezekben a munkákban, már csak annalista forrásaik hatására is, igen gyakori a későbbi eseményeknek, problémáknak a visszavetítése, anakronisztikus szempontok érvényesítése, a politikai célzatosság stb. Ezen túlmenően tény, hogy az antik történétírás nem tartotta feladatának a mai értelemben vett hiteles múltábrázolást. Az antik történétírók általában gyakorlati – politikai, pedagógiai stb. – beállítottságuknak megfele-

lően a múltat jobbra csak instruktív példatárnak tekintik. Ilyen szemléletmód mellett érthető, ha az egyes koroktól meghatározott összefüggések, részletek idővel elsikkadnak – utólag sokszor már nem is értették meg ezeket –, s a tényleges indítékoknak, a reális érdekek összeütközésének bemutatása helyett személyi ellentétek, tipikus jellemek kerülnek a drámai hatásokra törekvő elbeszélés előterébe. – Jellemző mindez az életrajz műfajra is, amelynek egyik legtermékenyebb képviselője volt a khairóneiai születésű Plutarchos (kb. Kr. u. 42–126). A korai köztársaság alakjairól – P. Valerius Publicola, C. Marcius Coriolanus, M. Furius Camillus – írott életrajzai csekély történeti érdekűek. Coriolanusra és Camillusra vonatkoznak az alexandriai Appianos (kb. Kr. u. 90–155) Római története (*Rhómaiké historia*) II. könyvének (*Italiké*) fennmaradt töredékei is.

Jelentős támpontot nyújtanak a korai állapotok rekonstruálásához a jogi intézmények és szakrális hagyományok, s nem szabad megfeledkezni a régészeti feltárások eredményeiről, amelyek mind sokrétűbben egészítik ki – s fő vonásaiban igazolni látszanak – a római hagyományt.

Számos értékes, de mozaikszerű, és gyakran nehezen felhasználható adalék található a korai köztársaság viszonyaira, intézményeire vonatkozóan a későbbi jogászok, grammatikusok, régiségtani és kommentárírók – mint M. Terentius Varro, Gaius, az id. Plinius, A. Gellius, Festus, Servius és mások – műveiben.

a) Róma helyzete a királyság megdöntése után

A köztársaság kezdetei

Rómában a patrícius nemzetségi arisztokrácia a Kr. e. 6. sz. végén letaszította trónjáról és elűzte az utolsó, etruszk eredetű királyát, a hagyomány szerint *Superbus* (= Gögös) melléknévvel felruházott Tarquiniust, s a királyság megdöntése után hozzálátott a köztársasági államrend kialakításához. Az etruszkokkal szemben kivívott függetlenség első szakasza az új köztársaság számára politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt hanyatlást eredményezett. A Polybiosnál olvasható, a történetíró szerint Karthagóval Kr. e. 509-ben kötött első államszerződésében Róma mint Latium vezető hatalma jelenik meg. Ezt a jelentőségét azonban az 5. sz. kezdetén elveszti, s fennmaradását csak hosszú, kemény harcokban sikerül biztosítani az etruszk restaurációs törekvésekkel, a határait támadó szomszédos sabin és latin törzsekkel, majd, miután az utóbbiakkal kiegyezett, már mint az ún. ariciai szövetség tagja az aequusokkal és volszusokkal szemben.

Megszakadnak az etruszk korszakban kialakult, Rómára nézve előnyös gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, elakadnak a királykor vége felé fellendülő építkezések; az 5. sz. első feléből származó régészeti (pl. kerámiai) leletek is szegényebbek, mint a 6. sz. végétől előkerültek.

Megjegyzendő, hogy egyes kutatók a köztársaság kialakulását Kr. e. 474-től számítják, a Karthagóval kötött államszerződést ennek megfelelően 470 tájára (mások még későbbre) datálják.

A fiatal köztársaság megerősödését a szomszédaival vívott harcok közepette belső társadalmi küzdelem is kísérte. A köztársaság intézményeinek kialakulásában a fejlettebb etruszk gazdasági-társadalmi rend befolyása által korábban előidézett társadalmi haladás ellenhatása figyelhető meg. A római nemzetiségi arisztokrácia felbomlásához döntően hozzájárult a hagyományban Servius Tullius etruszk király nevéhez fűződő timokratikus alkotmány (l. RTCh 5; vö. a Solón korabeli Athén-nel). A vagyon, illetőleg jövedelem szerinti ún. *classis*-beosztás egyúttal a katonáskodás kötelezettségének az alapja, de kapcsolatos vele az adóközvetekre, illetőleg katonai toborzókörzetekre való területi (*tribus*) beosztás is. Ennek a római társadalom egész polgári és katonai szervezését átfogó ún. *centuria*-rendnek a kialakulása azonban hosszú fejlődés eredménye. A hadsereg ilyen alapokon történő szervezése a nemzeti hadrendre, a nemzeti arisztokrácia hatalmára mért érzékeny csapás volt. Létrejöttét a gazdasági-társadalmi fejlődés és az etruszk uralkodóknak az a szándéka magyarázza, hogy tömegbázist találjanak a római arisztokráciával szemben. Ez az ellentét a magyarázata annak, hogy az arisztokratikus, római hagyományban az etruszk származású királyok személye s – a Rómára nézve egészében felvirágzást jelentő – etruszk korszak negatív megvilágításban szerepel. Jellemző, hogy a Tarquiniuskok bukását is állítólagos erkölcsi kilengéssel (Sextus Tarquinius és Lucretia története) indokolja a késői történetíróknál megőrzött hagyomány. Holott Róma és a többi latin város függetlenségének kivívását, megszilárdulását a *külpolitikai helyzet* – az etruszkok közép-itáliai hegemóniájának összeomlása, az etruszk államszövetség meggyengülése – kellően magyarázza. Így például ismeretes, hogy Kymé (Cumae) – az első itáliai görög gyarmatváros – tyrannosa, Aristodemos 506-ban a latiumi Ariciánál leveri az etruszkokat. Elesik ezek vezére, Lars Aruns, Porsenna király fia is. Majd közel fél évszázaddal később (Kr. e. 474-ben) Hierón, syrakusai tyrannos flottája tengeren veri meg az ismét Campaniára törő etruszkok hajóhadát. A görög diadalt Pindaros is megénekelte. Karthagót, az etruszkok szövetségesét a 480-ban Himera mellett elszenvedett vereség passzivitásra készítette. Az ellentétekre jellemző, hogy az etruszkok még a szicíliai vállalkozás idején is segítséget nyújtanak Athénnek Syrakusai ellen. Különben a Kymé elleni etruszk hadjárat

idejére esik a római Fabius nemzetség kudarccal végződő legendás vállalkozása Veii ellen; ez alátámasztja a Róma és Kymé feltételezett etruszkelles szövetségét. A Fabiusok cremerai veresége egyúttal demonstrálta a nemzeti hadviselés elavulását, s hozzájárult a centúriaszervezet kialakulásához is.

b) Küzdelem a szomszédos népekkel

Az ariciai szövetség

A fiatal köztársaság fennállásának első félszázada megpróbáltatásokkal teli, nehéz korszak. Míg Szicília területén Karthago és Syrakusai küzd a hegemoniáért, Dél-Itáliában egy sor görög gyarmatváros, mindenekelőtt Taras (latin nevén Tarentum) és Krotón virágkorát éli, Róma szakadatlan harcot vív a fennmaradásért a többi latin törzssel, valamint északon a sabinokkal, keleten az aequisokkal, délen a volscusokkal, továbbá a Róma és Latium feletti uralom visszaszerzésére törekvő etruszokkal.

A latin törzsek ariciai szövetségét eredetileg a Tarquiniusok egyik rokona szervezte meg Róma elleni céllal. A Tarquiniusok dinasztikus kapcsolatai kiterjedtek több latin városra, ilyenek például Tusculum, Gabii, Collatia, Signia és Circei. Az ariciai szövetségre vonatkozik M. Porcius Cato közlése (Origines II. fg. 58): „*lucum Dianium in nemore Aricino Egerius Baebius Tusculanus dedicavit dictator Latinus, hi populi communiter: Tusculanus, Aricinus, Lanuvinus, Laurens, Coranus, Tiburtis, Pometinus, Ardeatis Rutulus*”. (Aricia erdejében felszentelte Dianá ligetét a tusculumi Egerius Baebius latin dictator s a következő népek közösen: a tusculumi, az ariciai, a lanuviumi, a laurens, a corai, a tiburi, a pometiai és az ardeai rutulus.) A hagyomány szerint a latinokkal a Regillus-tó mellett ütköztek meg a rómaiak. Ez valóban Tusculum területén (a mai Frascati körzetében) van.

Az ún. foedus Cassianum

Ezután kötötték meg a Spurius Cassius consul (Kr. e. 493) nevéhez fűződő szerződést (*foedus Cassianum*). Ennek révén Róma is a szövetség tagja lett. A szerződés szövegét Cicero idejében még olvasni lehetett a Forumon egy bronzoszlopra vésve (Cicero, *pro Balbo* 53). A szövetségekötés hagyományos dátuma 493. Van olyan nézet is, amely az utóbbi szerződést jóval későbbre, a gall betörést (Kr. e. 387) követő évekre teszi, és a gall veszedelem, illetve a környező népek támadásainak elhárítását

szolgáló megállapodásnak tekinti. Ennek megfelelően az első karthagói államszerződés éve Kr. e. 348 lenne.

A szövetséghez hamarosan csatlakoztak a hernicusok városai, Anagnina, Ferentinum stb. is. A szerződő feleket egyaránt fenyegető aequis és volskus előnyomulást az 5. sz. közepére fékezik meg. Ezután kerülhetett sor a Tiberis folyótól északra fekvő etruszk terület felé aktív római külpolitikára. A békés sabin beszivárgás, amely már a királyok korában elkezdődött, ebben az időben az ellenségeskedésektől függetlenül folytatódott. Így sabin eredetű a római történelemben később jelentős szerepet játszó Claudius és Valerius nemzetség, míg például a Iuliusok és a Serviliusok latinok.

A legendás római hagyomány

A fentebb említett háborúk részleteire vonatkozó római hagyomány teljességgel megbízhatatlan és – mint a korai köztársaság idejére vonatkozó történeti tudósításokat általában – legendás elbeszélések tarkítják. A legismertebb ezek közül Coriolanusnak a volskusokkal folytatott harcokkal kapcsolatos legendája, amely a világirodalomra (Shakespeare) és a zeneművészetre (Beethoven) egyaránt nagy hatást gyakorolt.

Ugyancsak legendás történetek, aitiológiai mítoszok fűződnek Porsenna etruszk király (*lucumo*) Róma elleni hadjáratához is (Horatius Cocles, Mucius Scaevola és Cloelia történetei). A clusiumi király a város ostromával csak Rómára nézve igen hátrányos feltételek fejében hagyott fel. A szerződésben, a hagyomány szerint, Rómának megtiltották a vasfegyverek használatát is (Plinius, N.h. XXXIV 139). Ebben annak a ténynek az emléke tükröződhet, hogy az etruszkokkal való szakítás után Róma számára jó ideig igen komoly nehézséget okozott az, hogy vashoz jusson. Ez természetesen igen hátrányosan befolyásolta a gazdasági életet, s kihatott a római hadsereg fegyverzetének s ezen át hadszervezetének, harcmódorának alakulására is.

A hadi szervezet átalakulása

A római hadsereg a fémhiány következtében könnyebb fegyverek alkalmazására tért át. Ennek révén azonban mozgékonyabbá vált, s a kényes körülmények hatására fokozatosan kialakította az ókor egyik legfejlettebb gyalogos hadszervezetét, harcmódorát: az ún. manipulus hadrendet és taktikát. A nemzetségi arisztokrácia harci szekerének helyébe végleg a mozgékonyabb lovasság lép, s mind nagyobb jelentőségre tesz szert a gyalogság. Hozzájárult még a hadszervezet s a harcmódor átalakulásához az is, hogy a könnyebb fegyverzet kiállítása a társadalom szélesebb körei számára tette lehetővé, hogy a hadsereg tagjai legyenek.

A hadsereg bizonyos mértékig demokratizálódik, s a harcok hosszú évtizedei folyamán a római társadalom militarizálódik. Idővel a katonai gyűlés (*comitia centuriata*) lett a fő közigazgatási szerv.

Az átalakuló római hadseregnek egyik első, jelentős sikere a Veii etruszk várossal – Fidenae szövetségével – folytatott hosszas háborúk sorozatának győzelmes lezárása az Kr. e. 5–4. sz. fordulója táján. Ezt követően a Tiberis torkolatánál, Ostiában fidenaei tufából erődöt emelnek. Veii legyőzésével Róma a Tiberis jobb partján is megvetette lábát, s megkezdte előnyomulását az etruszk területre. Fidenae és Veii területén négy új tribust (Stellatina, Tromentana, Sabatina és Arniensis) szerveztek; az elfoglalt földek felét a plebeiusok között osztották fel. A patricius államvezetésnek ez a kivételes gesztusa elsősorban azzal magyarázható, hogy fokozni kívánta a plebs harci kedvét az észak felől jelentkező új veszedelemmel szemben, amelynek közeledése az északi etruszk városokat megakadályozta abban, hogy Veiinek segítséget nyújtsanak. Különben a római polgárok Kr. e. 241-re kialakult tribusszervezete 35 (4 városi és 31 vidéki) területi egységből állt. Ezek közül a 4 városi és 16 vidéki tribus még a Kr. e. 5. sz. első felében keletkezett, egyet (Clustumina) Kr. e. 438–387 közt, a többi 14-et pedig ezt követően szervezték meg.

c) A gall betörés

Már a Kr. e. 5. sz. végén több kelta – latin nevükön *gallus* – törzs (insuber, cenoman, senon, lingon és boi) átkelt az Alpokon, letelepedett a Pó völgyében, Itália északi határán. (A Pó folyótól északra eső terület Caesar idejéig nem tartozott Itáliához.) A hagyomány szerint a lingonok törzse ugyanazon a napon foglalta el Melpum etruszk várost (a mai Milano helyén), amikor a rómaiak Veii-t. Ez az adat aligha hiteles, azonban jelzi, hogy az egykorú itáliai köztudat számon tartotta az etruszk hatalom megrendülését. A meghódított népek felkelései és a belső társadalmi ellentétek miatt meggyengült etruszk városok jólétben elpuhult arisztokráciája nem tudott a kelta támadással eredményesen szembeszállni. Kr. e. 390-ben (a Varro-féle kronológiának megfelelően; Polybios szerint 387-ben) egy, mintegy 130 ezer főnyi kelta sereg, zömében a Ravenna–Ancona közötti adriai partszakaszon elhelyezkedő *senon* törzs tagja átkelt az Appennineken, betört Közép-Itáliába, és ostrom alá vette Clusiumot. Róma is segítséget küldött az etruszkoknak; vagy azért, mert szükségét érezték az összefogásnak a közös ellenséggel szemben, vagy azért, mert a Porsennával kötött szerződés kötelezte őket erre. A gallok ekkor – valószínűleg Kr. e. 386-ban – Róma ellen fordultak, és a város közelében tönkrementek a római sereget.

Az Allia melletti csata

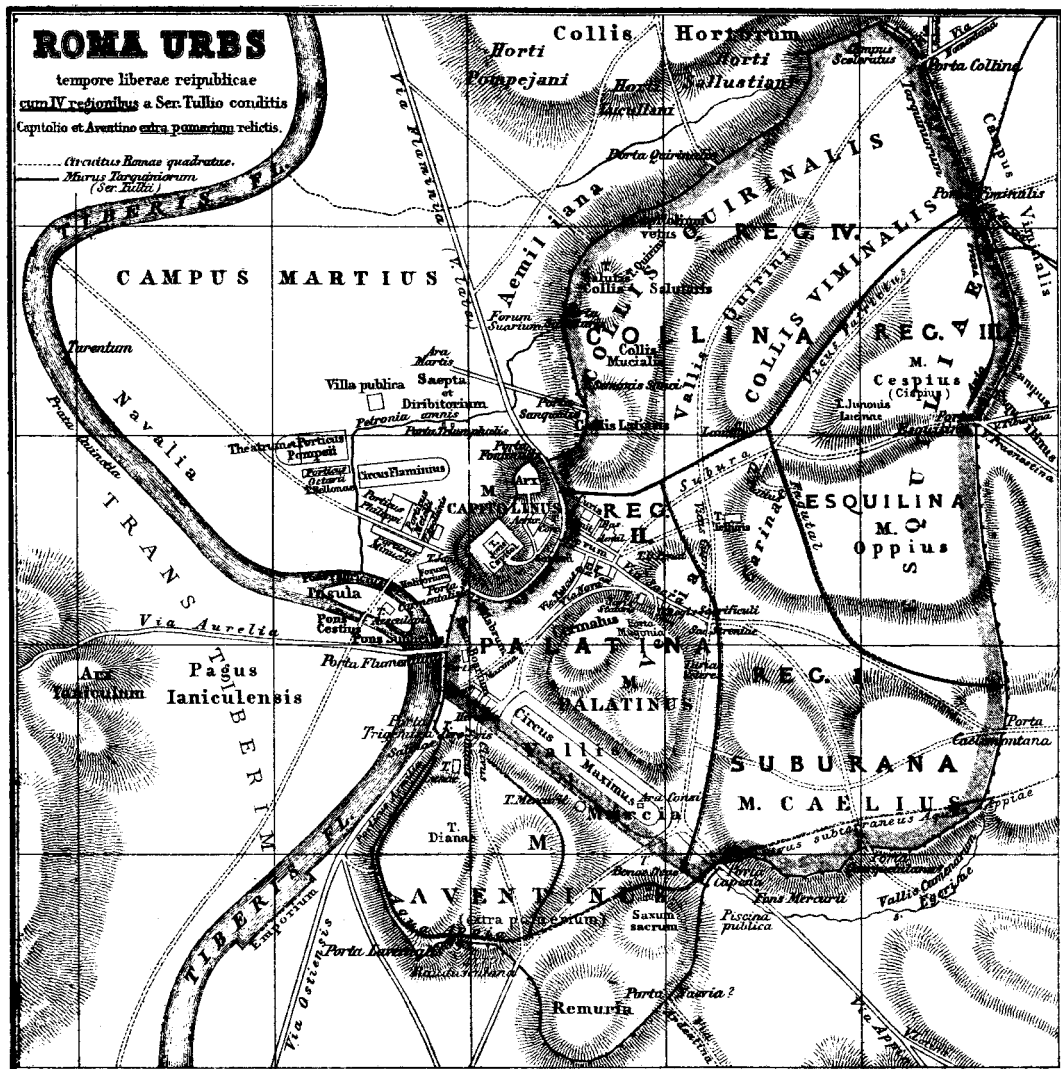
A csata részleteiről csak csekély számú megbízható adat áll rendelkezésünkre: a jóval később meginduló római feljegyzések nem sok részletről számolhattak be az első annalistáknak (Fabius Pictor, Cincius Alimentus, illetőleg Q. Ennius); a görög történetírók (Theopompos, Timaios) pedig épphogy megemlítették a számukra nem túlságosan jelentős eseményt. A hagyományos római elbeszélések jórésze merő kitalálás.

Láttuk, hogy a csata éve is bizonytalan; megbízhatóbbnak vehető az esemény napja. Ezt a rómaiak számára a Hannibaltól Cannae mellett elszenvedett vereségig legsúlyosabb csapást évszázadokon át gyásznappént tartották számon, s július 18-án emlékeztek meg róla. Ez volt az ún. *dies Alliensis*. Az elnevezés közelebb visz minket a csata színhelyének megállapításához. Forrásaink (Livius, Plutarchos és a szicíliai Diodóros) ugyanis a várostól mintegy 15 km-re teszik a végzetes összecsapás színterét, abban azonban eltérnek egymástól, hogy az a Tiberis bal vagy jobb partján keresendő-e. Tekintve, hogy az Allia a Tiberis jobb parti mellékfolyója, s – a hagyomány mindkét vonala szerint – a szétvert római sereg maradványai a Tiberis jobb partján épült Veii felé menekültek, így ezt a változatot fogadhatjuk el hitelesnek. Ez az egy példa is szemlélteti, hogy a korai római történelemben még a legnagyobb horderejű események tisztázása is milyen nehézségekbe ütközik az ún. primér (okmányszerűen hiteles), egykorú források szinte teljes hiánya, valamint a római történeti hagyományozás megbízhatatlanul célzatos elbeszélés-módja miatt.

A gallok Rómában

A győztes kelták a csata után akadálytalanul jutottak Rómába, elfoglalták csaknem az egész várost a M. Manlius csapatai által védett Capitolium kivételével. A hagyomány szerint az őrseget Iuno szent lúdjai riasztották fel a váratlan, éjjeli gall támadásra; tény, hogy ebben az időben hozták át Veiiből Iuno szobrát, s ekkor építettek számára templomot. Ennek az eseménynek az emlékével függhet össze ez, az időben vele egybeeső tényhez kapcsolódó monda.

A gallok feldúlták-prédálták a városnak és környékének nagy részét, majd hamarosan, meglepetésszerűen eltávoztak: feltehetően azért, mert hírt vették, hogy az otthon maradtakat a Pó torkolatvidékén lakó, függetlenségüket sikeresen megőrző venetek támadása fenyegeti. A római hagyomány szerint 1000–2000 aranyat fizettek *Brennus* gall vezérnek a távozásért. Ez a szám fantázia szülte túlzás. Természetesen az önértékes annalisták azt is tudni vélik, hogy a korábban Veii elfoglaló M. Furius Camillus dictator üldözőbe vette őket, s győzelmesen visszaszerezte a

Róma városa a köztársaság korában

váltságdíjat. A katasztrófa hatására Rómát – valószínűleg a syrakusai mintájára épült – kőfallal vették körül; ezek az ún. Serviusi falak.

A gall katasztrófa következtében Róma jelentősége nagyot zuhant, összeomlott már-már megszerzett latiumi hegemoniája, kiújultak ellentétei a latin szövetség tagjaival, s helyzetét csak újabb küzdelmek árán tudta megszilárdítani.

2. A köztársasági államrend kialakulása

a) A patríciusok és plebeusok küzdelmei

Rendi ellentétek

A római köztársaság helyzetét fennállásának első szakaszában súlyosbította, még bonyolultabbá tette a társadalmi helyzet rendezetlensége, a rendi ellentétek kiéleződése. Belpolitikai tekintetben Róma első két köztársasági évszázadát a patríciusok és plebeusok küzdelme korszakának nevezhetjük. – A patríciusok és plebeusok elkülönülése azután mélyült el igazán, hogy a királyság megdöntését követően a nemzetségek fejeiből alakult tanács (*senatus*) és a legtekintélyesebb patríciusok átvették a római közösség irányítását. *Patríciusoknak* nevezték magukat a római nemzetségek (*gentes*) leszármazottai; ezek igényt tartottak az állam politikai és kultikus vezetésére, tehát a polgári, katonai és papi tisztségekre. Hatalmuk gazdasági alapja az elsősorban állattenyésztésre használt földek birtoklása és az állatállomány volt. A nagyrészt földműveléssel foglalkozó *plebeusokat* katonai szolgálatra kötelezték, ugyanakkor nem nyerhették el az állami hivatalokat, papi tisztségeket, s nem részesültek a meghódított földekből stb. A plebs eredetének kérdése máig sem nyert egyértelmű választ a szakirodalomban. A plebeusok zömében minden valószínűség szerint a Rómába betelepülő környékeliekből, a leigázott latin törzsek tagjaiból kerültek ki. Különálltak a nemzetségekbe tömörülő római patríciusoktól. Idővel egybeolvadtak velük a nemzetségek elszegényedett tagjai is. Ezek egy része viszont feltehetően a patrícius nemzetségek egyes befolyásos tagjait patrónusuknak ismerte el, ezek védelme alá helyezte magát, *clienss*é (= engedelmeskedő) lett.

A társadalmi harc formái

Az állandó belső egyenetlenkedés megnehezítette, nemegyszer veszélyeztette a katonai feladatok megoldásának sikerét. Tagadhatatlan, hogy a város fennmaradását fenyegető támadások elhárítása után a patrícius államvezetés a maga vagyona gyarapításának célzata (zsákmányolás,

földszerzés) mellett a társadalmi harc élességének tompítása, a plebeiusok energiáinak levezetése érdekében is szorgalmazta a terjeszkedést, a hódító hadjáratokat; másfelől az is kétségtelen, hogy a plebeiusok a maguk katonai jelentőségének tudatában az áldozatvállalásuknak megfelelően részesülni kívántak a terjeszkedés gazdasági előnyeiből is, és gyarapítani kívánták politikai jogaikat. Érdekeik védelmében, akaratuknak nyomatékot adva, nemegyszer megtagadták a katonai szolgálatot is, így például a hagyomány szerint első ízben még a Kr. e. 5. sz. elején (Livius szerint 494-ben, Diodóros szerint 470-ben) fegyveresen kivonultak a város határán kívül emelkedő Mons Sacerre, elsősorban az adósságuk ügyében hozott határozatok elleni tiltakozásul. A plebeiusok első jelentős politikai sikere annak kivívása volt, hogy érdekeik védelmében a patríciusok önkényével szemben évenként megválaszthatják 2-2 képviselőjüket, a néptribunusokat (*tribuni plebis*; vö. RTCh 6).

Róma belső helyzetének alakulását a korai időkben csak egészen nagy vonalakban rajzolhatjuk meg, erre vonatkozó forrásaink ugyanis még a külső történetet tárgyaló közléseknél is megbízhatatlanabbak. Annyi azonban ma is biztonsággal megállapítható, hogy *a patríciusok és plebeiusok rendi küzdelmének központi kérdése a földért folytatott harc volt*. Küzdöttek továbbá az adósrabszolgaság megszüntetéséért is. Hasonlóképpen ahhoz, hogy a későbbi római külpolitikát, az Itálián kívüli terjeszkedést a – római államháztartás passzív mérlege által is kényszerített – hódítás igénye, valamint az állam vezető politikusainak, a nagybirtokos osztály képviselőinek újabb földterületek és, a munkaerő biztosításul, rabszolgák megszerzésére irányuló szándéka magyarázza.

A hagyomány már a Kr. e. 5. sz. első felére teszi az első – aligha hiteles – földtörvényjavaslatot, s a század közepére az első, a plebs érdekében végrehajtott földosztást.

b) A tizenkéttáblás törvények

Jelentős állomása a plebeiusok osztályharcának a törvények írásba foglalása, az ún. tizenkéttáblás törvények összeállítása és közzététele, majd később a törvénykezési formulák (*legis actiones*) és a hivatalos naptár hozzáférhetővé tétele. A törvények megjelölésének módja (*Leges duodecim tabularum* vagy *Duodecim tabulae*) teljesen eltérő a későbbi joggyakorlattól. Általában ui. a törvényjavaslat előterjesztőjének nemzetsége nevével szokták jelölni, feltüntetve egyúttal a törvény tárgyát. Lehetséges, hogy tartalmának átfogó jellege és évszázadokra kiható tekintélye miatt rögződött meg ez a sajátos megjelölés. A tizenkéttáblás törvények súlyát mutatja, hogy még a császárkori jogászok is a köz- és magánjog

alapjának (*fons omnis publici privatique iuris*) nevezik. Közéleti szerepére jellemző, hogy később a római gyerekek a törvény szövegén tanulták az írás-olvasást. Magát a szöveget különben nem ismerjük eredeti teljességében, csak későbbi jogászok, grammatikusok és más szerzők idézeteiből, tartalmi kivonataiból és magyarázataiból rekonstruálhatjuk (l. RTCh 7). – A 12 tábla tartalma nagyjából a következő volt:

1–2: Perrendtartás (a törvénybe idézés módja, a tárgyalás lefolytatása)

3: az adósjogi eljárás

4: házasságjog

5: örökösödés, gyámság

6–7: birtokjog, adásvétel

8: vagyoni károsodás (lopás, rablás) és kártérítés

9: törvénykezés, joghatóság

10: városrendészeti ügyek, a temetkezés szabályozása

11: a hivatalos naptár

12: zálogjog; a rabszolgák által okozott károk.

A magántulajdon védelme

A tizenkéttáblás törvények rendelkezéseinek középpontjában, mint már az előbbiekből is látjuk, a magántulajdonnal kapcsolatos kérdések állnak: az adásvétel; a tulajdonnak és az anyagi javaknak szigorú védelme; a tulajdonnal szembeni vétségek megtorlása, kiegyenlítése; a hiteljog, a gyámság és hasonlók. (Az egyes ókori népeknél a törvények általában a magántulajdon kialakulásával jelennek meg, s fő funkciójuk az uralkodó osztály érdekeinek védelme, a fennálló tulajdonviszonyok biztosítása. Gondoljunk pl. Hammurabi, a hettiták vagy Drakón törvényeire, a Mózes-féle dekalogosra.)

Aprólékosan ismerteti a törvény az adásvétel ügyletét, az ún. *mancipatiót*. A tulajdon megszerzésének ez a fontos módja egyrészt az árucseré fejlődését tükrözi, másrészt arról vall, hogy magántulajdon előbb alakult ki az ingóságok, mint az ingatlan vonatkozásában. Pontosan megállapította a törvény a csereüzet érvényességének kritériumait is.

A korlátozatlan polgári tulajdon (a csak római polgárok számára elismert ún. *dominium ex iure Quiritium*) kialakulását mutatja a szabad végrendelkezés joga: „*Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*”. Azonban éppen a végrendelet nélkül elhunyt polgár esetében érvényesülő örökösödés rendje mutatja, hogy az igen konzervatív római társadalmi rend keretei között a nemzetségi kapcsolatok szívósan tovább éltek.

Szigorú büntetés járt a magántulajdon megsértéséért, a lopásért, rab-

lásért, különösen egzisztenciális jelentőségű javak (élelmiszer, takarmány) esetében. A serdült korú tetteit, ha tettét az éj leple alatt követte el, szakrális büntetéssel sújtották, Ceres istennőnek (a mezőgazdasági termények védőjének, egyúttal a plebeiuskultusz főalakjának) áldozták fel. Az éjszaka tetten ért tolvajt a tulajdonos különben is megölhette; ha fegyverrel védte magát, nappal is. Hasonlóan súlyos büntetés várt a gyújtogatókra. De aprólékos részletességgel rendelkezett a törvény (nyilván az idők folyamán felmerült falusi peres ügyek nyomán létrejött, kiegészítésként felfogható) egészen kuriózumszámba menő tulajdonjogi viták esetére is, például a szomszéd földjére áthajló, árnyat vető ág eltávolítása, áthulló termés hovatarozása stb.

Az adósrabszolgaság

Jellemző a korabeli tulajdonviszonyokra az adósjog alakulása. Az adósi kötelezettség ősi formája az adósrabszolgaság (*nexum*) volt. Ennek értelmében az adós személyével felelt a tartozásáért, s a határidő lejártával adósságának kiegyenlítéséig a hitelező hatalma (*manus*) alá került maga, esetleg gyermeke.

Az eladósodás különösen a gall tűzvész utáni időben öltött nagy méreteket, s vezetett a közhangulat kiéleződésére. Ezzel az állapottal kapcsolatos a Marcus Manliusról szóló elbeszélés, aki a hagyomány szerint segítségére sietett az eladósodott plebeiusoknak. Látva növekvő népszerűségét, a patríciusok bevádolták, hogy egyeduralomra tör, s kivégezték. Az adósrabszolgaság csak a Kr. e. 326. évi lex Poetilia-Papiria alapján szűnt meg. Ez kimondta, hogy az adós hitelezőjével szemben nem személyével, hanem csak vagyonával felelős. Különben a tizenkét-táblás törvény évi 8%-os kamatot engedélyezett.

Servitus

Még kiszolgáltatottabb helyzetben volt a hadifogság vagy vásárlás útján tulajdonba vett rabszolga, a valószínűleg etruszk eredetű szóval jelölt *servus*. A rabszolgaság meglétéről tanúskodik a törvénygyűjtemény által regisztrált büntetések felsorolása is: *Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, servitutem* (Augustinus, De civ. dei XXI 11. Isid. Orig. V. 27). Jellemző a római felfogásra, hogy a súlyosság mértéke szerinti felsorolásban a rabság a halálbüntetés után áll. Különben római polgárt halálbüntetéssel csak a népgyűlés határozata alapján lehetett sújtani, mégpedig a legsúlyosabbnak ítélt vétségek: a hazaárulás és az apagyilkosság esetében.

A patriarchális társadalmi berendezkedésre, a patriarchális család

szervezetére jellemző a rómaiaknál a családfő (*pater familias*) szinte korlátlan hatalma, rendelkezési joga a *familia* keretébe tartozók felett, az ún. *patria potestas*. Ennek sajátos római jellegét a későbbi jogászok is számon tartották. E jog alapján az apa nyomorék, életképtelennek látszó újszülött gyermekét (akárcsak Spártában) kitehette – őt teljes jogú polgár véleményezése alapján. A hagyomány szerint azonban már a legkorábbi időkben fel kellett nevelni a fiúgyermekeket s legalább az első lányt. Mindez a római társadalom militarizálódásával és a többlettermék előállításának csak lassan enyhülő nehézségeivel függött össze.

Érdekeseen tükröződik a fiatal köztársaság helyzetének alakulása a törvényekben. A temetkezési luxust mérséklő rendelkezések az etruszk szokások elleni visszahatásnak tulajdoníthatók, valamint Róma gazdasági visszaesésének. Az éjjeli összejövetelek tartására vonatkozó tilalom mögött városrendészeti, biztonsági meggondolások mellett a plebs szerveződésének megakadályozási szándéka is állhat.

A törvénygyűjtemény létrejötte

A tizenkéttáblás törvények létrejöttét a római történeti hagyomány a Kr. e. 5. sz. közepére teszi, és az ún. *decemvir testület* munkájának tartja. Már Kr. e. 462-ben C. Terentius Arsa tribunus megkísérelte, hogy keresztülvigye a hatályos törvények publikálását. Mintegy tízévi ellenállás, huzavona után került sor egy, a törvények összeírásával megbízott tíztágú testület (*decemviri legibus scribundis*) kijelölésére. A decemvireket teljhatalommal ruházták fel, működésük egyéves tartamára szüneteltek a rendes hivatalok. A munka befejezésére működésüket egy évvel meghosszabbították, az eredetileg tíz patrícius tag helyett most öt patríciust és öt plebeiust bízta meg. A hagyomány szerint ezek visszaéltek helyzetükkel, nem akarták letenni hatalmukat, és végül az általános felháborodás fosztotta meg őket attól. Sajnálatos módon a Pomponius császárkori jogásztól származó szakszerű összefoglalás (Dig. I 2,2) a decemvirek tevékenységéről igen szűkszavú. Működésük befeketítésében a kiváltságaitól megfosztott patríciusok ellenszenve is megnyilatkozik. (A kutatók zöme elveti a decemvirek működésének meghosszabbítására vonatkozó hagyományt, s az ezzel kapcsolatos történeteket.) Az pedig, hogy a decemvirek bukását felidéző erőszakos szereplőként éppen egy Appius Claudius jelenik meg, azzal magyarázható, hogy a Kr. e. 2. sz. közepén megsemmisült pontifexi feljegyzéseket éppen Fabius Maximus, a Claudiusok riválisa állította össze. Viszont éppen Appius Claudiusnak, a Pyrrhos elleni háború kora nagy államférfiának pártfogoltja, Cn. Flavius aedilis, egy libertinus fia nevéhez fűződik a törvénykezési formula és a hivatalos naptár közzététele. Márpedig a tizenkéttáblás törvé-

nyek gyakorlati érvényesítése ezáltal vált maradéktalanul lehetségessé a patrícius bíróság és a pontifex testület kiváltságos helyzetének megszüntetésével.

A tizenkéttáblás törvények összeállítása különben valószínűleg nem sokkal a hagyományos időpont után történt meg. A törvények nem tükröznek egységes felfogást, jogállapotot. Testi sértés esetében az ún. *talio* („szemet szemért”) elv (l. Hammurabi törvényeit) mellett feltűnik az anyagi kártérítés gyakorlata is. Kétségtelen egyfelől az, hogy a törvények összegyűjtésekor helyet kaptak már akkor meghaladott állapotok csökevényei is, másfelől későbbi kiegészítésekkel és átdolgozásokkal is számolni kell: a törvények végleges szövege aligha alakult ki a Kr. e. 4. sz. végénél korábban. Megfogalmazásánál számolnunk kell a dél-italiai görög városok törvényhozásának befolyásával is. Az athéni törvényeknek a hagyományban szereplő felhasználása viszont kevésbé valószínű.

c) A plebeiusok harcának lezárulása

Sikerek a törvényhozásban

A plebeiusoknak a politikai emancipációért és a gazdasági felemelkedésért folytatott erőfeszítése sikerét a Kr. e. 5. sz. közepétől kezdve egy sor további törvény jelzi. A patríciusok és plebeiusok közti éles határ eltörlésének egyik első feltétele a két rend tagjai között megkötött házasság jogi érvényességének elismerése volt (*ius connubii*). Ezt Canuleius néptribunus javaslatára hozták (*lex Canuleia*) a hagyomány szerint 445-ben. Ennek a lépésnek megtételéhez hozzájárult a patrícius nemzetségek tagjainak a külső ellenség elleni s az egymás közti hadakozások során elszenvedett súlyos vérvesztése. Ennek az intézkedésnek eleinte elsősorban a gazdagabb plebeiusok látták hasznát, akárcsak a többi politikai és gazdasági jellegű vívmánynak. Ahogyan általában az osztálytársadalom keretein belül a feltörekvő társadalmi osztályok tömegei által kivívott eredményeket elsősorban felső rétegeik aknázzák ki. Végeredményben azonban a másfél évszázados harc vívmányai a plebs minden rétegének helyzetén javítottak, ha nem is egyenlő mértékben.

Az egyik legnagyobb jelentőségű vívmány volt C. Licinius Stolo és L. Sextius Lateranus Kr. e. 367-ben elfogadott három törvényjavaslata (*leges Liciniae Sextiae*). Az egyik az adóssok terheit enyhítette azzal, hogy a kifizetett kamatokat beszámították az adósság összegébe, s haladékat biztosítottak a további törlesztésre. A második megszabta, hogy a meghódított állami közföldekből egy-egy polgár legfeljebb 500 iugerumot (1 iugerum = 0,25 hektár) birtokolhat. Végül kimondták, hogy

ezentúl az egyik consulnak minden évben plebeiusnak kell lennie. A földtörvények hitelességét illetően megoszlanak a vélemények. Vannak, akik a 297. évi – vagy éppenséggel későbbi – agrártörvények visszavetítésének tartják. Mindenesetre az 500 iugerum felső határ az akkori viszonyokat tekintve túl magasnak látszik. Bonyolítja a kérdést – mint más korábbi törvények esetében is –, hogy a néptribunusoknak ekkor még nem volt joguk törvényjavaslat – hanem csak plebiscitum – előterjesztésére.

Már Canuleius is kísérletet tett arra, hogy a consulságot elérhetővé tegye a plebeiusok számára. A szívósan szembeszegülő patríciusok hosszú időn át szüneteltették a consuli hivatalt, s helyette a consuli hatáskörrel felruházott katonai tribunusokat (*tribuni militares consulari potestate*) választották. Kr. e. 444–367 között több mint ötven esetben, tehát az évek több mint kétharmadában katonai tribunusok szerepelnek. Vannak kutatók, akik a katonai tribunusi tisztségből származtatják a consulságot, s felfogásuk szerint ezt megelőzően egy-egy évenként választott *praetor maximus* volt a legfőbb állami méltóság. Különben a hagyományozott listák szerint plebeiusok csak Kr. e. 400 óta szerepelnek a *tribuni militares* között (vö. Liv. V 12,11).

A közjogi egyenlőség kivívása

A Licinius–Sextius-féle törvényekkel a plebeiusok elérték leglényegesebb követeléseik teljesítését; ezzel lényegében be is fejeződött a patríciusok és a plebeiusok küzdelme. Ennek kifejezéséül Kr. e. 367-ben Rómában felépítették Concordia szentélyét. Az ellenállás megtörését nyilván befolyásolták a *lex Canuleia* érvénybe lépése óta a patríciusok és vagyonos plebeiusok között kialakult családi kapcsolatok is. Már ezt megelőzően, a consuli tribunusok közt is, szép számmal szerepelnek plebeiusok, elsősorban a Liciniusok, Popilliusok és Titiniusok közül. Jó fél évszázaddal később, Kr. e. 300-ban a *lex Ogulnia* révén a fontosabb papi tisztségek, a pontifex és az augur méltóság is elérhető lett a plebeiusok számára.

A patríciusok–plebeiusok harcát ezután a plebs újabb secessiója nyomán Q. Hortensius dictator által hozott törvény zárja le: ez (a *lex Hortensia*) kimondta, hogy a plebsnek tribusonként hozott határozatai (*plebiscita*) a senatus jóváhagyása nélkül is törvényerőre emelkednek (287-ben). Korábban ugyanis a *lex Publilia* (339) alapján csak a senatus jóváhagyása (*auctoritas patrum*) emelte törvényerőre a néphatározatokat.

d) A köztársaság állami és politikai szervezete

A római köztársaság állami és politikai szervezete a plebs közjogi sikerei és egyes politikusok, mint p. Appius Claudius reformkísérletei ellenére megőrizte arisztokratikus, oligarchikus jellegét. Formálisan a római állam legfontosabb szerve a népgyűlés volt. Itt döntöttek a legfőbb bel- és külpolitikai kérdésekben, itt választották meg a hivatalnokokat (*magistratus*), akikből a senatus alakult. A népgyűlések azonban csak olyan kérdésekben határozhattak, amelyeket az összehívásukra illetékes *magistratus* előterjesztett: ez az ügyrendi megszorítás gyakorlatilag lényegesen korlátozta a népakarat érvényesülését.

A népgyűlés

A fentebbiekben háromféle népgyűlést ismertünk meg. Az ősi *comitia curiata* a köztársaság kezdetén már csak családjogi kérdések (*adoptio*, végrendeletek jóváhagyása) elintézésére szolgált, továbbá a *magistratus*-oknak a főhatalommal (*imperium*) való felruházására. De ilyenkor is csak három *augur* és harminc *lictor* (törvényszolga) képviselte a *curiákat*.

A Servius Tulliusnak tulajdonított, valójában később (nagyjából a Kr. e. 5. sz. közepére) kialakult timokratikus alkotmány vagyoni besorolás (*census*) szerint 18 lovas és 175 gyalogos *centuriába* osztotta a római polgárságot. Az utóbbiakat 5 *classis*-ba sorolták. Az így megszervezett polgárok gyűlései (*comitia centuriata*) a legfőbb hivatalnokok rendelkezésére gyűltek össze, mégpedig az egykori katonai szervezetnek megfelelően, eredetileg fegyveresen, s mindvégig a városfalon kívül, Mars, a római hadisten mezején (*Campus Martius*). A szavazás *centuriánként* történt, egy-egy *centuriának* egy szavazata volt. A gazdagabb polgárok fölényét itt az biztosította, hogy az első *classis* 80 kisebb létszámú *centuriára* oszlott, tehát a lovasság és az I. *classis* *centuriáinak* egyetértése már önmagában kialakította a szavazatok többségét. A *comitia centuriata* határozata törvény volt (*lex*); jogerőre emelkedéséhez eleinte a senatus jóváhagyása kellett. A *lex Hortensia* után csak háború és béke ügyében döntenek itt, a törvényhozói jogkör fokozatosan a lakóterület szerint szervezett népgyűlések (*comitia tributa*) hatáskörébe megy át. Ez eredetileg csak a plebs gyűlése (*concilium plebis*) volt, később fokozatosan az egész polgárság gyűlésévé alakult, s vagy az úgynevezett *curulisi magistratusok* hívták össze (ilyenkor *comitia tributa* volt a neve) vagy a *plebeius magistratusok* (*concilium plebis*). Ez a kettősség megrögződött a törvény definíciójában is: *lex est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu* (Gellius X 20,2: a törvény a *populus* vagy a *plebs*

általános érvényű rendelkezése egy magistratus előterjesztése alapján). A szavazás tribusonként sorban történt, a 35 tribusnak 1–1 szavazata volt; a szavazás itt is többségi alapon történt, tehát 18 tribus azonos állásfoglalása döntött. A vagyonos polgárok befolyását biztosította, hogy a szegény városi lakosságot csak a 4 városi tribusba osztották be, továbbá az is, hogy az Itália távoli területein fekvő tribusokból költséges volt Rómába utazni, márpedig a Rómában – a Forumon, a Capitoliumon vagy a Mars-mezőn tartott – szavazáson részt venni csak személyesen lehetett. A vidékről beköltözött, földjüket vesztett polgárok az eredeti (vidéki) tribusokban szavaztak, így szavazataik értékesek voltak: támogatásukat ezért jobbra társadalmi függőségük kihasználásával, s nemegyszer anyagi természetű juttatásokkal biztosították.

A magistratusok

A magistratusok jogköre az osztatlan királyi hatalom különböző jellegű (katonai, bírói és szakrális) funkcióinak elkülönülése és a városállam terjeszkedése során szaporodó feladatoknak megfelelően alakult ki a patríciusok és a plebeiusok osztályharca során. A köztársasági jelleg fejeződött ki abban, hogy a hivatalok elnyerése választás útján történt, és időben korlátozott volt (az állandó magistratusok tartama általában egy év volt), továbbá az ún. collegialitásban, tehát abban, hogy minden hivatalt egyidejűleg egyenlő jogkörrel két vagy több személy viselt. Mindezzel biztosította az arisztokrácia a maga kollektív befolyásának érvényesülését, annak ellenére, hogy a magistratusok – mint a római nép méltóságának (*maiestas*) képviselői – hivatali évük alatt nem voltak felelősségre vonhatók („*accusare non licet magistratum populi Romani*”, Dig. 48. 2.12).

Az állandó magistratusok közül a *consulokat* illette meg az *imperium maius*, azaz a legfőbb polgári hatalom s háborúban a hadsereg vezetése. Ennek jeleként a consul előtt 12, vesszőnyalábot (*fascies*) hordozó lictor haladt, a városon kívül ezekbe bárdot tűztek a consul korlátlan hatalmának jeléül. Az éveket, kb. Kr. e. 472-től kezdve hivatalosan a két consul nevével jelölték.

Mikor a Licinius–Sextius-féle törvény előírta, hogy az egyik consulnak plebeiusnak kell lennie, a patríciusok keresztülvítették, hogy a következő (Kr. e. 366) évtől egy *praetort* válasszanak soraikból, s ez mint a consulok alárendelt társa és helyettese biztosítsa a patríciusbefolyás túlsúlyát. (Egyes kutatók ezt a magistratust a feltételezett *praetor maximus* tisztségből vezetik le.) A praetor fő feladata a városi rend fenntartása, ennek keretében a később leglényegesebbé váló polgári és büntető bírászkodás (*iurisdictio*) volt. A praetort 6 lictor illette meg kíséretképpen, bírásko-

dás közben is mellette állott kettő. A plebeiusok Kr. e. 337-ben a praeturrát is elnyerték; az első plebeius praetor Q. Publilius Philo, Neapolis későbbi elfoglalója volt.

Kr. e. 443-tól kezdve ötévenként két-két *censort* választottak másfél évi felhatalmazással; Kr. e. 351-ig csak a patríciusok közül. A *lex Publilia* értelmében (Kr. e. 339-től) az egyik censor feltétlenül plebeius lett. Hatáskörükbe tartozott a census lebonyolítása, a polgárok centuriákba és tribusokba osztása, a senatus névjegyzékének összeállítása; ezzel kapcsolatban az arra méltatlanokat törölték a senatorok sorából. Befolyást gyakoroltak a pénzügyek irányítására, ők szabták meg az adók, vámok és a közmunkák bérletének összegét, elosztását. Határozataik megfellebbezhetetlenek voltak, nem estek a tribunusi vétójog alá sem. Katonai jogkörük nem volt.

Az említett főhivatalnokokat a comitia centuriatán választották; a consulok pénzügyi-adminisztratív segítőitársait, a *quaestorokat* a comitia tribután, Kr. e. 447-től kezdve évenként 4–4-et. A quaestorok felügyeltek az államkincstárra, a pénzügyekre és a hivatalos okmányokra; hadjáratokban kezelték a hadsereg pénztárát, fizették a zsoldot, felosztották és értékesítették a zsákmányt. A plebeiusok Kr. e. 409-től nyerhették el ezt a hivatalt.

A szó szoros értelmében véve nem tekinthetők magistratusoknak a néptribunusok (*tribuni plebis*). Fő feladatuk a plebs érdekeinek védelme volt (*ius auxilii*). Ennek biztosítására beleszólhattak az állandó magistratusok intézkedéseibe (kivéve a censort), hatálytalaníthatták azok rendelkezéseit, valamint a senatus határozatait. Ez volt a *ius intercessionis*, vagy ismertebb megjelöléssel a „vétójog” – a *veto* (megtiltom) szóból. A tribunusok személye – mint a kultikus összetartozás (*lex sacrata*) alapján szervezkedő plebs képviselői – szent és sérthetetlen (*sacrosanctus*) volt a város falain belül; szintűgy lakóházuk, ahol minden plebeius menedéket talált. Ők hívták össze a *concilium plebist*, később jogot nyertek a senatus összehívására is. Szerepük hatékonyságát csorbította az, hogy az idők folyamán a senatusnak gyakorta sikerült a tribunustestületbe a maga híveit beválasztatni. A tribunusok száma kettőről négyre, majd tízre emelkedett.

A néptribunusok segítőtársa volt két *aedilis plebis*. Ők kezelték a plebsnek Ceres szentélyében elhelyezett levéltárát és pénztárát. A tisztség feltehetően az aventinusi Ceres-szentélykörzet előljárói funkciójából alakult ki.

Kr. e. 366-tól kezdve a praetura bevezetésével egyidejűleg két *aedilis curulist* is választottak, eleinte ugyancsak a patríciusok köréből. Teendőjük volt a városi rend fenntartása (*cura urbis*), a piaci árak ellenőrzése

és az élelmiszer-ellátás biztosítása (*cura annonae*), továbbá nyilvános játékok rendezése (*cura ludorum*).

A rendkívüli magistratusok közül a legjelentősebb volt a *dictator*. A dictatort eleinte különféle alkalmi teendők ellátásával bízták meg, majd rendkívüli körülmények, az államot fenyegető veszély esetében jelölték ki. Kezében hat hónapi időtartamra egyesült az államhatalom teljessége (*summum imperium*). A dictatort (más néven *magister populi*) rendkívüli hatalma jeléül 24 lictor (a két consulé) illette meg. Helyettese a lovasság parancsnoka (*magister equitum*) volt. Az első plebeius dictatort Kr. e. 356-ban választották meg.

A senatus

Az úgynevezett *curulisi* méltóságok (*consul, praetor, aedilis curulis*) viselői hivataluk lejártával életfogytiglan a *senatus* tagjai lettek. Így, bár a senatus formailag a magistratusok tanácsadó szerve volt, összetételénél fogva a köztársaság legbefolyásosabb intézménye, egyben az arisztokrácia fellegvára lett. A senatusi névjegyzékben (*album*) a tanácsstagok rangjuknak megfelelő sorrendben szerepeltek a volt consulokon (*consulares*) kezdve lefelé. Ugyanebben a sorrendben szólaltak fel az ülést összehívó magistratus (*consul, praetor, dictator*, idővel olykor a néptribunus) beszámolójának, illetőleg előterjesztésének a vitájában. A senatus határozatait (*senatus consulta*) szavazás útján hozták meg. Gyakorlatilag a senatus döntött a háború és béke, valamint a rendkívüli teljhatalommal való felruházás kérdésében, irányította a külpolitikát, ellenőrizte az állam pénzügeit.

Papi tisztségek

Az arisztokrácia a maga osztályuralmának kultikus-szagrális támaszt is igyekezett biztosítani. Ezt a célt szolgálták a sajátosan vallási jellegű magistraturák, az egyes *papi méltóságok* és *papi collegiumok*, amelyeknek tagjai a legtekintélyesebb senatorok köréből kerültek ki. Rómában ugyanis nem volt külön papi rend. A legfontosabb papi testület volt a három-, majd hattagú *pontifex collegium*, élén a *pontifex maximusszal*, az állam szagrális fejevel. Jellemző, hogy a lex Ogulnia már Kr. e. 300-ban elvben elérhetővé tette a plebeiusok számára ezt a méltóságot, az első plebeius pontifexet mégis csak mintegy fél évszázaddal később, 252-ben választották meg.

Mindvégig a patríciusok közül választották Ianus papját, az úgynevezett *rex sacrorumot*. Ebben a méltóságban a király szagrális funkciójának csökevénye élt tovább. A *rex sacrorum* később háttérbe szorult a *pontifex maximus* mögött.

Az állami életben fontos szerepet játszottak a *fetialisok*. Ők végezték az állam legfontosabb diplomáciai aktusait: a követi teendőket, a hadüzenetet, a békeszerződéssel kapcsolatos szertartásokat. A tisztség a köztársaság korának nagy részében – nagyjából az Itália meghódítását követő időktől – szünetelt, majd Augustus újította fel a maga formális restaurációs intézkedései keretében.

Nagymérvű politikai befolyást gyakorolt az arisztokrácia az *augurok* (jóspapok) testülete révén is: az általuk észlelt és értelmezett ún. előjelek (madarak repülése, különböző meteorológiai jelenségek) alapján tűzték ki a népgyűlés lefolytatását.

Fontos szerepük volt a hivatalos kultusz ápolásában Vesta istennő papnőinek (*virgines Vestales*), akik nehéz szolgálatuk fejében köztiszteltben állottak, s különös előjogokat élveztek.

Bibliográfia

Az ókori Róma történetének egészét áttekintő munkák:

The Cambridge Ancient History (CAH), VII–XII. Cambridge, 1928–1939. *The Cambridge Ancient History* VII:1–2. 1986², 1989².

N. A. Maskin: *Az ókori Róma története*. (Ford. Borzsák István.) Budapest, 1951.

A. Piganiol: *Histoire de Rome*⁵. Paris, 1962.

Világtörténet II. (Szerk. Sz. L. Utcenko stb.) Budapest, 1962.

H. Bengtson: *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde I. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* München, 1967. 1970², 1982³.

H. Dieter–R. Günther: *Römische Geschichte bis 476*. Berlin, 1979. 1981².

J. Bleicken: *Geschichte der römischen Republik*. München–Wien, 1980.

A köztársaság korát áttekintő munkák:

H. Bengtson: *Einführung in die Alte Geschichte*. München, 1949. 1979⁸.

W. E. Heitland: *The Roman Republic I–III*. Cambridge, 1923.

Bevezetés a római történelem tanulmányozásához:

S. Mazzarino: *Dalla monarchia allo stato repubblicano. Ricerche di storia romana arcaica*. Catania, 1945.

G. De Sanctis: *Storia dei Romani*. I²–IV, I². Firenze, 1956–1969. IV, 2 (1) 1953. 2 (2) 1957.

A. Momigliano: *Helyzetjelentés a régi Róma kezdeteire vonatkozó kutatásokról. Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései III*. Budapest, 1970, 43–114.

- G. Giannelli: *L'Italia antica e la Repubblica romana*⁴. (In: G. Giannelli-S. Mazzarino: *Trattato di storia romana I.*) Roma, 1970.
- D. De Martino: *Intorno all'origine della repubblica romana e della magistrature*. In: ANRW I, 1 217–249.
- Ferenczy E.: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*. Amsterdam, 1976.
- R. Werner: *Der Beginn der römischen Republik. Historisch-chronologische Untersuchungen über die Anfänge der „libera res publica“*. München–Wien, 1963.
- Les origines de la république romaine*. In: *Entretiens sur l'antiquité classique*. XIII. Vandoeuvres, Genève, 1966.

Fontosabb kézikönyvek:

- T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic I–II*. New York, 1951–1952. Suppl. 1960.
- G. Rotondi: *Leges publicae populi Romani*. Milano, 1912. (Repr. 1962 Hildesheim, kiegészítésekkel.)
- L. Wenger: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien, 1953.
- F. De Martino: *Storia della costituzione romana I–VI*. Napoli, 1952–1972.
- M. Kaser: *Das römische Privatrecht I*. München, 1955.
- M. Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*. München, 1966.
- H. Bengtson: *Die Staatsverträge des Altertums II*. München, 1962.
- H. H. Schmitt: *Die Staatsverträge des Altertums III*. München, 1969.
- J. Kromayer–G. Veith: *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*. München, 1928.
- E. A. Razin: *A hadművészet története I*. Budapest, 1959.
- G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*². München, 1912.
- K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960.
- R. J. Forbes: *Studies in the Ancient Technologie*. Leiden I²–VII² 1964–1966. VIII 1964. IX 1964.
- Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ANRW, ed. H. Temporini) I: 1–4. Berlin, 1972–1973.
- K. Christ (Szerk.): *Römische Geschichte. Eine Bibliographie*. Darmstadt, 1976.
- K. J. Beloch: *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*. Berlin, 1926.
- A. Rosenberg: *Einführung und Quellenkunde zur römischen Geschichte*. Berlin, 1921.
- H. Temporini (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. I:1. Berlin–New York, 1972.

- E. Manni: *Introduzione allo studio della storia greca e romana*. Palermo, 1952.
- J. Irscher: *Praktische Einführung in das Studium der Altertumswissenschaft*. Berlin, 1954.
- P. Petit: *Guide de l'étudiant en histoire ancienne*. Paris, 1959.
- D. Flach: *Einführung in die römische Geschichtsschreibung*. Darmstadt, 1985.
- Einleitung in die Altertumswissenschaften. Ein Informationsbuch von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Johannes Irscher*. Berlin, 1986.
- K.–E. Petzold: *Die beiden ersten römisch-karthagischen Verträge und das foedus Cassianum*. In: ANRW I, 1 364–411.
- J. Wolski: *La prise de Rome par les Celtes et la formation de l'annalistique romain*. Hist. 5 (1956) 24–56.
- R. Chevalier: *La Celtique du Po: position des problèmes*. Latomus 21 (1962) 356–370.
- J. Moreau: *Die Welt der Kelten*. 1958. 1961³.
- Heinlein I.: *A néptribunság keletkezése és betöltése*. Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1928, 75–91.
- G. Niccolini: *Il tribunato della plebe*. Milano, 1932.
- F. Altheim: *Lex sacrata. Die Anfänge der plebeischen Organisation*. Amsterdam–Leipzig, 1940.
- Hahn I.: *A plebeiusok és a nemzetségi társadalom*. AntTan 21 (1974) 150–176.
- D. Kienast: *Die politische Emanzipation der Plebs und die Entwicklung des Heerwesens im frühen Rom*. Bonner Jhb. 175 (1975) 83–112.
- Ferenczy E.: *Cliensek és rabszolgák a korai köztársaságban*. AntTan 25 (1978) 173–180.
- R. Düll: *Zwölftafelgesetze*. München, 1959.
- A. Watson: *Rome of the XII Tables. Persons and Property*. New Jersey, 1975.
- Szabó Á.: *Lustrum*. EPhK 62 (1938) 374–385.
- Szabó Á.: *Circumferre*. EPhK 63 (1939) 191–195.
- Fischer (Ferenczy) E.: *A római társadalom legrégibb szervezetéhez*. Száz. 79/80 (1945–46) 179–191.
- L. Homo: *Les institutions politiques romaines de la cité à l'État*. Paris, 1951.
- E. Schönbauer: *Die römische Zenturienverfassung in neuer Quellenschau*. Hist. 2 (1953) 21–49.
- E. Meyer: *Römische Staat und Staatsgedanke*². Zürich, 1961.
- U. Hall: *Voting Procedure in Roman Assemblies*. Hist. 12 (1963) 129–143.

II. Róma felemelkedése. Itália egyesítése. A Földközi-tenger vidéke feletti hegemonia megszerzése

1. Itália meghódítása

Források

Rómának a gall katasztrófa utáni küzdelmeire és a samnis háborúk korára vonatkozó annalista hagyományt Livius tartotta fenn műve VII–X. könyvében, s az elveszett XI. könyv periochájában. (Így nevezik az egyes könyveknek egy ismeretlen császárkori kivonatoló által szerkesztett tartalmi összefoglalását.) Egyes mozzanatokról tudósít Diodóros (XVI–XX) is, valamint Appianos kivonatosan fennmaradt III. könyvének első fele (Saunitiké 1–6), továbbá Dionysios XV–XVIII. könyvének töredékei.

Az achaiai Megalopolisból Rómába került Polybios (kb. 201–120) nagy értékű történeti munkájának (l. alább) csak néhány helye tartott fenn a Kr. e. 4. századra vonatkozó adatokat. Ezek sorában a legbecsebb a Róma és Karthago között Kr. e. 348-ban megkötött második államszerződés szövegének görög fordítása (III 24).

Egy papiruszon fennmaradt görög nyelvű krónikatöredék párhuzamba állítva közli a Kr. e. 355 és 315 közti évek fontosabb görög, illetve római vonatkozású történeti eseményeit (l. Pap. Oxyrh. I 12 = FGh II B 255).

Liviusnak a *Tarentum*, illetve *Pyrrhos* elleni háborúval foglalkozó XII–XIV. könyve elveszett. Elbeszélése csak nagy vonalakban rekonstruálható a periochák, valamint a császárkori kompilátorok munkái alapján. Ilyenek a Hadrianus kori Florus *Epitome*-ja (I 13), Eutropiusnak a Kr. u. 4. sz. közepe táján írt *Breviarium*a (II 11–14), valamint a Kr. u. 5. sz. elején működő keresztény Paulus Orosius történeti áttekintése (IV 1–2). – Augustus idejében írta Pompeius Trogus 44 könyvből álló világtörténetét, amelyből azonban csak az egyes könyvek prologusai és elszórt idézetek maradtak fenn. Az összefüggő előadásról a Kr. u. 3. századi Iustinus kivonata ad képet. Trogus általában jó forrásokat használt, s idevágó tudósítását is az eseményekkel egykorú görög szerzőkből merítette. Ezért fontosak Iustinus közlései is; l. XVIII 1–2. XXIII 3. XXV 3–5. A legértékesebb adalékkal ezúttal is Polybios szolgál, aki

fenntartotta a háború elején Róma és Karthago által kötött újabb megállapodás pontjait (III 25).

A korszak kiemelkedő államférfia, Appius Claudius Caecus. Pályafutásának főbb mozzanatait megörökítő elogiumát lásd CIL XI 1826 (= ILS 54 = Fontes 14).

A legerjedelmesebb ránk maradt, összefüggő elbeszélés Plutarchos *Pyrrhos*-életrajza. Közléseinek megbízhatósága azonban igen egyenetlen felhasznált forrásainak különböző értéke és a maga előadásának morálizáló jellege következtében. Viszonylag bő anyag található Cassius Dio Cocceianus senator (kb. Kr. u. 155–235) – eredetileg 80 könyvből álló – történeti műve IX–X. könyve maradványaiban (fg. 39–40. Boiss.). Lásd még Dion. Hal. XIX–XX. Diod. XII 6. 8. 10–12. és Appian. Saun. 7–12.

a) Közép-Itália meghódítása

A plebs említett sikereit Róma állandó háborúskodásaival párhuzamosan érte el. A gallok pusztításai elsősorban a szegényebb római polgárokat sújtották, ennek nyomán kiéleződtek a társadalmi ellentétek. A szomszédos aequusok, volscusok és etruszkok, valamint a latin szövetségesek támadásainak feltartóztatása, majd az azt követő terjeszkedés viszont a plebs katonai erejének biztosítását igényelte: ezek a körülmények mind sürgették a kiegyezést. Ennek során érvényesültek a gazdagabb plebeiusok politikai aspirációi; a hódításokkal szerzett földterületek és a céltudatos római kolonizációs tevékenység a szegényebb plebeiusok tömegeinek igényeit elégítették ki. Mindez elősegítette *Róma felemelkedését* a gall betörés utáni időben. A római államszervezet szilárdnak, az államvezetés rugalmasnak, leleményesnek bizonyult mind a külső, mind a belső nehézségek leküzdésében; ugyanakkor ügyesen kihasználta ellenfeleinek belső társadalmi viszályait, ellenségeinek egymás közötti érdekellentéteit. E törekvés érvényesülésével – amelyet idővel a „*divide et impera*” elve megjelöléssel illettek – Rómának a későbbiek során még sokszor sikerült számban és katonai erőben hatalmasabb ellenségeinek is fölébe kerekednie.

A latin szövetség felújítását és időleges megszilárdulását elősegítette a gallok ismételt támadása Latium területe ellen. Róma ugyanakkor körültekintő s mind szélesebb körre kiterjedő diplomáciai tevékenységet folytat. Kapcsolatot teremtenek I. Dionysios syrakusai tyrannosszal, aki a Karthagóval kötött békeszerződés (Kr. e. 392) óta Szicília jelentős részének ura, s Kr. e. 387-ben a fontos dél-itáliai görög kikötővárosban, Rhegionban is megveti lábát. Dionysios gabonát szállít Rómának, megtámadja az etruszk Caere városát, s elfoglalja kikötőjét, Pyrgoit (Pyrgi,

l. fentebb). Dionysios kihasználva az észak-itáliai etruszk uralom összeomlását, kikötőhelyeket létesített a Pó torkolatvidékén (Ancona, Adria), valamint az adriai-tengeri Issa szigetén.

A 361–360. évi gall betörés visszaverése után Kr. e. 358-ban megújított latin szövetség újra elismerte Róma vezető szerepét (vö. Liv. VII 12,7. Polyb. II 18,5). Kr. e. 354-ben szerződést kötnek a Campania területén és délebbre terjeszkedő samnisokkal kölcsönös érdekeik előmozdítására. Kr. e. 354–349 közé esik néhány kisebb aequis és etruszk várossal (Tibur, Praeneste és Caere) kötött szerződés. Egy ismételt kelta betörést követő időre (Kr. e. 348-ra) tehető Róma és Karthago második szerződése: ebben biztosítják „alattvalóik” védelmét, ellenben például az ellenséges volscusokkal szemben nem vetnek gátat a pun rablóvállalkozásoknak (RTCh 10). Mint fentebb említettük, egyes kutatók az első szerződést datálják erre az évre, a másodikat pedig egy nem sokkal később keletkezett módosított megállapodásnak tekintik. Ez a szerződés, valamint a két gall támadás római vezetéssel történő sikeres visszaverése nagyban emelte Róma tekintélyét szövetségesei és szomszédai körében. A gallok felett aratott Kr. e. 349. évi győzelem híre Görögországba is eljutott, tudomást szerzett róla Aristotelész is. Kr. e. 332-ben vagy 331-ben azután a keltákkal is békét kötnek. Ez tehermentesítette Rómát észak felől, s nagymértékben megkönnyítette déli expanziós politikáját. A gazdasági és stratégiai szempontból fontos Veii körzetét sikerült biztosítani, több etruszk város (Sutri, Nepi) területére már a század közepe táján colonusokat küldenek, más városokat (Falerii, Tarquinii, Caere) engedelmességre kényszerítenek. Ugyanekkor építik ki Ostiát, Róma tengeri kikötőjét. Majd ezt követően elfoglalják Satricumot, a volscusok latiumi hídfőállását. A Lanuvium melletti csatában leverik központi hatalmuk, Antium hadseregét. Antium kénytelen kiszolgáltatni hajóit, területén római colonia létesül, s két új tribust (Pomptina, Poplilia) szerveznek.

Róma területe a megelőző etruszai–latiumi terjeszkedéssel együtt ekkorra elérte a 3000 km²-t.

Még ezt megelőzően következik be *Campania* északi részének *elfoglalása*. Campania területére a harcias, de laza szervezetben élő samnis törzsek már a Kr. e. 5. sz. folyamán kiterjesztették hatalmukat. Róma gyors sikerét elősegítette a legjelentősebb campaniai város, Capua nagybirtokos arisztokráciájának, az ún. lovagoknak a támogatása. Ennek jutalmaként, mikor Kr. e. 338-ban a várost szavazati – tehát politikai – jog nélküli községgé (*municipium sine suffragio*) minősítik, az 1600 campaniai „lovag” teljes polgárjogot (*civitas optimo iure*) kap. Ez az ún. első samnis háború (Kr. e. 343–341). Az annalsztikus hagyomány egy sor legendás epizódot szőtt a harci események köré; ezeket a modern

történeti kritika a legnagyobb körültekintéssel sem tudta részleteiben tisztázni. Vannak kutatók, akik magának a háborúnak a történetiségét is kétségbe vonják.

Róma sikerei megbontották a latin szövetség egyensúlyát. Ennek hatására a latin szövetséges társak – az annalista hagyomány szerint – egyszerre azt követelték, hogy az egyik consul és a senatus tagjainak fele közülük kerüljön ki; egyidejűleg megtagadták az évi szövetségi hozzájárulást. Támogatásukra megnyerték a volscusok (Antium) és Capua támogatását. Kitért a *latin háború* (Kr. e. 340–338), amelyet Róma a capuai arisztokrácia támogatásával a karthagóiak és a samnisok jóindulatú, tartózkodó magatartása mellett három hadjárat eredményeként győzelemmel fejezett be. A döntés Trifanum mellett, az auruncusok területén zajlott le. A diadalt nem a várt megtorlás, hanem egy szerteágazó szövetségi hálózat mértékletes, messzire számító kiépítése követte.

A latinokat támogató campaniaiaktól elvették a Volturnus jobb partján fekvő termékeny falernumi földeket, ahol (Kr. e. 318-ban) megszervezték a Falerna tribust, és Cales latinjogú coloniát telepítették. A campanusok polgárjogot kaptak szavazati jog nélkül (*civitas sine suffragio*). Pénzt verhettek Róma nevében, megtarthatták saját hivatalnokaikat és törvényhozásukat. Az ún. ariciai latin szövetséget feloszlatták, tagjait elszigetelték egymástól (*ceteris Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt*, Liv. VIII 14,10). A Róma környéki kisebb városokat beolvasztották. Aricia, Lanuvium, Nomentum, Pedum és Tusculum municípium lett. A többi latin város (Tibur, Praeneste, Lavinium és Cora) és a közös harcok során létesült coloniák (Circei, Norba, Setia, Signia, Nepi, Ardea és Gabii) külön-külön szerződés alapján elnyerték a kereskedelem és vagyonszerzés jogát (*ius commercii*), érvényben maradt az ún. *ius migrationis*, melynek alapján a Rómába költözött latinok római polgárokká válhattak. Egy részük megkapta a *ius connubi*-t, a római polgárokkal való házasságkötés jogát is. Kr. e. 332-ben két új tribust szerveztek Scaptia és Maecia néven.

A volscusokkal szemben, mint már láttuk, erélyesebben léptek fel. Négy nagyobb központjuk – Antium, Privernum, Velitrae és Terracina – földjeinek jó részét elkobozták, ezeken létesült az Ufentina tribus. Lakói – hasonlóképpen az auruncus Fondi és Formiae lakóihoz – *cives sine suffragio* lettek.

A római állam területe Kr. e. 330 körül meghaladta a 6000 km²-t. Ennél lényegesebben nagyobb, mintegy a háromszorosa volt a *samnis törzsszövetség* által birtokolt terület. Ez azonban nem volt olyan sűrűn lakott, mint a római szövetségé. A harcias samnis törzsek szövetsége jóval lazább, szervezetlenebb volt a rómainál, a gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében is messze mögötte maradt.

A samnis háborúk

Miután a rómaiak átszervezték Latiumot, megszilárdították helyzetüket Campania elfoglalt területein, tovább folytatták előrenyomulásukat dél felé. Ekkor, a samnis helyőrség által megszállt Neapolis ostromával közvetlen összeütközésbe kerültek hatalmas déli szomszédaikkal, s az érdekellentétek az ún. samnis háborúkban robbantak ki.

A félsziget terméketlen belső hegyvidékeiről a tengerparti síkság felé előrenyomuló harcias samnis törzsek már a Kr. e. 5. sz. közepén elfoglalták az etruszk Capuát, majd a század második felében Kymét (Kr. e. 421-ben), Nolát, Nuceriát és a Silarus folyóig terjedő vidéket. Ezzel egy időben más törzseik Dél-Itália felé törtek, s elfoglalták a későbbi Lucania területét a Silarustól az iapygok lakóhelyéig. A picentes és frentani törzsek az Adriai-tenger keleti partvidékét kerítették hatalmukba, és benyomultak Apuliába is. A vad bruttiusok – központjuk Consentia – elfoglalták a Sila (később Calabria) félszigetét és több görög várost (Sibaris, Terina, Hippónion). A lucanusok délkelet felé nyomultak, s az iapygokkal egyesülve már a leghatalmasabb görög gyarmatvárost, Tarast (Tarentum) fenyegették. Tarentum még Spártától is segítséget kért, s az anyaország Agésilaos fia, III. Archidamos vezetésével küldött csapatokat. Archidamos Kr. e. 342-ben a Manduria melletti csatában elesett. A lucanusok elfoglalták Hérakleiót. Végül is az épeirosi Alexandros, a molossus dinasztia királya, Nagy Sándor nagybátyja és sógora győzte le az iapygokat, majd az egyesült lucanis–samnis sereget Paestumnál (Poseidónia), s elfoglalta Consentiót (Kr. e. 334).

A rómaiak és a samnisok Kr. e. 341-ben, első összecsapásukat követően megújították korábbi szerződésüket. Mikor azonban az ütközőterületek lépésről lépésre Róma fennhatósága alá kerültek, s a rómaiak egyévi ostrom után elfoglalták Neapolist is, kitört a *második samnis háború* (Kr. e. 328 v. 326–304) – ekkor, Neapolis ostroma idején történt különben első ízben, hogy római consul – Q. Publilius Philo – imperiumát meghosszabbították (*prorogatio*). – A síkvidéki hadakozásban gyakorolt római sereg a számára szokatlan hegyi terepen kezdeti sikerek után súlyos vereséget szenvedett a samnisoktól. Kr. e. 321-ben a Caudium-szorosban (valahol Saticula és Caudium között) a samnisok körülvárták a rómaiakat, s csak szegényletes körülmények között (fegyvertelenül, hiányos öltözetben kellett az ún. szegényniga alatt elvonulniuk), és súlyos feltételek fejében menthették meg pusztá életüket (RTCh 8). A harcok néhány évi erőgyűjtés és felkészülés után tovább folytatódtak. Átszervezték a hadsereget, továbbfejlesztették a kisebb, mozgékonyabb egységekre (manipulusokra) való felosztást, rövidebb hajítódárdákkal szerelték fel a katonaságot, s ettől kezdve vált félelmetessé a rövid, kétélű, széles pengéjű, kelta eredetű római kard, a *gladius*.

A küzdelemben belesodródott a területileg, érdekeikben érintett többi itáliai nép is: az apuliaiak (Arpi, Luceria, Canusium) s a lucanusok a rómaiakat, az etruszkok, aequusok és a hernicusok pedig a samnisokat támogatták. A harci helyzet Kr. e. 314-től, Bovianum elfoglalásától kezdve mind kedvezőbben alakult Róma javára. Kr. e. 312–10 között kiépítették a Campania szívébe vezető hadiutat, a Via Appiát Róma és Capua között (vö. RRN 196–197). Q. Fabius Rullianus Kr. e. 308-ban békét kötött az etruszkokkal, majd Kr. e. 304-re a samnisok ellen is sikeresen befejezte a háborút. A samnis szövetség ezt követően is fennmaradt, törzsi területeit lényegében megtartotta, Campaniát azonban elvesztették. Az aequusok és a hernicusok is végleg Róma fennhatósága alá kerültek. Kr. e. 304-ben a közép-itáliai marsus, marrucinus, paelignus és frentanus törzset is annektálják. A békeszerződés értelmében a rómaiak coloniákat létesítettek a samnis törzsszövetség területén. Ezeket a samnisok további elszigetelésére használták fel. A területük szomszédságában – részben még a háború idején – elhelyezett fontosabb coloniák közül Latiumot védte Alba Fucens (303) és Carsioli, Campaniát Suessula és Saticula (313), Apuliát Luceria (315); Etruria és Umbria felé Narnia (299) és Interamna zárta el a samnisokat. Ezeket a coloniákat Róma felől gyors ütemben ugyancsak jó utakkal kötötték össze. Elég egy pillantást vetni a térképre, és nyomban nyilvánvalóvá válik a római stratégia megsemmisítő ereje.

A Kr. e. 3. sz. legelején kelta törzsek etruszk támogatással ismét a római területig nyomultak előre. A samnisok nyomban megragadták a kedvező alkalmat, Róma erőinek lekötöttségét északon, s megerősítették pozícióikat Lucaniában. Ez vezetett a *harmadik samnis háborúra* (Kr. e. 298–290). Umbriában a kelta egységekkel megerősített samnis seregnek az etruszkokkal való egyesülése s ezzel Róma körülzárása fenyegetett. Közben a rómaiak erélyes etruszai fellépése az etruszkok ismételt korai kapitulációjához vezetett, s a Clusiummal megújított szerződés megnyitotta az utat a római legiók előtt Umbria felé. A római sereg ezt követő győzelme Sentinum mellett (Kr. e. 296-ban) lényegében nemcsak a háború kimenetelét döntötte el, hanem egész Itália további sorsát, s megalapozta Róma itáliai hegemoniáját. Giannelli, kiváló olasz történész az ókori itáliai „népek csatájának” nevezi a sentinumi ütközetet.

A harcok Samniumban még elhúzódtak néhány évig. A Kr. e. 291-ben létesített, 20 ezer főt számláló apuliai Venusia colonia döntő stratégiai helyzete révén a következő évben megadásra kényszerült az immár dél felől is elszigetelt samnis szövetség. A háborút M'. Curius Dentatus, az egyszerű életmódjáról később legendássá vált „homo novus”, a plebeiusok pártfogoltja fejezte be. A háború első felében, Lucaniában szerepelt

sikerrel L. Cornelius Scipio Barbatus consul, az első római történeti személy, akinek sírfelirata ránk maradt (CIL I² 6,7).

Az elfoglalt samnis területek korlátozott római polgárjogot kaptak (*civitas sine suffragio*). Picenum elfoglalásával és Adria létesítésével (Kr. e. 290 után), majd később Castrum Novum és Firmum coloniák alapításával (Kr. e. 269) Róma megvetette lábát Itália keleti partvidékén is.

Végül a Lacus Vadimonius melletti csatában aratott győzelem után a keltákat kiszorították az általuk megszállt területekről (Kr. e. 283). Északon a senonok földjén megalapították Sena Gallica coloniát; földjeik – az ún. *ager Gallicus* – egy részét elkobozták. Az umberekkel és etruszkokkal szemben enyhén jártak el. A fellázadó senonokat ugyancsak M'. Curius Dentatus, a Kr. e. 284. év consula verte le, majd a magukat fenyegetve érző, bosszúhadjáratot indító boiok felett P. Cornelius Dolabella aratott győzelmet (283-ban).

A köztársaság területe ekkor elérte a 20 000 km²-t, lakóinak száma a harmadik samnis háború után tartott népszámlálás (*census*) szerint meghaladta az egymilliót, beleértve az idegeneket és rabszolgákat. Szövetségesei területe 280 felé magának a rómainak háromszorosa volt, lakóinak száma pedig a kétszerese. Ennél a 80 000 km² területű, hárommillió lakosú itáliai szövetségnél a Földközi-tenger vidékén már csak Karthago, a Seleukidák szíria-mezopotámiai és a Ptolemaiosok egyiptomi királysága volt nagyobb. A római győzelem visszhangra talált Görögországban is. Timaios történeti műve és Lykophrón *Alexandrája* tanúskodik az új itáliai nagyhatalom növekvő tekintélyéről.

b) A Pyrrhos elleni háború. Dél-Itália elfoglalása

Róma és Tarentum konfliktusa

A samnis területek meghódításával a római köztársaság szomszédságba került a dél-itáliai görögök lakóterületével, Magna Graeciával. A rómaiak még a samnis háborúk befejezése előtt, Kr. e. 303-ban vagy 302-ben, szövetséget kötöttek a lucanusokkal, hogy ellenfelüket délen ezzel is elszigeteljék. A lucanusok kihasználták az alkalmat Tarentum (Taras), a leggazdagabb dél-itáliai görög kereskedőváros megtámadására. Tarentumtól először Kleonymosnak, II. Kleomenés spártai király fiának serege háritotta el a veszedelmet; majd a lucanusok és a bruttiusok egyesült támadásával szemben Agathoklés, Syrakusai tyrannosa nyújtott segítséget. Az ő halála (Kr. e. 289) után a bruttiusok visszafoglalták Hippóniont, a lucanusok megtámadták Thurioit. A város Rómától kért segítség-

get, mint ahogy korábban már a városba szorult molossus Alexandros is kapcsolatot keresett a rómaiakkal pandosiai csatavesztése (Kr. e. 331–330) előtt. Rómának kapóra jött a Thurioi-beliek felhívása, s Kr. e. 285-ben római helyőrség vonult be a városba. Három évvel később, 282 nyarán egy tíz hajóból álló római flottilla is befutott a város kikötőjébe. A római hajók esetleg az Adria felé igyekeztek valamelyik újonnan szervezett coloniába. Ezzel azonban megsértették a Kleonymos idejében (Kr. e. 303-ban vagy 302-ben) kötött megállapodást, melynek értelmében római hadihajó nem haladhatott túl a Krotón közelében levő Laciniumi hegyfokon (vö. Appianos, Saun. 7,1), tehát nem hatolhatott be az Ión-tengerre és az Adriára. A római hajóknak a Tarentumi-öbölbe való felvonulását az uralmon lévő demokraták kihívásnak vették, s úgy értelmezték, hogy a tarentumi arisztokrácia római segítséggel akarja visszaszerezni az uralmat. Ez talán nem is volt teljesen alaptalan feltevés. Tény, hogy a tarentiumiak megtámadták a római hajókat, egy részüket elsüllyesztették, a többit elfogták, majd ezt követően megtámadták a Thurioiban maradt római helyőrséget, és kiűzték a városból. Ezzel elkezdődött Róma és Tarentum konfliktusa.

Tarentum (görög nevén Taras, Tarantos) termékeny vidéken, az azonos nevű öböl partján egy kúp alakú félszigeten épült. Kikötője mind a hajóforgalom, mind a halászat céljaira kiválóan alkalmas volt. Bejáratát terjedelmes, nem túl magas fellegvár védte, magát a várost a szárazföld felől körfal és árok zárta el, s csak hídon, illetőleg egy töltésen át lehetett megközelíteni. Vízellátását a szárazföld felől 8 km-es föld alatti vízvezetéken, majd több mint 200 pilléren haladó vízvezeték biztosította. Az építmény kivitelezésére jellemző, hogy a két világháború közti időben még használható volt. Számos középület és templom tanúskodott a város gazdagságáról, ezen alapult tekintélye és polgárainak önbizalma.

A tarentumiak korábban is zsoldos seregek szolgálatait vették igénybe veszély esetén; most is ezt a megoldást választották. *Pyrrhost*, a kalandos életű épeirosi királyt hívták segítségül, aki örömmel vállalkozott a feladatra, mert az volt a terve, hogy a dél-itáliai és szicíliai görög városok egyesítésével egy nagy nyugati birodalmat hoz létre (Plutarchos, *Pyrrh.* 14). Siker esetén megnövekedtek volna esélyei Macedonia trónjának megszerzésére is. A tarentumiak így aztán érthető magabiztossággal utasították el a római követeléseket, sőt a római hagyomány szerint, még a követeket is bántalmazták. Ez azonban feltehetően csak római kitalálás volt, hogy ezzel is igazolják: ezúttal is jogos és igazságos háborút (*bellum iustum et pium*) viselnek.

A Pyrrhos elleni háború

Pyrrhos, a kor egyik tehetséges hadvezére itáliai hadjáratát az akkori viszonyokhoz képest hatalmas sereggel indította meg: 22 000 jól képzett, harcedzett, hivatásos katonája, erős, mintegy 3000 főnyi lovassága és 20 idomított harci elefántja volt. Az elefántoknak harcban való alkalmazása a hellenisztikus hadászat keletről származó újítása volt, amivel a rómaiak eddig még nem találkoztak. Az elefántok felhasználásával a gyakorlott zsoldos sereg a Tarentumi-öböl partja közelében lévő Hérakleia (Kr. e. 280), majd az apuliai Asculum (279) melletti csatában győzelmet aratott. A háborúban megmutatkozott Róma friss déli hódításainak ingatagsága, de Latium egységének szilárdsága is; Capua és Neapolis is kitartott Róma mellett. Emiatt megghiúsult Pyrrhos Róma elleni hadjárata. Második – kétnapos ütközetben kivívott – győzelme pedig akkora véráldozatot követelt („pyrrhusi győzelem”), hogy maga ajánlott békét (Diod. XXII 6,3. Iustin. XVIII 2,6).

Közben a tarentumiak, ahogy elhárult fejük felől a közvetlen római fenyegetés, összekülönböztek Pyrrhossal, mire az átkelt Szicíliába. Itt nagy lelkesedéssel fogadták a királyt, aki egyébként Agathoklés veje volt. Pyrrhos hamarosan majdnem teljesen kiszorította a karthagóiakat a szigetről. Tervbe vett afrikai expedíciójának roppant anyagi terhét az önkényeskedései, a demokratikus hagyományok semmibevétele miatt különben is zúgolódozó szicíliai városok nem voltak hajlandók vállalni; erre az épeirosi király (Kr. e. 276-ban) visszatért Itáliába. Ekkor vált aztán nyilvánvalóvá, hogy mekkora stratégiai hibát követett el korábbi eltávozásával. A közbeeső időt ugyanis a rómaiak mind diplomáciai, mind katonai szempontból energikusan kihasználták. Már az első összecsapást követően megújították korábbi szerződésüket Karthagóval, s ennek három pontjában (I. RTCh 10) elvileg összehangolták Pyrrhossal szembeni álláspontjukat (Kr. e. 278). Róma a megállapodással meggátolta azt, hogy a szicíliai görögök segítséget nyújtsanak Tarentumnak. Jelentősebb akcióra karthagói részről nem került sor. A punoknak nyilván eleve az volt a célja, hogy megghiúsítsák Pyrrhos szicíliai átkelését (vö. Iustin. XVIII 2,5).

Róma közben kiheverte vérvesztéseit, megszilárdította dél-itáliai helyzetét, s megtalálták az elefántok bevetésének ellenszerét is. A Beneventum melletti csatában (Kr. e. 275-ben) már éppen a római íjászok fegyvereitől megsebzett és megvadult állatok zavarták meg az épeirosi sereg hadrendjét. A rómaiak M'. Curius Dentatus, a harmadik samnis háború hőséne vezetésével döntő győzelmet arattak. Pyrrhos visszatért Görögországba, további váltakozó szerencsével folytatta hadjáratait. Végül a Peloponnésos birtokáért vívott küzdelemben Argosban utcai

harcok során elesett (Kr. e. 272). Ugyanebben az évben kapitulált Tarentumban hagyott helyőrsége is. A tarentumiakat kötelezték, hogy adják ki hajóikat, rombolják le a város falait, s lépjenek be az itáliai szövetségbe. Ezt követően meghódításra kényszerítették a háborúk során Pyrrhost támogató samnis, lucanus és bruttius törzseket, majd (Kr. e. 270-ben) elfoglalták a görög Rhégiont és az etrusiai Volsiniit (Kr. e. 265), s ezzel lezárult Itália meghódítása. Ezt követően Manius Curius diadalmenetet tartott „*de Samnitibus et rege Pyrrho*”; consultársa, L. Cornelius Lentulus pedig – akiről vitatott, hogy részt vett-e a beneventumi csatában – „*de Samnitibus et Loucanis*”. – Róma uralmának megszilárdítása érdekében újabb coloniákat szervezett: Picenumban Ariminumot (Kr. e. 268) és Firmumot (Kr. e. 264); (a picenumi területen létesült a Velina és Quirina tribus), Etruriában a tengerparton Alsiumot (Kr. e. 247) és Fregenaet (Kr. e. 245). Kr. e. 241-ben kezdik építeni Pisa felé a via Aureliát. Délen, Lucaniában létesül Paestum colonia, az iapyg területen Brundisium (Kr. e. 268).

A görög történetírók korábban nem sok figyelmet szenteltek Rómának. A Kr. e. 3. sz. elején viszont fokozódó érdeklődéssel szemlélik a köztársaság felemelkedését a kortársak: Kallias, Agathoklés történetírója, a kardiai Hierónymos, a diadochosok krónikása, a samosi Duris, a tauroménioni Timaios, aki a nyugati területeket mutatja be az anyaországbeli görögöknek. A Pyrrhos elleni győzelem, Tarentum elfoglalása és az Itália feletti vezetés kivívása a Földközi-tenger nyugati medencéjének Karthago mellett legtekintélyesebb hatalmává tette Rómát. A köztársaság politikai presztízisének megnövekedésére mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy II. Ptolemaios Philadelphos egyiptomi uralkodó, aki Pyrrhosnak korábban az apósa volt, Kr. e. 272-ben barátsági szerződést kötött Rómával.

A dél-itáliai görögökkel létrejött kapcsolatnak sokoldalú kulturális kihatása is volt. Példának álljon itt, hogy a római irodalom kezdetei is a Pyrrhos elleni háború eseményeivel kapcsolatosak: Tarentumban került római fogságba az a görög ifjú, aki később Livius Andronicus néven az Odysseia latinra fordításával és számos görög vígjáték átdolgozásával a római irodalom első költőjévé lett. A legelső irodalmi esemény azonban egy római politikus nevéhez fűződik: a már említett Appius Claudius Caecusnak, a Kr. e. 312. év censorának, a korai római történelem egyik legmarkánsabb, legenergikusabb egyéniségének Pyrrhos elleni fellépéséhez. A fáradhatatlan aggastyán a római senatorok önérzetére, az ősök példájára hivatkozva sarkallta további kitartásra honfitársait a Kineas által közvetített békeajánlat vitáján. Appius Claudius ki is adta beszédét, Cicero még olvasta. A censor sokoldalú tevékenységére jellem-

zó a már említett tényeken kívül, hogy ő építtette Rómában az egyik legjelentősebb vízvezetékét (Aqua Claudia), a Bellona-templomot stb.

Bibliográfia

- T. Frank: *Roman Imperialism*. New York, 1914.
A. Heuss: *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit*. (Klio Beiheft 31.) Leipzig, 1933.
M. Canavesi: *La politica estera di Roma antica. I–II*. Milano, 1942.
E. Badian: *Foreign Clientelae 270–70 B. C.* Oxford, 1958.
J. Carcopino: *Les étapes de l'impérialisme romain*. Paris, 1961.

Bibliográfia az 1. ponthoz

- A. Afzelius: *Die römische Eroberung Italiens 340–264. v. Chr.* Acta Jutlandica 14 (1942) Aarhus-Köbenhavn.
L. Homo: *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain*. Paris, 1953.
E. T. Salmon: *Samnium and the Samnites*. Cambridge, 1967.
M. Sordi: *Roma e i Sanniti nel IV secolo a. C.*, Bologna, 1969.
A. J. Pfiffig: *Das Verhalten Etruriens im Samnitenkrieg und nachher zum I. Punischen Krieg*. Hist. 18 (1968) 307–350.
G. Nenci: *Pirro. Aspirazioni egemoniche et equilibrio mediterraneo*. Torino, 1953.
P. Levêque: *Pyrrhos*. Paris, 1957.
J. Carcopino: *Pyrrhos. Conquerant ou aventurier?* Paris, 1961.
D. Kienast: *Pyrrhos*. In: PW–RE 24 (1963) 108–165.
G. Forni: *Manio Curio Dentato, uomo democratico*. Athen, 31 (1953) 170–240.
E. Ciaceri: *Storia della Magna Grecia. II*. Milano–Roma–Napoli, 1927.
W. Hoffmann: *Rom und die griechische Welt im IV. Jahrhundert*. Philol. Suppl. Bd. 27 (1934).

2. A római állam a Kr. e. 3. század első felében

Források

Az alábbiakban tárgyalt fontosabb részletkérdésekre, fogalmakra vonatkozó forráshelyek. – A lex Poetilia Papiriára vonatkozóan l. Livius VIII 28., vö. Cicero, *de rep.* II 59. A coloniák és municipiumok mibenlétéhez l. Gellius XVI 13,6–9. A római szövetségi rendszerhez l. a 111. évi lex coloniae 21. sorát (FIRA nr. 11 = Riccobono I nr. 8.). A legiók szerveze-

téhez, hadrendjéhez és fegyverzetéhez l. Polybios VI 19–25. (= HÓK 431–436), Livius VIII 8; a tábor kiképzéséhez l. Polyb. VI 27–32. (= uo. 437–442). A centuriaszervezethez l. Dion. Hal. IV 15–18. Liv. I 43. VI 27–32.

a) A római társadalom

A plebeiusok harcának eredményeképpen – mint láttuk – a törvények biztosították számukra a különböző hivatalok és papi méltóságok elérését, a senatusba való bejutás lehetőségét. A magistraturák viselése azonban nem járt díjazással, elnyerésük és ellátásuk tehát komoly anyagi megterhelést jelentett. Ez is hozzájárult a római államapparátus arisztokratikus jellegének fenntartásához. Így a közéleti felemelkedés gyakorlatilag csak a vagyonosabb plebeiusok előtt nyílt meg. Ezek alkották a patrícius nemzetségek tagjaival a 4. sz. vége felé zárt kiváltságos rendbe, az ún. *nobilitas*ba tömörülve a római köztársaság vezető rétegét.

A „*nobilitas*” fogalmának van egy szűkebb és egy tágabb jelentése. Szélesebb értelemben jelöli az egész arisztokráciát, mindazokat, akik senatorok leszármazottai; szűkebb használata azokra vonatkozik, akik consularisok utódai. Feltehetően ez utóbbi lehetett a szó eredeti jelentése, hiszen a gazdag plebeiusok fő becsvágya éppen a consulság elnyerése volt, ennek révén kerültek egy szintre a régi patrícius nemzetségek előkelő leszármazottaival. Később, mikor a politikai élet kibontakozásával, különösen hadvezéri rátermettsége révén mind több *homo novus* (tehát olyan ember, aki családjából először) nyerte el a consulságot – szélesebbre terjesztették ki a fogalom körét. Ez a folyamat a lovagrend későbbi megerősödésével párhuzamosan zárulhatott le.

A *nobilitas* tagjainak helyzetét vagyonuk, nemzetségi és cliensi kapcsolataik határozták meg. A római politikának a *nobilitas*on – s a *senatus*on – belül az egyes patrícius és plebeius nemzetségek (Fabiusok, Aemiliusok, Claudiusok, illetőleg Liciniusok és Liviusok) csoportjainak erőviszonyai szabtak irányt. A jelentősebb tisztségekre elsősorban a tekintélyesebb családok vér szerinti és beházasodott tagjai, valamint pártfogoltjai (*cliensei*) jöttek számításba. A római *nobilitas* igyekezett feltölteni sorait a latin s más itáliai népek arisztokráciájából. A latin és sabin asszimiláción túl az 5. sz. második felében kerülnek Róma vezető körébe például az Ogulniusok és Perperna Etruriából, a Fulviusok és Mamiliusok Tusculumból, az Atiliusok Campaniából.

Látni való tehát, hogy a római *nobilitas* minden eszközt megragadott osztályuralma fenntartásának érdekében. A köztársaság államgépezetének ugyanakkor komoly erőfeszítésébe került az itáliai hegemonia biztosítása az egykori területi és népességi arányok közepette. A római állam-

szövetség összterülete 270 után 130 000 km² volt; ebből a római államé 25 000 km². Ehhez járult a coloniák és a szövetségesek területe, mintegy 12 000 km². Róma (Latium) összlakossága kb. egymillió lehetett, szemben a fennmaradó rész (latinok és italicus szövetségesek) több mint kétmillió főnyi létszámával. A Dél-Itália meghódításakor nagy vérvesztéssel szenvedett samnisok területét 8000 km²-re szorították össze. Ennek ellenére ez a terület állandóan forrongó tűzfészkek volt Róma minden kül- és belpolitikai megpróbáltatásának idején Hannibal hadjáratától a szövetséges háborún át Marius és Sulla polgárháborújáig.

A Kr. e. 3. sz. végére a plebeiusok és a patríciusok jogképesség tekintetében egyenlők, *teljes jogú polgárok* (*cives optimo iure*). Hivatalos összefoglaló megjelölésük *Quirites*. Ennek a polgárjognak összetevői a már többször említett *ius connubii*, *ius commercii*, illetőleg a *ius suffragii* és a *ius honorum*, azaz a szavazás, illetőleg hivatalviselés joga.

Nem teljes jogú polgárok a felszabadított rabszolgák (*liberti, libertini*), ezeket csak a *ius commercii* illette meg, továbbá a négy városi tribusra korlátozott szavazati jog.

Teljesen jogtalanok voltak a rabszolgák (*servi*). Nem is számították őket személynek, hanem tárgynak (*res*), s a vagyon részeként (*mancipium*) kezelték őket. Kr. e. 326-ban a lex Poetilia Papiria megszüntette az adósrabszolgaságot: ez mutatja, hogy a rabszolgaságnak ez a formája ekkorra már elvesztette gyakorlati jelentőségét. Mind nagyobb gazdasági fontosságra tettek szert a Róma terjeszkedése során hadifogolyként szerzett rabszolgák, tekintettel arra, hogy a nobilitas kezében koncentrálódó meghódított földek gyarapodásával párhuzamosan nőtt a munkaerő-szükséglet.

Az úgynevezett *latin jog* csak a vagyonszerzés és – nem feltétlenül – a római polgárokkal való házasságkötés jogát jelenti, s eredetileg a latin városok lakóit illette meg. Később jogilag latinoknak tekintettek más itáliai népeket is. A politikai szereplés (szavazás-választhatóság) feltétele a Rómába költözés maradt.

b) Itália közigazgatása

Az itáliai községek, városok egy része megkapta a teljes vagy szavazati jog nélküli, csökkentett római polgárjogot (*municipiumok*). Mások csak latin jogot nyertek, zömükben pedig szövetségesek (*socii, foederati*) lettek, egymástól eltérő szövetségi feltételekkel. Lakóik egy-egy falusi tribusba nyertek besorolást, ennek tagjaként gyakorolhatták Rómában polgári jogait; adót fizettek a római államkincstárba, katonáskodni

tartoztak. Önálló közigazgatással, pénzverési joggal rendelkeztek, katonailag és külpolitikailag viszont Rómától függtek.

Az első szavazati joggal bíró, municípiumként bekebelezett város Tusculum (Kr. e. 381), az első e nélküli az etruszk Caere (Kr. e. 353) volt. Innen származik a hasonló jogállású községek listájának megjelölésére szolgáló *tabulae Caeritum* kifejezés. A tengerparti görög városok lakói a római hajóhadban teljesítettek szolgálatot (*socii navales*). Maguknak a hajóknak kiállításáról is jórészt az illető városok gondoskodtak.

Nagy katonai jelentőségük volt a meghódított itáliai népek területén, a határvidékeken létesített latin, illetőleg római jogú *coloniáknak*. Az előbbiek népesebbek voltak; jelentőségüknek megfelelően fokozott autonómiával rendelkeztek, senatusuk tagjai elnyerték a római polgárjogot; ez nyilván szolidaritásuk szilárd záloga volt. A római coloniák rangja természetesen magasabb, önállóságuk fokozottabb volt. Eleinte főként tengerparti őrállomások (Ostia, Antium, Sena Gallica, Hadria). Kialakuló önkormányzatuk élén a duumvirek és a decuriotanács állt. Területi elrendezésük a római tábor alaprajzára emlékeztetett. Stratégiai céljukon kívül a coloniák a szegényebb római polgárok földdel való ellátását is szolgálták, s erősítették a kisbirtokosok rétegét.

A hadsereg

Róma terjeszkedésének fő eszköze, hatalmának, itáliai vezető szerepének támasza erős, fegyelmezett polgári hadserege s ennek fejlett harcmodora volt. A vagyontalan polgárokat leszámítva minden 17–46 év közötti római férfi hadköteles volt. A hivatalviselés feltétele tízévi katonai szolgálat – vagy a sorozáson ennek megfelelő jelentkezési kötelezettség teljesítése – volt.

A római hadsereg alapegysége a zömében nehéz fegyverzetű gyalogságból álló *legio*; ennek létszáma 4200–6200 fő között váltakozott. A *legio* hadrendje eredetileg mélységben 8 sorra tagolódó gyalogos falanx volt. A hagyomány szerint a Kr. e. 5. sz. végén (illetőleg a galloktól elszenvedett vereséget követően) lazább taktikai egységekre bontották a *legiót*, s ezáltal nagymértékben fokozták a sereg mozgékonyágát. Egy *legio* 30 *manipulusra*, minden *manipulus* 2 *centuriára* tagozódott. Az *arcvonal* 3 sorra, ezen belül 10–10 *manipulusra* oszlott. A sakktabla kockáihoz hasonló váltogatott elrendezésben elhelyezett hadsorok közül az elsőben a fiatalok (*hastati*), a másodikban a tapasztaltabbak (*principes*), a harmadikban az öregebb katonák, a veteránok (*triarii*) foglaltak helyet (vö. HÓK 431 sköv.).

A harcot az *arcvonal* két szárnyán elhelyezett könnyű fegyverzetűek (*velites*) – ezek között kaptak helyet a szövetségesek alakulatai – s a

lovasság kezdte el. Mikor a legio rohammal az ellenség közelébe ért, a hastatusok elhajították dárdáikat, majd az így megbolygatott ellenséges hadrenddel közelharcba bocsátkoztak.

A hadsereg vezérlete a consulokat (illetőleg kivételes esetekben a dictatort), majd idővel a praetort illette meg. Helyetteseik voltak a legatusok; a katonai tribunusok látták el a csapattiszti szolgálatot; jelentős szerep jutott a legénység köréből kiemelkedett centurióknak.

A római haditechnika egyik sajátossága volt az árokkal, palánkkal megerősített táborok építése. Ez megóvta az éjszaka idejére letelepedett sereget a váratlan ellenséges rajtaütéstől, s mind a támadások kiindulópontjaként, mind a visszavonulás támaszpontjaként igénybe vehető volt (vö. HÖK 437 sköv.).

Ebben az összefüggésben külön kell szólni a királyok korának tárgyalásánál ismertetett, s azóta is több ízben említett *centuriaszervezetről*. A Servius Tullius nevéhez fűződő, vagyon szerinti beosztás és ezzel összefüggő hadszervezet hosszú fejlődés eredménye. Ezt mutatja, hogy a polgárok vagyon szerinti beosztásánál forrásaink a jövedelmet nem terményben, hanem pénzértékben, mégpedig az első két classis esetében igen magas összegben adják meg. Valószínűtlenül magas a korai időkhöz viszonyítva a centuriák száma is: a 193 centuria 20 ezer főnyi seregnek, tehát kb. 100 ezer főnyi lakosságnak felel meg. Tekintettel arra, hogy a részletekben különben eltérő források közül egy sem említi a patríciusok és plebeiusok különállását, a centuriaszervezet kialakulása feltehetően olyan időszakban zárult le, amikor a plebeiusok korlátlanul bekerülhettek a hadseregbe, s amikor a patríciusok és a plebeiusok közti lényeges jogi különbség megszűnt. A nyilván ezzel párhuzamosan kialakult *comitia centuriata* is feltételezi a plebeiusoknak hivatalokra való megválaszthatóságát: ennek alapját a *lex Camuleia* (Kr. e. 445-ben) lényegében megteremti. A polgároknak classisokba és centuriákba való sorolása feltételezi vagyoni helyzetük pontos megállapítását, tehát a censusnak rendszeresítését, illetőleg az azt elvégző magistratusok, a censorok működését. A censurát pedig Kr. e. 443-ban léptették életbe. Látni való tehát, hogy a hadsereg szervezetének alakulása is kifejezésre juttatja a rendi ellentétek kiegyenlítését, a nemzeti elv háttérbe szorulását és az osztálytársadalom végleges kialakulását.

c) A gazdasági élet

A Kr. e. 4–3. sz. gazdasági életét a *rabszolgatartásnak* a római terjeszkedéssel, az itáliai földek meghódításával párhuzamos *megszilárdulása* jellemzi. Régebben, a nagyobb arányú terjeszkedést megelőzően, a patri-

archális rabszolgaság korában egy-egy család, háztartás birtokában csak egy-két rabszolga volt. Erre mutat a névadás gyakorlata is: *Gai-por*, *Publi-por* (= *puer*), a. m. Gaius, Publius legénye. A 357-ben a rabszolgák felszabadítására kirótt illeték viszont már a rabszolgatartás meglehetősen magas fokát bizonyítja.

A gazdasági élet alapja a korai köztársaság idején Rómában és Itáliában egyaránt a mezőgazdaság, a földművelés volt. A tizenkéttáblás törvények tanúsága szerint a 4. sz.-ra teljesen kifejlődött a korlátlan földbirtok-magántulajdon. Az agrártörvényhozás célja is az, hogy minél több polgárt juttasson örökölhető földbirtokhoz. A meghódított népek területének részleges elkobzása révén jönnek létre az állami közföldek (*agri publici*), amit bérlet alapján bocsátanak a római polgárok használatára. Ez elősegíti a földbirtok koncentrációját, ugyanakkor a nincstelen plebeusok földéhsége is egyik ösztönzője lesz a meg-megújuló terjeszkedésnek. Az uralkodó rétegek egyre fokozódó vagyon-(földbirtok-)gyarapítási igénye s az ezzel összefüggő mind nagyobb munkaerő-szükséglet lesz a fő indítéka a későbbi, Itálián kívüli hódító háborúknak.

Az etruszk korszak után bekövetkező gazdasági visszaesés különösen érzékenyen érezte hatását a kézműipari termelés (kerámia, fémárak) és a cserekereskedelem elszegényedésében. Csak a Kr. e. 4. sz. közepe felé lendül fel a közép-itáliai agyagipar az apuliai, campaniai fazekasság készítményeinek utánzása révén. A bronzművesség központja Praeneste volt. Az első római helyi műhely meglétéről az ún. Ficoroni cista tudósít a Kr. e. 4. sz. végéről: *Novius Plautius med Romai fecid* (Novius Plautius készített engem Rómában, CIL I² 61 = XIV 4112). Az építő- és kőfaragó iparnak maradványaiban is impozáns terméke e korból a gall tűzvész után helyreállított római városfal, az ún. Servius-féle falak. Az etruszai, campaniai és dél-itáliai görög kézművesek mellett a Servius Tullius nevéhez kapcsolt centuriafelosztás és a sírleletekben talált helyi készítmények alapján számolnunk kell egy erősödő római iparos réteggel is.

Az itáliai kereskedelem fellendülését segítette elő – hadászati funkciója mellett – a Rómából Itália távoli vidékeire szétágazó úthálózat szívése, céltudatos kiépítése is. A leghitelesebben vall az árucere fejlődéséről, s egyben kölcsönhatásban elő is segítette azt, a római pénzkibocsátás alakulása. Eleinte megtették a kidolgozatlan, súlyra mért rézdarabok (*aes rude*) is, majd a Kr. e. 4. sz. második felétől hasáb formába öntötték, s durva veretű állatalak (bika, sas, Pegazus) ábrázolásával látták el (*aes signatum*). Az élénkülő forgalmat átmenetileg etruszk, görög és karthagói pénzzel bonyolították le, majd a latin háborúktól kezdve vertek réz pénzérmét (*aes grave*). A dél-itáliai terjeszkedés idejétől, a Pyrrhos elleni háborútól kezdtek ezüstpénzt használni (Plinius, n. h. XXXIII 42). Ezt kezdetben Campania fejlettebb városaiban állították

elő, helyileg szokásos ábrázolással; a megrendelőre csak az érme felirata (*Roma, Romano*) utalt. A római pénzgazdaság fejletlenségének jellemzésére összehasonlításként megemlíthetjük, hogy Tarentum a Kr. e. 6. sz. közepétől kezdett ezüstpénzt verni, Kymé Kr. e. 500 körül, Karthago Szicíliában a Kr. e. 5. sz. végén, Afrikában csak Kr. e. 350-ben. Rómában Kr. e. 268-ban térnek át az önálló, egységes ezüstpénz verésére. Ennek egysége a *denarius*, súlya 4,37 g, akárcsak az attikai drachmáé. Egyidejűleg a korábban használatos rézpénz alapegységének, az *as*nak a súlyát, könnyebb kezelhetőség céljából 327,45 g-ról egyharmadára csökkentették, s egy *denarius* értékét 10 *as*-al tették egyenlővé. A gyakorlatban *sestertius*-ban számoltak, ami a *denarius* negyedrésze, két és fél *as* értékű ezüstpénz volt (jelölése innen IIS, HS, ez utóbbi szintén a római kettes szám jelölése, a jelzés értelme: *semis tertius* [= harmadfél] – *ti. nummus*).

A pénzgazdálkodás kifejlődése az adósrabszolgaság eltörlése (Kr. e. 326) után is egyre fokozódó pénzügyi tevékenységre, az uzsoraügyletek megélénkülésére vezetett. Mind jelentősebb szerepet játszott ennek lebonyolításában a plebsnek az a vagyonosabb része, amely tőkéjét nem földbirtokba, hanem városi ingatlanba vagy áruba fektette, s nem tartott igényt közéleti-politikai szereplésre. Ezekből fejlődött ki a Kr. e. 3–2. sz. fordulóján az ún. *lovagrend* (*ordo equester*), amely onnan nyerte nevét, hogy az első *serviusi classis* 18 centuriájából alakult, államköltségen felszerelt lovasság mellett önként és saját költségen teljesítettek katonai szolgálatot a hadsereg kötelékén belül.

Bibliográfia

- M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. Leipzig, 1912.
(= Kleine Schriften. Wiesbaden, 1962. I 13–135.)
F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart, 1920.
H. H. Scullard: *Roman Politics 220–150 B. C.* Oxford, 1951. 1973.
F. Cassola: *I gruppi politici romani nel III secolo a. C.* Trieste, 1962.
E. S. Staveley: *The Reform of the Comitia Curiata*. *AJPh* 74 (1953) 1–33.
J. Bleicken: *Das Volkstribunat der klassischen Republik. Studien zu seiner Entwicklung zwischen 287 und 133 v. Chr.* (Zetemata 13.) München, 1955.
L. Ross Taylor: *The Voting Districts of the Roman Republic. The Thirty Five Urban and Rural Tribes*. Roma, 1960.
F. Altheim: *Appius Claudius Caecus*. In: *Rom und der Hellenismus*. Amsterdam–Leipzig, 1942, 96–106.
A. Rosenberg: *Der Staat der alten Italiker*. Berlin, 1913.
E. Manni: *Per la storia dei municipi fino alla guerra sociale*. Roma, 1947.

- M. Sordi: *I rapporti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio*. Roma, 1960.
- H. Rudolf: *Stadt und Staat in römischen Italien. Untersuchungen über die Entwicklung des Munizipalwesens in der republ. Zeit*. Göttingen, 1965.
- M. Rostovtzeff: *Social and Economic History of the Hellenistic World. I–III*. Oxford, 1941. (= Die hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft. I–III. Stuttgart, 1955–56.)
- R. Thomsen: *Early Roman Coinage*. Koebenhavn, 1957.
- G. Nenci: *Considerazioni sulla storia della monetazione romana in Plinio* (N. H. 33, 42–47.) Athen, 46 (1968) 3–36.

3. Róma és Karthago küzdelme a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti uralomért

Források

Ahogy a római köztársaság szerepe világtörténetivé emelkedik, úgy sokasodnak a történetével foglalkozó, mind részletesebb s egyre megbízhatóbb források. A korszakot tárgyaló történetírók közül kiemelkedik a görög Polybios, aki 40 könyvből álló műve zömében (II–XL) a görög világ és a Földközi-tenger nyugati medencéjének a Kr. e. 220–146 közötti évek történetét dolgozta fel reális szemlélettel, jó kritikai érzékkel. Mint az események egy részének kortársa a legfontosabb dokumentumokhoz közvetlenül hozzájuthatott, s ezeket nemcsak felhasználta, hanem egy részüket híven tovább is hagyományozta. Kora neves történeti szereplőinek is tekintélyes részét személyesen ismerte. Az események jobb megértése érdekében igyekezett felkeresni azok színterét. Polybios Róma felemelkedését kívánta bemutatni, e folyamat okaira keresett választ. Előadása nem mentes a Róma s különösen a kor római prótagonistái, a Scipiók iránti elfogultságtól. Ennek ellenére sajnálatos, hogy művének csak I–V. könyve maradt fenn lényegében hézagtalanul, a többiből csak – igaz, terjedelmes – töredékek.

A bevezetés jellegű I–II. könyv a Kr. e. 266–221 közti évtizedeket tekinti át, tehát éppen az *első pun háború korát*. Előadásához a pun párti kortárs akragasi Philinost és az egy nemzedékkel később író Fabius Pictort, az első római annalistát használta fel. Ugyancsak Philinos volt a fő forrása Diodóros XXIII–XXIV. könyvének, amelyből csak töredékek maradtak fenn. Régi hagyomány maradt fenn Naevius (Kr. e. 201) *Bellum Punicum* című elbeszélő költeményének töredékeiben.

Lényegében az annalistákon alapulnak: Liv. per. XVI–XIX. Appian. *Sikeliké* 1–2. Cornelius Nepos (kb. Kr. e. 100–25) Hamilkar életrajza.

A karthagói államberendezéshez l. Aristotelés, *Politika* II 11 (1272b–1273b), Polybios V 51–52.

Több felirat is rendelkezésünkre áll a korból. Ezek között legfontosabb Duilius consul győzelmi jelentése (CIL I² 25 = ILS 65 = ILLRP 319 = Fontes 16) – mindenesetre Augustus kori szövegezésben. Nyilván felirat örökítette meg a háborút lezáró békeszerződés pontjait is, amelyeket Polybios tartott fenn (I 62,8–9. 63,1–3. III 27); vö. a bizánci kompilátor Zonaras VIII 17.

Regulus békeajánlatához l. Cass. Dio fg. 43,22–23. Diod. XXIII 12.

A karthagói zsoldosoknak az első pun háborút követő észak-afrikai lázadásáról l. Polybios I 65–88.

A rómaiak illyr háborúhoz l. Polybios II 1–12. III 16–19. IV 16,6–9. Appian. Illyriké 7–8.

Az észak-itáliai keltákkal folytatott harcokra l. Polyb. II 25–31.

A 218. évi lex Claudiára vonatkozóan l. Liv. XXI 63, 3–4., vö. Cicero, II in Verr. V 45. Dig. L 5,3.

A második pun háború eseményeit Polybios Fabius Pictor, a kortárs M. Porcius Cato (Kr. e. 234–149) *Origines* című munkája, valamint Philinos és a Hannibal kíséretében tartózkodó görög történetírók (így a spártai Sosylos és a Kalé Akté-i Silénos) elbeszélése alapján ismerteti. A III. könyvben a Cannae melletti csatáig jut el. A háború további alakulásáról a VII–XI. XIV–XV. könyvek töredékei már csak elég hézagosan tájékoztatnak. Fontosabb részletek: Hannibal és V. Philippos szerződése (VII 9); Syrakusai ostroma (VIII 3–9. 37); Hannibal jellemzése (IX 22–26); Scipio Afrikában (XIV 1–10); a békeszerződés (XIV 18).

Livius terjedelmes elbeszélése (XXI–XXX. könyv) vegyes értékű annalista műveken alapul. Legjobbak a szicíliai eseményeket ismertető részek: ezeknél Polybiost használta fel. Ugyancsak Polybios volt Diodóros forrása is (fg. XXV–XXVI.), tőle azonban igen kevés részlet maradt fenn.

Lényegében a Liviuséval azonos annalista anyagra mennek vissza Appianos közlései (*Ibériké* 4–38; *Annibaiké*; *Libyké* 6–67; *Sikeliké* 3–5), valamint Plutarchosnak *Fabius Maximusról* és *Claudius Marcellusról*, továbbá Cornelius Neposnak *Hannibalról* írt életrajzai.

Silius Italicus senator *Punica* című 17 könyvből álló, hexameterben írt elbeszélő költeménye (a Kr. u. 1. sz. vége felé) pedig elsősorban az annalista Valerius Antiaszt és magát Liviuszt aknáztta ki.

a) A karthagói állam és politika a Kr. e. 3. század első felében

A Kr. e. 3. sz. elejére Karthago a Földközi-tenger nyugati medencéjének vezető hatalma lett. A század közepe felé hozzávetőlegesen mintegy 5 millió lakost számláló karthagói állam a maga vezetése alatt álló szövetségbe tömörítette a többi föníciai gyarmatvárost Észak-Afrika partvidékén (Utica, Sirtis, Hadrumetum, a két Hippo és Leptis Magna), az Ibériai-félszigeten (Gades, Malaca), Szardínia (Caralis) és Szicília területén (Panormos, Motye); határai magukban foglalták nagyjából a mai Tunézia, Libia és Marokko területét.

A pun nagyhatalom szilárd gazdasági alapokon, céltudatos szívóssággal kiépített kereskedelmi-katonai támaszpontokon nyugodott.

Karthago gazdasági élete

A karthagói gazdasági élet két fő ága a kereskedelem és az ültetvényes mezőgazdaság volt. A punok – kihasználva városuk kedvező földrajzi fekvését – hatalmas hadi- és kereskedelmi flottát építettek, s lassan kisajátították a cserekereskedelmet a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A karthagói kereskedelem egyik fő jövedelmi forrása a nyugati területek ásványi kincseinek közvetítése volt: az afrikai arany, a hispaniai ezüst, a britanniai ón, az északi vidékekről származó borostyánkő stb. A karthagói kereskedelem hazai eredetű árucikkei közül említést érdemelnek a textil- és festőipar termékei (a bíborszínű gyapjúszövet), a görögnél szerényebb kivitelű, de olcsóbb kerámia- és fémárutermékek, valamint az elefántcsont-feldolgozás.

Nagyban növelte Karthago gazdagságát a hatalmas rabszolgatömegek kényszermunkájával, szakszerű, elméletileg is megalapozott módszerekkel művelt afrikai ültetvények termékeinek áruba bocsátása. Ezzel függ össze a punok nagyszabású rabszolga-kereskedelme is. Karthago féltékenyen őrködött kereskedelmi érdekeinek biztosításán, a fennhatósága alatt álló területeken megtiltotta az önálló külkereskedelmet. A befolyási körzetének határán fekvő államokkal kereskedelmi és flottatámaszpontjainak védelme s további terjeszkedésének biztosítása érdekében kiterjedt diplomáciai tevékenységet folytatott.

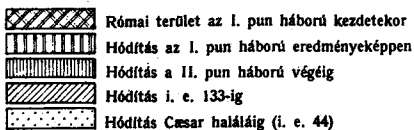
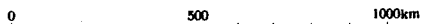
A karthagói államberendezkedés

A karthagói kereskedők és földbirtokosok roppant gazdagságának megfelelően a karthagói államberendezkedés oligarchikus, minden hatalom a vagyonos családok kezében volt. Az állam tulajdonképpen irányító szerve a 300 főnyi nagytanács, amelynek a leggazdagabb kereskedők élethossziglan tagjai, illetőleg az ennek tagjaiból alakult 30 főnyi ügyinté-

A Római Birodalom a köztársaság korában

A RÓMAI BIRODALOM NÖVEKEDÉSE A KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Az évszámok a Róma uralma alá jutás idejét jelzik.

----- **Provinciahatár**

X Csatahely

ző kistanács. A legfőbb végrehajtó hatalom az évenként választott két *suffes* („bíró”). A földbirtokos osztály fellegvára a Kr. e. 5. sz. közepén alakult 104 tagú bírói testület. A hivatalnokokat a népgyűlés választotta. Ennek szerepét az oligarchia minden eszközzel igyekezett háttérbe szorítani. Karthago terjeszkedésével mind jelentősebb súlyuk lett a hadvezéreknek. Ezek Karthago első századai során az oligarcha Mago utódai közül kerültek ki. A Kr. e. 3. sz.-ban a Barkasok kerültek előtérbe, akik pozícióik erősítése érdekében az oligarchiával szemben fokozottan támaszkodtak a népgyűlésre.

A karthagói állam hatalmának alapja tehát afrikai birtokaiból és kereskedelméből fakadó gazdagsága volt. Sebezhető pontjai: az oligarchia szűk társadalmi bázisa, a meghódított, kiszipolyozott környező libyai törzsek gyűlölete, a zömében zsoldosokból álló hadsereg megbízhatatlansága, továbbá az államvezetésnek és a hadvezéreknek nemegyszer a legkritikusabb helyzetekben kiéleződő ellentétei.

A külpolitika

A pun nagyhatalom kialakulását (kb. Kr. e. 550–480) követően a karthagói külpolitika homlokterében közel két és fél évszázadon át (480–241) a Szicília birtokáért folytatott harc áll. Az első vállalkozás Himeránál kudarcba fulladt. A himerai vereséget követő időben Karthago afrikai területeinek gyarapításában keresett kárpótlást. Ekkor alakult ki a nagybirtok, s a földbirtokosok megerősödésének eredményeképpen létrejött a 104 tagú bírói testület.

A punok – mint láttuk – csak Athén szicíliai vállalkozásának bukása után kezdenek újabb hadműveleteket a szigeten. Az 5. sz. utolsó évtizedében hadvezéreik (Hannibal, Himilko) a sziget jelentős részét elfoglalják, előrenyomulásukat csak I. Dionysios, Syrakusai tyrannosa tartóztatja fel. A Kr. e. 366. évi békekötést követően Karthago Rómával is megújítja korábbi szerződését (348–47). Ebben ismét kifejezésre juttatják Sziciliára vonatkozó igényüket, s messzire tekintő számítással igyekeznek elvágni Róma déli irányú terjeszkedésének útját.

Mikor II. Dionysios dél-itáliai hatalma összeomlik, a punok ismét támadásba lendülnek. Syrakusai peloponnésosi segítséggel kivívott krimisoi győzelme (Kr. e. 339) után Agathoklésszel szemben is beérik (a 306. évi békeszerződésben) a nyugati partvidék feletti uralmuk biztosításával. Sőt, elég passzívan viselkednek Pyrrhos eltávozása (Kr. e. 276) után is. Lehet, hogy ebben közrejátszottak az otthoni társadalmi ellentétek is. A földbirtokos réteg – a tengeren túli terjeszkedést szorgalmazó kereskedőkkel szemben – afrikai birtokainak gyarapítását, védelmét kívánta biztosítani, s örült, hogy Nagy Sándor váratlan halála révén

megszabadult a nyugati irányú macedón expanzió fenyegetésétől. A várakozó álláspont elfoglalásához hozzájárulhatott az a meggondolás is, hogy hasznosabb, ha nem gyengítik a szicíliai görög városokat Róma és a dél-itáliai görögség összeütközésének előestéjén.

b) Az első pun háború

A szicíliai intervenció

Róma dél-itáliai hatalmának megszilárdulásával a Kr. e. 3. sz. első évtizedeiben egyre nyilvánvalóbbá lettek Karthago és a köztársaság érdekellentétei. A punok aggodalommal láthatták, hogy Itáliában a korábbi anarchisztikus állapotokat mind jobban megszilárduló egység váltja fel, s hovatovább számolniuk kell azzal, hogy a széthúzó, egymással viszálykodó görögök helyett egységes, céltudatos, hódító politikát folytató ellenséggel találják magukat szemben. Rómát viszont joggal nyugtalanította, hogy a punok az Ibériai-félsziget, Szardínia, Korzika és Szicília területén egyre terjeszkedő, erősödő támaszponthálózatukkal dél felől valósággal körülzárták az Appennini-félszigetet. A kölcsönös érdekek Pyrrhos ellen még egyszer egy táborba szólították a két riválist. Azonban, ha Rómában kétségei lettek volna valakinek Karthago jövődő terveit illetően, azt kijózaníthatta az a tény, hogy mikor Milón, Tarentum épeirosi helyőrségének parancsnoka 272-ben átadta a várost L. Papirius Cursor consulnak, egy karthagói hajóraj már jó ideje a kikötő közelében cirkált, várva a kedvező alkalmat a partraszállásra. Ez a gesztus pedig sehogy sem fért össze azzal a 306-ban kötött (harmadik) szerződéssel, amelyben Róma Itáliát, Karthago pedig Sziciliát kívánta elzárni partnere elől (Livius IX 43. XXI 10,8. Polyb. III 26,3). Ezután már csak ürügy kellett ahhoz, hogy a kölcsönös gyanakvás nyílt ellenségeskedésbe csapjon át. Ahol pedig az ellentétek kiegyenlíthetetlennek bizonyulnak, ott a szemben álló felek mindig megtalálják a *casus bellit*. Ez ebben az esetben abból adódott, hogy Róma beavatkozott Karthago szicíliai érdekszférájába. Aligha véletlen, hogy Polybios épp ennek az említett szerződésnek a szövegét nem tartotta fenn, sőt annak meglétét is tagadta (III 26). Az történt ugyanis, hogy II. Hierón, Syrakusai tyrannosa összeütközésbe került a *mamertinusokkal*, Agathoklés volt campaniai zsoldosaival, akik vezérük halála után elfoglalták Messanát. A várható görög támadás megelőzésére a zsoldosok egy része a punoknak ajánlotta fel a várost, majd – vagy ezek önkénye ellen vagy kivonulásuk után a syrakusaiak fenyegetésével szembeni védekezésül – Rómától kértek segítséget. A római senatus tisztában volt a helyzet fonákságával

– mint Polybios is írja –, hisz nemrég maguk fenytették meg a bruttiumi Rhegium (Rhégion) önkényeskedő campaniai helyőrségét, akiket a marmertinusok is támogattak (l. RTCh 11). Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt a rómaiak előtt, hogy a Rhegiummal átellenben fekvő kikötőváros elfoglalásával a punok roppant veszélyes támaszponthoz jutnának, mégpedig éppen a nemrég meghódított déli területek szomszédságában, ahol a maguk befolyása még különben sem szilárdult meg. Ez a meggondolás, valamint a harcra kész római közvélemény s a zsákmányra éhes plebs nyomására a római seregek átkeltek Szicíliába, s Appius Claudius Caudex consul 264 nyarán hadat üzent a punoknak: *Appius indixit Carthaginiensibus bellum* (Ennius fg. 233. Vahlen). Ezzel megindultak a hadműveletek. A római legiók elfoglalták Messanát, gyors egymásutánban szétverték a pun, majd a syrakusai sereget, magát a várost 100 talentum ezüst hadisarc fizetésére kötelezték. Van különben olyan álláspont is, amely szerint a római fellépés csak Syrakusai ellen irányult, s eredetileg nem volt szándékuk a punokat kiszorítani a szigetről. A Hierónnal megkötött béke és több görög város csatlakozása után a helyi élelmiszerforrások birtokában eredményesen haladt a rómaiak előrenyomulása. Kr. e. 262-ben, fél évig tartó ostrom után már a déli partvidék központját, Akragas (Agrigentum) városát is elfoglalják, s egyebek közt 25 000 hadifoglyot ejtenek s adnak el rabszolgának.

Harcok a szigeten

Szárazföldi sikereik után a punok tengeri fölényének ellensúlyozására a rómaiak szövetségeseik támogatásával 120 hajóból álló flottát építettek. Az első összecsapás (Kr. e. 260-ban) a Lipari-szigetekenél nem járt sikerrel. Cn. Cornelius Scipio Asina consul is fogságba esett. Ezt követően azonban C. Duilius consul Mylae mellett megverte a pun hajóhadat. Az első tengeri győzelmek után megkezdődik Szardínia és Korzika elfoglalása is. A győzelmet s végül az egész háború sikeres befejezését az hozta meg Rómának, hogy sikerült a maga számára kedvező harcmódot rákényszerítenie ellenfelére. Ezt egy szellemes technikai újítással érték el: a római hajókat csapóhidakkal (*corvi*) szerelték fel, ezeken át rontottak a karthagói hajókra a legionáriusok (Polyb. I 22).

Az afrikai hadjárat

A karthagói flotta felett aratott diadal megünneplése után a senatus hatalmas expedíciós hadsereget küldött, most már Afrika földjére. A 230 hajóból álló flotta Szicília déli partjainál az eknomosi hegyfok mellett megvívott tengeri ütközetben kikényszerítette az áttörést. Ez volt az ókor egyik legnagyobb szabású tengeri csatája: közel 500 hajó s fedélze-

tükön mintegy 100 ezer ember vett részt benne. A római legiók átkeltek Afrikába, s Clupea közelében partra szálltak. A senatus ekkor végzetes hibát követett el: fölényüket túlbecsülve visszahívta az egyik consult a sereg nagy részével, s ottmaradt társa, *M. Atilius Regulus* mintegy 15 000 gyalogosból és 500 lovasból álló seregével folytatta az előrenyomulást a numida és libyai törzsek támogatása mellett. A szorongatott Karthago békét kért, azonban a kemény békefeltételek (Polyb. I 31) hallatára görög zsoldosokat fogadott. Regulus consul egyedül akarta kivívni a diadalt, nem várta be az erősítést. A spártai *Xanthippos* seregével megerősített karthagóiaktól azonban megsemmisítő vereséget szenvedett Tunes közelében; maga is fogságba került, s ott is halt meg. Regulus bukásának feledtetésére, a súlyos római vereség megszépítésére a consul alakja körül valóságos legendakör képződött a római hagyományban.

A csapást tetézte még az is, hogy a csatából megmenekült mintegy 2000 katonát szállító hajók hazafelé viharba kerültek, és Szicília délkeleti partja közelében jórészt elsüllyedtek. Tény, hogy a háború folyamán a hajózásban gyakorlatlan rómaiaknak a viharos tenger több kárt okozott, mint maga a pun flotta. Így hiúsult meg a tervbe vett újabb afrikai expedíció is Kr. e. 249-ben. Róma vesztesége a háború folyamán kb. 700 hajó volt, szemben a punok 400 megsemmisült hajójával. A rómaiak azonban újabb és újabb hajóhadakat szereltek fel, végül tengeri csatában vívták ki a végső győzelmet is.

A római győzelem

Szicília területén 247-től kezdve az energikus fiatal karthagói hadvezér, Hamilkar Barkas átmeneti sikereket ért el: újjászervezte a pun szárazföldi haderőt, s a Panormos közelében levő Heirkte erősségét (Monte Castellaccio?) elfoglalva szakadatlanul támadta a rómaiakat. Kr. e. 242-ben azonban C. Lutatius Catulus blokád alá vette a két utolsó karthagói kézen levő várost, Lilybaiont (Marsala) és Drepanont, majd a következő év márciusában az Aegates-szigetek közelében döntő győzelmet aratott a végső anyagi erőfeszítés révén kiállított újabb 200 ötevezősoros hajóból álló flottájával a számbeli fölényben lévő punok felett, s hatalmas zsákmányt szerzett.

Ezután a Drepanon közelében levő Eryx hegyére vonult Hamilkar is kilátástalannak ítélte a harc folytatását: a közel negyedszázados hadakozást lezáró békeszerződés értelmében Karthago átadta a győztesnek Sziciliát, valamint a Szicília és Itália között fekvő szigeteket, kiszolgáltatta a római hadifoglyokat, és kötelezte magát, hogy tíz év alatt 3200 talentum ezüst hadisarcot fizet (vö. RTCh 12. L. még Polyb. III 27).

c) Róma és Karthago az első pun háborút követő időszakban

Az afrikai zsoldoslázadás

A hosszú háború súlyos anyagi áldozatai folytán kimerült karthagói állam összeütközésbe került a Szicília szigetéről nagy tömegben visszatérő zsoldosaival, mert nem tudták kifizetni járandóságukat és a Hamilkar által ígért jutalmat. A helyzetet kiélezte az, hogy a karthagói földbirtokosok nem tartották fontosnak a jövőben az Afrikán kívüli terjeszkedést és az ehhez szükséges nagyobb hadsereg fenntartását. A zsold kifizetése körüli huzavona végül is a sereg lázadásához vezetett. A libyai Matho és a campaniai Spendius vezette megmozdulás általános felkeléssé szélesedett ki, amelyhez csatlakoztak a meghódított libyai törzsek, az ültetvényeken dolgozó rabszolgák és több, Karthagótól függő pun város is. A felkelésben kifejezésre jutottak a karthagói államszervezet és társadalom belső ellentmondásai. A punoknak csak nagy áldozatok árán, három és fél évi fordulatot harc után, a Szicíliában kitűnt Hamilkar szívós és leleményes hadvezetésével sikerült felülkerekedniük (RTCh 13).

A római terjeszkedés

Közben Szardínia szigetén a bennszülött lakosság által szorongatott, zsoldosokból álló pun helyőrség Kr. e. 237-ben ismételtelen felajánlotta Rómának a szigetet. Róma ezt először elutasította, akárcsak az afrikai Utica ajánlatát a város átadására. Hamilkar sikerei láttán azonban megragadták az alkalmat, és elfoglalták a szigetet, valamint a közeli Korzikát, ahol már a háború alatt megvetették lábukat. Karthago a helyőrség átállítását egy felmentő hajóhad kiküldésével akarta megelőzni, Róma azonban ezt a lépést a békeszerződés megsértésének nyilvánította, és hadat üzent. A szorongatott helyzetben levő Karthago készségesen vállalta egy újabb, 1200 talentumnyi sarc megfizetését a kímélet fejében. A két sziget elfoglalásával Róma megszerezte magának az Itália déli partvidéke körül kiépített fenyegető pun támaszponthálózat két fontos láncszemét.

Az első provinciák

Szicíliát, Szardíniát és Korzikát Róma meghódított területnek tekintette, és ennek megfelelően az Itália területén érvényesített elvektől eltérő módon szervezte meg. Szövetségesnek csak Messanát, Syrakusait (a II. Hieróntól kapott támogatás fejében) s néhány, a háború első idejében átpartolt várost ismert el. A többi szicíliai község évi termésének 10%-át

fizette adóban (*decuma*). A belső területek nagy részét *ager publicus*nak nyilvánították, s római és szicíliai polgároknak adták ki bérletre. Ezzel az eljárással Róma a sziget területén hagyományos – egyes hellenisztikus államokban, például a Ptolemaiosok Egyiptomában is meghonosodott – szisztémához igazodott. Az Itália területén kívül fekvő, bekebelezett területeket *provinciá*nak nevezték, s egy-egy magistratusnak (consul vagy praetor) rendelték alá. Szicíliát, illetőleg Szardíniát és Korzikát egy-egy, először Kr. e. 227-ben megválasztott, újabb praetor kormányozta. A két utóbbi terület teljes meghódítása csak Kr. e. 225-ben következett be.

Az illyr háborúk

Az adriai hajózás és az Ión-tengerre vezető út biztosítása érdekében – tehát stratégiai és kereskedelmi indítékokból – vezettek háborút a rómaiak Teuta illyr királynő kalózkodó alattvalói ellen. A görögországi ún. achaiai és aitoliai szövetséggel közösen megvívott *első illyr háború* (Kr. e. 229–228) eredményeképpen adófizetésre kötelezték, s a szárazföld belsejébe telepítették Teuta alattvalóit. Ebben az időben több görög várossal létesítettek diplomáciai kapcsolatot. Szövetséget kötöttek Kerkyra, Apollónia és Epidamnos városokkal, ezzel az Adriai-tenger keleti partján is megvetették lábukat. Rómának ezt a terjeszkedését Macedónia féltékeny szemmel nézte, viszont Athén, Korinthos és más görög polisok a megmentőjüket látták Rómában. *A második illyr háború*ban parosi Démétrios legyőzésével a rómaiak közvetlen szomszédságba kerültek Macedóniával, a leghatalmasabb balkáni állammal.

Társadalmi átalakulások Rómában

Róma kereskedelmi érdekeinek kiterjedése, a tengeren túli kereskedelemmel foglalkozó társadalmi réteg, az ún. lovagrend (*ordo equester*) befolyásának további növekedése jut kifejezésre a néhány évvel később (218-ban) hozott *lex Claudi*ában is, amely a senatoroknak megtiltotta, hogy 300 amphoránál (80 hl) nagyobb űrtartalmú, tehát kereskedelmi rendeltetésű, szállítóhajót tartsanak. A lovagrend megerősödésével s háborús áldozatvállalásával függhet össze az első pun háború körüli időszak jelentős belpolitikai eseménye, a centúriabeosztás reformja. Ezután minden *classis* 70–70 centúriát állított ki, tribusonként kettőt.

Róma nemzetközi kapcsolatainak differenciálódására mutat, hogy ettől az időtől kezdve egy második praetort is választanak, az ún. *praetor peregrinust*, aki a rómaiak és az idegenek között felmerülő peres ügyekben dönt (*praetor qui inter peregrinos ius dicit*).

A punok az Ibériai-félszigeten

Időközben Karthago a háborúban s azt követően elszenvedett veszteségeiért hispaniai birtokainak gyarapításában keresett kárpótlást. *Hamilkar* már Kr. e. 237-ben átkelt seregével az Ibériai-félszigetre. Elsősorban a Sierra Morena ezüsbányáinak kiaknázása és a harcias ibér törzsek katonai erejének a felhasználása volt a célja. Távolabbi tervként a kelta törzsek által lakott Pireneusok és az Itália felé húzódó tengerparti útvonal (tehát a revansháborúra szolgáló felvonulási terület) megszerzése lebegett szeme előtt. Róma eleinte nem sokat törődött a punok hispaniai terjeszkedésével. Majd, mikor (Kr. e. 231-ben) először magyarázatot kértek Hamilkartól, az azzal szerelte le a római követséget, hogy ezeknek a területeknek a kiaknázásával kívánja biztosítani a hadisarc megfizetését. *Hamilkar* Kr. e. 229/28 telén bekövetkezett halála után veje, *Hasdrubal* egyre nyíltabban folytatta a hódító politikát. Megalapította s erős hadi és kereskedelmi támaszponttá építette ki Új Karthagót (Kartagéna, Karthago Nova).

Róma harca a keltákkal Észak-Itáliában

Rómát azonban a Kr. e. 226-ban Észak-Itáliára törő kelta törzsekkel vívott harc megakadályozta az erélyesebb közbelépésben. A Pó völgyében lakó kelták (boiok, insuberek, lingonok, tauriscusok) betörését – a tendenciózus annalista hagyomány szerint – az ager Gallicusnak *C. Flaminius* Kr. e. 232. évi javaslatára megkezdett felosztása váltotta ki.

A venetek és cenomanok támogatásával végrehajtott római ellentámadás a Cosától északra fekvő Telamon hegyfok (Kr. e. 225), illetőleg az *Acerrae* és a *Clastidium* melletti csatában (Kr. e. 222) kivívott győzelemmel ért véget. Az utóbbi során *M. Claudius Marcellus* consul párviadalban legyőzte *Virdumarus* kelta vezért. Az eseményeket a campaniai *Naevius Clastidium* című történeti drámájában örökítette meg. A rómaiak elfoglalták *Mediolanumot*, s ugyancsak a Pótól északra megalapították *Placentia* és *Cremona* coloniát (Kr. e. 218). *C. Flaminius* mint censor Kr. e. 220-ban megkezdte a róla elnevezett *via Flaminia* építését Róma és *Ariminium* között.

Róma még Kr. e. 226-ban, a fenyegető gall támadás előestéjén elérte, hogy *Hasdrubal* szerződésben kötelezte magát, nem terjeszkedik az *Iberus* (Ebró) folyó vonalán túl: ez egyúttal addigi hódításainak elismerését is jelentette. Tanulva a punok példájából, a rómaiak kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttek *Saguntummal*, a mélyen a karthagói érdektérületen belül fekvő ibér várossal. Ez azonban már a 226. évi, *Hasdrubal*lal kötött megállapodás után történt, s ezzel meglehetősen kétértelmű helyzet alakult ki, aminek aztán csakhamar súlyos következményei lettek.

d) A második pun háború

„*Casus belli*”

Hasdrubalt Kr. e. 221-ben meggyilkolták, utóda Hamilkar fia, az akkor még csak 25 éves Hannibal lett, akit a rómaiak elleni gyűlöletre neveltek. *Hannibal* apja és sógora környezetében igen kiválóan képzett, gyakorlott hadvezérré fejlődött, s eléggé felkészültnek érezte magát a Róma elleni támadásra. Az összeütközés kikényszerítése érdekében megtámadta Saguntumot. A római tiltakozást azzal háritotta el, hogy a város az Ebrótól délre fekszik, tehát a Kr. e. 226. évi szerződés értelmében Karthago érdekkörébe tartozik; s különben is Saguntum kezdte a harcot. Rómát nem a legszerencsésebb időben találta az incidens: az illyr háború még folyt, Észak-Itáliában még nem szilárdult meg a legyőzött kelták feletti uralmuk. A punok hispaniai terjeszkedését nem is ítélték közvetlenül fenyegetőnek, a háborús összecsapásra sem készültek még fel kellőképpen. Így aztán nem is léptek fel erélyesebben Saguntum érdekében. Mikor azonban a város nyolchavi ostrom után (Kr. e. 219-ben) elesett, s Hannibal, felrúgva a 226. évi szerződést, átkelt az Ebrón, s továbbnyomult észak felé, Róma elégtételt követelt. A római követség a karthagói államtanácstól Hannibal kiadatását kívánta. Mikor ezt megtagadták, Fabius Buteo, a követség vezetője átadta Karthagónak a hadüzenetet.

Róma a „*bellum iustum*” elvének megfelelően a szövetségesén esett sérelmet hangsúlyozta, valójában azonban inkább az Ebró átlépése aggasztotta a senatust, amelynek figyelmét a – hispaniai kereskedelmi érdekeltségeiket féltő – massiliaiak már előbb felhívták a pun hatalom fokozódó kiépítésére. Különben van olyan nézet, amely szerint Hannibal eredetileg csak a Pireneusokig akart előrenyomulni, s csak a római hadüzenet hírének hallatára szánta el magát az Itália elleni hadjáratra. Tény, hogy az említett események sorrendje a tendenciózus, illetve hiányos forrásközlések alapján nem tisztázható megnyugtatóan, így a háború kiobbantásának formális felelőssége máig vitatott.

A rómaiak haditerve az volt, hogy Észak-Afrika és Hispania területén egyszerre indítják meg támadásukat. Hannibálnak ahhoz, hogy ezt az elgondolást megghiúsítsa, Itália ellen kellett közvetlen támadást indítania. A tengeren azonban a római flotta volt az úr. A zseniális pun hadvezér kényszerhelyzetében úgy döntött, hogy szárazföldi úton, észak felől támadja meg a rómaiakat, annál is inkább, mert jogosan számított az alpesi és a Pó-vidéki kelta törzsek támogatására. A Pireneusokon és az Alpokon való átkelés nagy veszteséggel járt, de öt hónap alatt sikerült. (Hannibal az Isère völgyében vonult az Alpok felé, s azon – a mai álláspont szerint – a Mont Cenis-hegység Col de Clapier nevű hágóján

kelhetett át.) Amire Itáliába ért, katonáinak több mint a fele elpusztult, kb. 25 000 gyalogosa és 6000 lovasa maradt.

Rómának a háború megkezdésekor kb. 250 000 gyalogosnak és kb. 23 000 lovasnak besorozható hadköteles polgára volt. A háborút azonban mindössze hat legióval kezdte meg. Tartalékaira jellemző, hogy később, szövetségesei egy részének elpártolása után is összesen több mint 20 legiót tudott kiállítani (vö. Polyb. II 24.).

Az első összecsapások

Hannibal a zászlaja alá özönlött keltákkal feltöltötte seregét, s rövid pihenő után a *Ticinus* folyó mellett lovas csatában szétverte a Massiliából visszatérő P. Cornelius Scipio consul lovasságát (Kr. e. 218). Majd már a tél beálltával újabb vereséget mért Scipio és a Sziciliából visszahívott Tib. Sempronius Longus consulok egyesült haderejére a *Trebia* folyó közelében. A két vereség nyomán Észak-Itália elveszett Róma számára. Az egyetlen mozzanat, amit sikerként könyvelhetett el, az volt, hogy sikerült egy kisebb sereget átdobnia Hispania területére. A háború eseményei élénk visszhangot váltottak ki a római társadalom minden egyes rétegében. Az első kudarcok után a városi plebs nyomására választották meg consulnak a népszerű C. Flaminiust.

A következő év tavaszán az Ariminium, illetőleg az Arretium körül elhelyezkedő két consuli sereg az Appenninek átjáróinak eltorlaszolásával igyekezett elzárni Hannibal serege elől az Itália belsejébe vezető utat. A pun hadvezér azonban ismét túljárt a rómaiak eszén: a kiáradt Arnus folyó mocsaras völgyében áthatolva a római vonalak hátába került, majd sikerét megtetézte azzal, hogy a kellő körültekintés és a másik seregrész bevárása nélkül üldözésére eredő C. Flaminius consul a *Trasimenus tónál* törbe csalta, és seregének javát – mintegy 15 000 embert – lekaszabolta (Kr. e. 217 tavaszán). Maga a consul még a csata kezdetén elesett (HÓK 474–483).

Fabius „Cunctator” taktikája

Rómában ekkor ismét a konzervatív irányzat kerekedett felül, és megválasztották dictatornak Q. Fabius Maximust. Fabius belátta, hogy az adott helyzetben megtizedelt, megzavarodott legióival nem bocsátkozhat nyílt csatába Hanniballal szemben. Ugyanakkor úgy vélekedett, hogy a pun sereg legsebezhetőbb pontja az élelmezés és az utánpótlás biztosítása. Ezért szüntelenül a pun sereg nyomában járt, és állandó rajtaütésekkel őrlötte az ellenség erejét. Ezzel a kivárással beállított, halogató taktikájával – amely miatt a Cunctator (= habozó) melléknevet kapta – sikerült elkerülnie egy újabb vereséget (vö. RTCh 18). A falusi

lakosság azonban Itália-szerte elégedetlen volt a dictator harcmórával, mert nem tudta megakadályozni a portyázó pun csapatok pusztításait, sőt nemegyszer maga a római vezér semmisítette meg a termést az egyes vidékeken, hogy megnehezítse Hannibal seregének élelmezését. Nem értett egyet a dictatorral helyettese, M. Minucius lovasparancsnok sem, akit az elégedetlen senatori csoportok befolyására végül is társdictatorrá neveztek ki (Polyb. III. 103,3–5. CIL I² 607).

A cannae-i vereség

Nem volt meg az egyetértés a következő (Kr. e. 216) év consulai, L. Aemilius Paulus és C. Terentius Varro között sem. A két ellenséges sereg 216 nyarán az apuliai *Cannae* közelében, az Aufidus jobb partján találkozott egymással. A hadászatban nemcsak gyakorlott, hanem elméletileg is jártas Hannibal hasonló haditervet alkalmazott a közel kétszeres túlerőben lévő (70–80 ezer főnyi) római sereggel szemben, mint az athéniak Marathonnál a perzsák ellen, azzal a lényeges különbséggel, hogy fontos szerep jutott a rómaival szemben létszám, loállomány és harc-edzettség tekintetében egyaránt fölényben lévő lovasságának. A legyezőszerűen felállított hadsora közepén elhelyezett kelta és ibér gyalogosok lassan meghátráltak a széles arcvonalban előretörő római hadsorok elől; közben a szárnyakon elhelyezett lovasság idejében fordult vissza a megfutamított római lovasok üldözéséből. Így a római sereget teljesen körülférték, s szívós védekezése ellenére lassan felmorzsozták. A római seregnek mintegy $\frac{3}{4}$ része megsemmisült vagy fogságba került (RTCh 20., ill. HÖK 484–506). Ez volt a legnagyobb vereség, amit a római legiók nemcsak ez ideig, hanem a köztársaság egész története során elszenvedtek.

A katasztrofális vereség közvetlen jelentősége mellett nem kevésbé aggasztó volt az a hatás, amit Hannibal sorozatos sikerei a római államszövetség tagjaira tettek. A dél-itáliai törzsek nagy része – samnisok, lucanusok, bruttiusok – a punok mellé állt. Elpártolt Capua (vö. RTCh 21), Cumae, majd Tarentum, Metapontum, Krotón és Thurii lakói közt is Róma-ellenes elemek kerekedtek fölül (vö. Liv. XXII 61,11). A campaniai görögök nagy része kitartott Róma mellett, hasonlóképpen Etruria, az umber és latin területek. Nem így Syrakusai, ahol a 90 éves korában elhunyt II. Hierón unokája és utóda, Hierónymos fellépett Róma ellen.

Az első római sikerek

Cannae után Róma minden tartalékot mozgósított, fegyverbe szólítottak minden 17 éven felüli polgárt, sőt államköltségen 8000 rabszolgát

vásároltak, s kollektív felszabadításuk után őket is besorozták a legiókba. Számolva Hannibal Róma elleni ostromával is, nem bocsátkoztak béketárgyalásokba. Az elszenvedett veszteségei után azonban Hannibal sem érezte magát elég erősnek a város nyílt ostromára. A súlyos vereség utáni időszakban a rómaiak a pun sereggel szemben Fabius Maximus taktikáját követték, s erőiket Itália területén kívül is mozgósították. Tanulva Karthago példáján, Itálián kívüli támaszpontok megszerzésével, megerősítésével igyekeztek elszigetelni Hannibalt. Az első jelentősebb római siker az volt, hogy az aitoliai szövetség, majd Pergamon támogatását megnyerve tíz éven át távol tudták tartani Itáliától a Hanniballal szövetséget kötött makedón királyt, V. Philipposzt (vö. RTCh 16–18). Így az ún. *első makedón háború* (Kr. e. 215–205) Illyria és Görögország területén játszódott le.

Közben M. Claudius Marcellus vezetésével Kr. e. 212-ben elfoglalták Syrakusait (HÓK 506–527), majd Agrigentumot (210) is. Ezzel Szicília ismét római kézre került. A római hajóhad különben mindvégig megőrizte kezdeti fölényét. Mutatja ezt az a tény, hogy Kr. e. 210-ben, az itáliai éhínség idején akadálytalanul befuthattak IV. Ptolemaios hatalmas élelmiszer-szállítmányai.

Az egész háború kimenetele szempontjából döntő jelentősége volt a hispaniai hadműveleteknek. Itt Publius Cornelius Scipio, a Kr. e. 218. év egyik consula és fivére, Cnaeus kezdetben sikereket értek el, elfoglalták Saguntumot is. Kr. e. 211-ben azonban Hannibal fivérével, Magóval és Hasdruballal szemben vereséget szenvedtek, és életüket veszítették. Róma nem adta fel a harcot a gazdaságilag és stratégiailag igen fontos területért, s Kr. e. 210-ben az ifjú, ekkor még csak 25 éves P. Cornelius Scipiónak, az elesett consularis fiának vezetésével újabb sereget küldött Hispaniába. A népgyűlésen Scipiót proconsuli jogkörrel ruházták fel, s a római történelem folyamán első ízben vezetett magánszemély csak magistratusokat megillető imperium birtokában hadsereget. Scipio, aki már a Ticinus melletti és a cannae-i csatában is kitüntette magát, Kr. e. 209-ben ügyes hadicsel segítségével elfoglalta Új Karthagót, a punok legfontosabb hispaniai erődítését. Majd az Ilipánál nagy túlerő ellen kivívott győzelmét (Kr. e. 206) követően rövid idő alatt elfoglalta a félsziget egész délkeleti részét. Scipio alapította az első római coloniát Itália területén kívül.

A fordulat évei

Hasdrubal, Kr. e. 207-ben bátyja hívására a Baecula melletti vereségét követő sikeres áttörés után megismételte Hannibal útját, átvonult Itáliába, ahol időközben a punokra nézve kedvezőtlenül alakult a hadihelyzet.

Hannibal még a Róma elleni fenyegető felvonulással sem tudta megakadályozni (Kr. e. 221-ben) Capua visszafoglalását. Ez a kudarc megingatta dél-itáliai támogatóinak bizalmát. Kr. e. 209-ben a 80 éves Fabius Maximus irányításával a római csapatok bevették Tarentumot is. Hannibal hiába várta otthonról a Cannae melletti győzelem hatására beígért segítséget, mert a karthagói oligarchia féltékenyen szemlélte hadvezére sikereit: a Metaurus folyónál M. Livius Salinator és C. Claudius Nero consulok egyesült hadai megsemmisítették Hasdrubal 30 000 főnyi seregét. Hannibal egy időben értesült fivérének Itáliába érkezéséről és haláláról.

Róma győzelme

Kr. e. 205-ben – a makedón háború befejezésének és a hispaniai pun ellenállás beszüntetésének évében – consullá választották Scipiót, a második pun háború egyetlen olyan római hadvezérét, aki stratégiai tekintetben Hanniballal szembeállítható, s akinek politikai látóköre talán még zseniális ellenfelénél is szélesebb volt. Scipio Kr. e. 204-ben 30 000 főnyi sereggel – amelynek magvát 7000 harcedzett hispaniai veteránja alkotta – Leptisnél partra szállt Afrikában. Itt csatlakozott hozzá Massinissa, az apja trónjától megfosztott numida királyfi, a Karthago által királynak elismert Siphax riválisa. Az első vesztes összecsapás után a karthagói államtanács fegyverszünetet kért, s kötelezte magát, hogy hazarendeli Itáliából a Hannibal és Mago vezetése alatt álló seregeit. Hannibal, mielőtt másfél évtizedes győzelmes hadjárata után elhagyta Itáliát, a bruttiumi Lacinium-hegyfok Héra-templomában hosszú feliraton örököltette meg tetteit.

A punok azonban csak Hannibal hazaérkezéséig tartották be a fegyverszünetet. A két sereg Kr. e. 202-ben *Zama Regia* város közelében – Karthagótól kb. 200 km-re délnyugatra – vívta meg a háború sorsát eldöntő ütközetet. Ebben Scipio lényegében lemásolta Hannibal Cannae-nál bevált stratégiáját, s Massinissa kitűnő lovasságának hathatós támogatásával kivívta a győzelmet (HÓK 541–547).

A következő évben megkötött *békeszerződés* értelmében Karthago elvesztette összes tengeren túli birtokát, afrikai területeit megnyirbálták Massinissa javára; háborút Afrikán kívül egyáltalán nem viselhetett, Afrika területén is csak Róma hozzájárulásával. Ki kellett szolgáltatnia harci elefántjait, majdnem egész flottáját, továbbá tűszokat kellett küldenie Rómába, 50 évre elosztva 10 000 talentumnyi hadisarcot kellett fizetnie. A karthagói nagyhatalom ezzel megszűnt.

Róma győzelmét szinte kimeríthetetlen tartalékainak, seregei számbeli túlsúlyának, szövetségi rendszere viszonylagos szilárdságának, saját pol-

gári hadseregének, a senatus válságos helyzetekben is érvényesülő befolyásának, polgárai áldozatkészségének köszönhető. Karthago kudarcában közrejátszott a Hannibal hatalmára féltékeny pun oligarchia rövidlátása, a leigázott afrikai népek gyűlölete és zsoldos seregének felmorzsolódása.

Bibliográfia

- O. Meltzer–U. Kahrstedt: *Geschichte der Karthager I–III*. Berlin, 1879–1913.
- P. Cintas: *Manuel d'archéologie punique* (814–146 av. J.–C.). Paris, 1942.
- Ch. Picard: *Carthago*. Paris, 1951.
- N. A. Maskin: *A karthagói állam az I. pun háborúig*. SzÓT 5 (1956) 97–117. Uő.: *A pun Karthago utolsó százada*. Uo. 118–134.
- B. H. Warmington: *Karthago*. (Ford. Terényi I.) Budapest, 1967.
- Hahn I.–Máté Gy.: *Karthago*. Budapest, 1972.
- S. Mazzarino: *Introduzione alle guerre puniche*. Catania, 1947.
- W. Hoffmann: *Karthagos Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer*. In: ANRW I,1 305–340.
- F. Hampl: *Zur Vorgeschichte des ersten und zweiten Punischen Krieges*. In: ANRW I,1 412–441.
- G. Ch. Picard: *Nordafrika und die Römer*. Stuttgart, 1962.
- P. Grimal: *Le siècle des Scipions. Rome et l'Hellénisme au temps des guerres puniques²*. Paris, 1975.
- F. W. Walbank: *Historical Commentary on Polybios I–III*. Oxford, 1957–1979.
- J. H. Thiel: *Studies on the History of Roman Seepower in Republican Times*. Amsterdam, 1946.
- A. Heuss: *Der erste Punische Krieg und das Problem des römischen Imperialismus*. HZ 169 (1949) 457–523. (Repr. Darmstadt, 1964. Libelli, 1930.)
- W. Huss: *Geschichte der Karthager*. München, 1985. (Handbuch der Altertumswissenschaft VII, 8)
- Ed. Meyer: *Die römische Politik vom ersten bis zum Ausbruch des zweiten punischen Krieges*. Kleine Schriften II. Halle, 1924, 375–401.
- E. Pais: *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano*. Roma, 1923.
- H. Dessau: *Über die Quellen unseren Wissens vom zweiten punischen Kriege*. Herm. 51 (1916) 355–385.
- E. Groag: *Hannibal als Politiker*. Wien, 1929.
- A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War Effects on Roman Life. I–II*. Oxford, 1965.
- G. C. Picard: *Hannibal*. Paris, 1967.

- W. Hoffmann: *Hannibal*. (Ford. Terényi I.) Budapest, 1971.
- K. Christ (Hrsg.): *Hannibal*. (Wege der Forschung CCCLXXI.) Darmstadt, 1974.
- W. Schur: *Scipio Africanus und die Begründung der Weltherrschaft*. Leipzig, 1927.
- H. H. Scullard: *Scipio Africanus in the Second Punic War*. Cambridge, 1930.
- E. Ciaceri: *Scipione l'Africano e l'idea imperiale di Roma*. Napoli, 1940.
- H. Bengtson: *Scipio Africanus. Seine Persönlichkeit und seine weltgeschichtliche Bedeutung*. HZ 168 (1943) 487–508.
- G. Susini: *Ricerche sulla battaglia di Trasimeno*. Annuar. Acc. Etr. di Toscana 11 (1956–60) 1–93.
- T. A. Dorey: *The Dictatorship of Minucius*. RhM 97 (1954) 254–286.
- J. M. Blazquez Martinez: *El impacto de la conquista de Hispania en Roma* (218–154 a. J. C.) Estud. Class. 7 (1962) 1–29.

4. Hódító hadjáratok a Földközi-tenger keleti medencéjében

Források

Róma és a hellenisztikus államok – elsősorban Macedónia és a Seleukida-birodalom – viszonyára, konfliktusaira vonatkozóan Polybios tudósítása (fg. 1. XV. XVIII–XXIX) igen hézagos. Kiegészítésül szolgál Livius művének fennmaradt utolsó másfél decasa (l. XXXI–XLV), amely a 167. évig követi az eseményeket. Ez a 15 könyv különben a mű legmegbízhatóbb része, ami annak köszönhető, hogy jelentős mértékben felhasználta Polybios és Cato művét. Ugyancsak elsősorban Polybiosból merített Appianos is *Makedoniké* (fg. 1–20) és *Syriaké* (c. 1–39) c. könyveiben.

További anyagot l. Plutarchos *Flamininus*-, *Aemilius Paulus*-, *Philpoinén*- és *Cato Maior*-életrajzaiban. Utóbbihoz ugyancsak felhasználta Cato *Origines*-ét, s valószínűleg más műveit is, esetleg közvetítéssel. – L. még Diog. fg. l. XXVII–XXXI. Iustinus XXIX–XXXIV.

Jelentős számú felirat is maradt ránk ebből az időszakból, főleg római magistratusok görög polisokhoz intézett leveleinek, rendelkezéseinek görög fordításban rögzített szövege, illetve az ő számukra állított titulus honorariusok. Egy sor fontos dokumentum magyar fordítását l. RTCh 25–26. 28–30., illetve 24. – További tájékoztatás: CAH VIII 730–732. Piganiol, i. m. 127–129. H. Bengtson: *Griechische Geschichte*³ (1965) 463 sköv. 200–133 között hozott, feliraton fennmaradt senatusi határozatok szövegét közli kommentárral R. K. Sherk főntebb i. m.

Hannibal itáliai hadjárata

Catónak a rhodosiak érdekében mondott beszédéből néhány részletet fenntartott Gellius (VI 3 = Fontes 21) Magyarázatához l. ORF XLII., ill. G. Calboli: Marci Porci Catonis oratio pro Rhodiensibus. Bologna, 1978.

a) Róma és a hellenisztikus államok

Karthago legyőzésével Róma lett a Földközi-tenger nyugati medencéjének vezető hatalma. Az első pun háború során Syrakusai, Zamanál pedig Karthago dőlt ki a versenytársak közül. Ezzel megszűnt az erők korábbi viszonylagos egyensúlya, s a Földközi-tenger vidékének nyugati felében a római köztársaság maradt az egyetlen jelentős katonai erővel rendelkező államalakulat. Természetes, hogy a helyzet megváltozása nem volt közömbös az Oikumené keleti felének államai szempontjából sem, annál kevésbé, mert az illyr hadjáratok és az első makedon háború kapcsán Róma közvetlen érintkezésbe került ezekkel a területekkel. A politikai érdekek mellett Róma kereskedelmi érdekeltsége is egyre inkább kiterjedt Görögország és a Kelet felé. A görög világ, a hellenisztikus államok jövőendő politikai koncepciójuk kialakításánál nem hagyhatták számításán kívül a hatalmas nyugati szomszédot.

Makedonia

A hagyomány szerint II. Démétrios makedon király (Kr. e. 234–229) volt az első, aki, érthetően, aggodalmát fejezte ki Róma megerősödése miatt. S nem meglepő, hogy a rómaiaknak éppen ezzel, az Itáliához legközelebb eső hellenisztikus monarchiával támadt legelőször konfliktusa. Azt követően, hogy Antigonos Dósón (Kr. e. 229–221) erős szövetségi hálózatot épített ki Makedonia vezetésével, V. Philippos (Kr. e. 221–179) kihasználva Róma szorult helyzetét, szövetséget ajánlott Hannibálnak. Célja az volt, hogy kiűzze a rómaiakat Illyriából, makedon uralom alá hajtja a területet, s így biztosítsa magának a kijutást az Adriai-tengerre. Tekintve, hogy Hannibal sem tartotta kívánatosnak a makedon hadak megjelenését Itáliában, a Róma elleni háború Illyriára és a két fél görögországi szövetségeseinek területére korlátozódott. Philippos fellépése folytán Róma viszont jogcímet formált magának arra, hogy beavatkozzék a görög államok viszályaiba.

Makedonia görögországi hegemoniája az állam egységén, gazdasági és katonai erején alapult. Nehezítette helyzetét, hogy északon állandóan fenyegették a kelták és a nomád balkáni törzsek támadásai; délen folytonos viszályban állt a kisebb görög polisokkal és államszövetségekkel a balkáni görögség feletti vezetés biztosításáért folytatott harcában.

A Seleukida-birodalom

A Seleukidák birodalma kezdetben a Földközi-tengertől Indiáig terjedt, azonban az etnikai, gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt rendkívül heterogén állam határai egyre inkább összezsugorodtak, különösen azt követően, hogy a Kr. e. 3. sz. közepén a Káspi-tengertől keletre eső területen megalakult a parthusok birodalma. Így a Seleukidák csak Syria, Mezopotámia és Média területét tartották szilárdan a kezükben.

A Makedonia és a Seleukida-birodalom közötti területen több, katonailag jelentéktelen kis-ázsiai ország és görög polis helyezkedett el. Közülük elsősorban a gazdaságilag igen szilárd és ügyes diplomáciát folytató *Pergamoni királyság* érdemel említést, továbbá Bithynia, Pontos, Kappadokia, Galatia, valamint Rhodos szigete, a kereskedő köztársaság; végül a Krími félszigetre és környékére kiterjedő Bosporosi királyság, a görög világ akkori fő gabona- és élelmiszer-szállítója.

A Ptolemaios-birodalom

A nagy hellenisztikus monarchiák közül a legjobban szervezett államigazgatása, a legvédelettebb határai a Ptolemaiosok egyiptomi birodalmának voltak. Ezt azonban a Kr. e. 3. sz. második felétől kezdve nagyarányú gazdasági hanyatlás gyöngítette el, s a 2. sz. végén végzetes fordulat következett be hatalmi helyzetében, ami a nagy hellenisztikus monarchiák közötti korábbi egyensúlyi helyzet megbomlására vezetett. Meghalt ui. IV. Ptolemaios Philopatór király (Kr. e. 221–204), trónja négyéves fiára, V. Ptolemaios Epiphanésre szállt. III. Antiochos, aki nagy energiával fogott hozzá a Seleukida-birodalom helyzetének megszilárdításához, uralmának kiterjesztése – s bizonyára a kelet felé vezető kereskedelmi útvonalaknak a megszerzése – érdekében titkos megállapodást kötött V. Philipposzal a Ptolemaiosok Egyiptomon kívüli birtokainak felosztására. A makedon hadak megrohanták a Ptolemaiosok birtokait a thrák és kis-ázsiai partvidéken és az Égei-tengeren. A két nagyhatalom előrenyomulásától fenyegetett Egyiptom s egy sor görög és kis-ázsiai állam (Rhodos, Athén, Pergamon stb.), korábbi kapcsolatait alapján Rómától kért segítséget.

b) A második makedon háború

Róma, mihelyt a karthagói békekötéssel felszabadultak Afrikába átkelt haderői, nyomban ultimátumot intézett Philipposhoz. Azt követelte tőle, hogy adja vissza az Egyiptomtól elfoglalt birtokokat, szüntesse be hadjáratait a görögök ellen, s bízza döntőbíróra Pergamonnal és Rhodosszal

szembeni vitás ügyeit. Philippos erre nem volt hajlandó, mire Róma hadat üzent (Kr. e. 200. augusztus), s két legio heteken belül partra szállt Illyriában. Rómát támogatta a szomszédos nagyhatalmak között függetlenségét ügyes diplomáciával védő Pergamon, és az égei-tengeri kereskedelmi érdekeit féltő Rhodos. Csatlakozott a makedonellenes koalícióhoz Philippos minden ellensége: Athén, majd Aitólia, Boiótia, Épeiros s végül az achaiai szövetség. A legnagyobb diplomáciai sikere Rómának az volt, hogy sikerült megbontania Philippos és III. Antiochos szövetségét: az utóbbi, rövidlátó módon kötelezte magát, hogy nem visel hadat Európában, tehát nem támogatja Makedoniát annak fejében, hogy Róma szemet huny Egyiptom rovására folytatott dél-syriai terjeszkedése felett.

Az 1000 numida lovassal megerősített két római legio zöme benyomult Makedoniába, a szövetséges flotta a part menti városokat támadta. Mégis csak Kr. e. 197-ben sikerült döntő győzelmet aratnia a római seregnek T. Quinctius Flamininus vezetésével a thessaliai Kynoskephalai mellett.

A békefeltételek értelmében Philippos 1000 talentum hadikárpótlást fizetett Rómának, kiszolgáltatta hadiflottáját, hadserege létszámát 5000 főre kellett csökkentenie, elveszítette korábbi kis-ázsiai, thessaliai és görögországi hódításait. A görög városokat szabadnak nyilvánították (RTCh 23). A görög városok szabadságát a Kr. e. 196. évi isthmosi játékok megnyitása alkalmával hirdették ki. Egyidejűleg azonban római csapatok szállták meg a stratégiailag fontos városokat, így például Korinthos fellegrát, az euboiai Chalkist, a thessaliai Démétriaszt, s csak Kr. e. 194-ben távoztak.

c) A III. Antiochos elleni háború

Antiochos Európában

Közben III. Antiochos (Kr. e. 223–187) nemcsak a Ptolemaiosok syriai és kis-ázsiai birtokait hódította el sorra, hanem a Hellésponton Európa is átkelt, s ostrom alá vette volt szövetségese, Philippos által korábban megszállt, időközben szabadnak nyilvánított görög városokat. A római követség Kr. e. 196 októberében Lysimachiában felkereste Antiochost, s felszólította, hogy tartsa be korábbi megállapodásukat, s vonuljon ki Európából. A követelést Antiochos nem volt hajlandó teljesíteni. A két fél közötti feszültséget még csak jobban kiélezte az a körülmény, hogy a seleukida uralkodó befogadta a Karthagóból (Kr. e. 195-ben) elmenekült Hannibalt. Hannibal a békekötést követő néhány

év alatt energikus pénzügyi és demokratikus politikai reformokat hajtott végre, például a 104 főnyi testület tagságát egyévesre változtatta (vö. Liv. XXXIII 46–47). Ily módon mindjobban megnövelte Karthago erejét. Ennek láttára Róma Hannibal kiadását követelte.

Hannibal egy nagyszabású Róma-ellenes koalíció kiépítésének s az Itália ellen indított offenzíva gondolatának akarta megnyerni Antiochost. A merész terv helyett a seleukida uralkodó azonban szívesebben választotta a görögországi hadjáratot, amire a Makedonia elleni támogatásuk jutalmát illető várakozásukban csalódott aitolok hívása szolgáltatott alapot (Kr. e. 192). Róma azonban – az aitolokat kivéve – nemcsak korábbi szövetségeseinek a támogatását tudta biztosítani, hanem csekély engedmények árán még Philipposét is, aki ezzel fizetett a Seleukida önzéséért.

Róma győzelme

A római szárazföldi haderő és a római-pergamoni egyesült flotta nyomására a *Thermopylainál* elszenvedett veresége (191) után Antiochos hamarosan kénytelen volt visszavonulni Kis-Ázsiába. Itt 190-ben L. Cornelius Scipio vette át a római seregek vezetését, s legatusi minőségben elkísérte útjára fivére, Publius is, aki Zama melletti győzelmének elismeréseként az Africanus melléknevet kapta.

A lydiai Sipylos-hegység és a Maiandros folyó közti síkságon, Magnesiánál – a beteg P. Scipio helyett Cn. Domitius legatus vezetésével – a rómaiak megsemmisítő vereséget mértek Antiochos számbeli túlsúlyban levő, de gyengén kiképzett és szervezett hadseregére (Kr. e. 190 végén). A legyőzött uralkodó békét kért; ezt Kr. e. 188 tavaszán a frígiai Apa-meianál kötötték meg. Ebben kötelezték Antiochost, hogy vonuljon vissza a Taurus-hegységen túlra, 12 év alatt fizessen Rómának 15 000 talentumot (tehát többet, mint Karthago a második pun háború után), tíz kivételével szolgáltatassa ki hadihajóit, harci elefántjait. Eumenész, pergamoni király és a rhodosiak újabb területeket kaptak, Róma hasonlóan a második makedon háborúhoz, ezúttal sem tartott erre igényt. Ellenben az Antiochos kis-ázsiai szövetségesei (Kappadokia, Galatia) ellen vezetett büntetőexpedíció során óriási mennyiségű zsákmányt hurcoltak el Itáliába a római seregek. Hannibalnak ismét sikerült elmenekülnie a kiszolgáltatás elől, először Krétára, majd Bithyniába. Itt lett öngyilkos Kr. e. 183-ban, a hagyomány szerint ugyanabban az évben, amikor egykori legyőzője, Scipio Africanus is meghalt.

Antiochos veresége birodalmának további felbomlását eredményezte, elsősorban a parthusok és Armenia javára. Kr. e. 166–164 között a

Makkabeusok vezetésével megalakult az önálló Júdeai királyság. Róma minden olyan szeparatista törekvést támogatott, amely a Seleukida-birodalmat gyengítette.

d) A harmadik makedon háború

Felkészülés a visszavágásra

Közben Róma és Makedonia között újra kieleződött a helyzet. A béke két évtizede során a makedonok kiheverték korábbi veszteségeiket; Philippos megtalálta a módját, hogy kijátssza hadserege számbeli korlátozását: minden évi kiképzés után 4000 embert hazabocsátott, s újakat toborzott helyettük. Így fiának és utódjának, Perseusnak rövid idő alatt jelentős, jól kiképzett katonaanyag állt rendelkezésére; továbbá igen jelentősek voltak az állam anyagi erőforrásai is. Még apja halála (Kr. e. 179) előtt eltette az útból Rómával jó viszonyt ápoló fivérét, Démétrioszt, s céltudatos dinasztikus és szövetségi politikába kezdett: hűgát hozzáadta II. Prusias bithyniai királyhoz, ő maga pedig elvette IV. Seleukos király lányát, Laodikét; megnyerte Genthiosnak, az illyr uralkodónak, továbbá Épeirosnak s a Rómával meghasonlott aitoliai szövetségnek a támogatását. Azonkívül Görögország-szerte lelkes híveket szerzett magának az elszegényedett démos körében a mindenütt a helyi arisztokráciára támaszkodó, egyre önkényesebben fellépő „felszabadítóval”, Rómával szemben. Ugyanakkor viszont mindinkább alábbhagyott Róma hagyományos szövetségeseinek (Pergamon, Rhodos, az achaiai szövetség) korábbi elszánt lelkesedése is.

Makedonia veresége és bukása

Ilyen előzmények után az újólag kitört háború (Kr. e. 171–167) eleinte kedvezőtlenül alakult, csak L. Aemilius Paulusnak, a Cannae-nál elesett consul fiának vezetésével fordították a római legiók a maguk javára a küzdelmet. Aemilius Paulusnak sikerült megkerülnie Perseus megerősített állásait, és a Pydna melletti csatában (Kr. e. 168. június 21.) szétverte a makedon sereget, s hamarosan fogságba került a menekülő Perseus is.

Macedónia ezzel elvesztette önállóságát, négy különálló, egymástól elszigetelt kerületre osztották, Rómától függő, adófizető állammá vált. A Perseust támogató illyreket súlyosan megbüntették, valóságos irtóhadjáratot vezettek Makedonia délnyugati szövetségese ellen: az épeirosi városokat lerombolták, a molossusok közül 150 ezer embert adtak el rabszolgának (RÓR 23–24).

De nem kímélte Róma ingadozó szövetségeseit sem: Eumenés elvesz-

tette korábbi befolyását Perseusszal kialakított állítólagos kapcsolatai miatt; a közvetítőként fellépő Rhodos elvesztette szárazföldi birtokait, s beláthatatlan jövedelemtől esett el ezt követően Délos szabad kikötővé nyilvánítása folytán (Kr. e. 166); az achaiai szövetség ezer túszt volt kénytelen Rómába küldeni. Így került Rómába Polybios, a kiváló történetíró, aki nagyszabású történeti munkájában megírta Róma földközi-tengeri vezető hatalommá való felemelkedését.

Aemilius Paulus fényes diadalmenetet tartott (RRN 220–222). A triumphator kocsija előtt vitték a macedón udvar kincseit s Perseus királyt láncra verve. Ezután családostul Alba Fucensben élt száműzetésben, itt halt meg néhány évvel később.

A Perseusszal vívott harcok idején III. Antiochos utódja, IV. Antiochos Epiphanés megtámadta Egyiptomot (Kr. e. 169–168). Makedonia és a Seleukidák közt – az uralkodók rokoni kapcsolata ellenére – ezúttal sem jött létre együttműködés Róma ellen. Makedonia legyőzése után a senatus erélyes közbelépésére IV. Antiochos feladta igényét az egyiptomi trónra, s ezzel a Seleukida-birodalom nagyhatalmi állását is.

Bibliográfia

- B. Niese: *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia, I–III*. Gotha, 1893–1903.
- J. Colin: *Rome et la Grèce du 200 à 146 av. J. C.* Paris, 1921.
- S. Accame: *Il dominio romano in Grecia della guerra acaica ad Augusto*. Roma, 1946.
- H. E. Stier: *Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt*. Köln, 1957.
- Th. Liebmann-Francfort: *La frontière orientale dans la politique de la République romain*. Bruxelles, 1969.
- N. Vulič: *La première guerre d'Illyrie*. Bull. Ac. Royale de Belgrade, 1935.
- F. W. Walbank: *Philip V of Macedon*. Cambridge, 1940.
- P. Meloni: *Perseo e la fine della monarchia macedonica*. Roma, 1953.
- B. Ferro: *Le origini della seconda guerra macedonica*. Palermo, 1960.
- L. Raditsa: *Bella Macedonica*. In: ANRW I,1 (1972) 564–589.
- J. P. V. D. Balsdon: *T. Quinctius Flaminius*. Phoenix 21 (1967) 177–190.
- M. Errington: *Geschichte Makedoniens*. München, 1986.
- E. Badian: *Titus Quinctius Flaminius. Philhellenism and Realpolitik*. Univ. of Cincinnati 1970.
- Ch. G. Starr: *Rhodes and Pergamum (201–200 B. C.)* CIPh 33 (1938) 63–68.
- E. V. Hansen: *The Attalids of Pergamon*. Ithaca, 1971².

- J. Hopp: *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. (Vestigia 25.) München, 1977.
- H. H. Schmitt: *Rom und Rhodos*. München, 1957. 1976².
- H. Heinen: *Die politische Beziehung zwischen Rom und dem Ptolemäerreich von ihren Anfängen bis zur Tag von Eleusis* (273–168 v. Chr.), in: ANRW I,1 633–659.
- E. Badian: *Rome and Antiochos the Great. A Study of Cold War*. ClPh 54 (1959) 81–99.
- D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor, I–II*. Princeton, 1950.

5. A római állam és társadalom a 2. század első felében

Források

A Pó-vidék, Szardínia, Hispánia s a Földközi-tenger nyugati medencéjének eseményeire vonatkozóan (Kr. e. 167-ig) az egyetlen összefüggő elbeszélés Livius műve (XXXI–XLV); a további évtizedekre l. per. XLVI–LX, valamint egy oxyrhynchosi papyruson (Pap. Oxy. IV 668.) fennmaradt epitomé a XXXVII–LV. könyvekről, a Kr. e. 189–137 közötti évek eseményeiről egy Kr. u. 3. sz.-ban készült kivonatos krónika alapján.

A hispaniai harcok fő forrása Appianos *Ibérikéje*. A Viriathus vezette lusitan ellenálláshoz l. c. 59–75; a Numantiai háborúhoz c. 76–89. A vonatkozó forrásokat összegyűjtötte A. Schulten: *Fontes Hispaniae Antiquae III*. (1935). Említést érdemel a Numantia környékén végzett mintaszerű ásatások eredményeinek publikációja a szerző Numantia I–IV (1914–1932) c. kiadványában.

A III. pun háborúra vonatkozóan Polybiostól csak néhány töredék maradt fenn: XXXVI 6; XXXVII 3,10., XXXIX 2–5. Részben polybiosi anyagot továbbít Appianos terjedelmes ismertetése: *Libyké* 74–131 (c. 94–96. Karthago városának legjobb fennmaradt leírásával). L. még Liv. per. XLIX–LI. Diod. fg. XXXII. Macrobiusnak a Kr. u. 5. sz. elején írt tudós munkája (*Saturn.* III 9,10–11) fenntartotta a Karthago ellen elmondott ünnepélyes átokformula (*devotio*) szövegét.

Andriskosról l. Liv. per. XLIX. Pausanias, *Periégésis* (Kr. u. 2. sz. közepe) VII 13. Zonar. IX 28. Diaiosról l. Polyb. XXXVIII 2. Liv. per. LII. Pausan. VII 12–16.

Cato alakjáról a legszemléletesebb képet a saját művei szolgáltatják, így elsősorban a beszédeiből fennmaradt töredékek (l. ORF nr. 17–254, p. 18–97.), az *Origines* maradványai (l. HRR), valamint a *De agri cultura*

(l. alább). Részben ugyancsak Cato nyilatkozatain alapul Livius elbeszélése és Plutarchos életrajza. Cicero *De senectute*-jának 'Cato maior'-a idealizál, s a szerző aktuális nézeteinek szócsöve. A többi köztársaság kori agrotechnikai szerző elveszett műveinek töredékeit összegyűjtötte F. Speranza főntebb id. műve.

Az alább említett törvényekhez antik forrásanyag található – *lex Valeria* (300): Rotondi, i. m. 235–36; *lex Claudia* (218), uo. 249–50., *lex Villia* (180), uo. 278–79., *lex Calpurnia* (149), uo. 292.

a) A római külpolitika

Rómának a keleti terjeszkedéssel egyidejűleg kemény, csekélyebb nyeregséggel járó harcok sorozatát kellett megvívnia nyugaton, a második pun háború folyamán elveszített területek visszaszerzéséért, új hódításai biztosításáért, uralmának megszilárdításáért. Észak-Itáliában a kelták, Szardínia és Korzika szigetén a lázongó bennszülöttek és különösen az Ibériai-félsziget területén a harcias, szabadságszerető bennszülött törzsek ellen.

Az északi határvidék biztosítása

A Pó-vidéki kelták többsége Hannibalt támogatta, s így ezek a területek elvesztek Róma számára. Kr. e. 200-ban vagy 199-ben még Placentia colonia is elesett hosszú, makacs ellenállás után. Kr. e. 197-ben, a második makedon háború vége felé megindult a római offenzíva Észak-Itáliában is. A közel egy évtizeden át tartó harcok során az insubereket és a cenomanokat szövetségeseknek ismerték el, a boioakat kitelepítették az Alpokba. A Pón túli kelta területek – az alpesi törzsek elleni védőövezet – biztosítására egy sor új coloniát szerveztek: Bononia (Kr. e. 189), Parma, Mutina (Kr. e. 183); a ligur partvidéken Luca (Kr. e. 180) és Luna (Kr. e. 177). A hadsereg felvonulásának megkönnyítése érdekében tovább építették az észak-itáliai úthálózatot: a via Flaminiát Arretium-tól Bononiáig, a via Aemiliát Ariminiumtól Placentiáig (Kr. e. 187); majd később a via Cassiát Etruria és a Pó-vidék közt s végül (Kr. e. 148) a via Postumiát Genova és Placentia közt.

Szardínia és Korzika belső területeinek meghódítása, a lázongó bennszülött lakosság ellenállásának letörése, „pacifikálása” szintén csak hosszú harcok eredményeként következett be, s Szardínia területén csak Kr. e. 177–176-ban zárult le Tib. Sempronius Gracchus hadjáratával. Ennek eredményeként mintegy 80 ezer hadifoglyot adtak el rabszolgának (vö. RÓR 24).

A hispaniai tartományok

A leghosszabb, legnagyobb véráldozatot követelő hadjáratot azonban Hispaniában, a harcias, szabadságszerető keltibér és lusitan törzsek ellen vezették a rómaiak. J. Kromayer megállapításai szerint a második pun háború és a harmadik makedon háború közti kerek három évtized során (Kr. e. 202–171 közt) a különböző frontok évente átlagban 100 ezer római katonát tartottak fegyverben. Ennek közel a fele az Ibériai-félsziget területén állomásozott. S még ezt követően is további évtizedeken át Hispania jelentette Róma számára a legkomolyabb katonai-hadászati problémát.

A római uralom fő támaszpontjai a keleti partvidék megerősített városai voltak: Saguntum, Karthago Nova, Tarraco. A meghódított területet két részre osztották: Hispania Citerior és Hispania Ulterior, az Ebro folyótól keletre, illetőleg nyugatra (Róma felől nézve innen, illetve túl) fekvő területeket. A két provinciát Kr. e. 197-től kezdve egy-egy praetor kormányozta; ezek megbízatását általában két évben állapították meg.

Viriathus felkelése

Mindjárt a két tartomány megszervezésének évében nagyszabású Róma-ellenes felkelés tört ki a félszigeten, amelyet csak Kr. e. 195-ben sikerült elfojtania M. Porcius Cato consulnak leleményes és kíméletlen hadvezetéssel. Nyomban ezt követően kitört a lusitani háború (Kr. e. 194–189), majd az Ebro és a Sucro közt lakó törzsek felkelése (Kr. e. 181–179). Ez utóbbit Tib. Sempronius Gracchus, Szardínia pacifikálója fejezte be, ezúttal ügyes, rugalmas eljárással. A lusitan fejedelmekkel kötött megállapodást negyedszázados béke követte. A római helytartók és hadvezérek erőszakoskodásai és harácsolásai miatt Kr. e. 154-ben újabb felkelés tört ki. Ez a Servius Sulpicius Galba praetor által hitszegő módon végrehajtott mészárlások nyomán széles körű hispaniai népmozgalommá terebélyesedett. A felkelő lusitanok élére egy Viriathus nevű pásztor állt, akit Róma kénytelen volt királynak elismerni. Viriathust kilencévi eredménytelen harc után (Kr. e. 139-ben) is csak felbérelt orgyilkosok révén tudták eltenni láb alól (vö. HÓK 548–559).

A numantiai háború

A harcok azonban ezzel sem értek véget, sőt Kr. e. 137-ben a numantiaiak bekerítették a városukat ostromló C. Hostilius Mancinus consul seregét. A rómaiaknak a szabad elvonulást csak az ifjú Tib. Sempronius Gracchus quaestor közvetítésével sikerült elérniük (aki apjának jó emlé-

kezete révén megnyerte a felkelők bizalmát). A senatus azonban csalárd módon nem ismerte el a kényszerhelyzetben kötött szerződést, s úgy döntött, hogy Mancinust kiszolgáltatja az ellenségnek. Numantia lakói természetesen nem fogadták el ezt a megoldást, hiszen ez a függetlenségüket biztosító megállapodás érvénytelenségének elismerését jelentette volna.

A rómaiakat ért sorozatos kudarcok egyik fő oka a hadsereg fegyelmének és harci szellemének megromlása volt. A háború terhei, a súlyos vérveszteségek elsősorban a kisbirtokos parasztokat sújtották, akik különben sem szívesen maradtak távol otthonuktól, mert időközben gazdaságuk tönkrement.

A senatus végül is P. Cornelius Scipio Aemilianust küldte Hispaniába, aki erélyes kézzel helyreállította a hadsereg fegyelmét, és ostromgyűrével tervszerűen elzárta a külvilágtól, kiéheztette és megadásra kényszerítette Numantiát. Scipio Aemilianus L. Aemilius Paulusnak, a pydnai győzőnek volt a fia, és örökbefogadás (*adoptio*) útján került Scipio Africanus családjába. Hadvezéri képességeiről ezt megelőzően a harmadik pun háború győzelmes befejezésével, Karthago hatalmának megsemmisítésével adott tanúbizonyságot.

Makedonia provincia

Veszedelemes tűzfészeknek bizonyult a négy részre osztott Makedonia is. Az egyes részek közti elszigeteltség kiterjedt a kereskedelmi és házassági kapcsolatokra is. Megtiltották a makedonoknak az ezüsbányászt, faexportot: ez a terület teljes gazdasági csődjéhez vezetett. Az önmagukban életképtelen országrészek állandó viszálykodásban álltak egymással. Végül egy *Andriskos* nevű mysiai kalandor Philippos néven Perseus fiaként lépett fel, s thrák segítséggel bevonult Makedoniába (149). Itt az elkeseredett lakosság részéről lelkes támogatásra talált. Róma kezdeti kudarcok után jelentős erőket dobott át a Balkánra, és Q. Caecilius Metellus praetor – a már említett pydnai síkon – II. Attalos pergamoni király közreműködésével szétverte Andriskos csapatait. Makedoniát Épeirosszal és Illyriával együtt provinciává nyilvánították (Kr. e. 148). Ezzel megsemmisült az észak-balkáni törzsek nyomását feltartóztató fontos hellenisztikus állam. A birodalom határai védelmének és a stratégiaiul igen fontos terület biztosításának érdekében Dyrrhachion és Thessaloniké között felépítették az Adriát az Égei-tengerrel összekötő hadi utat (via Egnatia). Makedonia területének bekebelezése – Syriáéhoz hasonlóan – tehát súlyos problémát is jelentett Róma számára, ugyanis a két hellenisztikus monarchia megsemmisítése révén közvetlen kapcso-

latba kerültek terjeszkedésre törekvő, erős népekkel (thrákok, dardánok stb., illetőleg parthusok).

Közben Görögország gazdasági-politikai hanyatlása is feltartóztatlanul folytatódott. A római protektorátus alatt sem szűntek meg a különböző polisok és szövetségek egymás elleni háborúskodásai s a tömegek általános elszegényedése, a megoldatlan egzisztenciális kérdések nyomán mind jobban kiéleződött az osztályharc.

A görögországi helyzet az achaiai szövetségbe tartozó Spárta határai és jogai körüli vitában élesedett ki (Kr. e. 149). A szövetség többi tagja, elébe vágva a római döntésnek, megtámadta a spártaiakat. A senatus küldöttei erre úgy határoztak, hogy Spárta, Korinthos és még néhány város lépjen ki a szövetségből. Az elkeseredett achaiok felbátorodva azon, hogy Róma katonai erői Makedonia, Hispania és Karthago területén le vannak kötve, nyílt hadüzenetre szánták el magukat. A válságos helyzetben Diaios, az achaiok vezére fegyverbe szólította Görögország szegényeit, s még 12 ezer rabszolgát is csatasorba állított a római legiókkal szemben. Azonban L. Mummius az Isthmoson levő Leukopetránál megsemmisítő csapást mért rájuk (Kr. e. 146). Ezt követően elfoglalta Korinthost. Majd a senatus utasítására elrettentő például lerombolták a gazdag kereskedővárost, a felkelésben részt vevő démos tagjait rabszolgának adták el. Feloszlatták a városszövetségeket, az egész területet a makedoniai helytartó ellenőrzése alá rendelték. Csak néhány, a háborúban részt nem vevő polis és terület (Athén, Spárta, Akarnania, Aitólia és Thessalia) tartotta meg régebbi szövetségesi minőségét.

A harmadik pun háború

Az adott katonai-politikai helyzetben, a birodalom távoli területein kitört felkelések, forrongás közepette a római senatus döntő lépésre határozta el magát Karthagóval, a meggyöngített régi ellenféllel szemben is. Karthago a második pun háborút követően teljesen elvesztette katonai-politikai jelentőségét, gazdaságilag azonban egyre jobban megerősödött. Jellemző erre az a tény, hogy felajánlották: 10 év alatt kifizetik az 50 évre kirótt hadisarcot. S éppen ez a gazdagság vontta magára a római kereskedő és uzoratórkés körök féltékenységét. Ezek véleményét juttatta kifejezésre M. Porcius Cato váltig hangoztatott javaslata, amely *Ceterum censeo Carthaginem delendam esse* formában vált szállóigévé.

A gazdasági szempontnál is fontosabb volt azonban a politikai megfontolás: Karthago katonai erejének alapja a múltban is a pénzen toborzott zsoldos sereg volt. Különösen aggasztónak tűnhetett tehát Rómában a karthagói demokraták revansvágya egy olyan időszakban, amikor – a század közepén – a római legiókat a Balkánon és az Ibériai-

félszigeten is sorozatos kudarcok érték (vö. Polyb. XXXVI 9). Ne felejt-
sük el, hogy Cato, consulságát követően is, hosszú élete végéig megkü-
lönbötetett érdeklődést tanúsított éppen Hispania helyzete iránt (Cice-
ro, in Caec. 66), s jól ismerte a balkáni hadszínteret is, hiszen az Anti-
ochos felett Kr. e. 191-ben Thermopylainál aratott győzelmet elsősorban
az ő hadi fortélyai könnyítette meg a római sereg számára.

A Karthago elleni fellépésre Massinissa és a pun kereskedőváros
összecsapása szolgáltatott ürügyet. Massinissa, numida király, a római-
ak szövetségese állandóan háborgatta fegyveres rajtaütéseivel Kartha-
gót, s a római senatus mindig neki adott igazat. Végül Kr. e. 149-ben a
punok Róma előzetes hozzájárulása nélkül fegyvert fogtak határaik
védelmére. A senatus erre nyomban hadat üzent. A karthagóiak először
teljesítették a rómaiak követeléseit, mikor azonban az Afrikában partra
szállt consulok azt követelték, hogy rombolják le a város falait, és a
tengerparttól legalább 15 km távolságban építsék fel újra, végső ellenál-
lásra szánták el magukat. A tehetségtelen római consulok erélytelen
hadvezetése két éven át nem ért el eredményt az elkeseredetten védekező
várossal szemben. Végül Kr. e. 147-ben Scipio Aemilianus vette át a
római legiók irányítását. Scipio rendbehozta erőit, elzárta a városba
vezető szárazföldi és tengeri utakat, szétverte a város falai előtt a pun
sereget, majd elutasítva Hasdrubal karthagói vezér békeajánlatát,
Kr. e. 146 tavaszán megkezdte a város ostromát. A Karthagóba betörő
római legióknak egy álló héten át tartó kegyetlen utcai harcok során
sikerült elfoglalniuk a várost és Byrsát, a fellegvárat.

Karthago lerombolása

A leszámolás a bukott riválissal szemben könyörtelen és teljes volt: a
senatus utasítására felgyújtották, majd földig rombolták a várost, terüle-
tét felszántották, s szörnyű átok alatt megtiltották, hogy helyén valaha
is új települést alapítsanak. Az életben maradt karthagóiakat – legalább
25 ezer embert – rabszolgának adták el. A város birtokaiból új tarto-
mányt szerveztek Africa néven; a terület javát *ager publicus*szá nyilvání-
tották. A Róma mellé pártolt tengerparti városok – Utica, Hadrumetum,
Thapsos, Leptis Minor stb. – megtarthatták függetlenségüket.

Egyes kutatók (így Kahrstedt, Gsell, Homo, Momigliano) szerint a
Karthago elleni háborút és a város lerombolását a senatus attól való
félelmében határozta el, hogy Massinissa hatalmába kerül. Ez a feltevés,
különösen, ami második részét illeti, már csak azért sem valószínű, mert
Massinissa a háború ideje alatt, közel 90 éves korában meghalt, s végren-
delétében országának három fia közti felosztásával éppen Scipio Aemili-
anust, a római hadvezért bízta meg, aki eleve gondoskodhatott ennek a

lehetőségnek elhárításáról, annál is inkább, mert – családja több tagjával, így például Scipio Nasicával egyetértésben – Karthago fennmaradásának híve volt.

b) A római társadalom a Kr. e. 2. század első felében

Róma belpolitikai életét a 2. sz. első felében a *nobilitas* uralma jellemzi. A nobilitas köréből kerülnek ki a hadvezérek, az újonnan meghódított területek (*provinciák*) helytartói. A hadizsákmányból és a tartományi kormányzás révén óriási jövedelemhez jutnak; ez elsősorban földbirtokaik gyarapítására (a kisparasztnak telkeinek felvásárlásával), illetőleg az *ager publicus* hatalmas legelőterületeinek bérlésére fordítják. A nobilitas hatalmának, befolyásának alapja a földbirtok. Fontos politikai eszköz uralmuk biztosítására a *senatus*, a nobilitas támasza, hatalmi szerve. A *senatus* egyre inkább zárt testületté alakul, egyre ritkábban kerülnek a tagjai közé olyan, úgynevezett új emberek (*homines novi*), akiknek felmenői közül korábban senki sem volt consul. Kr. e. 200–146 között összesen 8 ilyen eset fordult elő. (A nevezetesebb „új emberek” közé tartozott például M. Porcius Cato, L. Mummius.) A nobilitas a maga kiváltságos helyzetét, a *senatus* vezető szerepét különböző jogkörök, funkciók kisajátításával, a hivatali előmenetel szabályozásával, megnevezésével igyekezett biztosítani. Így például a magistratusok számának növelése nem tartott lépést a különböző katonai és közigazgatási teendők körének gyarapításával. Szívesebben választották a magistratusok számának további növelése helyett megbízatásuk (*imperium*) alkalmoszerű meghosszabbítását (*prorogatio*). A magistratusokat ugyanis továbbra is a népgyűlés választja, a prorogatiót azonban a *senatus* a maga számára tartja fenn. Különben messzemenően érvényesítette befolyását a hivatalra pályázók kijelölésében, a választások befolyásolásában. Hamar felismerték annak lehetőségét is, hogy hogyan szereljék le a néptribunusok befolyását. Ennek érdekében a tribunustestületbe olyan pályázókat is beválasztottak, akik a *senatus* intencióinak megfelelően ténykedtek, s megghiúsították a nobilitasnak nem tetsző, radikálisabb kezdeményezéseket.

A senatus és a senatori csoportok

Az ún. *lex Villia annalis* (Kr. e. 180) szabályozta a hivatalviselés rendjét (*cursus honorum*). E szerint az első hivatalra, a quaesturára csak (a 17 éves korról kezdődő) legalább 10 évi tényleges katonai szolgálat – vagy 10 éven át sorozáson való megjelenés – alapján lehetett pályázni, azaz

legkorábban 27 éves korban (vö. Liv. XL 46). Magasabb hivatalt, praeturat, majd a consulságot csak ezt követően lehetett elnyerni. Egy-egy évi hivatal között legalább kétéves időszaknak kellett elteltie. Ugyanazon tisztséget csak 10 évi szünet eltelte után lehetett ismét elnyerni. (Ezeket a rendelkezéseket többször módosították, s nem egyszer meg is szegték.) Ezek a megkötések nemcsak a feltörekvő új pályázók ellen irányultak, hanem azt is igyekeztek megghiúsítani, hogy a senatus tagjainak sorából egyesek aránytalanul nagy befolyásra telessenek szert a többség rovására. Ezt szolgálta a tartományok sorsolás útján történő elosztása is. Ettől a gyakorlattól csak kivételesen tértek el, elsősorban katonai érdekből. A senatus ugyanis csak kifelé alkotott zárt tömböt, azonban az egyes senatori csoportok s azok vezetői között állandó harc folyt a jelentősebb pozícióért, a további felemelkedésért, a befolyást és meggazdagodási lehetőséget ígérő megbízatásokért. A 2. sz. első felében a legbefolyásosabb senatori csoportok az alábbi nemzetségek tagjai közül kerültek ki: a patriciusok közül a Fabiusok, Aemiliusok, Corneliusok, Claudiusok és Valeriusok; a plebeiusok közül a Caecilius Metellusok, a Semproniusok és a Liviusok. A második pun háborút követő időben döntő befolyása volt, mint láttuk, a Scipio Africanus, a *princeps senatus* (Kr. e. 199–184 között a senatori névjegyzék megtisztelő első helyén álló senator) által irányított Aemilianusoknak és híveiknek. Africanus és köre befolyásának ellensúlyozására a Fabiusok és Valeriusok vezetésével mind szélesebb körű koalíció alakult meg. Ennek a szívós opposíciónak hol nyílt fellépéssel, hol intrikával sikerült egyre több kudarcot okozni Africanusnak, majd végleg kiszorítani a politikai élet színpadáról. Így megghiúsították, hogy amikor Kr. e. 184-re másodszor is elnyerte a consulságot, hadvezéri babérjait a Perseus elleni háborúban gyarapítsa. Nem kapta meg a szíriai hadjárat vezetését sem, csak legatusi minőségben, tanácsadóként kísérhette el öccsét, Luciust keletre. A Scipiók bukását éppen ez a hadjárat vezette be.

Kr. e. 187-ben két néptribunus, a Petilius fivérek azzal vádolták Publiust, hogy Antiochos megvesztegette öccsét, s felszólították, számoljon el a syriai hadi zsákmányból származó pénzekkel. A vád indoklásául egyrészt azt hozták fel, hogy Antiochos szabadon bocsátotta Publius fogságba esett fiát, másrészt azt, hogy a hadisarcot alacsonyra szabták meg. Africanusnak határozott fellépésével és tekintélyével sikerült elhárítania a támadást. A vádat azonban Kr. e. 184-ben M. Naevius tribunus megismételte, s bár Scipio ezúttal is elkerülte a felelősségrevonást, tekintélye végleg megingott; visszavonult liternumi birtokára, s a következő évben meghalt.

A Scipiók ellenfelei közül különös nevezetességre tett szert L. Valerius Flaccus pártfogoltja, a homo novus M. Porcius Cato, a Kr. e. 184. év

censora. Cato a hagyományban mint a régi római erkölcsök, a kemény paraszti életforma védelmezője ismeretes. A középbirtokos réteg szemléletének is kifejezést adott, amikor támadta a nobilitas előkelő családjainak fényűzését, s fellépett a görög területekről és a hellenisztikus keleti államokból érkező szellemi áramlatokkal, új szokásokkal szemben liberális felfogást képviselő Scipio ellenében is. A két politikusnak hagyományos merev szembeállítása azonban a dramatizált ellentéteket kedvelő kései annalsztika fogása. Tagadhatatlan, hogy Cato hagyományos alakjának megformálásához maga a – széles körű irodalmi és szónoki tevékenységet kifejtő – censor adta meg az alapvető jellemvonásokat. A lényeges azonban a politikai ellentét, Scipio és a konzervatív senatori csoportok szembenállása volt.

Nem olyan egyértelmű s általában teljesen elhibázottan kezelt kérdés Cato sokat emlegetett görögellenessége is. Hiszen ő maga kitűnően tudott görögül, jól ismerte a görög irodalmat, s például a latin nyelvű történeti próza megteremtésében (*Origines*) és széles körű politikai, valamint törvényszéki szónoki tevékenységében (Cicero még 150 beszédét ismerte) félreismerhetetlenül felhasznált görög mintákat. Cato tehát nem volt egyértelműen ellensége a görög kultúrának, azonban aggodalommal tekintett a korabeli görög polisok és hellenisztikus monarchiák területén eluralkodó teljes politikai káoszra, a köz- és magánélet területén lábra kapott korrupcióra, a züllésre és a katonai hanyatlásra. Ezért nem tartotta kíváncsnak az ilyesfajta állapotok bomlási termékeinek széles körű behatolását Rómába és Itáliába. Ez természetesen nem változtat azon a tagadhatatlan önellentmondáson, hogy egyfelől támogatta, helyeselte Róma katonai terjeszkedését (Hispania, Karthago); a meghódított területek gazdasági kiaknázását, másfelől nem számolt Róma megváltozott hatalmi állásának, a rablőháborúknak romboló hatásával, a római társadalom szerkezetére, életkörülményeire, nézeteire való befolyásával, nem látta a gazdasági-társadalmi helyzet s a társadalmi ideológia összefüggését.

A lovagrend

A Kr. e. 218. évi *lex Claudia* megtiltotta a senatoroknak, hogy 300 amphoránál (= 80 hl) nagyobb befogadóképességű szállítóhajót tartsanak. Ezzel a nobilitas tagjait elvben megfosztották a nagyobb kereskedelmi vállalkozások lebonyolításától. S bár ezt a rendelkezést nem egy senator – így például a rigorózus Cato maga is – kijátszotta, gyakorlatilag a kereskedelmi ügyletek lebonyolítása a gazdagabb plebeiusok s a szintén egyre inkább zárt renddé alakuló lovagok (*ordo equester*) kezébe ment át. A lovagok a hatalmas nyereséget biztosító

üzleti vállalkozásaik érdekében lemondtak a politikai karrierről, sőt – a korábban megkülönböztetett társadalmi helyzetüket kifejező – lovaskatonai-szolgálatról is. A különböző közmunkák lebonyolítása mellett egyre nagyobb jelentőségre tett szert az újonnan meghódított területek adóinak bérlete. A tartományok városaira, lakosságára kirótt adók behajtására a római állam nem tartott fenn állandó hivatali apparátust. Az egyes tartományok adóit bérlő társaságok (*societates publicanorum*) öt évre előre befizették a római állampénztárba, majd ennek az összegnek többszörösét is behajtották a kiszolgáltatott területek lakosságán. A kiszipolyozott tartományok, községek gyakran fizetéseképtelenné váltak. Kölcsönt, természetesen magas – nemegyszer évi 48%-os uzsorakamatra – megint csak a római pénzemberektől vehettek fel. Ilyen körülmények között a publicanusok s lovagrendű megbízóik gazdagsága egyre jobban gyarapodott. Ezzel párhuzamosan nőtt a kizsigerelt tartományok lakosságának velük – s végső soron Rómával – szembeni elkeseredése, gyűlölete. Ez állandó feszültséget eredményezett, s nemritkán vezetett nyílt összetűzésekhez, lázongásokhoz. A publicanusok így módon gyakran összeütközésbe kerültek a tartományok kormányzóival, egyrészt azért, mert azoknak katonai feladatait szaporították, másrészt azért, mert keresztezték egymás lehetőségeit a harácsolásban.

Kr. e. 149-ben állandó vizsgálóbizottságot (*quaestio perpetua*) állítottak fel a tartományokban elkövetett visszaélések iránti panaszok (*de pecuniis repetundis*) elbírálására (*lex Calpurnia*). A senatorok, valamint a lovagok érthetően egyaránt igyekeztek a maguk számára biztosítani a döntő befolyást ezekben a bíróságokban. S a zsarolási perek jobbra az egyes hatalmi csoportok egymás közti viszálykodásának eszközei voltak, s nem a tartományok sérelmeinek orvoslásáé, mert ítéleteiket általában amolyan „holló a hollónak” alapon hozták meg. Ilyen körülmények között az egyes tartományok gyors gazdasági hanyatlása elháríthatatlan volt. Ez a római államháztartás passzív mérlege következtében egyre újabb területek megszerzését sürgette, amihez viszont újabb és újabb katonai egységek kiállítása volt szükséges. Ez azonban mind nagyobb nehézségekbe ütközött.

A parasztság helyzete

A római hadsereg – a legiók és a segédcsapatok – állományának zömét a megfelelő censussal rendelkező polgárok, elsősorban a római kisbirtokosok és az itáliai szövetséges területek parasztsága adta. Ez a kisparaszti réteg igen nagy veszteségeket szenvedett a folytonos háborúk során, amelyeknek terheit elsősorban ők viselték. Jellemző, hogy a második pun háború folyamán, Kr. e. 209-ben, illetőleg 204-ben megtartott cen-

sus a katonai szolgálatra igénybe vehető polgárok számában több mint 30 000 főnyi csökkenést mutat. A hannibali háborúban a gazdák és családjuk férfi tagjainak hosszas távolléte, a pun seregek pusztításai igen nagy károkat okoztak a kisbirtokos rétegnek. A békekötést nyomon követő görögországi, észak-itáliai és hispaniai harcok miatt nem volt lehetősége ennek a társadalmi rétegnek, hogy kiheverje veszteségeit, rendbehozza gazdaságát. Sőt a hellenisztikus államokkal folytatott háborúk eredményeként Itáliába áramló zsákmányolt értékek csak tovább fokozták a földbirtokviszonyok eltolódását, a rabszolgatartó nagybirtok térhódítását. A zsákmány javát az amúgy is jelentős földbirtokkal rendelkező nobilitas tartotta meg magának. Igyekeztek felvásárolni a nagybirtok és a bérelt állami földek konkurenciája, továbbá a tengeren túli gabona behozatala miatt tovább hanyatló, eladósodó kisbirtokosok telkeit. Nem riadtak vissza az erőszaktól sem. A földbirtokkal rendelkező római polgárok számának fokozatos zsugorodását mutatják a század középső évtizedeiből származó alábbi népszámlálási adatok – az általában elfogadott nézet szerint – a besorozható polgárok számára vonatkozóan.

Kr. e. 164: 337 453; 159: 328 316; 154: 324 000; 147: 322 000; 142: 328 442; 136: 317 933.

A Kr. e. 142. évi, kivételesen kedvező adat háttérében a senatusnak az az intézkedése állhat, amellyel az újoncozás megkönnyítése érdekében a hadkötelezettséghez addig megkívánt 11 ezer as összegű censust leszállították 4 ezerre (vö. Polyb. VI 29,2).

A tönkrement parasztok Rómába költöztek. Itt azonban nem találtak megélhetésük biztosítására állandó elfoglaltságot, alkalmi munkákból s polgárjoguknak, szavazataiknak áruba bocsátásából tengődtek. A népgyűlés, ahol a különböző magistratusokat választották, egyre inkább a nobilitas játékszere lett. S római polgár szavazati jogát csak Rómában érvényesíthette, egy-egy fontosabb törvényjavaslat tárgyalására Itália távolabbi vidékeiről felutazni igen költséges volt, hátrányos az otthoni gazdasági munkák szempontjából. S a Rómába sereglett, gyülelésszerű, proletariátussá züllött, tönkrement parasztokat lassan jobban izgatta egy-egy alkalmi olcsó vagy ingyenes élelmiszerosztás, a gazdagok ajándékai, mint a nagy horderejű társadalmi kérdések vagy éppenséggel a földbirtokreform.

Még rosszabb volt az itáliai szövetségesek helyzete, akik még nagyobb számban s hátrányosabb feltételek között katonáskodtak. A *lex Valeria de provocatione* (300) csak a római polgárok számára tette lehetővé, hogy a népgyűléshez forduljanak, ha a hadseregben elkövetett vétségük miatt életük veszélyben forgott. A *lex Porcia de tergo civium* (vagy *de scapulis*) csak a római katonák testi fenyegetését tiltotta meg. Az Itália területén

kívüli háborúk hasznát Róma fölözte le: a meghódított földeket Róma kebelezte be, a zsákmány java és a hadisarc a római államkincstárba folyt, a tartományi jövedelmek ugyancsak Rómát illették. Ezen felül a senatus mind gyakrabban avatkozott bele a szövetségesek belügyeibe. A római nagybirtok terjeszkedése sem kímélte a szövetségesek területeit. Mindez az italicusok fokozódó elkeseredését idézte elő.

Bibliográfia

- W. Hoffmann: *Die römische Politik des 2. Jahrhunderts und das Ende Karthagos*. Hist. 9 (1960) 309–344.
- G. Camps: *Le règne de Massinissa*. Libyca 8 (1960) 185–302.
- P. G. Walsh: *Massinissa*. JRS 55 (1965) 149–160.
- A. Schulten: *Geschichte von Numantia*. München, 1933.
- H. Simon: *Roms Kriege in Spanien, 154–133 v. Chr.* Frankfurt, 1962.
- A. Arribas: *Gli Iberi*. Madrid, 1968.
- J. M. Blazquez Martinez: *Roma y la explotación economica de la Peninsula Ibérica*. Madrid, 1968.
- Szádeczky-Kardos S.: *Ennius Ambracia-ja és L. Aemilius Paulus egy feliratos decretuma*. AntTan 7 (1960) 227.
- Szádeczky-Kardos S.: *Egy figyelmen kívül hagyott forráshely a Gracchusok apjának és a keltiber-római kapcsolatoknak a történetéhez*. Uo. 20 (1973) 187–190.
- J. O. A. Larsen: *Was Greece Free Betwen 190 and 146 B. C.?* CIPh 30 (1935) 133–214.
- J. O. A. Larsen: *Greek Federal States. Their Institutions and History*. Oxford, 1968.
- J. Deininger: *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217–86 v. Chr.* Berlin – New York, 1971.
- W. Dahlheim: *Gewalt und Herrschaft. Das provinzielle Herrschaftssystem der römischen Republik*. Berlin – New York, 1977.
- S. Albert: *Bellum iustum. Die Theorie des „gerechten“ Krieges und ihre praktische Bedeutung für die auswärtigen Auseinandersetzungen Roms in republikanischer Zeit*. Kallmünz, 1980.
- L. De Regibus: *L'evoluzione costituzionale romana dopo la seconda guerra punica*. Paideia 2 (1947) 129–140.
- L. Ross Taylor: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor, 1966.
- Th. A. Dorey: *Scipio Africanus as a Party Leader*. Klio 39 (1961) 191–198.
- F. Della Corte: *Catone Censore. La vita e la fortuna*. Torino, 1969².

- D. Kienast: *Cato der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit*. Heidelberg, 1979².
- L. De Regibus: *Il Censore e l'Africano*. Genova, 1959.
- Trencsényi-Waldapfel I.: *Terentius vigjátéka L. Aemilius Paulus temetésén*. AntTan 4 (1957) 129–167.
- Maróti E.: *Terentiana*. AntTan 7 (1960) 27–36.
- Maróti E.: *Cato és a „De agri cultura” I. rész. Görög és latin írók 11*. Budapest, 1966, 5–39.
- N. W. Forde: *Cato the Censor*. Boston, 1975.
- H. H. Scullard: *Roman Politics 220–150*. Oxford, 1951, 1973².
- K. Bilz: *Die Politik des P. Cornelius Scipio Aemilianus*. Stuttgart, 1935.
- A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*. Oxford, 1967.
- A. E. Astin: *The Lex Annalis Before Sulla*. Bruxelles, 1958.
- M. I. Henderson: *The Establishment of the Equester Ordo*. JRS 53 (1963) 61–72.
- C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (317–43 av. J. Ch.) I. Définitions juridique et structure sociales*. Paris, 1966.
- Ürögdi Gy.: *A publicanusok*. AntTan 15 (1968) 101–109.
- Ürögdi Gy.: *Róma kenyere, Róma aranya*. Budapest, 1969.

III. Az itáliai rabszolgatartó gazdaság kibontakozása és válsága

1. A rabszolgatartó gazdálkodás kibontakozása a hódító háborúk idején

Források

A rabszolgák jogi és valóságos helyzete, a rabszolgaság forrásai, a rabszolgák városi és falusi munkája, kizsákmányolásuk és osztályharcuk területéről nyújt forrásszemelvényeket magyar fordításban Maróti E.: *Rabszolgák az ókori Rómában* című válogatása (Budapest, 1969).

A Kr. e. 2. sz. első fele gazdasági életének és a kibontakozó itáliai mezőgazdasági árutermelés célkitűzéseinek megismeréséhez alapvető forrás M. Porcius Cato *De agri cultura* című műve, a latin nyelvű prózairodalom első egészében fennmaradt terméke.

Etruria Kr. e. 3. sz. végi kézműiparának fejlettségére jellemző adatokat közöl Livius XXVIII 45,14–19. Közép-Itáliára (Latium, Campania) vonatkozóan tanulságosak Cato útmutatásai (*De agr.* c. 135).

A Kr. e. 2. sz. első felének építkezéseéhez l. ESAR I 183–187.

Az itáliai kereskedők üzleti vállalkozásainak mind nagyobb mérvű kiterjedésére fontos támpontul szolgálnak a délosi feliratok (vö. uo. 274–277).

a) A rabszolgatartás fejlődése

A tizenkéttáblás törvények rendelkezéseinek előterében még az adósrabszolgaság állt. A rabszolgaság klasszikus formáját, az erőszakos úton rabságba vetett idegeneknek házi vagy termelő munkára való kényszerítését a rómaiak minden valószínűség szerint még az etruszoktól ismerték meg. Erre vall mindenestre a rabszolgák általános megjelölésére szolgáló *servus* szó, amely valószínűleg etruszk eredetű lehet. A punok, a dél-itáliai és szicíliai görögök, amikor a rómaiak kapcsolatba kerültek velük, már szélteben alkalmazták a rabszolgamunkát. Említik az erőszakos úton való rabszolgaszerzést a Róma és Karthago közötti második szerződés rendelkezései is. A rabszolgák iránti gazdasági igény a római terjeszkedés nyomán a Kr. e. 4. sz. közepétől mutatkozott meg, s a 3. sz. közepétől egyre jobban megnőtt.

A rabszolgaság forrásai

Az első és a második pun háború folyamán a legóvatosabb számítás szerint is legalább 60–60 ezer hadifogoly került Itáliába rabszolgaként. Jellemző tény, hogy Cannae után a senatus rendelkezésére 8000 katonai szolgálatra alkalmas rabszolgát tudtak megvásárolni, hogy felszabadításuk után besorozzák őket a megtizedelt hadseregbe. Az itáliai közép- és nagybirtoknak a Hannibal elleni háborúkat követő megerősödése, valamint a dél-itáliai állattenyésztő latifundiumok kialakulása, továbbá Szicília gazdasági fellendülése újabb rabszolgatömegeket igényelt. A zömében nagybirtokosokból álló senatus fellépését a hellenisztikus államokkal szemben politikai-katonai szempont és az állampénztár feltöltésének szándéka mellett nem utolsósorban hadifoglyok ejtésének igénye is befolyásolta. A Makedonia, Syria és Görögország területén lefolyt hadjáratok három és fél évtizede alatt legalább 250 ezer hadifogoly került rabszolgaként Itáliába és Sziciliára. A teljesnek távolról sem mondható adatok összege ennek a számnak a többszörösét adja, azonban kétségtelen, hogy az egy-egy város elfoglalásakor vagy egy-egy győztes csata után áruba bocsátott foglyok nagyrészt a helyszínen keltek el, nemegyszer közvetlenül váltságdíj fejében, s csak töredékük került rabszolgaként nyugatra. Az ilyen tömeges rabszolgaságba hurcolásra vonatkozó adatok a Kr. e. 2. sz. hatvanas éveitől kezdve csak szórványosan fordulnak elő, a rabszolgák Itália és Szicília felé áramlása ennek ellenére sem szűnik meg, sőt egyre fokozódik a század végéig. A rabszolgaáru szállításában döntő szerepe van ettől az időtől kezdve a kalózoknak, akik kilikiai búvóhelyeikről, támaszpontjaikról zsákmányszerző útjaikra indulva rettegésben tartották Syria, Kis-Ázsia partvidékét, a görög szigetvilágot. A *rabszolga-kereskedelem* középpontja a Kr. e. 166-ban Róma által vámmentes szabad kikötővé nyilvánított Délos szigete volt. Antik tudósítás szerint a délosi rabszolgapiacon naponta több ezer rabszolga is gazdát cserélhetett (vö. RTCh 33). S ha ez természetesen nem is jelentette az állandó forgalmat, az adat mégis jellemző a rabszolga-kereskedelem méreteire. Az emberrablás ily módon jövedelmező vállalkozássá lett. A kilikiai kalózszervezetek megerősödését elősegítette a római senatus elnéző magatartása. A senatusban ülő nagybirtokosok az olcsó rabszolga-munkaerő biztosítása érdekében nem törődtek a Földközi-tenger keleti medencéjében uralkodó állapotokkal, s azt követően, hogy megsemmisítették a hellenisztikus és a görög államok, valamint Karthago tengeri haderejét, nem szereltek fel állandó római hadiflottát. A tengeri kereskedelem útvonalainak biztosításában korábban nagy érdemeket szerzett Rhodos, a délosi szabad kikötő miatt azonban óriási jövedel-

mektől esett el, s ennek következtében tengeri hadereje meggyengült. A római államvezetés ily módon mintegy büntársává vált a kalózoknak.

A rabszolgák jogi helyzetére sajátos kettősség jellemző. Egyfelől nem tekintik személynek, hanem az ún. *res mancipi* körébe sorolják, akivel gazdája szabadon rendelkezhetik mint bármely vagyontárggyal: eladhatja, elajándékozhatja, örökül hagyhatja, sőt akár meg is ölheti. A rabszolga jogi megjelölése ezért *mancipium*. Másfelől a rabszolga felelős tetteiért s vétségéért, mulasztásaiért meg is büntetik, akkor is, ha gazdája parancsára cselekedett. Jellemző, hogy a görög és római törvények ugyanazért a büntetért súlyosabb büntetést róttak ki a rabszolgára, mint a szabad emberre. A rabszolga megbélyegző kivégzési módja volt a keresztre feszítés (*crux*). Ezt a szokást a rómaiak Szicília szigetén ismerték meg, ahová a pun nagybirtokosok vezették be. A büntetés mód különben perzsa eredetű. A rabszolga nem köthetett jogilag érvényes házasságot sem, nem volt családja, utódai gazdája tulajdonába kerültek, s még akkor is, ha visszanyerte szabadságát, volt gazdája, patrónusa nevét viselte, nem pedig természet szerinti apját. Amit szerzett, az gazdáját illette, csak gazdája hozzájárulásával gyűjthetett pénzt, elsősorban természetesen azért, hogy szabadságát megválthassa. A rabszolga nem léphetett fel tanúként a bíróság előtt, azonban bizonyos esetekben – például gazdája erőszakos vagy gyanús körülmények között bekövetkezett halála esetén – kínvallatásnak vetették alá (RÓR 49–52).

A rabszolgák kizsákmányolása

A rabszolgákat foglalkoztatásuk helye szerint két nagy csoportra osztották. A gazda városi házában élő rabszolgák neve volt a *familia urbana*, a gazda vidéki birtokán, villájában dolgoztatott rabszolgák megjelölésére szolgált a *familia rustica* kifejezés (vö. Dig. L 16,166). A mezőgazdasági munkát végző rabszolgák természetesen súlyosabb helyzetben voltak, mint városi társaik. A római vígjátékban – elsősorban Plautusnál – gyakori fenyegetés a városi rabszolgáknak büntetésből falura való helyezése.

Nagy tömeg rabszolgát foglalkoztattak a bányászatban is. A hispaniai ezüsbányákban például több tízezer rabszolga is dolgozott (RÓR 145–146). Nehéz munkakörülményeikre a kezdetleges munkaeszközök és az alacsony technikai színvonal ismeretében, továbbá vázaképek ábrázolásai alapján is következtethetünk. Az egyiptomi aranybányákra vonatkozó leírásból pedig szemléletes képet kapunk arra vonatkozóan, hogy milyen kíméletlenül hajszolták a rabszolgákat (Diodóros III 12–13. V 38).

A városi rabszolgák (*famuli, ancillae*) végezték gazdájuk házában a különböző szolgai munkákat. Jórészt rabszolgák voltak a szakácsok, dajkák, házitánítók, orvosok, de részben közülük kerültek ki a zenészek, színészek, táncosnők és a bordélyházak személyzete is. Nagyszámú rabszolgát foglalkoztattak az építkezési vállalkozók, a különféle városi kézműves (fazekas-, kovács-, textil- és bőrfeldolgozó) műhelyek (l. RÓR 73 skk.).

A városi rabszolgák egy jelentős része tehát termelő munkát végzett, a számbelileg túlnyomó többséget jelentő falusi rabszolgákat pedig szinte kivétel nélkül a legnehezebb mezőgazdasági munkák ellátására használták fel. A második pun háború után fellendülő árutermelő birtokok és az állattenyésztéssel foglalkozó latifundiumok állandó munkelő-állományát a rabszolgák alkották.

Egykorú forrásaink hézagossága és a számadatokat illető megbízhatatlansága mellett is tényként szögezhető le az, hogy a rabszolgák számaránya az antikvitás során csak egyes korszakokban s egyes fejlettebb területeken érte el, illetőleg haladta meg a szabad lakosság számát. A lényeg azonban nem ez, hanem az, hogy a rabszolgáknak a termelő munkában való részvétele általában sokkal magasabb a szabadok megoszlásához képest, mivel a rabszolgák mindig és mindenhol túlnyomórészt produktív termelő (illetőleg fontos karbantartó, szolgáltató) munkát végeztek. Fontosságukat, nélkülözhetetlenségüket mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy például Aristotelész sem tudott egy teljes háztartást mint gazdasági egységet rabszolgák nélkül elképzelni; de nem hiányoztak Platón eszményi államából sem. A római jog pedig a társadalom alapvető osztálytagozódásának megfogalmazásánál a szabadokat és a rabszolgákat állítja szembe egymással: *summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi* (vö. RÓR 20). A rabszolgák széles tömegeinek helyzetére, a velük szemben alkalmazott bánásmódra vonatkozóan szakszerű, szókimondó tájékoztatást kapunk M. Porcius Catónak, a már említett római politikusnak és hadvezérnek, a gyakorlott, széles látókörű gazdának a korabeli mezőgazdaságról (*De agri cultura*) adott leírásából.

A Cato által leírt, kortársai elé követendő például állított gazdaság állandó munkaerő-állományát a rabszolgák alkotják. A korabeli *mezőgazdasági árutermelés* valóban a rabszolgák munkaerejének kizsákmányolásán alapult. A kizsákmányolás kíméletlenségére mutat már a rabszolgáknak a birtok terjedelméhez viszonyított feltűnően alacsony száma is. A 240 iugerum (= 60 hektár) kiterjedésű olajültetvény megművelésére Cato 13 főt irányoz elő; a 100 iugerum (= 25 hektár) méretű szőlő céljaira elégnek tart 16 rabszolgát. A birtokos nyereségét egyrészt a rabszolgák munkaerejének minél teljesebb kihasználása, másrészt az

eltartásukra fordított költségek lehető mérséklése révén kívánja biztosítani. Ez a kettős cél egy sor előírásban jut kifejezésre. A rabszolgatartó morálból fakadó igény ebben a tételben foglalható össze: a rabszolga vagy dolgozzék vagy aludjon. Cato gondosan ügyel arra, hogy rabszolgái sohase töltsék dologtalanul, tehát a gazda szempontjából haszontalanul az időt. Ezért utasításokat ad rossz idő, esőzés esetére is; nem szünetel a munka a hosszú, sötét téli napokon és estéken sem; az ünnepnapok sem jelentenek teljes mentességet a munkavégzés alól (vö. RÓR 137). Igen „takarékosan” intézkedik a rabszolgák élelemmel, ruházattal való ellátása terén. A rabszolgák, mikor betegek, kevesebb ételmezt kapnak; különben az évszaknak és a végzett munkának megfelelően változik szűkös fejadagjuk. Ez jórészt kenyérből, illetőleg gabonából áll. Hulladékolaj, ecetes lőre – ami még maguk a rómaiak szerint sem nevezhető bornak – s némi só egészíti ki ételmüket. Ruházatukat egy évenként kiosztott tunica, kétévenként juttatott köpeny és fapapucs alkotta (RÓR 129–130).

Nem meglepő – s Cato megjegyzéseiből nyilvánvaló lesz –, hogy a munka ilyen körülmények között nem ment a gazda által megkívánt tempóban, a rabszolgák minden lehetőséget megragadtak munkakörülményeik könnyítésére, akár a munkaeszközök megrongálása árán is. Igyekeztek pótolni szűkös ételmisszer-ellátmányukat, s minden elővigyázat és kemény büntetések ellenére is megdézsmálták a birtok terményeit. Számolnia kellett a birtokosnak szökési kísérletekkel is. Mint alább más források alapján látni fogjuk, a Kr. e. 2. sz. első felében Itália különböző területein sor került kisebb, helyi jellegű rabszolga-megmozdulásokra, felkelésekre is. A termelőmunka zavartalanságát, jövedelmezőségét a későbbi mezőgazdasági írók (Varro, Columella) és a törvényhozás is különböző kedvezményekkel igyekezett biztosítani. Ezek a módszerek (például a többgyermekes rabnők felszabadítása), illetőleg az ún. *colonus* térhódítása feltárták a rabszolgatartó rend belső ellentmondásait, a rabszolgatartás kereteinek fellazítására vezettek.

b) Itália gazdasági életének átalakulása a 2. század első felében

A földbirtokviszonyok átalakulása

Fentebb már többféle összefüggésben utaltunk arra, hogy a második pun háborút követően Itália területén, elsősorban a félsziget déli és középső vidékein, valamint Szicíliában nagyarányú *földbirtok-koncentráció* indult meg, a földbirtokviszonyok eltolódtak a kisbirtok rovására, az

italiai parasztság nagyrésze tönkrement. Átalakult a termelés struktúrája is. A rabszolgák alkalmazása biztosította a termelés folytonosságát: a rabszolgákat nem vették igénybe katonai szolgálatra. Róma bekapcsolódott a tengeren túli kereskedelembe, ennek eredményeképpen a rabszolga-munkaerőre alapozott közép- és nagybirtok jövedelmező termények előállítására tért át. Az intenzív gazdálkodást folytató ültetvények piacra termeltek, kialakult Itáliában a mezőgazdasági árutermelés. Előtérbe került a szőlő, az étolaj, a különböző zöldség- és gyümölcsfajták termelése, s a kisszámú munkaerőt igénylő állattenyésztés. Ezzel szemben háttérbe szorult a kevésbé jövedelmező gabonatermesztés, az itáliai kispaszti gazdaság hagyományos alapja. A római hadsereget és a város lakosságát túlnyomórészt a tengeren túlról behozott gabonából, a szicíliai terményadóból (*decuma*) és a háborús zsákmányból látták el. Néhány jellemző példa erre vonatkozóan: a Kr. e. 2. sz. első harmadában Massinissa numida király, Róma szövetségese négy alkalommal összesen kb. 3 millió modius gabonát küldött Rómába, illetőleg a Görögországban és Makedóniában harcoló római seregekhez. Ez az összeg mai mértékegységben kb. 250 000 hektoliternek, azaz kb. 1500 vagon rakománynak felel meg. Kb. hasonló mennyiséget tett ki a szicíliai évenkénti szolgáltatás Cicero korában, tehát egy kerek évszázaddal később.

A birtokvásárlás ilyen körülmények között igen jövedelmező befektetéssé vált. A felvásárlás lendületére jellemző az a leírás, amit Liviusnál olvashatunk (XXXI 13. vö. XXIII 49,1–4) arról, milyen hevesen követelték vissza a második pun háború után a magánszemélyek az államnak előzőleg adott kölcsönöket.

Cato *De agri cultura* című művének bevezetése szerint a legnagyobb hagyományos dicséret, amit egy derék emberről el lehet mondani az, hogy jó földműves, jó gazda. Azonban a rabszolga-munkaerőre alapozott árutermelő gazdaság, amit Cato a művében propagál, éppen ennek a kisbirtokos rétegnek a tönkremenését siettetette. A földműves életformát Cato azonban nemcsak hagyományos római nimbusza és – a kereskedelemmel szembeállítva – stabil jövedelmezősége miatt dicséri, hanem azért is, mert mint mondja, a földművesekből lesznek a legjobb katonák. Viszont a rabszolgatartó gazdaság a kisbirtok visszaszorításával éppen ennek a rétegnek a felmorzsolódását segítette elő. Ez a probléma különösen a század második felében éleződött ki.

A mezőgazdasági árutermelés kibontakozása

A birtok jövedelmezőségét Cato egy kettős alapelv következetes érvényesítésével igyekszik biztosítani. Ezt az elvet a *patrem familias vendacem non emacem esse oportet* (2,7) tételben foglalja össze. Ezzel azt akarja

kifejezni, hogy a birtok terményeinek előnyös értékesítését, a maximális jövedelem biztosítását takarékos gazdálkodással, minimális befektetéssel kell egyeztetni.

A jó minőségű és nagy mennyiségű termékek előállítását Cato gondos módszerek alkalmazásával, előnyös új technológiai eljárások bevezetésével kívánta elérni. Nagy figyelmet fordított a talajjavításra, földmunkákra s különösen a trágyázásra. Őva intett a szükségtelen kiadásoktól, ugyanakkor segítségére sietett a kezdő birtokosnak arra vonatkozó tanácsaival is, hogy mit hol szerezhet be legcélszerűbben. Gondja volt a különféle melléktermékek értékesítésére is. A jövedelmezőségnek, a termények piacon való értékesítésének, egyszerűen az árutermelésnek a szempontja minden összefüggésben érvényesült a birtok helyének a megválasztásától a gazdasági felszereléssel való ellátáson, előnyös munkamódszerek alkalmazásán át a késztermékek értékesítéséig. A birtokvásárlásnál nemcsak a leendő gazdaság fekvésének, éghajlatának kedvező voltát, a talaj termékenységet tartotta szem előtt, hanem azt is, hogy nem igényel-e költséges gazdasági felszerelést, található-e a környéken alkalmi és idénymunkára vállalkozó napszámos, s főleg azt, hogy felvevőképes piaccal rendelkező város szomszédságában vagy tengerpart, hajózható folyó közelében legyen, de legalábbis ne essék távol jó, forgalmas úttól (1,3). Ezzel nyilván a birtok terményeinek gyors, előnyös, csekély szállítási költséget igénylő értékesítését igyekezett biztosítani, valamint a gazdaságban szükséges nyersanyagok, munkaeszközök és berendezési tárgyak hasonlóan jutányos beszerzését.

Részletesen foglalkozott Cato a szőlő- és az olajültetvény gondozásával, a sajtolóhelyiség és a pince berendezésével, a bor és az étolaj előállításával. Figyelemre méltó a termékeknek beérés előtt, lábon való eladására vonatkozó javaslata, amellyel az időjárás szeszélyéből származó kockázatot igyekezett elkerülni, továbbá például az olaj sajtolásának aprólékos munkáját, gondját akarta a vásárlóra áthárítani. Ahogyan a gyümölcs, a zöldség- és főzelékfélék értékesítését, a gazda hasznát segíti elő a város közelsége s a kedvező szállítási feltételek, úgy növeli a bor, olaj előnyös eladási lehetőségét, ha az áremelkedés idejéig tárolni tudja. Ezért érdemes tágas pincét építenie, sok tároló edényt, hordót tartania, hogy kivárhassa a drágulást (3,2), s akkor adja el az olajat, ha jó ára van (2,7). A szőlősgazdának ötévi termés tárolására elegendő berendezést javasolt (11,1).

A mezőgazdasági árutermelés Cato-féle programjának megítélése és az itáliai mezőgazdaság átalakulásának szempontjából igen figyelemre méltó a birtoktípusoknak az a skálája, amellyel a birtokvásárlásra vonatkozó tanácsait lezárja (2,7). Cato itt az első helyre teszi a jövedelmezőség szempontjából a szőlőt (*vinea*), a másodikra az öntözéses konyha-

kertet (*hortus irriguus*). Ez minden további magyarázat nélkül érthető; az is, hogy az olajültetvény (*oletum*) csak alább, a negyedik helyen szerepel, éppen a költséges sajtolóberendezés és az olaj kényes, munkagigényes előállításai miatt. Annál meglepőbb azonban, hogy a harmadik helyet a füzes (*salictum*) foglalja el. Ennek magyarázata az, hogy a vizenyős, mocsaras, más célra nem használható talajon is telepíthető (ilyen pedig bőségesen volt Itália területén), kevés gondozást igényel, és sokrétű felhasználhatósága (kosárfonás, háztartási és mezőgazdasági eszközök készítése stb.) révén nagy jövedelmet biztosít. Hasonló szempontok alapján kerülhet az ötödik helyre a rét (*pratium*): kevés munkát igényel, kevéssé van kitéve az időjárás szeszélyeinek. A legjellemzőbb a mezőgazdaság helyzetének alakulására az, hogy a gabonatermelés Cato listáján csak ezek után, a hatodik helyen szerepel.

A Cato által leírt gazdaság élénk kapcsolatban állt a városi iparos műhelyekkel. A különböző szükségleti cikkek beszerzésére vonatkozóan összeállított listán felsorolt helységek termelőinek esetében már saját műhelyben, saját anyagból előállított raktárkészletek kialakításáról, késztermékek áruba bocsátásáról van szó. Adva volt tehát a munkamegosztásnak, az árukészlet létrejöttének olyan foka, amely az egyszerű árutermelésnek a feltétele. Sőt a mezőgazdaságban szükséges eszközök előállításában is számolni lehetett bizonyos specializálódással Campania, Etruria és Latium városaiban. Az itáliai iparos (fazekas-, textil-, fém- és bőrfeldolgozó stb.) műhelyek elsősorban a környékbeli mezőgazdák és a városi lakosság szükségleteit elégítették ki. Rómában az iparos collegiumok szerveződése a második pun háború idején bontakozott ki. A fényűzési cikkek Görögországból, a hellenisztikus Kelet országaiból (Syria, Egyiptom) és Afrikából kerültek Itáliába.

A földközi-tengeri kereskedelem korábbi központjai közül Karthago és Korinthos megsemmisítése, Rhodos háttérbe szorítása után különös jelentőségre tett szert Délos kikötője. Délos hatalmas forgalmat bonyolított le bor, olaj, gabona, keleti fűszerek és rabszolgák árucseréjével. A dél-itáliai és campaniai görög kereskedők után hamarosan megjelentek itt a római lovagrend üzleti képviselői is. Ezek kereskedőtársaságokba tömörülve tevékenyen részt vettek a Földközi-tenger vidékét távoli, keleti területekkel összekötő kereskedelmi kapcsolatok szervezésében, irányításában. A Földközi-tenger keleti medencéjének jelentősebb kereskedelmi központjai voltak még Alexandria, Ephesos és Chalkis. Itália legjelentősebb kikötője ekkoriban Puteoli volt. A régészeti leletek tanúsága szerint hamarosan megjelent az Égei-tenger vidékén az itáliai bor és olaj. A kereskedelmi élet fellendülésével megélné vált a pénzforgalom és a pénzgazdálkodás is.

Bibliográfia

- Bibliographie zur antiken Sklaverei. I–II.* (Hrsg. von J. Vogt und H. Bellen) Bochum, 1983.
- W. W. Buckland: *The Roman Law of Slavery*. Cambridge, 1908.
- R. H. Barrow: *Slavery in the Roman Empire*. London, 1928.
- W. L. Westermann: *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia, 1955.
- E. Ch. Welskopf: *Wesen und Begriff der Sklaverei*. ZfWG 5 (1957) 581–602.
- S. Lauffer: *Die Sklaverei in der griech.-röm. Welt. XIe Congrès Internat. des Sciences Historiques. Rapports II. Antiquité 1960*, 71–97.
- M. I. Finley (szerk.): *Slavery in Classical Antiquity*. Cambridge, 1960.
- Ch. Parain: *Les caractères spécifique de la lutte des classes dans l'antiquité classique*. La Pensée 188 (1963) 3–25.
- J. Vogt: *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei*. (Historia Einzelschr. 8.) Wiesbaden, 1965. 1972².
- N. Brockmeyer: *Antike Sklaverei*. Darmstadt, 1979.
- H. A. Ormerod: *Piracy in the Ancient World*. Liverpool–London, 1924.
- Maróti E.: *Kalózkodás a római polgárháborúk korában*. (Apollo Könyvtár 1.) Budapest, 1972.
- P. Brulé: *La piraterie crétoise hellénistique*. Paris, 1978.
- H. Volkmann: *Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit*. AbhMainz, 1961:3.
- Maróti E.: *A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás*. AntTan 9 (1962) 1–2.
- H. Gummerus: *Der römische Gutsbetrieb als Wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*. (Klio Beiheft 5.) Leipzig, 1906.
- J. Kromayer: *Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im II. und I. Jahrh.* NJb 1914, 145–169.
- U. von Lübtow: *Catos leges venditione et locatione dictae*. Eos 48 (1956) 227–441. (= Symbolae R. Taubenschlag III).
- T. Frank: *An Economic History of Rome*². New York, 1962.
- P. Thielscher: *Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft*. Berlin, 1963.
- K. D. White: *Roman Farming*. London, 1970.
- R. Martin: *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*. Paris, 1971.
- Maróti E.: *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása*. (Apollo Könyvtár 13.) Budapest, 1981.
- J. Kolendo: *L'agricoltura nell'Italia Romana. Tecnica agraria e progresso economico della tarda repubblica e principato*. Roma, 1980.
- K. D. White: *Greek and Roman Technology*. London, 1984. (= 1986)

2. Társadalmi harcok a Kr. e. 2. század második felében

Források

A Kr. e. 2. sz. első évtizedeinek itáliai rabszolga-megmozdulásaira l. Livius XXXII 26,4–18. XXXIII 36,1–2. XXXIX 29,8–9. – A szicíliai rabszolga-felkelésekre vonatkozóan fő forrásunk Diodóros, aki a syriai Apameiába – tehát Eunosnak, az első felkelés vezérének szülővárosába – való Poseidóniosnak (kb. Kr. e. 135–51) történeti munkájából merítette elbeszélését, s akinek – maga is szicíliai lévén – érdeklődése és tájékozottsága a helyi eseményekkel kapcsolatban különben is nyilvánvaló. A ránk maradt töredékes, kivonatos elbeszélés az első felkelésről l. XXXIV 2. 1–48., a másodikról XXXVI 1–11.

Szép számmal kerültek elő Hennából ólom parittyalövedékek (*glan-des*) *L. Piso L. f. cos.* felirattal (CIL I² 847 = ILLRP 1088); illetve a második felkelés idejéről Athénión nevével ellátott darabok (IG XIV nr. 2407).

Aristonikos felkeléséhez l. Strabón XIV 1,38 (p. 646), Diod. XXXIV 2,26. Liv. per. LIX. Syll.³ 694. Attalos végrendeletéhez vö. OGIS 338,3–6. 435. Liv. per. LVIII Strab. XIII 4,2. (p. 629), Plut. Tib. Gracch. 14. Iustinus XXXVI 4,5.

A *Gracchusok* reformtörekvéseivel kapcsolatos beszédeikből csak töredékek maradtak ránk. Ezeket l. ORF p. 149–152 (nr. 13–6.) Tib. Gracch., uo. p. 183–192 (nr. 15–69, kül. 34–52), Caius szónoklataiból. Törvényeikre vonatkozóan l. Rotondi, i. m. p. 298–301., illetve 307–314.

A korabeli történetírókat Poseidónios művének egyetlen részlete képviseli (HGrF nr. 87). Valószínűleg Poseidónioson alapulnak azonban Diodóros közlései is, l. fg. XXXIV 5–7., illetve 24–25., 27–29. A legterjedelmesebb fennmaradt elbeszélés a Gracchusok tevékenységéről Plutarchos két életrajza, amelyhez a tribunusok beszédei mellett egykori politikai röpiratokat is felhasználhatott. Igen jól tájékozott forrást dolgozott fel a korabeli problémák vázolásához Appianos nagy művének a római polgárháborúk koráról (*b. c.*) írt I. könyvében (l. c. 7–27). Appianos a köztársaság utolsó századának tárgyalása során valóban behatóan foglalkozik gazdasági és társadalmi kérdésekkel, s egyúttal – számos pontatlansága, tévedése és gyakran anakronisztikus elképzelései ellenére is – a korszak megismerésének egyik legbecsesebb forrása. – További adalékokat találunk Velleius Paterculus művében (II 2–3. 6–7), valamint az ismeretlen szerzőtől származó *De viris illustribus* című munka két Gracchus, illetve Livius Drusus életrajzában (c. 64–66).

A földosztó bizottság működéséről több, a helyszínen talált feliratos

határkö tanúskodik (l. CIL I² 639–645; vö. ILS 24–29., ILLRP 467–475). Ugyancsak az állami közlegelők felparcellázásáról beszél Popilius Laenas lucaniai felirata (CIL I² 638 = X 6955 = ILLRP 454 = RTCh 37). Az újabb kutatásban többen Ap. Claudius Pulchernek, a földosztó bizottság egyik tagjának a tevékenységével hozzák kapcsolatba a feliratot. A reform további sorsára vonatkozóan fontos dokumentum még a Kr. e. 111. évi *lex agraria* szövege (CIL I² 585 = Riccobono nr. 8). Utóbbit l. RTCh 39.

A *lex Calpurnia de repetundis*-ra vonatkozóan l. Rotondi, i. m. 292. A *lex Acilia repetundarum* szövegét l. CIL I² 583.

A *Jugurtha* elleni háborúra vonatkozó primér forrásaink elvesztek. Sallustius *Bellum Iugurthinum* című monográfiáját a senatusszal szembeni erős elfogultság hatja át; kronológiai tekintetben meglehetősen homályos az elbeszélés. További adatok: Plut. *Marius* 7–10. *Sulla* 3–4. Diod. XXXIV 31. 38–39. Liv. per. LXIV–LXVI. Appian. fg. Nomadiké.

Poseidóniosnak a *kimber-teuton* vándorlásra és a rómaiakkal vívott harcukra vonatkozó alapvető fontosságú művéből csak két töredék maradt fenn (FGrH nr. 87, fg. 28. 31 – utóbbi a kimberek jellemzése). A későbbi szerzők elbeszélései mind Poseidóniosra mennek vissza, így Plut. *Mar.* 11–27. Strab. VII 3,11 (p. 293), Liv. per. LXIII. LXVIII. Appian. Kelt. fg. 12–13, Orosius szerint (V 16,21) Marius 150 ezer foglyot adott el rabszolgának.

A szakirodalomban *lex de piratis persequendis* néven szereplő, Delphoiban talált töredékes felirat egy, a kalózok ellen 101 végén hozott római törvény görög nyelvű fordítása; l. Riccobono nr. 9.

Saturninus és *Glaucia* tevékenységéhez l. Appian. b. c. I 28,126–34,151. Plut. *Mar.* 29–30. Liv. per. LXIX. A lovagrendi állásponthoz l. Cicero, *pro Rabirio* 18–27. A *lex Appuleia frumentaria*-ról l. a Cicero-corpusban fennmaradt *Rhet. ad Herennium* I 12,21. Saturninus tevékenységéhez l. Rotondi, i. m. 331–332. A *lex Latina tabulae Bantinae* maradványait l. CIL I² 583 (= ILS nr. 9. = Riccobono nr. 6).

a) Az első szicíliai rabszolgaháború és a pergamoni felkelés

Rabszolgafelkelések a Kr. e. 2. század elején

Láttuk, hogy a második pun háborút követően a rabszolgák száma és gazdasági jelentősége rohamosan megnövekedett, s ez lényeges hatást gyakorolt az itáliai mezőgazdaság struktúrájának átalakulására. Az itáliai földbirtokosok jövedelmük növelése érdekében igyekeztek minél teljesebb mértékben kihasználni rabszolgáik munkaerejét. Ezért igen

kíméletlenül bántak velük. Az elkeseredett rabszolga-tömegek ellenállása nemcsak a Cato által említett áttételes, közvetett formákban (munkaeszközök rongálása, kártevés, szökés) nyilvánkozott meg, hanem hamarosan szervezett, kollektív megmozdulásokra, felkelésekre is sor került. Így már a Kr. e. 2. sz. első évtizedeiben Itália több helyén találkozunk kisebb rabszolga-megmozdulásokkal, zendülésekkel. Kr. e. 199-ben nem messze Rómától, Setia városában a karthagói túsok és a helybeli rabszolgák szervezkedését árulás hiúsította meg. Azonban az ennek hatására kitört praenestei rabszolgalázadást már csak fegyveres összecsapásban sikerült letörni (Kr. e. 197). Jellemző a korabeli megmozdulások folytán a rabszolga-tartók körében keletkezett aggodalomra, hogy a következő évben kitört etruriai rabszolga-felkelés elfojtására egy teljes legiót vezényeltek ki. Gondoljuk meg, hogy M'. Acilius Glabrio néhány évvel később (Kr. e. 191-ben) Thermopylainál III. Antiochos seregével is csak két legiót állított szembe. Az Etruriában lezajlott felkelést követően tíz év múltán Apuliában a pásztorrabszolgák keltek fel; a felkelést ismét elfojtották (Kr. e. 185), s a megtorlás – az előző esetekhez hasonlóan – ezúttal is kíméletlen volt: közel 7000 elfogott rabszolgát feszítettek keresztre.

Különösen nagy tömeg rabszolga dolgozott Szicília szigetén a római, jobbára lovagrendi és helyi birtokosok ültetvényein és legelőin. Ezeknek a rabszolgáknak még a Cato által javasolt módszereknél is rosszabb elbánásban volt részük. A karthagóiak által meghonosított szokás szerint a munkába állított rabszolgák bőrébe – hovatartozásuk feltüntetésére céljából – hasonlóan az állatállományhoz, megkülönböztető jelet égettek. Élmezésükről, ruházódásukról sem gondoskodtak megfelelően. A kérésre, panaszra nemegyszer durva ütleget volt a válasz. Ilyen (még antik szerzők, például a szicíliai Diodóros szerint is – XXXIV 2,4) nemegyszer teljesen értelmetlenül brutális kegyetlenkedések lobbantották fel az első valóban nagyszabású rabszolga-felkelés tüzét a római birodalom területén, az első szicíliai rabszolga-felkelést (RTCh 32. RÓR 174–175).

Rabszolga-felkelés Szicília szigetén

A felkelés kibontakozását több kedvező körülmény segítette elő. Henna, a felkelés tüzfészke s mindvégig egyik fő góca azonfelül, hogy nehezen megközelíthető, jól védhető magaslaton épült, a sziget középpontjában, a nyugat–kelet, dél–észak felé vezető útvonalak kereszteződésénél feküdt. Ez elősegítette a felkelés hírének terjedését, a környékbeli birtokokon dolgozó, illetőleg az állataikat terelő pásztorrabszolgák csatlakozását, erőik felvonultatását. A felkelésben részt vevő rabszolgák jelentős része az állattenyésztésben foglalkoztatott rabszolga (juhász, gulyás,

csikós) volt. Ezek jobbára erőteljes, fegyverforgatásban jártas fiatal emberek voltak, akiket a rájuk bízott állatoknak a rablóktól és a farkasoktól való megvédeése céljából fel is fegyvereztek (vö. Diodóros XXXIV 2,2.27 skk. Varro, r.r. II 10). Ezeknek garázdálkodása – már a felkelést megelőző időszakban – fokozta az elvadult állapotokat a sziget belső területein. A római helytartók erélyes beavatkozásának hatékonyságát – minden bizonnyal a felkelés kitörését követő első, áttekinthetetlen időszakban is – megnehezítette az, hogy gazdáikkal, a Rómában nagy befolyással rendelkező rabszolgatartókkal kerültek összeütközésbe. Hiszen nagy pénzeket fektettek rabszolgaállományuk gyarapításába, s rabszolgáik elvesztése jelentős kárt okozott volna nekik (a vételár elvesztése, munkaerő-kiesés, a haszon elmaradása révén).

A szicíliai rabszolgák túlnyomórészt szírek voltak, s nagyszámban volt köztük kilikiai eredetű is. Tehát nyelvileg jól megértették egymást, felfogásuk, gondolkodásmódjuk hasonlósága csak elősegítette azonos helyzetükből fakadó érdekközösségük felismerését. Gondoljunk arra, hogy Cato – Plutarchos szerint – mesterségesen igyekezett ellentéteket szítani a rabszolgái között. Varro pedig (görög előzmények mellett) nyilván éppen a szicíliai tapasztalatokon okulva, kifejezetten javallotta a különböző eredetű, különféle anyanyelvű rabszolgák beszerzését. Mellesleg elképzelhető, milyen nehézséget jelentett volna ez a megoldás a munka megszervezése szempontjából. Ilyen körülmények között a keleti születésű rabszolgáknak a misztikus hazai kultuszok iránti fogékonysága következtében fokozottan érvényesülhetett ezek lázító, fanatizáló, egyesítő hatása; annál inkább, minthogy ennek érvényesítésére megfelelő vezető egyéniség is akadt köztük.

A felkelés vezérei

A felkelés kitörésekor a szervezkedő, elkeseredett hennai rabszolgák egy Eunus nevű társuktól kértek tanácsot, ígéretet a felkelés sikerére, hazai isteneik támogatására vonatkozóan. A rabszolgatársai körében jósként tisztelt és Atargatis istennő pártfogoltjának tartott Eunus kedvező válaszára törtek be a felkelők éjnek idején mintegy négyszázan Henna városába, ahol az ottani rabszolgák, majd nyomukban a környékbeliek is csatlakoztak hozzájuk. Diodóros hangsúlyozza, hogy Eunust nem hadvezéri adottságai, hanem kifejezetten jóstehetsége miatt választották meg a fellázadó rabszolgák vezérükké, majd királyukká. A szicíliai történetíró – aki különben meglepő megértéssel ír a rabszolgák fellépéséről – Eunus jóstevékenységet némi kicsinyléssel kezeli. Mégis jelentős mértékben annak ezen alapuló tekintélyével magyarázható az a tény, hogy nem sokkal később Agrigentumban, a kilikiai Kleón vezetésével felkelt rab-

szolgák – a szicíliai rabszolgatartók várakozása ellenére – csatlakoztak Eunus hadaihoz, s vezérük önként alárendelte magát az időközben királlyá választott Eunusnak. Egyes kutatók feltevése szerint a két, közel egy időben kitört felkelés előzetes szervezkedés eredménye volt. Ebben az összefüggésben különben nem érdektelen rámutatni arra a tényre, hogy a második nagyméretű szicíliai rabszolgafelkelésnek mindkét vezére szintén jós volt. Ezek a jósok rabszolgatársaik szemében egy-egy isten pártfogoltjainak számítottak, s mint ilyenek hazai isteneik jóindulatát, támogatását tolmácsolták, biztonságérzetet, reményt nyújtottak a sanyargatott rabszolgatömegeknek, fanatizálták őket. Diodóros azt is elbeszéli, hogy Eunus drámai előadásokat is rendezett a fellázadt rabszolgák számára, amelyeknek cselekménye korábbi szenvedéseik emlékének felelevenítésével táplálta bosszúvágyukat, elkeseredésük tüzét (RÓR 178–179).

A felkelés kezdete

Az első szicíliai rabszolgafelkelést a hennai Damophilos, egy gazdag, kegyetlen, gögös nagybirtokos rabszolgáinak a fellépése robbantotta ki a század harmincas éveinek elején, valószínűleg Kr. e. 138–137 táján (P. Green). Pontos adatokat a felkelés első időszakára vonatkozó hézagos forrásközlések nem tartalmaznak. Nem lehetetlen, hogy Eunus és társai hosszas, korábbi szervezkedés, kisebb csetepaték után 135 tavaszán rohanták meg Hennát – felhasználva a közeli Etna (Aetna) kitörését. Gondoljunk csak arra, hogy az ún. 3. messéniai háború idején ugyancsak földrengés előzte meg a nagyszabású heilótafelkelést.

A felkelés a fentebb vázolt okok következtében rendkívül gyorsan terjedt, az Eunus vezetése alatt álló rabszolgák száma néhány nap alatt ezrekre nőtt. Kleón csapatainak csatlakozása után a lázadás az északnyugati területek kivételével hamarosan a sziget nagy részére kiterjedt, s több város is a felkelők kezére került. Így Henna után fontos erőddé építették ki Tauromenion városát is. Diodóros közlése szerint a felkelésben mintegy 200 ezer rabszolga vett részt. Ez nem jelenti azt, hogy ennyi volt a felkelők fegyveres ereje. Eunus rendelkezésére ugyanis a fegyverforgatásra nem alkalmas rabszolgák továbbra is dolgoztak a földeken, gondoskodtak harcoló társaik élelmezéséről. Hasonlóképpen megkímélték a sziget kisbirtokos parasztjainak majorságait; ellenségeiket nem bennük, hanem a hatalmas rabszolgatartókban látták.

A rabszolgaállam

Mint láttuk, Eunust hívei királlyá kiáltották ki, s ő felvette a syriai uralkodók körében használatos Antiochos nevet, államtanácsot szerve-

zett; ennek tagjai sorában különösen jelentős szerephez jutott egy görög származású, Achaios nevű, művelt rabszolga. További figyelemre méltó rendelkezése volt a rabszolgakirálynak például az, hogy a fegyverkészítésben jártas hennaiakat életben hagyta; ezek kénytelenek voltak a felkelő rabszolgák számára fegyvereket előállítani. Hasonlóan járt el Scipio Africanus is Új Karthago elfoglalásakor (RÓR 25). Eunus pénzt is adott ki. Nem egy olyan mozzanattal találkozunk tehát, amely a rabszolgáknak a spontán lázadás keretein túlmutató konstruktív képességeiről tanúskodik. Természetesen a lehetőségek adta korlátokat ők sem tudták áthágni.

A háború fordulatai

Miután a felkelő rabszolgák egymás után több praetori sereget szétverték, s a felkelés mind aggasztóbb méreteket öltött, a római senatus consuli sereg kiküldését határozta el. Kr. e. 134-ben C. Fulvius Flaccus, a Numantiát ostromló Scipio Aemilianus consultársa kelt át legióival a szigetre. Azonban jelentősebb sikert csak a következő évben ért el a rabszolgák ellen L. Calpurnius Piso Frugi (a *de repetundis* törvény kezdeményezője). Végül Kr. e. 132-ben P. Rupilius consul, aki korábban már alaposan megismerte a sziget területét, hosszas harcok árán leverte a lázadókat. Tauromenion, a felkelők egyik fellegvára, hosszú ostrom után a védők teljes kiéheztetése ellenére is csak egy Sarapión nevű szír rabszolga árulása révén jutott a rómaiak kezére. Előzőleg a megadásról tárgyaló Komanos, Kleón fivére, amikor a vár gyenge pontjainak elárulására akarták rávenni, lélegzetét visszafojtva végzett magával (Val. Max. IX 12, ext.1).

Henna előtt Kleón ugyancsak éhségtől szorongatott serege élén kitört, s nyílt ütközetbe bocsátkozott, azonban vereséget szenvedett. Eunust menekülés közben kíséretével együtt elfogták a rómaiak.

A világhódító Róma legiói tehát csak több évig tartó véres harcok árán tudtak fölébe kerekedni a szedett-vedett fegyverzetben küzdő, kiképzetlen rabszolgatömegeknek. A feltűnő jelenség magyarázatát ugyanott kell keresnünk, ahol a felkelés kitörésének időpontját is. Mint a későbbi nagy rabszolgafelkelések esetében még szembetűnőbben megmutatkozik, a rabszolgatömegek visszafojtott lázongása, az állandó feszültség azokban az esetekben, időpontokban és azokon a helyeken találta meg a kitöréshez szükséges rést, amikor és ahol a római államhatalom, a központi elnyomó apparátus átmenetileg meggyengült. Ne feledjük, hogy a mind szűkebb társadalmi bázissal rendelkező római hadsereget ebben az időben az Ibériai-félszigeten (Numantia) s a biroda-

lom több más pontján nehéz feladatok kötötték le, ugyanakkor magában Rómában és Itáliában, valamint a Rómától függő keleti területeken sokfelé kiéleződtek a társadalmi harcok.

A szicíliai példa

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a szicíliai rabszolga felkelés nem is maradt teljesen elszigetelt, hanem – az antik történetíró (Orosius) szavával – a szicíliai szikra lánggra lobbantotta a lázadás tüzét a birodalom közeli-távoli területein is (RÓR 180–181). Így a szicíliai rabszolgák kezdeti sikereinek hírére felkeltek Itáliában Minturnae és Sinuessa környékének rabszolgatömegei, összeesküvésre került sor magában Rómában is. Emellett bizonyos adatok arra engednek következtetni, hogy ebben az időben jelentős méreteket öltött az itáliai rabszolgáknak Szicíliára való szökése is. Így például Popillius Laenas egy feliratában (RTCh 37) arról számol be, hogy praetor korában (140–139) több mint 900, a szigetre átszökött rabszolgát fogott el és szállított vissza Itáliába. Megmozdultak a *laurioni* ezüsbányák és a *macedóniai* vasércbányák nyomorultjai is, majd lázadás tört ki a rabszolga-kereskedelem korabeli központjában, Délos szigetén, továbbá Chioson is. S még közben Pergamonban, a Rómával régóta szövetséges királyságban olyan széles körű népmozgalom bontakozott ki, amely önmagában is figyelmet érdemel (vö. RTCh 35).

Az attalosi örökség

133-ban váratlanul elhunyt a 3. sz. közepe táján megalakult pergamoni királyság utolsó uralkodója, a fiatal III. Attalos (138–133). A különös életű király végrendeletében a római népre hagyta országát. Az elhatározást – a végrendelet egyes kikötései alapján feltételezhetően – az udvarában nagy befolyást élvező arisztokrácia sugalmazta. A pergamoni arisztokrácia így akart elébe vágni az előbb-utóbb úgyis várható római annexiónak; s így módon igyekeztek átmenteni kiváltságaikat a római uralom idejére; sőt alighanem biztosabb védelmet reméltek a római fegyverektől a királyság területén mind erősebben megnyilvánuló társadalmi elégedetlenség, forrongás megfékezésére, elfojtására. Hasonló eset különben már korábban is előfordult: Kr. e. 155-ben II. Ptolemaios Euergetés, Kyréné királya a rómaiaknak akarta átadni országát. Ebben előfutára volt Attalos mellett IV. Nikomédész bithyniai királynak és utódjának, Ptolemaios Apión kyrénéi királynak is.

Aristonikos felkelése

Mikor Attalos végrendeletének tartalma és a rómaiak készülődése ismeretessé vált Pergamonban, széles körű népfelkelés tört ki. Az elégedetlenség élére Aristonikos, II. Eumenész király (Kr. e. 192–159) törvénytelen sarja állt. Lehetséges, hogy a szervezkedés még Attalos életében megkezdődött. Aristonikos fegyverbe szólította a szegényeket, szabadságot ígért a hozzá csatlakozó rabszolgáknak. Híveit héliopolitáknak, a nap állama polgárainak nevezte. Ebben több kutató feltételezése szerint Iambulos utópisztikus regényében megrajzolt, a „Nap szigetein” létesült ideális állam eszméje és a Napisten igazságot és egyenlőséget hirdető kultuszának hatása is kifejezésre jutott. Nem lehetetlen, hogy hatással volt rá a cumaei Blossius, Tib. Gracchus hozzá menekült egykori barátja is.

Aristonikos hadseregének zömét az elnyomott bennszülött lakosság és a felszabadított rabszolgák alkották; támogatták a különböző hegyilakó törzsek és a kelta galaták is, továbbá jelentős thrák lovassága is volt. A városok közül viszont egyedül Phókia csatlakozott hozzá. Hamarosan elfoglalta Mysia és Lydia belsejét s több tengerparti várost (Thyatheira, Apollónia, Kolophón), valamint Samos szigetét; benyomult Kariába is.

Rómának a fentebb vázolt helyzetben egyszerűen nem volt megfelelő ereje az azonnali hatásos katonai beavatkozáshoz. Csak a hispániai és szicíliai ellenállás letörése után tudott megfelelő erőket keletre vezényelni. Kr. e. 131-ben P. Licinius Crassus Dives Mucianus consul – egyúttal pontifex maximus – kelt át seregével Kis-Ázsiába. A rómaiakat egy sor Pergamonnal szomszédos királyság (Bithynia, Pontos, Kappadokia és Paphlagonia) uralkodója is támogatta, mert aggasztotta őket a veszedelmes közeli példa. Crassus kétévi, eredménytelen hadvezetés után Kr. e. 130-ban Leukainál seregével megsemmisítő vereséget szenvedett, s maga is életét veszítette. Ezt a római kudarcot követően törtek ki az említett görögországi rabszorgalázadások.

Crassus utóda, a nála jóval tapasztaltabb katona, M. Perperna consul nagy energiával kezdett a hadjáratához. Gyors fellépése meglepte Aristonikost, akinek sikerült visszahúzódnia Stratonikeiába. Mielőtt azonban rendezhette volna erőit, a római hadvezér ostrom alá vette a szinte bevehetetlennek vélt várost, s kiéheztette a benne tartózkodókat. Blossius öngyilkos lett, Aristonikos megadta magát, Rómába vitték, s ott kivégezték.

A váratlanul elhunyt Perperna utóda M'. Aquilius csak szívós harcok árán tudta elfoglalni a hegyes belső vidékeket és határterületeket (129). Aristonikos felkelésében összefonódott a függetlenségükért küzdő pergamoniak és a társadalmi szabadságért, felemelkedésért küzdő falusi és városi szegények, a rabszolgák és a felszabadítottak mozgalma.

b) A római földkérdés és Tiberius Gracchus reformkísérlete

Kis-Ázsiában még javában állt a harc, a rómaiak még távol voltak attól, hogy birtokukba vegyék III. Attalos örökségét, mikor Tib. Sempronius Gracchus néptribunus (Kr. e. 133-ban) bejelentette a római nép igényét a pergamoni királyi kincstár roppant értékeire. Ebből kívánta biztosítani a földreformtervezete alapján állami közföldekből a nincstelen római parasztság részére kiosztandó parcellák gazdasági felszerelésének anyagi fedezetét.

Tib. Gracchus előkelő plebeius nemzetség tagja, az ismert, azonos nevű hadvezérnek – Szardínia leigázójának – és Corneliának, Scipio Africanus kivételes műveltségű lányának idősebbik fia volt. Caius nevű öccsével együtt alapos nevelésben részesült, kitűnő szónok volt; szellemi fejlődésére nagy hatást gyakorolt a már említett filozófus, Blossius. Húga, Sempronia, Scipio Aemilianus felesége volt.

A földreform problematikája

Gracchus a nobilitas azon szélesebb látókörű kisebbségéhez tartozott, amelyet aggodalommal töltött el a római parasztság pusztulása, s akinek megvolt hozzá az erkölcsi bátorsága, hogy a szűk osztályérdekeken felülemelkedve megoldást keressen erre az egész római állam sorsa szempontjából égető kérdésre. A reform szükségének gondolatát Tiberiusban – öccse szerint (Plutarchos, Tib. Gracchus 8.) – hispaniai útja ébresztette: az, hogy a korábban virágzó kisparaszti gazdaságok helyén rabszolga-csapatok által művelt ültetvényeket talált. S Numantia falai alatt ugyan-csak saját szemével győződhetett meg e folyamatnak a hadseregre gyakorolt káros hatásáról. Ennek megfelelően máig is vitatott kérdés Tib. Gracchus reformjainak alapgondolata, végső célja, az ti., hogy vajon a kisbirtokos rétegen önmagáért vagy pedig a hadsereg megerősítése érdekében kívánt-e segíteni. A kutatók aszerint hajlanak a moralizáló Plutarchos beállítása vagy a maga korabeli szempontokhoz igazodó Appianos felfogása (l. RTCh 34.) felé, ahogy az koncepciójukba jobban beleillik. S innét adódik a Gracchusok reformtevékenysége megítélésének problematikája is. Ugyanis a magában véve indokoltnak, dicséretesnek tűnő szándék: a kisbirtok restaurálása – a fellendülő árutermelő gazdaság rovására – merőben gazdasági szempontból tulajdonképpen retrográd lépésnek minősül. Ebben rejlik a reform kudarcának objektív indoka is. Gracchus elgondolásának ellentmondásosságát fejezi ki az is, hogy megvalósításához végső soron idegen területek lakosságának kizsákmányolásából, a pergamoni királyság parasztsága és a városi kisemberek elnyomása árán felhalmozott kincseket kívánt igénybe venni. Öccsének, Cai-

usnak későbbi bíraskodási törvényei végképpen visszas helyzetet teremtettek, hiszen azzal, hogy a senatus hatalmának megtörése céljából a provinciák adóbérletét és a zsarolási perekben ítélkező bíróságot a lovagrend kezére játszotta, menthetetlenül kiszolgáltatatta a római tartományok lakosságát – elsősorban Kis-Ázsia gazdag területeit – a római üzletemberek féktelen kapzsiságának. Hasonlóképpen a rabszolgatartó római köztársaság belső ellentmondásaira bukkanunk, ha a hadsereg megerősítésének szándéka felől közelítjük meg a kérdést. Hiszen a római haderő ebben az időben már Itáliától távoli területek, idegen népek meghódításának, erőszakos módon szerzett rabszolgák fékentartásának, a szegény római polgárság és az itáliai szövetségesek elégedetlensége elfojtásának volt az eszköze a nobilitas kezében. A Gracchusok földtörvényeinek volt egy sajátos kettőssége az itáliai szövetségesek szempontjából is: javaslataik szövetséges területeket is érintettek (ezt használta ki ellenük Scipio Aemilianus és köre), azonban magukra a szövetségesekre nem terjedt ki a földosztás tervezete. A római polgárjognak a szövetségesekre való kiterjesztésére vonatkozó későbbi javaslataik éppen Scipióék aknamunkájának a leszerelését célozták.

Aligha tekinthető szubjektív, véletlenszerű tényezők (mint a tribunusok taktikai hibái, a senatus konzervatív szárnyának ellenállása, Marius katonai sikerei) hatásának az, hogy a hadsereg újjászervezésének, megerősítésének kényszerítő szükségessége más módszerek alkalmazásával talált megoldást. Látjuk tehát, hogy ha a történetírói források személyi ellentétek köré fűződő indokain túlmenően a kérdések mélyére nézünk, távolról sem olyan egyszerű a helyzet megítélése, s nem egy vonatkozásban az egykorú jelenségek modernizálástól mentes megítélésének szempontjai is tisztázatlanok. Az viszont így is egyértelműen megállapítható, hogy a nobilitas többsége a maga anyagi érdekeinek, kiváltságainak védelmében szegült szembe mereven a reformtörekvésekkel. Rendi elfogultsága miatt valójában el sem jutott odáig, hogy a kérdést az államérdek szempontjából mérlegelje. A földreform s a hozzá kapcsolódó társadalmi kérdések megoldásának elodázása nyomán azonban csak egyre súlyosabban jelentkeztek a római állam külpolitikai nehézségei.

Küzdelem a földreformért

Gracchus a körülmények alapján érthetően feszült helyzetben kezdte meg agitációját a földreform érdekében. Világos érveléssel mutatott rá a rabszolgák számának mértéktelen megnövekedéséből eredő veszélyekre: a hosszan tartó szicíliai rabszolgaháború megrázkódtatásaira (Appianos, *b.c.* I 36). Megrendítően szemléltette a társadalmi visszasságokat: „Az Itáliában tenyésző vadállatok mindegyikének megvan a maga bar-

langja, odúja és búvóhelye, ellenben azoknak, akik Itáliáért küzdenek és meghalnak, egyebük sincs a levegőnél, a világosságnál; lakás, állandó tartózkodási hely híján bujdosnak feleségestől, gyermekestől. Hazudnak a hadvezérek, midőn a csatákban biztatják a katonákat, hogy védjék meg sírjaikat, templomaikat az ellenségtől. Hiszen annyi tömérdek római közül egynek sincs sem ősi oltára, sem családi sírhelye; ám másoknak a fényűzéséért és kincseiért harcolnak, hálnak meg. Az emberlakta föld urainak hívják őket, de egy rögnyi saját földjük sincsen.”

A bajok orvoslására igen mérsékelt javaslatot terjesztett elő. Ezeknek a kidolgozásában részt vett P. Mucius Scaevola, a neves jogtudós és fivére, a már említett P. Licinius Crassus pontifex maximus; támogatta a reform gondolatát Tiberius apósa, Appius Claudius Pulcher, a *princeps senatus* is.

Tiberius földtörvényjavaslata nem érintette a magántulajdonban levő földeket, hanem csupán – a hannibali háború után (Kr. e. 180–167 között) egyszer már felújított – Licinius Sextius-féle törvényeknek kívánt érvényt szerezni, mikor megszabta, hogy az állami közföldekből egyetlen családfő sem bérelhet 1000 iugerumnál (125 hektár) nagyobb területet, mégpedig 500-at a maga és további 250–250-t két felnőtt korú fia nevében. Az így fennmaradó többletet kívánta, kártérítés ellenében, 30 iugerumnyi parcellákban öröklődő használatra kiosztani, bérletfizetési kötelezettség mellett. A kiosztott területek elidegeníthetetlenek voltak. Ennek nyilvánvaló célja az volt, hogy előző birtokosaik ne kaparinthassák meg ismét azokat.

Itália területén Kr. e. 177 óta nem létesült új colonia; a dél-itáliai területeken felhalmozódott ager publicus bérletét a tehetősek vették igénybe, és gyakorlatilag sajátjukként használták; időközben mindinkább nőtt a földnélküliek insége és elkeseredése. Ilyen körülmények közepette a törvényjavaslatot az érdekeltek tömegeinek határtalan lelkesedése kíséretében vitték a népgyűlés elé. A szenatori reakció felbujtására azonban Marcus Octavius néptribunus, aki maga is dúsgazdag földbirtokos volt, vétót emelt tribunustársa javaslatának megszavaztatása ellen. Gracchus indítványára ekkor a felháborodott tömeg egyhangúlag megfosztotta hivatalától a nép érdekeivel szembehelyezkedő funkcionáriusát. Ez a – nyilván felvilágosult görög filozófiai és politikai eszméktől sugalmazott – lépés teljességgel összhangban volt a népfelség elvével, a tribunusi méltóság rendeltetésével, azonban hallatlan újítást jelentett az addigi római alkotmányos gyakorlatban. Octavius félreállítása után a népgyűlés elfogadta a törvénytervezetet, s a megvalósítására kijelölt, teljhatalommal felruházott háromtagú bizottságba (*tresviri agris iudicandis adsignandis*) a két Gracchus fivért és Appius Claudiust választották be.

Tovább élezte a helyzetet Tiberius és a hármass bizottság, illetőleg a senatus konzervatív szárnya közt a tribunusnak az attalosi örökségre bejelentett igénye, hiszen az állam pénzügyeit – bár minden alkotmányos alap nélkül – hagyományosan a senatus intézte. Gracchus viszont teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy a pergamoni király végrendelete *expresis verbis* a római népet jelölte meg örökösként. Az ellenségeskedés akkor fajult tettelegességgé, mikor Tiberius a bizottság munkája eredményességének előmozdítása és személyének biztonsága érdekében – megingt csak a hagyományokkal ellenkező módon – a következő évre is jelöltette magát a néptribunusságra.

Tiberius Gracchus bukása

A választásokra júliusban, az aratás idején került sor, mikor híveinek zömét a mezei munka távol tartotta Rómától. Megválasztására a városban tartózkodó plebs is alkalmasnak ítélt, de arra nem bizonyult elegendő elszántságnak, hogy a maga erejéből is megvédje tribunusát akkor, amikor P. Cornelius Scipio Nasica, a későbbi pontifex maximus vezetésével a senatorok egy csoportja megtámadta őt. Tiberiusszal szemben azt – a nép érdekeinek képviselőivel szemben – szokásos, ezúttal is nyilvánvalóan hazug vádat hangoztatták, hogy zsarnoki egyeduradalomra, királyságra tör. (Különböző lehetséges, hogy a szóban forgó népgyűlést nem választásra, hanem törvényhozásra hívták össze, mégpedig éppen a tribunusi tisztség megújíthatóságát célzó törvényjavaslat megszavazására.) A senatus többsége elutasította a konzervatívok által követelt rendkívüli intézkedések megszavazását. Ekkor került sor a törvénytelen fegyveres támadásra, amelynek során Tiberius és mintegy háromszáz híve, védelmezője életét vesztette.

A földreform sorsa

A földosztó bizottság munkája azonban Tiberius Gracchus halála után is folytatódott. Helyére P. Licinius Crassus került. A bizottság összetétele később a következőképpen alakult. 129: C. Gracchus, M. Fulvius Flaccus és C. Papirius Carbo. 120: C. Papirius Carbo, Ser. Sulpicius Galba és L. Calpurnius Bestia. A földreform eredményeinek jellemzésére két adatot említenénk. Popillius Laenas a már említett feliratán azzal dicsekszik, hogy consul korában (Kr. e. 132) elsőnek valósította meg azt, hogy az *ager publicus*on a pásztorok (értsd rabszolgák) átadták a helyüket a (szabad) földművelőknek. A földbirtokkal rendelkező, katonai szolgálatra igénybe vehető római polgárok száma a 131/130. évi census alkalmával 318 823 fő volt, 125/124-ben pedig 394 736.

A bizottság tevékenysége *súrlódásokra* vezetett az *italiai szövetsége-*

sekkel, ugyanis – mint említettük – a szövetségesek földjeit is igénybe vették, viszont az italicusok nem részesülhettek a juttatott földekből. Az elégedetlen szövetségeseket a Hispaniából hazatérő Scipio Aemilianus vette pártfogásba, azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy meggátolja a föld-reform végrehajtását. Scipio elhatározását a rendi elfogultságon kívül személyes politikai ellenérzés is befolyásolhatta. Érzületére jellemző, hogy sógorának halálát cinikus nyugalommal vette tudomásul. Kr. e. 129-ben pedig törvényjavaslatot készült benyújtani, amely a triumvirek hatáskörét a consulokra ruházta volna. A közvélemény ezt mint a Gracchus-féle törvény eltörlésének előkészítését értelmezte, s nagy elégedetlenséggel fogadta. Egy viharos senatusi ülés utáni reggelen Scipio Aemilianust ágyában holtan találták. Halála okára nem derült fény.

A szövetségesek panaszainak orvoslására M. Fulvius Flaccus consul Kr. e. 125-ben törvényjavaslatot készített elő, amely a szövetségeseknek megadta volna a polgárjogot. A tervet azonban a senatus megghiúsította. Ezt követően felkelés tört ki Asculum és Fregellae latin coloniákban. Fregellae-t fegyveres erővel foglalták el, majd lerombolták. Helyén új coloniát szerveztek Fabreria néven (124).

Ugyanez év december 10-én lépett tribunusi hivatalába C. Sempronius Gracchus, aki ezt megelőzően egy kerek évtizeden át a földosztó bizottságban tevékenykedett, majd Szardinia quaestora volt.

c) Caius Gracchus tribunusi tevékenysége

Caius Gracchus fellépése

Caius Gracchust, aki fivéréhez hasonlóan kitűnő szónok, igen művelt ember volt, a nép határtalan lelkesedése közepette választották meg néptribunusnak. Caius hivatalbalépése után nyomban nagy energiával látott hozzá fivére művének folytatásához (1. RTCh 38). Okulva Tiberius sorsán, reformtervei megvalósításának döntő feltételét a nobilitas hatalmának megtörésében látta. Ennek érdekében széles körű ellenzéket kívánt létrehozni a senatusszal szemben: a római plebs, valamint a kisbirtokosok támogatásának biztosítása mellett igyekezett maga mellé állítani a lovagrendet, továbbá az itáliai szövetségeseket, s megnyerni a hadsereg rokonszenvét. Ezt a koncepciót fejezik ki törvényei is, amelyek létrejöttének időrendje nem állapítható meg teljes pontossággal. Caius kilátásait különben növelte az a körülmény, hogy időközben megnyílt a lehetősége a néptribunusi tisztségre való ismételt megválasztásnak is.

Mindenekelőtt a reformpárt táborának sorait kívánta rendezni azzal, hogy törvénytelennek nyilvánította fivére híveinek száműzetését, s tör-

vényesen felelősségre vonták azokat, akik bírósági ítélet nélkül száműztek római polgárokat. Egyúttal megtiltották minden olyan rendkívüli bírói testület létrehozását, amelynek döntéseivel szemben nem érvényesíthető a tribunusi intercessio.

Leges Semproniae

Haladéktalanul felújították Tiberius agrártörvényét, majd megszavazták a gabonatörvényt (*lex frumentaria*), amelyben érvényt szereztek annak a görög elvnek, hogy az állam kötelessége segíteni szegény polgárait. Ezek ennek alapján alacsony áron vásárolhattak gabonát személyes szükségleteikre. Ezt követően hatalmas gabonaraktárakat építettek (*horrea Sempronia*) a tartalékkészletek tárolására.

A *provocatio* jogát kiterjesztették a hadseregére is. Megtiltották, hogy 17 évnél fiatalabb polgárt katonai szolgálatra igénybe vegyenek, megszüntették a katonák zsoldjából különféle címeken történő levonásokat stb. (*lex militaris*). Nagyarányú útépitkezéseket is kezdeményeztek. Ez javította a falusiak kapcsolatait a környékbeli piacokkal, munkaalkalmat teremtett a szegény római lakosságnak, s előnyös bérleti szerződéseket biztosított a lovagrendi vállalkozók számára.

Különös hordereje és kihatása volt az egykori pergamoni királyság területéből szervezett Asia tartomány adózásáról hozott törvénynek (*lex de provincia Asia*). Ez – a szicíliai rendszerhez hasonlóan – bevezette a 10% adót. Ennek egyrészét gabonavásárlásra és a kisajátított állami földek korábbi birtokosainak kártalanítására fordították. Az adók behajtását a lovagrendi bérlőtársaságokra (*societates publicanorum*) ruházták. Ettől az időtől kezdve erőteljesen megnövekedett a római pénzemberek szerepe a keleti területeken. Nagymértékben növelte a lovagrend üzleti érvényesülésének lehetőségét a bíráskodásról hozott törvény (*lex iudiciaria*). Ennek révén a tartományokban elkövetett visszaélések kivizsgálására felállított állandó bírói testületeknek a tagjai a lovagok lettek. Érzékenyen érintette ez a törvény a senatorokat. Annál is inkább, mert ily módon ezentúl a lovagok ítéleztek a provinciák helytartói ellen emelt panaszok esetében is. A legsúlyosabb csapást természetesen magukra a tartományokra mérte ez a rendszabály, hiszen a legjobb szándékú helytartó is kénytelen volt szemet hunyni az adószedők visszaélései felett, ha nem akart azok római megbízóinak bírósága elé kerülni.

Új vonásokkal találkozunk C. Gracchus nagyszabású kolonizációs tervében is. Az új telepek egy részét régi kereskedőközpontok helyén kívánta megalapítani. Ezek az érintett földigénylők mellett felkeltették az iparosok és a kereskedők érdeklődését is. Rubrius törvénye alapján

colonia Iunonia néven a lerombolt Karthago átokkal sújtott földjén létesítettek gyarmatot. Ide 6000 családot kívántak áttelepíteni, egyenként 200 iugerumnyi földterületre.

A 2. tribunusi év

Gracchust közben Kr. e. 122-re újra megválasztották néptribunusnak. Mindjárt az év elején, a consulok hivatalba lépése első napjaiban újabb törvényjavaslatot nyújtott be, amelynek értelmében a latin jogú szövetségesek megkapták volna a római polgárjogot, az itáliai szövetségesek pedig a latin jogot. Ez a javaslat logikus folytatása, mintegy betetőzése volt Caius addigi vívmányainak. Az új törvény szélesebb bázist teremtett volna az itáliai demokratikus mozgalomnak, s igazságot szolgáltatott volna Róma itáliai szövetségeseinek is, akik a háborúkban együtt hullatták véréket a római legionáriusokkal, adót fizettek, de földet nem kaptak, s ki voltak szolgáltatva a római magistratusok önkényének stb. (Utóbbira 1. RTCh 41.) A törvény megszavazását azonban M. Livius Drusus néptribunus megvétózta. Ugyanis miközben Caius több mint két hónapot töltött Afrikában az új gyarmat megalapításának teendőivel, az optimata reakció lázasan szervezkedett, s ismét sikerült egy áruló néptribunust találni.

Drusus jól időzített, de minden reális alapot nélkülöző provokatív földtörvénytervezettel állt elő. Javasolta, hogy Itália határain belül 12 új coloniát alapítsanak, egyenként 3000 új birtokkal. A demagóg húzás nyilvánvaló célja az volt, hogy túlcitálja Gracchus létesítményeit, eltántorítsa tőle híveit. A javaslatot el is fogadták, természetesen később nem valósult meg belőle semmi. Ugyanakkor a szövetségesekre vonatkozó törvényjavaslatot elvetette a római polgárjogán alapuló kiváltságait féltő plebs. Drusus fellépésének eredménye volt az is, hogy Caiust a következő évre nem választották meg tribunusnak. Erre az optimaták mind nyíltabban kezdtek fellépni az afrikai colonia ellen. Elhíresztelték, Iuno istennő kinyilvánította: nem helyesli, hogy a szakrális átokkal sújtott földön új települést hozzanak létre. L. Opimius consul, a szélsőséges konzervatívok képviselője összehívta a népgyűlést a lex Rubria módosítására. A gyűlés idejére pattanásig feszült a hangulat, s már az előkészületek során véres incidensre került sor Gracchus hívei és a consul kísérete között. Ez kedvező ürügy volt arra, hogy a senatus kijelentse, az állam veszélyben van, s rendkívüli teljhatalommal ruházza fel Opimius consult: védje meg az államot. Ez volt az első eset, hogy az uralkodó osztály hatalmi szerve a maga kiváltságainak védelmében ehhez a szélsőséges eszközhöz (*senatus consultum ultimum*) folyamodott.

C. Gracchus bukása

A senatorok és a dúsgazdag lovagok egy része fegyveresen jelent meg a Capitoliumon. Gracchusék M. Fulvius Flaccus (consul Kr. e. 125-ben) híveivel az Aventinust szállták meg. Opimius krétai íjászokat vezényelt ki ellenük, ezek mintegy 3000 embert gyilkoltak le a néppártiak közül. Megölték az elrejtőző consularist, Fulvius Flaccust is. Gracchusnak sikerült a Tiberisen túlra menekülnie. Itt, megelőzve üldözőit, a vele tartó Philokrates nevű rabszolgájával megölette magát; a hűséges rabszolga is öngyilkos lett. A meggyilkoltak vagyonát elkobozták, hozzátartozóiknak hivatalosan megtiltották, hogy gyászolják őket. A római plebs azonban szentként tisztelte vezérei emlékét, s haláluk helyén rendszeresen áldozatot mutatott be (Plutarchos, C. Gracchus 18), akárcsak később Catilina és Iulius Caesar esetében.

A Gracchusok kísérlete a római társadalom demokratizálására ilyen módon kudarcba fulladt. Tevékenységük legmaradandóbb előnyeit a lovagrend élvezte, amely azonban csak egy bizonyos határig viszonzta Caius kedvezményeit. A parasztság, az itáliai szövetségesek és a hadsereg problémája továbbra is megoldatlan maradt.

A következő időszak agrártörvényei lényegében a Gracchusok vívmányainak felszámolását jelentették (vö. RTCh 39). Így lehetővé vált, hogy a juttatott földeket tulajdonosaik eladhassák. Elismerték az ager publicusból korábban használatba vett területek tulajdonjogát. Ugyanakkor azonban megtiltották, hogy a jövőben a még fel nem osztott állami földeket magánszemélyek birtokba vegyék. Ezeket bérbe kellett adni, vagy közlegelőnek kellett felhasználni meghatározott feltételek mellett.

d) Róma külpolitikai helyzete a Kr. e. 2. század végén

A parasztság és a hadsereg problémájának megoldatlansága folytán Róma csakhamar súlyos katonai nehézségekkel találta magát szemben, elsősorban a birodalom északi határain. A nehéz helyzetben napvilágra került az optimaták köréből kijelölt hadvezérek többségének komoly katonai feladatokra való alkalmatlansága, a senatorok zömének megvesztegethetősége.

Nehézségek Itália északi határain

A római külpolitika egyik legfontosabb feladata – stratégiai és kereskedelmi szempontból egyaránt – az volt, hogy az Ibériai-félsziget felé vezető szárazföldi és tengeri utat biztosítsa. Ennek érdekében C. Fulvius Flaccusnak Massilia és a kelta arvernusok támogatásával a hatalmas

aeduus törzsszövetség ellen elért sikerei eredményeképpen felépítették Aquae Sextiae erődjét (Kr. e. 122), s coloniát telepítettek Narbóba, a régi kelta városba. Majd az Alpok és a Pireneusok közti területen megszervezték Gallia Narbonensis tartományt. Még Kr. e. 123-ban elfoglalták az Ibériai-félsziget keleti partjai közelében levő Baleári-szigeteket is.

A Keleti-Alpokban, a Duna mellékén és Illyriában vívott defenzív harcok közepette nem tudták feltartóztatni a germán kimberek előrenyomulását. Kr. e. 113-ban Noreiánál, Aquileia közelében, majd Kr. e. 105-ben Arausio (Orange) mellett megsemmisítő vereséget szenvedtek a római seregek. A köztársaság szerencséjére a kimberek nem Itália, hanem Hispania felé folytatták előretörésüket. Időközben azonban Rómára nézve sokkal szögyenletesebb hadi események zajlottak le Numidiában.

A numidiai háború

Itt Jugurtha, Massinissának harmadik fiától, Mastanabaltól származó unokája erőszakos úton meg akarta kaparintani társuralkodóinak, Hiempsalnak és Adherbálnak országrészét is. Jugurthát Micipsa, Massinissa legidősebb fia és utódja adoptálta. A tehetséges, energikus, de gátlatlanul nagyravágyó fiatal uralkodó Scipio Aemilianushoz fűződő barátsága révén a legelőkelőbb római körökkel is kapcsolatban állt. Jugurtha céljai elérése érdekében sorozatosan megvesztegette a római senatorokat, néptribunusokat, az Afrikába küldött szenatori vizsgálóbizottságokat és hadvezéreket, de nem riadt vissza a politikai gyilkosságoktól sem. Mikor Cirtának, Numidia fővárosának erőszakos elfoglalásakor katonái legyilkolták az ott tartózkodó római kereskedőket is (Kr. e. 111-ben), hadat üzentek neki. Azonban megtalálta a módját annak, hogy a maga számára előnyös békét kössön. A római közvélemény nyomására C. Memmius néptribunus kikényszerítette, hogy a senatus Rómába idézze Jugurthát. Ő azonban még itt is tovább folytatta üzelmeit, s orgyilkosokat bérelt fel egyik riválisa ellen. Erre kiutasították Rómából, és ismét megindították ellene a hadműveleteket. A kiküldött hadvezérek azonban igen gyámoltalanul irányították a harcot. A kudarcok általános felzúdulást váltottak ki Rómában, s megindult a felelősségre vonás. A bírósági vizsgálatok során több tekintélyes szenatort, köztük L. Opimist, Caius Gracchus meggyilkolásának szervezőjét is száműzésre ítélték.

Ekkor (Kr. e. 109-ben) végre Q. Caecilius Metellus személyében tapasztalt, erélyes, becsvágyó és tisztakezű hadvezér vette át a hadműveletek irányítását. Metellus átszervezte a seregét, megtámadta Jugurthát, majd elutasítva annak békeajánlatát, benyomult Numidia belsejébe, s a

Muthul folyó mellett döntő csapást mért az ellenséges seregre. Jugurtha elmenekült, s nomád törzsek, valamint apósa, Bocchus, mauretániai király támogatásával folytatta a harcot.

A türelmetlen római plebs és a lovagrend egy részének nyomására ekkor Metellus pártfogoltját és legatusát, *C. Mariust* consullá választották, s rábízta a háború folytatását. Marius egy Arpinum környéki lovagrendű birtokos fia, *homo novus* volt, s nagy népszerűségnek örvendett a római plebs és a tartományokban érdekelt üzletemberek körében, valamint a katonák között. Részt vett a numantiai háborúban, Kr. e. 119-ben néptribunus volt, praetorként – ugyancsak Hispaniában – derekasan helytállt.

Marius szívós, ügyes hadvezetéssel elért sikerei hatására Bocchus átpártolt a rómaiak mellé, s végül kiszolgáltatta vejét az ellenségnek. Jugurthát Marius quaestora, az arisztokrata származású *L. Cornelius Sulla* fogta el, Rómába vitték, itt láncra verve meghurcolták Marius Kr. e. 104. január 1-jén tartott diadalmenetében (l. HÓK 561–562), majd kivégezték. Országresztét felosztották Bocchus és Gauda, Massinissa egy degenerált unokája között. Numidia keleti felét Africa provinciához csatolták.

Marius hadseregreformja

Marius afrikai sikerét egy nagy horderejű újítás is előmozdította. Mikor összeállította seregét, Rómában nem állt rendelkezésére kellő számú besorozható újonc. Ezért a hiányt önként jelentkező vagyontalan római polgárok (*proletarii*) soraiból töltötte fel. Ez a kényszerű lépés – amelyhez legelőször Scipio Aemilianus folyamodott hispaniai hadjárata idején – alkalmasnak bizonyult arra, hogy megoldja a hadsereg utánpótlásának problémáját. A nincstelen tömegek kilátástalan helyzetüket szívesen felcserélték a megélhetést, zsákmányt és társadalmi felemelkedést ígérő katonai szolgálattal. A katonák ettől kezdve meghatározott zsoldot, ellátást kaptak, s 16 évi szolgálat után földjuttatásra tarthattak igényt: a római hadsereg hivatásos katonák együttesévé válik, akik már nem sietnek haza kis földjükre, ellenkezőleg, örömmel vesznek részt újabb és újabb hadjáratokban. Az új helyzet alaposabb kiképzést is lehetővé tett, s az újjászervezett legiók tehetséges hadvezérek irányításával nagyszabású katonai feladatok megoldására is alkalmassá váltak (vö. HÓK 560–561). A következő időszak háborúi során Róma mind gyakrabban folyamodott rendkívüli megbízatásokhoz, a hadvezéri *imperium* meghosszabbításához. A katonák ily módon szoros kapcsolatba kerültek vezéreikkel, tőlük várták a zsákmányt, a jutalmat. Ennek megfelelően idővel nagyravágyó hadvezérek politikai törekvéseinek eszközévé váltak.

A hadsereg ütőképességét Marius néhány szervezeti módosítás következetes alkalmazásával is növelte. A legiók taktikai alapegysége a három hadrend azonos számmal ellátott manipulusaiból összevont tíz *cohors* lesz, egyenként 600-600 harccsal. Ezek a nagyobb egységek nagy tömegű ellenséggel szemben jobban beváltak, mint a korábbi manipulusok, ugyanakkor mozgékonyabbak voltak magánál a teljes legiónál. Erre az átszervezésre azonban minden valószínűség szerint csak valamivel később, az Itália északi határvidékén elszenvedett vereségek hatására került sor.

A sereg zömét, a nehézfegyverzetű gyalogságot a szövetséges segédcsapatokon kívül már a keleti hadjáratok idejétől speciális fegyverzetű alakulatok: lovasság (numidák, hispániaiak, thrákok és galaták), paritytyások (baleáriak), íjászok (krétaiak) egészítik ki. Ezek Marius hadsereg-reformját követően a legiók szerves tartozékai lettek.

Azáltal, hogy mind nagyobb számban jelentkeztek a 16 éves szolgálatra önkéntesek, állandósult a legiók állománya, összetétele, kialakult testületi szellemük. Marius ezt külsőségekkel is igyekezett előmozdítani: számmal látta el az egyes legiókat, csapatjelvényként egy-egy ezüst sást kaptak, amelynek megőrzése minden katonának becsületbeli ügye volt. Az ily módon – zömében – hivatásos katonákból álló seregre fokozott megterhelést lehetett róni, kiképzés, menetteljesítmény és különböző munkálatok elvégzése terén egyaránt. Egy legionarius menetfelszerelése például meghaladta a 25 kilót.

Harcok a kimberek és a teutonok ellen

A hadsereg kereteinek feltöltése, átszervezése ugyancsak időszerű volt a század vége felé. A Kr. e. 105-ben Arausio mellett aratott elsőprő győzelmük után a kimberek betörték Észak-Itália határait. A hadműveletek irányítását a consuli hatalommal másodszor felruházott Mariusra bízta.

A Kr. e. 104–103. évet Marius a harcra való felkészülésre, az újoncok kiképzésére és erődítések építésére használta fel. Közben évről évre újra megválasztották consullá. A germán–kelta hadak két irányból közelítették meg a római területet: a germán teutonok és ambrónok a ligur tengerparton, a germán kimberek és a kelta tigurinok a Brenneren át nyomultak előre. Marius seregével a teutonokat és ambronokat igyekezett feltartóztatni a Rhodanus (Rhône) völgyében; consultársa Q. Lutatius Catulus a kimberek elé vonult. Marius Kr. e. 102 őszén a Rhodanus alsó folyásánál, Aquae Sextiae (Aix en Provence) mellett ütközött meg az ellenséggel, s döntő győzelmet aratott felette, fogságba esett a teutonok királya, Teutobodus is. Ezután egyesült a két consuli sereg, és az

ismét – immár ötödízben – consullá választott Marius *Vercellae* közelében szétverte a kimber sereget is (HÓK 563–564). A két csatában összesen több tízezer foglyot ejtett.

A következő évben megtartotta diadalmenetét, és ismét megválasztották consulnak. A Kr. e. 107-re és 104–101 közötti évekre történt (a köztársasági hagyományokkal teljességgel összeegyeztethetetlen) sorozatos megválasztását az ellenségtől való félelem és Marius hadvezéri képességeibe vetett bizalom indokolta. Legutóbbi sikere azonban a mind jobban megszerveződő „néppárt” (*populares*) és a lovagrend támogatásának az eredménye volt. Már a Jugurtha elleni háború is elsősorban a lovagok érdekeit szolgálta. Nem teljesen alaptalan az a felfogás, hogy a senatus éppen az észak felől fenyegető veszedelem miatt nem kívánt Afrikában nagyszabású háborúba bocsátkozni.

A kalózveszedelem

Ugyancsak lovagrendi érdekek védelmében került sor a század végén első ízben érélyes rendszabályokra a kalózkodással szemben. M. Antonius Orator Kr. e. 102-ben hadjáratot indít a kalózok kilikiai támaszpontja ellen; majd törvényt hoznak (*lex de piratis persequendis*), amely szerint a szövetséges keleti államok és a görög városok összefogásával közös akciót kellett szervezni a kalózok hatalmának letörésére. Az indítékot a lovagrendnek a görög és keleti területeken folytatott kereskedelmi tevékenységének védelme, a tengeri kereskedelemben a kalózok által okozott károk szolgáltatták. A senatus ezt megelőzően elnézően vette tudomásul a kalózok garázdálkodásait, mert a – zömmel földbirtokos – senatorok birtokain szükséges rabszolgák elsősorban a kalózok révén kerültek a rabszolgapiacokra. A hangulat megváltozásához hozzájárult az a körülmény is, hogy a század végén Szicília szigetén új rabszolga felkelés tört ki, a rabszolgák ismét megragadták a Róma katonai erejének lekötöttségéből adódó kedvező lehetőséget arra, hogy megmeneküljenek keserves helyzetükből, visszaszerezzék szabadságukat. Évekig tartott, amíg Róma megfelelő haderőt tudott szembeállítani a fellázadt rabszolgákkal. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Rómában ismét kiéleződött a politikai helyzet, újult erővel tört ki a társadalmi harc.

Társadalmi harcok Rómában

Kr. e. 106-ban a senatus visszaszerezte a bírósági helyeket a lovagrendtől. 103-ban azonban C. Servilius Glaucia törvénye ismét a lovagrend kezébe adta a zsarolási ügyeket. Glaucia és L. Appuleius Saturninus voltak a római plebs, a populeres vezérei. 100-ra, Marius hatodik consulágának éveére Glauciát praetorrá, Saturninust pedig másodízben néptri-

bunussá választották. Saturninus nyomban beterjesztette gabonatörvényét a városi plebsnek rendkívül olcsó gabonával való ellátásáról. Majd ismét benyújtotta agrártörvényét, melynek értelmében Marius veteránjainak Észak-Afrikában és más tartományok területén 100–100 iugerum földet kellett kapniuk. Ez a javaslat sértette a lovagrend érdekeit is, a lovagok ugyanis ennek folytán elestek volna a tartományokban az állami földbérlet lehetőségétől, illetőleg az érintett területek adóbérletétől. A helyzet igen feszült volt, a törvényjavaslat vitája viharos légkörben zajlott le. A senatus álláspontját ezekben az években Q. Caecilius Metellus és Q. Servilius Caepio képviselték a legmerevebben. A veteránok fellépésének hatására a törvényt megszavazták, megtartására a senatoroknak esküt kellett tenniük. Végül azonban összesen két legio kapott földet Afrikában, illetőleg Gallia Cisalpina területén. A következő évre Saturninus ismét néptribunus lett, Glaucia praetor pedig semmibe véve a *lex Villia annalis* által kétévi intervallumra szóló előírást, nyomban pályázott a consulságra. Miután riválisát, az időközben a nobilitas mellé pártolt C. Memmiust a felzaklatott tömeg agyonverte, meg is választották. Erre a senatus ismét kihirdette a rendkívüli állapotokat, s Marius consult bízta meg a rend helyreállításával. A harctéren mindig oly határozott, erélyes Marius a visszas helyzetben nem találta meg a megoldást, vagy talán lovagrendi pártfogói befolyására nem vállalta a senatus döntésével való szembehelyezkedés kockázatát. Ingadozását a senatorok kihasználták, Saturninust és Glauciát megölték. Marius ezzel elvesztette a nép bizalmát, a senatus előtt pedig korábbi lépései kompromittáltak, politikai karrierje összeomlott, s jó ideig nem játszott közéleti szerepet. A senatus kihasználta a populares meggyöngyülését, Saturninus törvényeit eltörölték, hívei ellen bírói hajsztát indítottak.

e) A második szicíliai rabszolgháború

A válság évei

Az Arausiónál elszenvedett súlyos vereség után Róma kétségbeesett erőfeszítéssel fogott hozzá a védelem megszervezéséhez. Minden nélkülözhető katonai erőt az északi határvidéken vontak össze. Egyidejűleg kiújultak a harcok az Ibériai-félszigeten és a Balkánon is. Ebben a feszült, válságos helyzetben bontakozott ki a szicíliai rabszolgák második nagyarányú felkelése (Kr. e. 104–101; I. RTCh 43).

Már ezt megelőzően is Itália és Szicília több helyén lejátszódó események jelezték az elnyomított tömegek forrongását. Itália területén Nuceria és Capua környékén került sor kisebb rabszolga-megmozdulá-

sokra. Egy T. Minutius Vettius nevű tönkrement fiatal lovag 3500 rabszolgát fegyverzett fel. Szicília szigetén Halicyae körzetében egy kisebb csoport szervezkedését leplezték le (Diodóros XXXVI 3,4). Mind gyakoribbá vált a sziget területén a rabszolgák szökdőse.

A rabszolgák felkelése

Az általános felkelés indítóoka a következő volt. Marius segítségért fordult a Rómával szövetséges keleti uralkodókhoz. III. Nikomédésnek, Bithynia királyának kitérő válaszából napvilágra kerültek a keleten tevékenykedő publicanusoknak, uzsorásoknak és a rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó római üzletembereknek az emberrablást nagy arányokban űző kalózokkal tartott kapcsolatai. Erre a senatus határozatot hozott, hogy a szövetséges államok törvénytelenül rabságban tartott alattvalóinak vissza kell adni a szabadságukat. P. Licinius Nerva praetor a senatusi határozat végrehajtása során rövid idő alatt mintegy 800 ilyen rabszolgát szabadított fel. Az érdekelt rabszolgatartó nagybirtokosok nyomására azonban felfüggesztette az eljárást. A szicíliai földbirtokosok jelentős része római lovag volt, s ebben az időben már lovagrendi bírák ítéleztek a provinciák helytartói felett is.

A lázadás ezúttal is két központból indult ki, s rövid idő alatt a tartomány jelentős részére kiterjedt. A sziget keleti felében egy Salvius nevű szír rabszolga irányította a felkelést. Salviust társai Tryphón néven királlyá választották. Diodotos Tryphónnak hívtak egy szír trónkövetelőt és trónbitorlót, aki a Kr. e. 2. sz. negyvenes éveiben radikális társadalmi programmal lépett fel, s a Seleukida-birodalom újraegyesítését tűzte ki céljául. Jellemző, hogy a római senatus – bár a szíriai trónkövetelőket általában támogatta – Diodotos Tryphónt nem ismerte el. A név megválasztása tehát a felkelés vezetőinek az otthoni politikában való tájékozottságára és programszerű tudatosságára vall. Salvius hatalma külsőségeiben hazai és római elemek keveredtek. Figyelemre méltó, hogy felölti a biborköntöst, a római triumphator és egyben a capitoliumi Iuppiter díszruháját – előképül szolgálva ezzel Iulius Caesarnak és a római császároknak. A rabszolgák ezúttal is államtanácsot állítottak össze a legműveltebb társaikból. Meglepő önfegyellemmel szervezték meg hadseregük élelmezését: csak a legerőteljesebb fiatalok fogtak fegyvert, a többiek folytatták a korábbi munkájukat a rabszolgaállam élelmezésének biztosítása érdekében.

A sziget nyugati részén fellépő rabszolgák vezére egy Athénión nevű kilikiai rabszolga volt. Athénión korábban egy birtok gazdasági irányítója (*vilicus*) volt. Ez a körülmény szabadabb mozgást biztosított számára, s elősegítette rabszolgatársaival való szervezkedését. Még fokozot-

tabban emelték tekintélyét csillagjósoként elért sikerei. Különben ugyan-
csak jós volt Salvius is.

Mint láttuk, Kr. e. 139-ben – a már említett Popillius Laenas consulsá-
gának évében – a csillagjósokat társadalmi veszélyességük miatt külön
senatusi határozat alapján kiutasították Róma és Itália területéről. Ezek
egy része éppen a szomszédos provincia területére távozhatott, s itt
tovább folytathatta zavart keltő, lázító tevékenységét. Ebben az össze-
függésben válik igazán érthetővé és kap fokozott jelentőséget Catónak
az a tilalma, amellyel igyekszik távol tartani az ilyesfajta jósokat és
álomfejtőket a birtoktól (*de agr.* 5,4).

A felkelő rabszolgák az igen jól megválasztott helyen épült *Triokala*
városát tették meg központjuknak, s hatalmas erődtámmá fejlesztet-
ték ki. Róma két egymást követő évben két praetor vezetése alatt kikül-
dött legiókkal sem ért el jelentősebb eredményt a rabszolgákkal szem-
ben, pedig még Thrakiából és Kis-Ázsiából is kaptak erősítést. Végül
Kr. e. 101-ben Manius Aquilius már nagyobb katonai erőt tudott harcba
vetni. Közben meghalt Tryphón, a felkelők irányítását Athénión vette
át. M'. Aquiliusnak hosszas harcok során sikerült felmorzsolnia a rab-
szolgák ellenállását, miután vezérüket, Athénión személyes párviadal-
ban győzte le (vö. Cicero, *II in Verr.* V 3).

Nem érdektelen, hogy a felkelés hírére ezúttal is újabb lázadás tört ki
Attikában a laurioni ezüsbányákban és Délos szigetén is.

Aquilius Kr. e. 100-ban mint proconsul rendezte a tartomány helyze-
tét. Az események megismétlődésének megelőzése érdekében megtiltotta,
hogy a rabszolgák a jövőben fegyvert hordjanak. Javította a nincstelen
városi proletárok és a kisparasztek helyzetét is. Intézkedéseket hozott a
latifundiumok képződésének és a rabszolgák tömeges foglalkoztatásá-
nak visszafejlesztésére. Aquilius Kr. e. 99-ben kisebb diadalmenetet, ún.
ovatiót tartott sikerei elismeréséül. Nemsokára azonban bíróság elé
állították a provinciában elkövetett pénzügyi visszaélések vádjával. Ez
nyilvánvalóan a szicíliai birtokosok bosszúja volt említett intézkedései
miatt. Nem érdektelen, hogy védelmét az a M. Antonius Orator látta el,
mégpedig sikeresen, aki a kalózok elleni hadjáratával – bár végső soron
a lovagrend kereskedelmi érdekeinek védelmében – a rabszolga-kereske-
delem korlátozását mozdította elő. Igaz, közben Marius kettős győzel-
mének eredményeképpen a kelta és germán hadifoglyok tízezrei kerültek
rabszolgaként Italiába.

Bibliográfia

- M. Capozza: *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana*. I. Dal 501 al 184 a.C. Roma, 1966.
- Maróti E.: *A jósokra vonatkozó tilalom Catónál*. AntTan 3 (1956) 83–91.
- Maróti E.: *Eunus és Atargatis. A rabszolgamozgalmak tudatosságának és ideológiai hátterének kérdéséhez*. Uo. 13 (1966) 237–241.
- P. Green: *The First Sicilian Slave War*. Past and Present 20 (1961) 29–29.
- G. Manganaro: *Über die zwei Sklavenaufstände in Sizilien*. Helikon 7 (1967) 205–222.
- V. Vavřínek: *La révolte d'Aristonikos*. Prague, 1957.
- Iambulos és utópiája*. Ford. és bev. Szepessy T.: AntTan 3 (1956) 235–240.
- F. Carrata Thomes: *La rivolta di Aristonico e le origini della provincia romana d'Asia*. Torino, 1968.
- R. Rubensohn: *The „Bellum Asiaticum”. A reconsideration*. Red. Ist. Lomb. 107 (1978) 546–570.
- A. Oliva: *La politica granaria di Roma antica dal 261 a.C. al 410 d.C.* Piacenza, 1930.
- Tomász J.: *A római földkérdés. A köztársaság*. (Parthenon tanulmányok 7.) Budapest, 1954.
- M. Kaser: *Die Typen des römischen Bodenrechts in der späteren Republik*. ZSSSt., Rom. Abt. 62 (1942) 1–81.
- G. Tibiletti: *Il possesso dell' „ager publicus” e le norme „de modo agrorum” fino ai Gracchi*. Athen, 26 (1948) 173–236.
- G. Tibiletti: *Ricerche di storia agraria romana I*. (La politica agraria della guerra annibalica ai Gracchi.) Athen, 28 (1950) 183–266.
- G. Tibiletti: *Lo sviluppo del latifondo in Italia dall'epoca graccana al principio dell'Impero*. X Congr. Intern. di Scienze Storiche. II. Firenze, 1956, 237–292.
- H. Schneider (Szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik*. Darmstadt, 1976.
- K. D. White: *Latifundia*. BISC 14 (1967) 62–79. (= in: Schneider, i.m. 311–347.
- E. Hill: *The Roman Middle Class in the Republican Period*. Oxford, 1952.
- A. Burdese: *Studi sull'ager publicus*. Torino, 1952.
- Ed. Meyer: *Untersuchungen zur Geschichte der Gracchen*. (Kleine Schriften I².) Halle, 1924. 363–421.
- E. Kornemann: *Zur Geschichte der Gracchenzeit*. (Klio 1. Beiheft) Leipzig, 1900.
- J. Carcopino: *Autour des Gracques*. Paris, 1928.
- D. C. Earl: *Tiberius Gracchus. A Study in Politics*. Bruxelles, 1963.

- L. R. Taylor: *Was Tiberius Gracchus' Last Assembly Electoral or Legislative?* Athen, 41 (1963) 51–69. (Vö. uo. 44, 1966, 238–250).
- C. H. Boren: *The Gracchi*. New York, 1968.
- E. Badian: *Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution*. In: ANRW I,1 668–731.
- K. von Fritz: *Sallust and the Attitude of Roman Nobility at the Time of the War Against Jugurtha*. 112–105. B.C. TAPhA 74 (1942) 134–168.
- A. Giovannini–E. Gryzbek: *La lex de piratis persecutendis*. MH 35 (1978) 33–47.
- H. Chantraine: *Untersuchungen zur römischen Geschichte am Ende des 2. Jahrh. v.Chr.* Lassleben, 1959.
- J. van Ooteghem: *Caius Marius*. Bruxelles, 1964.
- E. Gabba: *Ricerche storiche sull'esercito professionale romana da Mario ad Augusto*. Athen, 29 (1951) 171–273.
- E. Badian: *Marius and the Nobles*. Durham, Univ. Journ. 251 (1963–1964) 141–154.
- M. J. V. Bell: *Tactical Reform in the Roman Republican Army*. Hist. 14 (1965) 406–422.
- J. Harmand: *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 av. notre ère*. Paris, 1967.
- E. Schwarz: *Germanische Stammeskunde*. Heidelberg, 1956. 54–63 a kimberekről és teutonokról.

IV. A polgárháborúk kora

Források

A polgárháborúk korának átfogó ismertetését adja Appianos öt könyve, amelynek tárgyalása Kr. e. 36-ig terjed.

Egy fél évszázad mozgalmas eseményeire vonatkozóan találunk a legapróbb részletkérdésekre is kiterjedő közléseket a kortárs M. Tullius Cicero (Kr. e. 106–43) műveiben. Ezek sorában elsősorban a Kr. e. 81–44 közt elmondott bírósági és politikai szónoklatai, valamint kiterjedt levelezése szolgálnak sokoldalú felvilágosítással. Cicerónak 58 beszéde egészében, kb. 20 töredékesen maradt fenn. A Kr. e. 68–43 közötti levelezéséből közel 900 darab olvasható még, ezek kb. 90%-át ő írta, a többit hozzá intézték. Fontos kiegészítéseket, korrekciókat tartalmaznak a Cicero beszédei egy részéhez írt antik kommentárok, mindenekelőtt a Kr. u. 1. századi Asconius.

Erősen töredékes állapotában is becses mű C. Sallustius Crispus (Kr. e. 86–34) nagyhatású *Historiae*-je, amelynek öt könyve a Kr. e. 78–67. évek közti sorsdöntő fontosságú időszak eseményeit tárgyalta.

Öröndetes mértékben megszaporodott az előző korszakhoz képest a kor jelentős szereplőivel, eseményeivel kapcsolatos feliratok száma. Több törvényszöveg is maradt fenn primér formában.

Plutarchos római életrajzainak zöme is e kor szereplőivel foglalkozik: Marius, Sulla, Sertorius, Lucullus, Pompeius, Crassus, Caesar, Cicero, Cato „minor”, Antonius, Brutus. A Kr. e. 69. év eseményeitől kezdve (Kr. u. 47-ig) lényegében hézagtelen Cassius Dio műve is, amelynek XXXV–L. könyvei az actiumi csatáig követik az eseményeket.

1. A köztársasági államrend válsága

Források

Az itáliai szövetségesek helyzetéről jellemző epizódot mond el C. Gracchus egyik beszédének Gelliusnál (X 3,3) fennmaradt részlete (= ORF p. 191).

M. Livius Drusus pályafutását összegezi Augustus forumának elogiuma (CIL I² p. 199. = ILS nr. 49) és egy Kr. u. 4. sz-i életrajzgyűjtemény, *De viris illustribus*, nr. 66.

A szövetséges háború primér forrásai szinte teljes egészükben elvesztek. A kortárs történetíró, L. Cornelius Sisenna *Historiae*-jából csak töredékek maradtak fenn (l. HRR I 276–297., nr. 1–132).

A feliratok közül fontos az, amely Pompeius Strabo Asculum ostrománál kitűnt hispaniai lovasságának polgárjoggal való megjutalmazását örököltette meg (CIL I = 709 = VI 37 045 = ILS 8888 = Riccobono nr. 17 = ILLRP 515). A város ostromáról tanúskodik számos szöveges ólom parittyalövedék (CIL I² 848. 853 sköv. = ILLRP 1089–1102).

A *lex Plautia Papiriá*hoz vö. Cicero, *pro Arch.* 7. Schol. Bob. p. 175 (St.). A *lex Pompeia Transpadanis* tartalmához l. Asconius, in Cic. Pison. p. 3 (C.).

Appianos részletes elbeszélésének (*b.c.* I c. 36–53) kiegészítéséül l. Diod. XXXVII 1–16. XXXVIII l. Liv. *per.* LXXXI–LXXXVI. Velleius II 15–16. Plut. *Marius* 33. *Sulla* 6.

Az első Mithridatési háború és a nyolcvanas évek polgárháborúinak egykorú forrásai közül Poseidónios egy töredéke (FGrH 87,36) a filozófus Aristión athéni tyrannosról rajzol portrét. Számos helyen Sulla emlékiratait reprodukálja Plutarchos. A korszakra vonatkozó életrajzaiból l. *Marius* 34–46. *Sulla* 7–30. *Lucull.* 2–4. *Sertor.* 4–6. *Pomp.* 3–13. *Crass.* 4–6. – L. még Liv. *per.* LXXVII–LXXIX. Sallust. *Hist.* I–II. Diod. és Strabón néhány részlete; Memnón (FGrH nr. 434) c. 22–26. Appian. *Mithr.* 1–63. *b.c.* I c. 55–96.

A Mithridatési háborúkkal kapcsolatos epigráfiai anyagot l. Th. Reinach: *Mithridates Eupator*. Leipzig, 1895, 456 sköv. CAH IX 924–925. Fontosak Mithridatésnak Leonippos satrapához intézett rendelkezései egy nysai feliraton (Syll.³ 741), illetve a Rómához hű Stratonikeia és Tabai megjutalmazásáról hozott senatusi határozat (OGIS 441. 442).

A *lex Valeriára* vonatkozóan, amelynek alapján *Sulla* dictator lett, l. Appian. *b.c.* I 98, 456–460. Cicero, *ad Att.* IX 15,2 *leg. agr.* III 5. *de leg.* I 42. A proscriptiókról l. Vell. II 28. Appianus. i.m. c. 95. Plut. *Sulla* 31. Cic. *de domo* 43. *pro Rosc. Amer.* 125. Oros. V 21.

Sulla törvényeire vonatkozóan általában l. Rotondi, i.m. 348–364.

Fennmaradt a *lex Cornelia de quaestoribus XX creandis* egy részlete (CIL I² 587 = Bruns nr. 11, = Riccobono nr. 10); a *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* tartalmához l. Bruns nr. 13. Dig. XLVIII l. Cic. *pro Cluent.* 148 sköv.; a *lex Cornelia de falsis*-ra vonatkozóan l. Dig. XLVIII 10. Cic. II. *in Verr.* I 108. – A veterán coloniákkal kapcsolatos forráshelyeket l. ESAR I 220.

A *Lepidus-felkelésre* vonatkozóan fennmaradt Sallustius *Historiae*-jának két terjedelmesebb részlete, Lepidus, illetve Philippus consul fiktív beszéde (I 55. 77.), továbbá néhány rövidebb töredék (I 64–69. 78–83). L. még Livius *per.* XC. Florus II 11. Appian. *b.c.* I c. 107. Plut. *Pomp.* 16. Granius Licinianus 33. 34.

Sertorius hispaniai tevékenységéről s az ellene folytatott harcokról a populares szellemű hagyományt Sallust. *Hist. I–II.* könyvének töredékei tartották fenn (l. *fg.* I 104–126. II 53–70. 88–98. III 81–89.); továbbá Plut. *Sert.* 6–27. *Pomp.* 17–20. A Sertoriusszal szemben ellenséges vonal: Liv. *per.* XC–XCIV. XCVI., valamint a XCL. könyv egy terjedelmesebb töredéke (*fg. Vatic.* 18.). Appian. *b.c.* I c. 109–115. Sertorius és Mithridatész kapcsolatához l. még Sall. *Hist.* II 78. Cic. II *in Verr.* I 87. Ascon. ad l.c. p. 224 (St.) Cic. *de imp. Cn. Pomp.* 9. *pro Mur.* 32.

A *Spartacus* vezette rabszolgafelkelésre vonatkozóan a kortárs szerzőkből csak rövid megjegyzések, töredékes tudósítások maradtak ránk. L. Sall. *Hist.* III 90–106. IV 20–41. Cic. II *in Verr.* V 5. *de imp. Pomp.* 30. Caesar. *b.G.* I 40.5. Részletesebb tudósítások: Appian. *b.c.* I c. 116–120. Plut. *Crass.* 8–11. *Pomp.* 21. További adalékokat l. Liv. *per.* XCV–XCVII. Florus II 8. Vell. II 30. Plin. *n.h.* XV 125. XXXIII 49. Oros. V 24. Eutrop. VI 7. Front. *Strat.* II 4,7. 5,34. I 5. 20–21. 7,6.

a) Az itáliai szövetségesháború

A hagyományos politika önellentmondásai

Az ún. polgárháborúk kora átmeneti időszak, amelyben kibontakozik a senatus által irányított rendszer válsága, felbomlik a hagyományos köztársasági államforma, és szükségszerűvé válik a katonai diktatúra bevezetése a római rabszolgatartók uralmának fenntartása érdekében.

A polgárháborúk korát tágabb értelemben szokás a Gracchusok korától számítani. Maguk a rómaiak is Tib. Gracchus erőszakos halálát tekintették a polgárháború kezdőpontjának (vö. Sallustius, *Hist.* [M.] I 17. Velleius II 3,3. Appian. *b.c.* I 565). A politikai élet általános eldurvulásán és a törvényjavaslatok vitájával kapcsolatos sorozatos inci-

denseken túlmenően ez a felfogás mindenekelőtt azért jogosult, mert a Gracchusok törvényhozása és reformtevékenysége felvetette már szinte mindazokat a legfontosabb kérdéseket, amelyek megoldásáért a következő időszak, az 1. sz. első évtizedeinek, most már valóban háborús jellegű, fegyveres küzdelmei folytak. A reakció a legégetőbb kérdések orvoslását is gátolta. Így ezek nagy késsélemmel, súlyos véráldozatok árán is csak átmenetileg jutottak már nyugvópontra. A viharos események során mind határozottabb formában nyilvánulnak meg a senatus vezette köztársasági államrend belső ellentmondásai. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a városállam méreteire szabott politikai szervezet nem felel már meg a világbirodalom igényeinek. A római állam egyre több olyan nehézséggel találja magát szemben, amelyet a nobilitas hagyományos vezetési módszereivel, a szinte évenként váltakozó magistratúrák kereteinek merev fenntartásával nem tudnak leküzdeni. Legelőször az itáliai szövetségesek polgárjogának kérdésében éleződtek ki a kibékíthetetlen ellentétek. Ezt a rég vajúdó problémát a szövetségeseknek – a Kr. e. 2. sz. végétől átszerveződő hadseregben – megerősödött szerepe egyre jobban előtérbe állította.

Az itáliai szövetségesek polgárjogának problémája

Mintegy a történelem különös igazságszolgáltatásaként a szövetségesek polgárjogának megoldására M. Livius Drusus – C. Gracchus azonos nevű ellenfelének fia – tett javaslatot Kr. e. 91-ben. Pedig a fiatal néptribunust távolról sem irányították a Gracchusokhoz hasonló radikális, népbarát eszmék és célok. Mindenekelőtt az uralkodó osztály egységét akarta helyreállítani a senatorok és a lovagrend közti megújult ellentétek kibékítésével. Törvényjavaslatot terjesztett be – az optimatákkal egyetértésben – a bíróságnak a senatus hatáskörébe való visszaadása érdekében. Ugyanakkor azt is javasolta, hogy a senatus testületét bővítsék ki 300 lovaggal. Földtörvényjavaslatával és olcsó gabonaosztást biztosító indítványával elejét akarta venni minden esetleges radikálisabb társadalmi mozgalomnak. Amikor a szövetségeseknek a római polgárjog megszerzésére irányuló törekvéseit támogatta, az állam érdekeinek a felismerése vezette. Ebben a kérdésben azonban ő is a konzervatívok merev ellenállásába ütközött. A legádázabb ellenfelét, L. Marcius Philippus consult ugyan börtönbe vettette, végül azonban mégis alulmaradt. A senatus különböző okokra – egyebek között a szövetségesek vezetőivel létesített titkos kapcsolataira – hivatkozva érvénytelenítette törvényeit, őt magát pedig felbérelt orgyilkosok megölték. Az előbbire formálisan az adott lehetőséget, hogy Drusus szorongatott helyzetében együttesen terjesztette javaslatait szavazásra. Márpedig még Kr. e. 98-ban törvényt hoztak

(*lex Caecilia Didia*), amelynek értelmében több, egymással szorosan össze nem függő törvényjavaslat sorsáról csak külön-külön lehet dönteni. Ez az újítás nyilván a Saturninus-féle törvények sorsának megismétlődését akarta megelőzni. (Bár újabban előkerült felirattöredékek alapján feltehetően ezek a törvények sem veszítették el érvényüket teljes egészükben. Ugyanis az említett dokumentumok szerint a továbbiakban is történtek veterántelepítések a *lex Appuleia* alapján.)

Az itáliai szövetségesháború

A polgárjogreform bukásának és Drusus halálának hírére kitört a három évig (Kr. e. 90–88) tartó szövetséges- vagy más néven Marsus-háború (vö. RTCh 44–45). Ezzel megkezdődött az itáliai polgárháborúk sora (Florus II 6,1). A felkelésben részt vettek a közép- és dél-itáliai sabell és samnis törzsek a marsus Q. Pompeidius Silo és a samnis C. Papius Mutilus vezetésével. Róma mellett kitartottak az etruszkok, umberek, gallok és a dél-itáliai görögök. Az italicus törzsek államszövetséget hoztak létre Corfinium központtal, a város nevét Italiára változtatták. Itt székelt a római mintára választott 500 tagú senatus; két consul és 12 praetor irányította az új államszervezet ügyeit. Az itáliaiak pénzt is vertek, ez az Itáliát jelképező bikát ábrázolta, amint eltiporja a római farkast.

Róma elutasította a felkelők ajánlatát, hogy leteszik a fegyvert, ha megkapják a polgárjogot. A hadsereget gyakorlatilag a két consul mellé legatusként beosztott tapasztalt hadvezérek, C. Marius, L. Cornelius Sulla és Cn. Pompeius Strabo vezették. Rómát meglehetősen készületlenül érte a szövetségesek támadása. L. Iulius Caesar kénytelen volt majdnem egész Campaniát kiüríteni, a marsusok elleni harcok során elesett a másik consul, P. Rutilius Lupus. A római kudarcok hatására ellenzéki megnyilatkozásokra került sor az umberek és az etruszkok között is. Róma engedményekre kényszerült: az év végén Iulius Caesar consul javaslatára megadták a római polgárjogot azoknak a szövetségeseknek, akik addig kitartottak Róma mellett (*lex Iulia*). Majd a következő évben a *lex Plautia Papiria* biztosította a Pótól délre lakó szövetségesek számára is a polgárjogot, akik 60 napon belül leteszik a fegyvert. Végül a *lex Pompeia* Észak-Itália (Gallia Cisalpina) lakóira is kiterjesztette a latin polgárjogot.

Ezek az intézkedések taktikailag is hatásosaknak bizonyultak, amennyiben egyenlenséget támasztottak a szövetségesek között. A hadműveletek ennek ellenére kiegyenlítettek voltak a Kr. e. 89. évben is: L. Porcius Cato consul elesett a marsusok elleni harcokban; Pompeius Strabo consul és Cornelius Sulla legatus sikereket ért el Asculum környékén,

illetőleg Campaniában. Döntő fordulatot csak a Kr. e. 88. év hozott. Pompeidius Silónak, az itáliaiak legtehetségesebb hadvezérének eleste után Róma fokozatosan felülkerekedett. A háború befejezése annál égetőbb volt, mert közben Rómában fokozott erővel lángoltak fel a társadalmi-politikai harcok, keleten pedig veszedelmes, elszánt ellensége jelentkezett a hódító köztársaságnak, VI. Mithridatész Eupatör, pontosi uralkodó személyében, akivel az italicusok tárgyalásokat is kezdtek, s aki korábban már az Itália ellen előrenyomuló kimberekkel is megtalálta a kapcsolatot (vö. Iustinus XXXVIII 3,6).

Ilyen körülmények között Róma tanácsosnak tartotta, ha érvényben hagyják a Kr. e. 90–89. évi törvényeket. Azonban annak érdekében, hogy a számbeli túlsúlyban levő új polgárok politikai befolyását csökkentsék, nem az összes (35) tribusba sorolták be őket, hanem csak nyolcba (Vell. II 20). Magánjogi vonatkozásban ez nem jelentett korlátozást, s elsősorban az itáliai városok felső rétegeinek számára jelentős előnyöket biztosított az új helyzet. Ettől az időtől indul meg az egységes római-itáliai arisztokrácia kialakulása.

b) Róma és Mithridatész első összecsapása, Marius és Sulla polgárháborúja

VI. Mithridatész Eupatör

Itália területén még javában állt a harc, mikor Róma keleten háborús konfliktusba bonyolódott VI. Mithridatész Eupatórral, Pontosnak, a Fekete-tenger délkeleti partján, a 3. sz. elején megalakult államnak az uralkodójával. Mithridatész (Kr. e. 132–63), a perzsa Achaimenidák és a Seleukidák leszármazottja energikus, erőteljes egyéniség volt, pompakedvelő, gátlástalan keleti despota. Ugyanakkor ritka nyelvtelenség, szenvedélyesen foglalkozott a botanikával – akárcsak III. Attalos; a mérgező növényekről írott munkáját később latinra is lefordították. Miután kalandos ifjúkora végén visszaszerezte apjának, V. Mithridatész Euergetésnek a trónját, katonailag és gazdaságilag erős államot hozott létre. Elfoglalta Kolchist, majd a Saumakos-féle rabszolga felkelés leverése után megszerezte a bosporosi királyságot is, melynek trónjáról V. Mithridatész, Bosporos utolsó uralkodója lemondott a javára. Hadsergét szkíta és thrák szövetségeseivel töltötte fel, saját birodalma és a tengerparti görög városok élelmiszerrel és pénzzel látták el. Tigranésnek, Armenia királyának szövetségében ismételten beavatkozott a kis-ázsiai Kappadokia és Bithynia trónviszályába, Sullának – Cilicia római tartomány korábbi helytartójának – rendelkezései ellenére. Manius Aquilius-

nak – aki korábban leverte a második szicíliai rabszolga felkelést – ismét sikerült visszaállítani a régebbi helyzetet. Mikor azonban bátorítására a római segítséggel trónra ültetett IV. Nikomédész bithyniai király háborút indított Pontos ellen, Róma és Mithridatész között kitört a nyílt ellenségeskedés, az első mithridatészi háború (Kr. e. 89–85).

Az első mithridatészi háború

Mithridatész lendületes ellentámadással hamarosan elfoglalta Bithyniát és Kappadokiát, s betört Asia tartományba. Róma az adott helyzetben nem tudott jelentős erőt szembeállítani a pontosi király hatalmas szárazföldi seregével és hadiflottájával. Ennek előrenyomulását nagyban előmozdította az a körülmény, hogy a római fennhatóság alatt levő területeknek az adószedők visszaélései és a helytartók erőszakoskodásai miatt elkeseredett lakossága felszabadítóját látta az új Dionysosként fellépő pontosi királyban. A rómaiak elleni gyűlöletet kihasználva Mithridatész Ephesosból utasítást küldött a kis-ázsiai városokba, hogy az ott tartózkodó rómaiakat és itáliaiakat egy meghatározott napon mészárolják le. A rendelkezést az érintett városok kevés kivétellel végrehajtották. A korabeli források alapján mintegy 60–80 ezerre tehető a legyilkoltak száma. A provinciák lakói Róma iránti gyűlöletének szabadjára engedésével Mithridatész maga mellé állította a helyi lakosságot. A vérengzést követően Róma hívei háttérbe szorultak. Ily módon Mithridatész megszilárdította kis-ázsiai pozícióit, emellett jelentős zsákmányhoz jutott a rómaiak vagyonának elkobzása révén. Jutalmul szabadnak s öt évre adómentesnek nyilvánította a görög városokat; az elfoglalt területet perzsa mintára satrapiákra osztotta. Ezután átirányította a seregét Görögországba, ahol ugyancsak a szegény lakosság rokonszenve fogadta. Támogatásával Athénben egy epikureista filozófus, Aristión, radikális demokrata uralmat léptetett életbe.

A politikai helyzet Rómában

Rómában a Mithridatész elleni háború vezetésére szóló hadvezéri megbízatás körül ismét kiéleződtek a korábbi politikai ellentétek (vö. RTCh 47). A senatus a kis-ázsiai helyzettel praetor korából ismerős kiváló hadvezért, a konzervatív-arisztokrata L. Cornelius Sulla consult bízta meg a hadjárat vezetésével. Ez heves ellenkezést váltott ki a lovagok körében, akik szívesebben látták volna, ha kis-ázsiai üzleti érdekeltségeik sorsát a maguk köréből származó hadvezér veszi kézbe. Ezért ismét felújították kapcsolataikat a popularesszel. Ennek eredményeképpen P. Sulpicius Rufus (akit Cicero – *de har. resp.* 41.43. – a Gracchusok és Saturninus mellett az igazi és nagy popularis politikusok egyikének

nevez) több, a senatus ellen irányuló törvény mellett elfogadtatta a népgyűléssel azt, hogy a szövetségeseket mind a 35 tribusba osszák be. Ez az itáliai tömegbázis biztosítását célozta, és nyilvánvalóan Sulla – a szövetségesháborúban kiemelkedő szerepet játszó római hadvezér – elleni hangulatkeltésre is irányult. Ezenfelül proconsuli hatáskörrel ruházták fel Mariust, és kinevezték a keleti hadjárat vezérévé. Ezzel törvénytelen módon érvénytelenítették a senatus korábbi rendelkezéseit.

Sulla azonban nem engedelmeskedett ennek a határozatnak, s nem fogadták el azt a szövetségesháborúban kipróbált, Nola mellett állomásozó katonái sem. Ezek attól tartottak, hogy elesnek a gazdag keleti területeken remélt zsákmánytól, ha egy új hadvezér másik sereget szervez. Ezért azt követelték a consultól, hogy vezesse őket Róma ellen. Sulla a zsarnokoktól való megszabadítása jelszavával a város, Róma ellen vonult, és el is foglalta azt. Marius Afrikába menekült, Sulpicius Rufust megölték, törvényeit eltörölték. Egyúttal korlátozták a néptribunusok jogkörét, a népgyűlés (*comitia tributa*) szerepét, új coloniákat alapítottak a veteránok számára, enyhítették az adósok helyzetét. Ez az utóbbi rendelkezés ügyesen kihasználta a lovagrendi uzsorások és a szegény plebs érdekellentétét.

Ezután Sulla sietve Görögország felé indult. Rómában pedig hamarosan ismét Marius párhívei kerültek uralomra. A marianus L. Cornelius Cinna, a Kr. e. 87. év consula, hűségesküjét megszegve nyomban Sulla távozása után fellépett annak rendelkezései eltörlése érdekében. Első sikertelen kísérlete után kénytelen volt távozni Rómából, ekkor őt fosztották meg távollétében hivatalától. Azonban csakhamar jelentős sereget szervezett az Itáliában állomásozó római csapatok és szövetségesek csatlakozása révén. Hazatértek a néppárti száműzöttek is, élükön Marius, afrikai veteránjaival. Marius még rabszolgákat is felfegyverzett. Bekerítették Rómát, szabadságot ígértek a városi rabszolgáknak. Az éhínségtől szorongatott város kapitulált, megkezdődött s napokon át tartott a féktelen mészárlás. Elsők között vesztette életét Mariusék ellenfelei közül Cn. Octavius, Cinna consultársa. A következő évre ismét Cinnát és Mariust – utóbbit immár hetedszer – választották meg consulnak. Sullát megfosztották imperiumától s helyére – a Marius január közepén bekövetkezett halála után megválasztott consul suffectust – L. Valerius Flaccust küldték el. Sulla törvényeit eltörölték.

Cinna fő támasza a lovagrend volt. Annak érdekeit szolgálta Valerius Flaccus megbízatása, a populares pénzügyi reformtevékenysége. Támogatták Cinnát az itáliaiak is, akiket ismét mind a 35 tribusba osztottak be. A vidéki plebs érdekében ismét megkezdték még a C. Gracchus által beígért capuai colonia megszervezését. Cinna harmad- és negyedízben is megszerezte a consulságot, ekkor azonban – Anconában egy katonai zendülés alkalmával (84-ben) – életét vesztette.

Sulla a Balkánon

Ezalatt Sulla épeirosi partraszállása (Kr. e. 87) után energikusan folytatta hadműveleteit Mithridatés ellen. Boiótiában megverte Archelaost, Mithridatés hadvezérét; majd több hónapi ostrom után, Kr. e. 86. március 1-jén rohammal bevette Athént, s katonáinak több napon át szabad rablást engedélyezett. Közben Mithridatés Dorilaos vezetésével egy újabb hadsereget küldött a Balkánra, amely elfoglalta Macedoniát, benyomult Görögországba, egyesült Archelaos seregének maradványaival. Sulla legiói azonban Khaironeia és Orkhomenos mellett gyors egymásutánban ezt a sereget is ismételten szétverték, s Görögország elhagyására kényszerítették.

Időközben Mithridatés helyzete az elfoglalt kis-ázsiai vidékeken és a görög szigeteken is egyre tarthatatlanabbá vált. Volt olyan terület, mint például Rhodos, amely végig kitartott Róma mellett, mert ez felelt meg jobban kereskedelmi érdekeinek. Más görög városok megőrizték semlegességüket. A görög városok arisztokráciája pedig eleve Róma-párti volt. A háború terhei azonban a lakosság zömének hangulatát is kedvezőtlenül befolyásolták. Mithridatésnek először Chiosban kellett kíméletlenül fellépnie a Róma-párti szervezkedés ellen, majd Sulla sikereinek hatására Ephesosban tört ki felkelés. Mithridatés erre végletes, de már elkésett lépésre szánta el magát: kihirdette az adósságok eltörlését, a rabszolgák felszabadítását, az összes kis-ázsiai város szabadságát, ugyanakkor a kalózokat rászabadította az ellenszegülő kereskedővárosokra.

A háború befejezése

Ekkortájt szállt partra Görögországban Valerius Flaccus serege is, és csakhamar visszafoglalta Macedoniát, majd átkelt Kis-Ázsiába. Időközben egy katonai zendülés során Flaccus életét vesztette, s a sereg vezetését *C. Flavius Fimbria* legatus vette át. A Propontisnál szétverték Mithridatés csapatait, majd elfoglalták Pergamont is. Erre az időre sikerült Sulla quaestorának, L. Licinius Lucullusnak hajóhadat szerveznie, várható volt Sulla kis-ázsiai partraszállása is. Mithridatés ezért béketárgyalásokat kezdeményezett. A két római sereg erőviszonyaira jellemző, hogy a király Sullához fordult. Fimbria megjelenése mindkét felet egyaránt sürgette a kiegyezésre (Granius Licinianus 35,8). Sulla figyelmét már különben is a római helyzet alakulása foglalkoztatta elsősorban (Appian. *Mithr.* c. 22. Eutropius V 7,2. vö. Cicero, *pro lege Manil.* 3,8). A békét a Helléspontos melletti *Dardanos* városában kötötték meg 85 őszén, Sulla és Mithridatés jelenlétében. A kompromisszumos békeszerződés értelmében a pontosi uralkodónak ki kellett ürítenie az elfoglalt területe-

ket, át kellett adnia flottája egy részét, s kb. 3000 talentumnyi hadisarcot kellett fizetnie. A békefeltételek enyhéségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Sulla utóbb az elpártolt városokra – a hadsereg beszállásolásának terhein felül – 20 000 talentum kártérítést rótt ki. Természetesen érvénytelenítette Mithridatésnek a rabszolgák felszabadítására és az adósságok eltörlésére vonatkozó rendelkezéseit is.

A békekötés után Sulla Fimbria ellen vonult, s körülzárta táborát. Fimbria katonái megtagadták az engedelmességet, mire az öngyilkos lett, s legiói átálltak Sullához. A győztes hadvezér pihenőt engedélyezett az egyesült hadseregnek, majd Kr. e. 84 második felében átkelt Görögországba. Itt s Macedóniában megszilárdította a római uralmat, visszaállította a korábbi társadalmi viszonyokat. Végül megtette az előkészületeket, hogy átszállítsa Itáliába gazdag zsákmányban részeltetett, bőkezűen ellátott, hozzá feltétlenül hű seregét.

Sulla Itáliában

A következő (Kr. e. 83) év tavaszán Sulla mintegy 40 000 főnyi sereggel Brundisiumnál partra szállt Itáliában. Itt több római arisztokrata csatlakozott hozzá jelentős katonai erővel. Kiemelkedett közülük a fiatal Cn. Pompeius, Pompeius Strabo fia, aki családi birtokainak bérlőiből s clienseiből Picenumban két legiónyi létszámú hadsereget állított össze.

Sulla ügyes, céltudatos taktikával a határozatlan, a hadvezetésben egyenetlenkedő ellenfelei felett több kisebb összecsapásban kivívott győzelem után jutott el Róma falaihoz, s – ezúttal másodszor – rohammal elfoglalta a várost. Az utolsó, döntő összecsapás Róma falainál a Porta Collinánál zajlott le Kr. e. 82. november 1-jén. A marianus sereg zömét samnisok alkották. Ezek – bár Sulla céltudatosan hangoztatta, hogy elismeri az új polgárok jogait – mindvégig ellene harcoltak. Sulla ismét győzött, győzelme kivívásában jelentős része volt a Hispaniából hazatért fiatal M. Licinius Crassusnak, akinek az apja a Kr. e. 87. évi vérengzéseknél vesztette életét. A fiatal C. Marius a Kr. e. 82. év consula öngyilkos lett, a samnis foglyokat legyilkolták. Samniumba és Etruriába büntető expedíciót küldtek. Szicília és Afrika területén Cn. Pompeius irányításával verték le a marianusokat.

Az ellenállás megszüntetése után Sulla diadalmenetet tartott a Mithridatés felett aratott győzelme megünneplésére, s kívánságára a senatus megszavazta a triumphust az akkor 27 éves Pompeiusnak is, aki addig még semmiféle hivatalt nem töltött be, s felruházta a *Magnus* (= Nagy) melléknévvel.

A köztársasági rend bomlása

A legutóbb tárgyalt évtizedek során számos esetben találkoztunk a hagyományos köztársasági formák áthágásával, mindenekelőtt a hivatalviselés rendje (*cursus honorum*) és a hadvezéri *imperium* gyakorlása terén. A kezdeményezés a senatustól indult ki, az államérdek jelszavával a maga osztályérdekeit igyekezett biztosítani rendkívüli, a hagyománnyal ellenkező eszközök felhasználásával is. Ilyen volt például Opimius consul teljhatalma C. Gracchus ellen. A kezdeményezés azonban egyre inkább a hatalomért versengő csoportok és személyek kezébe megy át, mind több, merőben önkényes hadseregtoborzás, erőszakos úton megszerzett hadvezérség fordul elő. Marius és Cinna sorozatos consulságai még csak felfüggesztik a hivatalviselés hagyományos rendjét, amin a senatus vezető szerepe nyugszik; a fiatal Pompeius első megbízatásai, elismerése – akárcsak egész későbbi pályafutása – a köztársasági keretek teljes szétzúzását jelenti. Különös, szimptomatikus jelentősége van az elszaporodó illegális hadvezérségeknek, hadseregtoborzásoknak (Marius 87-ben, Fimbria, Pompeius és mások esetében). Hasonlóan szélsőséges kezdeményezés a rabszolgáknak a fegyveres harcokban való felhasználása is (az itáliaiak, Cinna és Marius részéről).

A senatus tekintélyének megrendülése, a hadsereg jellegének s a sereg és vezére kapcsolatának átalakulása vezet arra a hallatlan helyzetre, hogy Kr. e. 87–82 között három ízben foglalják el római hadvezérek római polgárokból álló sereg élén Rómát. A hadsereg valójában már nem a res publica védereje, hanem uralomra törő, gátlástalan politikusok eszköze a hatalomért folytatott harcban. A katonákat már csak a zsákmány érdekli, s a hadvezér törvényes felhatalmazásánál fontosabbnak tartják ezen igényük biztosítását: „*felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus et res adversa odia concilient*” – fogalmazta meg később Caesar (b. c. II 31,3 vö. 32,10). Ide vezetett a földkérdésnek, a háborúk terheit viselő parasztság létérdekeinek és a szövetségesek jogi helyzetének a megoldatlansága.

A kiutat a zűrzavaros helyzetből – egyben a maga megingott vezető szerepének helyreállítását – a nobilitas Sullának dictatorrá való kinevezésében remélte megtalálni.

c) Sulla dictatúrája

A lex Valeria

Tekintve, hogy a Kr. e. 82. év mindkét consula életét vesztette, az adminisztratív ügyintézés interrexekre bízta. Sullát L. Valerius Flaccusnak törvényjavaslata (*lex Valeria de imperio*) alapján az év végén dictatorrá választották. Sulla dictatúrája alapvetően különbözött a hagyományos, fél évre szóló rendkívüli katonai teljhatalomtól, amelyet a Rómát, illetve Itáliát fenyegető külső ellenség támadása elleni védelem érdekében vettek esetenként igénybe, amire a hannibali háború óta nem volt többé szükség. A megbízás a szokásosnál lényegesen szélesebb körű hatalmat ruházott a dictatorra a törvényhozás és az állam helyzetének rendezése céljából (*legibus scribundis et rei publicae constituendae*). Különösen fontos újítás volt az, hogy Sulla dictatúrája időbeni korlátait nem szabták meg. S a dictator alaposan érvényesítette törvényben szentesített hatalmát. Ez részben egy sor – a politikai és társadalmi élet szinte minden lényeges kérdésére kiterjedő – törvény kibocsátásában (*leges Corneliae*) nyert kifejezést.

Sulla dictatori intézkedései

Ezek lényegükben konzervatív s jelentős mértékben az optimaták érdekeivel összhangban álló intézkedések voltak. Volt azonban Sullának olyan rendelkezése is, amely alapján véve megfelelt az adott helyzetben az államérdek kívánalmainak. Ilyen volt mindenekelőtt a *cursus honorum* rendjének *átalakítása*. Ebben Sulla igyekezett összehangolni a bel- és külpolitika követelményeit, a polgári, valamint a katonai teendők ellátását. Ettől kezdve a consulok és a praetorok hivatali évüket Rómában, illetőleg Itália területén töltötték, s csak ennek lejártja után vették át egy-egy tartomány igazgatását *proconsul*, illetőleg *propraetor* minőségben. Ezzel összefüggésben nyolcra emelték a praetorok számát, mint-hogy Rómának ekkor tíz provinciája volt: Szicília, Sardinia-Corsica, a két Hispania, Macedonia, Africa, Asia, Gallia Narbonensis, Gallia Cisalpina és Cilicia. A quaestorok számát húszra emelték. Megszabták a hivatalviselés feltételeit is: a quaesturához 30, a praeturához 39 s a consulatushoz 43 éves életkor volt szükséges. Két magistratura ellátása közé legalább kétévi intervallumnak kellett esnie; ugyanazt a hivatalt nem lehetett tíz évnél hamarabb ismét elnyerni.

Ugyanakkor a senatus létszámát megkettőzték 300-ról 600-ra. Az új tagok elsősorban Sulla hívei köréből kerültek ki. A továbbiakban a *quaestorok* hivatali évük leteltével automatikusan a *senatus* tagjai lettek. Ez gyakorlatilag eltörölte a *ensorok* jogát a *senatus* összetételének

alakítására (*lectio senatus*). Egy sor új bíróságot szerveztek; ezeknek tagjai csak senatorok lehettek, a korábbi állandó bíróságot is elvették a lovagrendtől.

Jelentős mértékben korlátozták a néptribunusok jogkörét: a népgyűlésen csak olyan törvényjavaslatot terjeszthettek elő, amelyet a senatus előzőleg jóváhagyott; jelentéktelenné vált az *intercessio* joga is. Mindezen felül kimondták, hogy aki egyszer tribunus volt, az többé semmiféle más hivatalra nem pályázhat: ezzel azt akarták megakadályozni, hogy becsvágyó ifjú nobilesek demagóg javaslatok révén a tribunusságot népszerűségük – és ezzel karrierjük – megalapozására használhassák fel.

A proscriptiók

Sulla azonban nemcsak törvényhozói eszközökkel igyekezett félreállítani a maga és a nobilitas ellenségeit, megakadályozni a populares befolyásának újjáéledését, megerősödését. Még Rómába való bevonulását követően – dictatúrája előtt – megkezdte a leszámolást ellenfeleivel az ún. *proscriptio* útján. Jegyzékeket állítottak össze mindazokról, akiket a Mariusszal és Cinnával való együttműködéssel vádoltak. Aki ezeket kiszolgáltatta vagy megölte, az jutalomban részesült; az elítéltek vagyonát elkobozták, rabszolgáik szabadok lettek, leszármazottaik nem pályázhattak hivatalra. A proscibáltak vagyonát árverésre bocsátották, ezen elsősorban Sulla hívei és katonái nyereszkedtek. Elképzelhető, hogy nem egy gyilkosságot kapzsiságból követtek el. A forrásadatok szerint mintegy 40 senatort és kb. 1500 lovagot öltek meg.

A dictatori hatalom alapjai

Sulla hatalmának alapja a fegyveres ereje volt, mindenekelőtt a szövetséges háborúban, a keleti hadszíntéren és a polgárháborúban kipróbált hadserege. A dictator ennek tudatában nagyarányú, szervezett veterántelepítést valósított meg. Veteránjait – mintegy 100 000 embert – a marianusoktól, samnisoktól és etruszoktól elvett földterületen katonai alakulataiknak megfelelő zárt egységekben telepítették le, hogy szükség esetén könnyűszerrel csatásorba állíthatók legyenek. Ez a tevékenység annál jelentősebb volt, mert különben Itália területén nem állomásozhattak fegyveres katonai egységek. Sulla volt egyébként az első politikus, aki pénzein a maga *imperator* címet is feltüntette.

A népgyűlések kedvező hangulatát az ún. 10 000 *Cornelii* révén biztosította. Ezek kivégzett ellenfeleinek felszabadított rabszolgái voltak, akik felvették felszabadítójuk nemzetségnevét és clienseivé váltak ...

Sulla lemondásának problematikája

Dictatúrája harmadik évében (Kr. e. 79-ben), hatalma tetőpontján Sulla váratlanul leköszönt a teljhatalomról. Lemondása nemcsak a kortársakat lepte meg, hanem a modern kutatók is a legkülönbözőbb magyarázatokat igyekeztek kitalálni e lépés indoklására. Hivatkoznak betegségére (Sulla valóban egy év múlva meg is halt), fáradtságára, kiábrándultságára, cinizmusára, illetőleg arra, hogy a helyzet konszolidálódása után vissza akarta adni a hatalmat a senatusnak.

A különféle szubjektív indítékok találgatása helyett célravezetőbb a Sulla-féle dictatúra objektív tarthatatlanságának, belső ellentmondásainak kimutatása. Itt a következő szempontokat kell figyelembe venni:

1. Sulla dictatúrája a konzervatív arisztokrácia államhatalmát lett volna hivatott szolgálni, de ezt csak a hagyományos keretek áthágásával, a köztársasági-politikai renddel összeegyeztethetetlen eszközökkel kísérelhette meg. Tehát a senatori rend érdekében, egyúttal azonban a senatusnak mint kollektívának a háttérbe szorításával, szinte teljes mellőzésével kellett volna eljárnia.

2. A dictatúra alapja, fő támasza a hadsereg volt. A hadsereg zöme deklasszált parasztokból állt, akik újra földhöz akartak jutni, s akiknek érdekei eleve szemben álltak a földbirtokosok senatori rétegével. S a senatus vezető szerepének a továbbiakban ennek a – mint alább majd látni fogjuk – politikailag még korántsem közömbös tömegnek az erejére kellett volna támaszkodnia.

3. Sulla uralma biztosításában jelentős szerep jutott libertinusainak, a tízezer Corneliinek: nyilvánvaló képtelenség a rabszolgatartó állam épületét volt rabszolgákkal tartósan megtámogatni.

4. Végül Sulla rendszere a lovagok és a senatorok szembeállításával megosztotta a rabszolgatartó uralkodó osztályt ahelyett, hogy egyesítette volna erejét.

Kétségtelen, hogy Sulla dictatúrája egyfelől összeegyeztethetetlen volt a hagyományos köztársasági renddel, a senatus vezető szerepével; ugyanakkor konzervatív jellege, szűk társadalmi bázisa, következetlenségei gátolták a rabszolgatartó állam tartós konszolidálását. Ehhez megfelelő bázist csak a populares adhatott volna a dictatúrának. Sulla uralma tehát csak igen viszonylagos és átmeneti erősítést jelentett a nobilitas számára, s nem kisebb mértékben előkészítette, mint amennyire késleltette a senatus vezető szerepének összeomlását, a köztársaság bukását. Nem tekinthető véletlen jelenségnek az, hogy a dictator vívmányainak felszámolásában éppen legközvetlenebb hívei, fegyvertársai – elsősorban Pompeius és Crassus – jártak elől.

d) A politikai helyzet Sulla halála után

A Lepidus-felkelés

A dictator rendelkezéseivel szemben első ízben korábbi híve, M. Aemilius Lepidus – a későbbi triumvir apja – lépett fel. Mint a Kr. e. 78. év consula újra bevezette a római szegények olcsó gabonával való ellátását, s kísérletet tett a tribunusok eredeti hatáskörének visszaállítására. Majd élére állt a földjüket vesztett etruriai birtokosok – Sulla veteránjai ellen támasztott – felkelésének. Csatlakoztak hozzá Marius veteránjai is. Lepidus hivatali évének letelte után Róma ellen vonult, hogy a senatust a néppárti követelések elfogadására kényszerítse. Azonban a Marsmezőn vereséget szenvedett. Pompeius pedig szövetségesének, M. Iunius Brutusnak, javarészt Gallia Cisalpinában toborzott, csapatai felett aratott győzelmet. Ezzel az ún. Lepidus-felkelést leverték, maga Lepidus seregének maradványaival Szardínia szigetére menekült. Innen még abban az évben (Kr. e. 77-ben) M. Perperna Hispaniába, a marianus emigráció központjába vezette őket, a Sulla-féle rendszer ellen harcoló Sertoriushoz.

A marianus emigráció Hispaniában

C. Sertorius a marianusok utolsó életben maradt jelentős hadvezére volt (vö. RTCh 48). Űgyesen alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, s évről évre jelentős katonai sikereket ért el Sulla megbízottai ellen. Felhasználta a luzitán arisztokrácia támogatását, s az Ibériai-félszigeten megszervezte a néppárti restaurációs törekvések bázisát.

Sertorius már korábban, Kr. e. 97-ben tribunus militumként járt Hispaniában; a kimberek ellen Marius seregében harcolt; a szövetséges háborúban elvesztette fél szemét; kitűnt a polgárháborúban is. Kr. e. 82-ben praetorként Hispania Citeriort kormányozta, majd el kellett hagynia a félszigetet. Kr. e. 80-ban azonban a luzitánok hívására visszatért, megszilárdította hatalmát, sikeresen szállt szembe Sulla helytartójával, Q. Caecilius Metellus Pius proconsullal, aki a visszavonult dictatornak rokona volt. Sertorius Osca városát (a mai Észak-Aragóniában) tette meg központjává. Itt székelte az emigránsokból szervezett 300 főnyi senatusa. A helyi arisztokrácia gyermekei számára latin iskolát szervezett; így a gyermekeket voltaképpen túszként tartotta magánál, s ezzel is biztosította szülőik hűségét. Különben a szokásos római provinciális kormányzati módszerekkel ellentétben Sertorius igen emberségesen bánt a bennszülött lakossággal. Carthago Nova közelében, Dianiumban jelentős tengeri kikötőt szervezett, innen biztosította az összeköttetést az itáliai marianus csoportokkal. Sertorius kapcsolatot tartott a Kilikiából

egészen idáig elhajózó kalózokkal, felhasználta őket a római utánpótlás megnehezítésére, a tengeri rablók közreműködésével vette fel az érintkezést a Róma elleni revansra készülődő Mithridatésszel.

Mínthogy Sertorius már csaknem egészen a félsziget északkeleti sarkába szorította vissza Metellust, a senatus Kr. e. 76-ban Pompeiust – aki még egyetlen szabályos, legális hivatalt sem viselt – küldte proconsuli megbízatással Hispaniába. Metellus és Pompeius jó ideig egyesített hadvezetéssel sem érték el jelentősebb sikert a hegyes vidéken roppant leleményesen operáló Sertorius ellen. A fokozódó terhek miatt azonban ibér szövetségesei elégedetlenkedni kezdtek. Szította az egyenlenséget az újonnan érkezett, mintegy 20 000 főnyi sereg vezére, Perperna is, aki magának szerette volna megszerezni a vezetést. Perpernának sikerült az emigránsok hangulatát Sertorius ellen fordítania, összeesküvést szőtt ellene, s Kr. e. 73-ban egy győzelmi lakoma alkalmával orvul meggyilkolták. Perperna azonban sem az ibér törzseket nem tudta összefogni, sem Pompeiusszal szemben nem tudott helytállni, seregét a következő év folyamán felmorzsolták; az életben maradottak elmenekültek Afrikába, Szicíliába, vagy pedig a Mithridatésszel szövetkezett kalózok közé álltak. Ezeknek a garázdálkodása akkor már az egész Földközi-tenger medencéjére kiterjedt. Jellemző, hogy Kr. e. 74-ben M. Antonius – M. Antonius Orator fia, a későbbi triumvir apja – rendkívüli hatáskörű megbízatást kapott a kalózok tengeri uralmának letörésére. Antonius különben éppen Hispania partvidékén kezdte meg hadműveleteit.

A növekvő válság

Közben kiújultak a harcok a Balkánon is a Macedonia tartományba ismételten be-betörő thrákok ellen. A hadműveleteket a Balkánon M. Licinius Varro Lucullus irányította. Hadjáratának célja volt, hogy Görögország és Kis-Ázsia között biztosítsa az összeköttetést, gyengítse Mithridatés fekete-tengeri pozícióit, elvágja thrakiai zsoldostoborzó bázisától. Lucullus igyekezett elfoglalni Thrakiát, s a Dunáig kiterjeszteni a birodalom határait. Kr. e. 74-ben újabb háború kezdődött Mithridatésszel is. Róma fegyveres erőit az egymástól legtávolabb eső hadszínterek kötötték le, s ebben – a köztársaság számára még a kimber-teuton támadás idejénél is válságosabb – helyzetben kitört az ókor legnagyobb szabású rabszolgafelkelése, mégpedig ezúttal már nem egy tartományban, hanem magának Itáliának a területén.

e) A Spartacus-féle rabszolgafelkelés

A rabszolgatartás növekedése

A Gracchusok reformtörekvéseinek kudarca után tovább folytatódott Itália területén a földbirtok koncentrálódása, az árutermelő közép- és nagybirtok térhódítása, s megkezdődött az állattenyésztő latifundiumok kialakulása. Az utóbbiak elsősorban a Hanniballal folytatott háború során, majd a Sulla idejében erősen elnéptelenedett Dél-Itália területén jöttek létre. (Megjegyzendő, hogy ezt az utóbbi folyamatot, egyes tartományok későbbi fejlődését alapul véve, gyakran eltúlozzák.) Mind nagyobb méreteket öltött a rabszolga-munkaerő felhasználása. Marius, Sulla és más római vezérek hadjáratai sok tízezer hadifoglyot juttattak Itáliába rabszolgának. Ezzel összefüggésben, a fentebb említett okok folytán, jelentősen csökkent a kalózok rabszolgaszállító szerepe annak ellenére, hogy aktivitásuk az 1. sz. folyamán egyre fokozódott, s a Kr. e. 70-es évekre az egész Földközi-tengerre kiterjesztették uralmukat, egyre jobban megnehezítették a tengeri kereskedelmet s a tengerparti városok, szigetek helyzetét Syriától Itália és Hispania partvidékéig. Az itáliai rabszolgaállomány jelentős része (kelták, germánok) azonban olyan területről származott, amely nem tenger mellett fekszik.

A gladiátorok

A mezőgazdaságban, bányákban, műhelyekben és városi háztartásokban foglalkoztatott rabszolgák mellett egy sajátos csoportot alkottak a *gladiátorok*, azaz a bajvívók. Az életre-halálra menő viadalmak szokását a rómaiak az etruszkoktól vették át, akik gazdag emberek temetése alkalmából rendeztek ilyen véres áldozatbemutatót. Rómában a gladiátorjátékok a plebs legkedveltebb szórakozásává váltak, s egyetlen ünnepi játék sem zajlott le gladiátorok küzdelme nélkül. Rómában ekkortájt a különböző ünnepi időszakok (*feriae publicae*) az év egy jelentős részét kitöltötték. Elképzelhető, milyen tömeg gladiátort igényelt ez a véres látványosságok, ha nem egy esetben bajvívó párok tucatjai, olykor százai csaptak össze a Circus Maximusban. Erre a célra természetesen a legügyesebb, legerőteljesebb hadifoglyokat használták fel gladiátoriskolában történő speciális kiképzés után. A gladiátorok ugyanis – etnikai adottságaiknak, korábbi gyakorlottságuknak némileg megfelelő – fegyverzetben, felszerelésben (karddal, törrel, szigonnyal, vetőhálóval stb.) küzdöttek. Páronként mindig egymástól eltérő típusú gladiátorokat állítottak szembe. Ez a megoldás fokozta a látványosságot, érdekességet. Egyúttal azonban a küzdők létbizonytalanságát is növelte. Az ilyen

kegyetlen viaskodásra kényszerített rabszolgák helyzete a kemény kiképzés, a szinte kilátástalan jövő miatt elkeserítő volt, s egy szökési kísérlettel, lázadással végső soron nem sokat kockáztattak ...

Spartacus

A legnevezetesebb gladiátorláadás Capuában egy Cn. Cornelius Lentulus Batiatius nevű vállalkozónak gladiátorkiképző kaszárnijában tört ki (l. RTCh 49–50.) valamikor Kr. e. 74 őszén vagy inkább 73 tavaszán. A felkelők élén egy Spartacus nevű thrák származású vívómester állt. Spartacus korábban római zsoldban harcolt, majd megszökött, s elfogatása után adták el gladiátornak. Az antik szerzők (Sallustius, Plutarchos) által is elismert kivételes testi ereje, ügyessége, bátorsága és intelligenciája révén lett sorstársainak oktatója.

A rabszolgafelkelés kezdetei

A 200 összeesküvőből mintegy 70-nek sikerült elmenekülnie a közeli Vezúv hegység erdeibe. A környékbeli birtokokról számos rabszolga követte őket. Ezekkel megerősödve szétverték az ellenük küldött helyi alakulatokat, s végre szabályos katonai fegyverekhez jutottak. Ezután C. Claudius Glabrio római proprætor vonult ellenük, s 3000 katonájával megszállta a hegyről levezető út környékét. Spartacus azonban túljárt Glabrio eszén. A hegy lankáin tenyésző vadszőlő indáiból a szökevények kötelet fontak, azon leereszkedtek a járhatatlan – s ezért nem ellenőrzött – meredek hegyoldalon, s a rómaiak hátába kerültek, rajtuk ütöttek, megfutamtították őket, és ismét nagy mennyiségű fegyvert zsákmányoltak. Spartacus különben mindvégig nagy gondot fordított csapatainak felfegyverzésére, a zsákmányolt nemesfém tárgyakon is elsősorban fegyvereket vásárolt. Miután győzelmet aratott P. Varinius prætor csapatai fölött is, csak úgy özönlöttek hozzá a szökevény rabszolgák.

Consuli seregek ellen

Róma a következő (Kr. e. 72) évben consuli legiókat volt kénytelen szembeállítani a rabszolgasereggel. Az egyik consul Apuliában, a mons Garganus mellett győzelmet aratott Krixosnak, Spartacus egyik alvezérének túlnyomórészt germánokból és keltákból álló serege felett. Maga Spartacus viszont súlyos csapást mért a két consul, Cn. Cornelius Lentulus Clodianus és L. Gellius Poplicola legióira. Ezt követően szinte akadálytalanul vezethette észak felé a sereg zömét azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy szárazföldi úton visszajuttatja őket szülőföldjükre, Galliába, Germaniába, Thrákiába. Később Dél-Itáliában is tervbe vette, hogy tengeri úton visszatér megtizedelt seregével a Balkánra.

Közben Mutinánál megverte Gallia Cisalpina helytartójának a seregét; ekkor azonban a Pó-síkságról váratlanul visszafordult, s az Adriai-tenger partja mentén dél felé vonult. A váratlan és következetlen fordulatot a kutatók különféleképpen igyekeznek magyarázni. Egyesek a Pó feltételezett áradására gondolnak; mások azt vélik, hogy a Pó-vidéken, ahol a kis- és középbirtok dominált s a kisparaszti gazdaságok, nem talált kellő támogatásra; megint mások szerint az Alpok félelmetes látványa riasztotta el a sereget az út folytatásától stb. E feltevések mellett számolni kell azzal is, hogy sikereiken elbizakodott csapatai készítették visszatérésre a további zsákmány reményében az egység fenntartására törekvő Spartacust. Sallustius (*Hist. fg.* III 98. M), majd az ő nyomán Plutarchos (*Crass.* 9,8) mindenesetre ezt hozza fel magyarázatul. A meglevő etnikai különbségek mellett hiányzott a felkelő seregben a szicíliai rabszolgák esetében megfigyelt fanatizáló, az összetartást biztosító eszmei egység is.

Spartacus Picenumban ismét megütközött a consulok seregeivel, s ismét győzelmet aratott. Ekkor halotti áldozatot mutatott be a korábban elesett Krixos emlékének; ezen római foglyokat kényszerített egymás elleni párviadalra. Ezt követően seregével tovább nyomult dél felé.

Crassus megbízatása

Rómában Hannibal idejéhez hasonló rettegés lett úrrá. A senatus M. Licinius Crassus praetort rendkívüli teljhatalommal ruházta fel a rabszolgák elleni hadműveletekre. Crassus nagy eréllyel látott hozzá a demoralizálódott római sereg fegyelmének, harci készségének helyreállításához: egyes csapattesteket a már szinte feledésbe merült megtizedeléssel büntettek. Mindezek ellenére eleinte Crassus sem ért el jelentős eredményt Spartacus ellen. A nehéz helyzetben a senatus hazarendelte Hispaniából Pompeiust, a Balkánról M. Licinius Lucullust.

Közben Spartacus elhatározta, hogy egyesíti erőit a szicíliai rabszolgatömegekkel. Szicília területén, a korábbi nagy felkelések színterén, valóban feszült volt a helyzet, különösen az előző felkelések központjaiban, ahol ekkor is nagyszámú rabszolga dolgozott, továbbá a korábbi felkelések által nem érintett északi partvidéken. A rabszolgák ugyanis értesültek itáliai sorstársaik sikereiről (Cicero, *II. in Verr.* V 14). Plutarchos (*Crass.* 10) szerint csak egy szikrára volt szükség ahhoz, hogy fellobbanjon lázadásuk tüze, C. Verres, Szicília helytartója – aki különben kapzsiságáról és példátlan visszaéléseiről vált hírhedtté – azonban erős kézzel fojtott el minden mozgolódást.

A szicíliai átkelés terve

Spartacus két ízben kísérelte meg az átkelést. Először megállapodott a környéken cirkáló kilikiai kalózzal kétezer emberének az átszállításában, azok azonban cserbenhagyták. Vagy azért, mert nem akartak vetélytársat szerezni maguknak szicíliai zsákmányolásukban, vagy pedig azért, mert Verres propraetor – aki különben is felkészült az Itália felé eső partvidék védelmére – viszonzásul szabadon engedte egyik fogságba került vezérüket. – Később a rabszolgák a maguk által összetákolott tutajokon kísérelték meg az átkelést, ami, mint korábbi példákban láttuk, magában véve nem volt kilátástalan vállalkozás. Azonban kísérletük kudarcba fulladt.

A felkelés bukása

Pedig a bruttiumi félsziget déli részére szorult felkelőket most már a kényszerűség is szorongatta. Időközben ugyanis Crassus a Tarentumi-öböl és a Tirrén-tenger között 55 km hosszúságban árkot ásatott, s erődítéseivel elvágta a rabszolgák észak felé vezető útját. Egy viharos téli éjszakán azonban Spartacusnak sikerült áttörnie az erődvonalat. Brundisium felé igyekezett, hogy onnan hajón jusson át a Balkánra. Kénytelen volt azonban visszafordulni, mert hírért vette M. Lucullus megérkezésének. Közben Pompeius is visszaindult Hispaniából. Ez nemcsak Spartacust készítette a döntő összecsapás siettetésére, hanem Crassust is. Ugyanis nem akart osztozni senkivel a győzelem kivívásának dicsőségében. Spartacus helyzetét nehezítette, hogy még Brundisium felé nyomulása során Gannicus és Castus vezetésével egy több mint 10 000 főnyi seregrész elszakadt a főerőtől, s ezeket Crassus üldözésükre eredt legiói lekaszabolták.

Ezután (Kr. e. 71-ben) került sor a döntő ütközetre Apuliában. A rabszolgasereg hősieken küzdött a most már túlerőben lévő római csapatok ellen. Spartacus személyes párviadalra akarta kényszeríteni Crassust, azonban nem sikerült átvágnia magát a vezérüket őrző római katonák gyűrűjén. Mintegy 60 000 rabszolga maradt a hadszíntéren (Liv. *per.* 97. Oros. V 24,7). A rómaiak győzelme után a rabszolgasereg maradványa szétszóródott; egy nagyobb, mintegy 6000 emberből álló csapatnak sikerült észak felé áttörnie. Ezek azonban csakhamar Pompeius Itáliába érkező hadseregével találták magukat szemben.

A megtorlás ezúttal is kegyetlen volt. Több ezer elfogott rabszolgát feszítettek keresztre. Crassus és Pompeius katonái valóságos hajtóvadászatot rendeztek a menekülők ellen. Ennek ellenére számos rabszolgának sikerült menedéket találnia Lucania erdeiben és a bruttiumi hegyek között. Kisebb-nagyobb csapatokban bujkálva rajtaütéseikkel éveken át

rettegésben tartották a környékbeli településeket. Később, Catilina felkelése idején (Kr. e. 63-ban) még szép számmal jelentkeztek közülük, készen a felkelőkhöz való csatlakozásra. Ezt követően is csak külön praetori csapatok kiküldésével sikerült felmorzsolni Spartacus utolsó életben maradt híveinek csapatát ...

A Spartacus nevéhez fűződő, nagyszabású rabszolgafelkelés hatalmas megrázkódtatást okozott a rabszolgatartáson alapuló, mindenhatónak látszó római államnak. Ebben az összefüggésben nem csak a rabszolgák pusztításai, a termelés kiesés, a munkaerő nagymérvű megsemmisülése által okozott anyagi kár a lényeges. Az is kétségtelen, hogy a rabszolgák felkelése nem jelentett Róma számára tartós veszedelmet, bár Spartacus hatalma tetőpontján, Kr. e. 72 tavaszán talán 100 000 embert is fegyverbe tudott állítani. Azonban a rabszolgák győzelmének történeti feltételei nem voltak adottak, a rabszolgatartó rend elég erős volt uralma fenntartásához. Spartacusék sikerei végső soron a római állam katonai erői időleges megosztottságának kihasználására vezethetők vissza. A második szicíliai felkelés körülményeinek tanulságaihoz hasonlóan, ezúttal is beigazolódott, hogy a rabszolgatömegek elfojtott lázongása, az állandó feszültség azokban az esetekben és azokon a helyeken találta meg a kitöréshez szükséges rést, amikor és ahol a római államhatalom, a központi elnyomó apparátus átmenetileg meggyengült, feltételezve ehhez természetesen a rabszolgák kellő számú jelenlétét.

A Spartacus-féle felkelés kibontakozása elsősorban mint a rabszolgatartó termelési mód korlátainak, egyben a hagyományos köztársasági államszervezet válságának tünete jelentős. Az eseményeknek a római állam belátóbb vezetőit meg kellett győzniük az uralkodó osztály (a szenatori és a lovagrend) erői összefogásának szükségességéről. Objektív kihatásaként pedig a rabszolgaháború az egyik legjelentősebb tényező volt a katonai diktatúra kialakulásához vezető folyamatban.

Bibliográfia

W. Drumann–P. Groebe: *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung I–VI*. Berlin, 1899–1929.

Ed. Meyer: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius*. Stuttgart–Berlin, 1922³.

G. Bloch–J. Carcopino: *La république romaine de 133 av. J. C. à la mort de César*. Paris, 1929.

R. Syme: *The Roman Revolution*. Oxford, 1956³.

A. Heuss: *Der Übergang der römischen Republik und das Problem der Revolution*. HZ 182 (1956) 1–28.

- A. E. R. Boak: *The Extraordinary Commands From 81 to 48*. AHR 24 (1918–19) 1–25.
- E. Wiehn: *Die illegalen Heereskommanden in Rom bis auf Caesar*. Diss. Marburg. Leipzig, 1926.
- A. Bernardi: *La guerra sociale e le lotte dei partiti in Roma*. Nuova Riv. Stor. 38–39 (1944–1945)
- E. Gabba: *Le origini della guerra sociale e la vita politica dopo l'89 a.C.* Athen, 32 (1954) 41–114. 203–245.
- H. D. Meyer: *Die Organisaton der Italiker im Bundenossenkrieg*. Hist. 7 (1958) 74–79.
- E. T. Salmon: *The Cause of the Social War*. Phoenix 16 (1962) 107–119.
- E. Gabba: *Mario e Silla*. In: ANRW I,1 764–805.
- Ürögdi Gy.: *Kard és törvény. Marius és Sulla kora*. Budapest, 1974.
- E. H. Erdemann: *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*. Neustadt/Aisch, 1972.
- E. Olshausen: *Mithridates VI und Rom*. In: ANRW I,1 806–815.
- J. Hatzfeld: *Les trafiquants italiens dans l'Orient Hellénique*. Paris, 1918.
- D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor I–II*. Princeton, 1950.
- Maróti E.: *Kalózkodás a római polgárháborúk korában*. (Apollo Könyvtár 1.) Budapest, 1972.
- J. Carcopino: *Sylla ou la monarchie manquée*. Paris, 1931.
- Heinlein I.: *Megjegyzések Sulla diktatúrájához a római államrend fejlődése szempontjából*. EPhK 63 (1939) 301–346.
- B. Wosnik: *Untersuchungen zur Geschichte Sullas*. Diss. Würzburg, 1963.
- R. F. Rossi: *Sulla lotta politica in Roma dopo la morte di Silla*. PP 101 (1965) 133–152.
- A. Schulten: *Sertorius*. Leipzig, 1926.
- M. Doi: *Bibliography of Spartacus' Uprising (1726–1978)*. Tokyo, 1978. Senshu Shigaku 10.
- A. В. Мишулин: *Спартак*. Москва, 1950. (= Spartacus. Abriss der Geschichte des grossen Sklavenaufstandes. Berlin, 1952.)
- Maróti E.: *De suppliciis. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggésének kérdéséhez*. AntTan 8 (1961) 161–182.
- Maróti E.: *A Spartacus-felkelés: rabszolgaháború*. Uo. 24 (1977) 18–24.
- Maróti E.: *Katonaszökevények vagy szökött rabszolgák? Spartacus serege összetételének kérdéséhez*. Uo. 25 (1978) 94–97.
- M. Stampacchia: *La tradizione della guerra di Spartaco da Sallustio a Orosio*. Pisa, 1976.
- R. Günther: *Der Aufstand des Spartacus. Die grossen sozialen Bewegungen der Sklaven und Freien am Ende der römischen Republik*. Berlin, 1979.

M. Doi: *The Present Stage of Studies on Spartacus' Uprising and Problems*. Studia in honorem M. Danov. Sofia, 1985. 116–130.
Gesztési E.: *A Spartacus-felkelés leveréséről*. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum VI. Szeged, 1987. 25–32.

2. A köztársasági államrend bukása

Források

Sulla rendszerének felszámolása szempontjából fontos a néptribunusi hatalmat helyreállító *lex Pompeia Licinia* (l. Cic. *de leg.* III 22. I *in Verr.* I 44. Ascon. p. 67. 72. Ps. Ascon. 103. 147. (Or.), Liv. *per.* XCVII. Vell. II 30. Plut. *Pomp.* 22), továbbá a *lex Aurelia iudiciaria* (l. Cic. II *in Verr.* III 223. II 174. *pro Cluent.* 130. Ascon. in Cic. *Pison.* p. 17. (C.) Ps. Ascon. p. 103. 127. (Or.) Vell. II 32).

A *tribuni aerarii* mibenlétére vonatkozóan l. Cato in Gell. IV 18. Varro, *L.L.* V 181. Cass. Dio XLIII 25.

Szicília helyzetéről és a korabeli provinciakormányzásról általában l. Cicerónak a Verres elleni perben elmondott beszédeit (*Divin. in Q. Caec., I Actio in C. Verr.*), illetve az utólag írt fiktív II. *actio* öt darabját.

A kalózok korabeli garázdálkodásaira, szervezeteik kiterjedt tevékenységére, illetve Pompeius ellenük vezetett hadjáratára vonatkozóan l. különösen Cic. *De imp. Pomp.* 31–33. 53–55. II *in Verr.* V 63–67. 86–93. 95–100. Appian. *Mithr. c.* 63. 92–96. Plut. *Pomp.* 24–29. Cass. Dio XXXVI 20–23. 37. Florus I 41. – A feliratos anyagból: IG IV 2 (Aigina), XI 105a (Theos), XII 5,653 (Syros), 860 (Tenos), ill. CIL I² 2500: *lex Gabinia Calpurnia de Delo insula*.

A második Mithridatés elleni háborúhoz l. Memnón (FGrH), nr. 26. Liv. *per.* LXXXVI. Appian. *Mithr.* 64–65. Cic. *de imp. Pomp.* 8.

A korabeli római külpolitikához érdekes adalékkal szolgál egy Kr. e. 80-ban a chiosiak ügyében hozott senatusi határozat (Syll.³ 785., vö. Appian. *Mithr.* 61), egy Kr. e. 78. évi senatus consultum a klazomenéi Asklepiadés és társai érdekében, akik a szövetséges háborúban a rómaiak oldalán harcoltak (CIL I² 588 = IG XIV 952 = Bruns nr. 41. = Riccobono nr. 35. = ILLRP 513).

A harmadik Mithridatés háborúhoz l. Sall. *Hist. fg.* III 17–42. 52–60. IV 1–19. 69 (Mithr. levele). Memnón, *fg.* 27–37. Appian. *Mithr.* 69–92. 97–111. Plut. *Luc.* 7–36. *Pomp.* 31–39. Cass. Dio XXXVI 42–54. A háborúval kapcsolatos feliratos anyagból l. CIL XIV 2218 (a mysiaiak szerepéről), OGIS 447 (miletosi dedicatio Triarius legatus tiszteletére), a *lex Antonia de Termessibus*, 72-ből: CIL I² 589 (= ILS 38 = Bruns

nr. 14. = Riccobono, nr. 11), továbbá egy senatus consultum az oroposiak érdekében: Syll.³ 474 (= IG VII 413 = Bruns 42 = Riccobono 36).

Servilius Rullus földtörvénytervezetéhez s a vele kapcsolatos vitára fő forrás Cicerónak a törvényjavaslat ellen elmondott három beszéde, *De lege agraria I–III*.

A *Catilina-féle mozgalomról* részletes, de érthetően elfogult tájékoztatást adnak Cicerónak Catilina elleni beszédei (*Orationes in Catilinam IV*). Ugyancsak tendenciózus és sok vonatkozásban pontatlan Sallustius kismonográfiája, a *Catilinae coniuratio*. – L. még Cicero, *in toga candida* (fg. Schoell), *pro Murena* 50–51.

Az ún. első triumviratus korának eseményeiről részletekbe menően tudósítanak Cicero egykorú munkái. A barátjához, T. Pomponius Atticushoz írt 16 könyvnyi leveleiből (*Epist. ad Atticum*) a II–VI. könyv a Kr. e. 59–50 közti években keletkezett darabokat öleli fel. Az öccsével, Quintusszal Kr. e. 60–54 közt folytatott levelezésének (*Ep. ad Quintum fratrem*) maradványa egy három könyvből álló gyűjtemény. Más, hozzá közel álló személyekhez, jórészt a kor jelentős szereplőihez írt ugyancsak 16 könyvben összesített (Kr. e. 62–43 közt keletkezett) leveleinek (*Epist. ad familiares*) nagy része az ötvenes évekre esik. Ugyanebben az időszakban elmondott szónoklatai közül fontosabbak: *pro Flacco* (Kr. e. 59); a száműzetésből való visszatérése („*post reditum*”) tartott négy beszéde (Kr. e. 57–56); a *de provinciis consularibus* (Kr. e. 56) és a *pro Milone* (Kr. e. 52).

A későbbi történeti áttekintésekből l. Vell. II 44–48. Appian. *b.c.* II 9 sköv. Cass. Dio XXXVII 35–58. XXXVIII 1–30. XXXIX 1–39. 44–59. Plut. *Caes.* 13–14. *Pomp.* 47–57. *Crass.* 14–15. *Cic.* 30–36. Suetonius, *Iul. Caes.* 19–28.

Caesar 59. évi földtörvényeihez l. Liv. *per.* CIII. Suet. *Iul.* 20. Cass. Dio XXXVIII 1–7. Plut. *Pomp.* 47–48. *Caes.* 14. Appian. *b.c.* II c. 10. Cicero, *ad Att.* II 6,14. 16,1. 18,2. *ad fam.* XIII 4,2.

A *lex Iulia de repetundis*hoz l. Dig. XLVIII 11. Cic. *pro Rabir. Post.* 8–9. 12. *pro Sest.* 135. *in Pison.* 37. 50. 90. *ad Att.* V 10. Suet. *Iul.* 42–43.

Caesar galliai hadjáratának alapvető s lényegében egyetlen számottevő forrása a hadvezér saját beszámolója (*Commentarii belli Gallici*) a Kr. e. 58–52. évről hét könyvben, valamint a legatusa, A. Hirtius által írt 8. könyv (Kr. e. 51–50). L. még Plut. *Caes.* 18–27. A későbbi szerzők lényegében Caesar munkáját kivonatolták.

Clodius néptribunus Kr. e. 58. évi törvényeihez l. Cicero, *pro Sest.* 34. 55. *in Pison.* 9. Ascon. p. 9. Vell. II 45. L. még Rotondi, i.m. 393–398.

Crassusnak a parthusok elleni hadjáratát Plutarchos (*Crass.* 17–31) Livius és egy görög szemtanú beszámolója alapján ismerteti. L. még Cass. Dio XL 12–30.

Caesarnak Pompeius elleni polgárháborújára vonatkozóan az alapvető forrás a maga 3 könyvből álló beszámolója (*Comment. belli civili*), amely a Kr. e. 49–48. évek eseményeit ismerteti erősen apologetikus előadásban. A pompeianusok elleni további hadjáratokról a *Corpus Caesarianum* három kisebb darabja számol be eléggé különböző színvonalon. Szerzőik a dictator környezetéhez tartozó, ismeretlen kilétű személyek, az események szemtanúi. A *Bellum Alexandrinum* felöleli a Kr. e. 57. év eseményeit, szerzőjének több kutató Hirtiust tartja. A *Bellum Africum* előadása színvonalas, a *Bellum Hispaniense* eléggé lapidáris.

A polgárháború és Caesar dictatúrája éveinek eseményeit néha szinte napról napra követhetjük Cicero levelezése alapján. A Kr. e. 49. évből származik az Atticushoz írt levelek VII–X. könyve, a 48–44 III 15. közti időből a XI–XIII. könyv. Hasonlóan gazdag az 'ad familiares' címzettjeihez szóló anyag. Szónoklat viszont, jellemző módon összesen három akad ezekből az évekből; ezek Caesar bukott ellenfelei érdekében születtek: *pro Marcello* (46), *pro Q. Ligario* (46) és *pro rege Deiotaro* (45).

A korabeli röpirat-irodalom érdekes terméke az a két levél (*Epistulae ad Caesarem senem I–II*), amely a diktátort különféle üdvös társadalmi intézkedések megtételére biztatják. A két irat Sallustius neve alatt maradt fenn: szerzőségük máig vitatott – tartalmuk korhűsége vitathatatlan.

A császárkori feldolgozásokból l. Appian. *b.c.* II c. 31–117. Cass. Dio XLI–XLIV. Plut. *Caes.* 29–66. *Pomp.* 58–80. *Cic.* 37–40. *Ant.* 5–13. Suet. *Iul.* 29–44. M. Annaeus Lucanus (Kr. u. 39–65) *Pharsalia* című epikus költeményében dolgozta fel a Caesar és Pompeius közötti polgárháborút. A retorikus pátozzsal, erősen aktualizáló hangvétellel készülő mű a szerző halála miatt a 10. könyvvel megszakadt.

Számos terjedelmesebb bel- és külpolitikai vonatkozású felirat is rendelkezésre áll ezekből az évekből. Így *Caesar társadalompolitikájával* függ össze két töredék a transpadanusok polgárjogáról, más néven *lex Rubria*, Kr. e. 49-ből (CIL I² 592. 600. = Bruns, nr. 16. = Riccobono, nr. 19; a *lex Iulia municipalis* vagy *lex tabulae Heracleensis*, 45-ből (CIL I² 593 = ILS 6085 = Bruns, nr. 18. = Riccobono, nr. 13); a *lex coloniae Iuliae Genetivae seu Ursonensis* 45- vagy 44-ből (CIL I² 594 = ILS 6087 = Bruns, nr. 28. = Riccobono, nr. 21).– Caesar törvényeihez általában l. Rotondi, i.m. 415–425. 493–494.

a) A római állam helyzete a Spartacus-felkelés utáni időszakban

Sulla rendszerének felszámolása

Crassus a rabszolgák felett aratott győzelme jutalmaként ovatiót tarthattott, azaz a diadalmenethez hasonló, csak annál kevésbé ünnepélyes győzelmi felvonulást. Pompeius, hispaniai sikereiért triumphusra tartott igényt, veteránjai számára földosztást követelt. Mindketten el akarták nyerni a következő évre a consulságot. A senatus konzervatív többsége a két tekintélyes hadvezér további emelkedésében a maga befolyásának a gyengülését látta, és ezért mereven szembehelyezkedett ezekkel a kívánságokkal.

Az egymásra már ifjúkoruk óta féltékeny politikusok erre megállapodtak abban, hogy kölcsönösen támogatják egymást, egyúttal kapcsolatot teremtettek a popularesszel és a lovagokkal. Ily módon sikerült is megvalósítaniuk kívánságaikat, s consulságuk alatt viszonzásul több olyan intézkedést hoztak, amely Sulla törvényeinek eltörlésével a senatus hegemoniájának a megrendítésére irányult. Legelőször is teljes egészében visszaállították a néptribunusok hatalmát (*lex Pompeia Licinia*). Ezzel ismét helyreállt a népgyűlések jelentősége, és a senatus kezéből kicsúszott a politikai kezdeményezés egy fontos eszköze. Ennek a törvénynek a jelentősége néhány év alatt megmutatkozott. Majd L. Aurelius Cotta praetor javaslatára az állandó bizottságok tagságát egyenlő arányban megosztották a senatorok, lovagok és az ún. *tribuni aerarii* (a lovagok után következő vagyoni censusszal rendelkező polgárok) között (*lex Aurelia*). A Sulla óta senatorokból álló bíróságok megvesztegethetősége indokoltá tette ezt a változást. Különösen felfokozta a várakozást a törvényjavaslat iránt C. Verres volt propriaetornak küszöbön álló zsarolási pere. Verres, fentebb említett s más tagadhatatlan helytartói érdemei mellett Szicília területén három év alatt (Kr. e. 73–71) az általános római helytartói gyakorlathoz képest is páratlan mérvű visszaéléseket követett el. Önkényes bírói ítéletekkel, fondorlatos módszerek és nyílt erőszak alkalmazásával mintegy 40 millió sestertiusra tehető értéket (pénzt, terményt, műkincseket) harácsolt össze (vö. RTCh 54). Verres védelmét az egyik legtekintélyesebb senator, a kor ünnepelt szónoka, Q. Hortensius Hortalus, a következő évre kijelölt consul (*consul designatus*) látta el. A fiatal M. Tullius Cicero, aki már korábban felhívta magára a figyelmet Sulla néhány befolyásos hívével szembeni fellépésével, ügyesen kihasználta a közhangulatot, s megsemmisítő vádanyag felsorakoztatásával száműzetésbe kényszerítette a vádlottat.

A kalózok tengeri uralmának letörése

A lovagrendi üzletembereknek a legérzékenyebb veszteséget, a Kis-Ázsia területén dúló háború mellett, a kalózok tengeri uralma, szinte az egész Földközi-tengerre kiterjedő garázdálkodása okozta. A Kr. e. 70-es évek folyamán a tengeri rablók a Földközi-tenger keleti felében szinte lehetlenné tették a hajózást, a kereskedelmi forgalmat, s nemcsak a szíriai, kis-ázsiai és görög tengerpart vidékének és a szigetvilágnak lakóit tartották állandó rettegésben, hanem betörték Szicília és Itália területére is, raboltak-zsákmányoltak, sőt még az ostiai kikötőben állomásozó római flottát is megtámadták (vö. RÓR 28–29). A keleti gabonaszállítmányok megritkulása miatt nyugtalanság lett úrrá az ellátásáért aggódó római plebs körében. A Spartacus-felkelés idején fellépő gazdasági nehézségek csak fokozták ezt a hangulatot. Rómát ebben az időben elsősorban a Verres által Szicília területén összeharácsolt gabonával látták el. Jellemző a helyzetre, hogy a proscriptiók alatt és a későbbi spekulációi révén példátlanul meggazdagodott Crassus azzal fokozta leginkább népszerűségét, hogy 10 ezer asztalnál vendégelte meg Róma lakosságát, s három hónapra elegendő gabonát osztott ki a város szegényei között.

M. Antonius hadjárata (Kr. e. 102) óta Róma ismételten kénytelen volt fellépni a kalózok ellen. P. Servilius Vatia hadjárata (Kr. e. 78–75 között) jelentős területeket szerzett Rómának Kis-Ázsia déli partján, a kilikiai kalózok tengeri uralmát azonban szárazföldi támaszpontjaik elfoglalása után sem tudta letörni. Sőt tevékenységük középpontját nyugatabbra, Kréta szigetére tették át. Itt mértek Kr. e. 71-ben döntő vereséget a fiatalabb M. Antoniusra, akit Rómában megbélyegzésül láttak el a Creticus melléknévvvel. A szégyenletes helyzetben a senatus (Kr. e. 69-ben) Q. Caecilius Metellust bízta meg a krétai kalóztámaszpont felszámolásával; azonban az általános helyzetben Metellus helyi sikerei ellenére sem állt be változás.

A kalózok tengeri uralmának megtörése, a tengeri kereskedelem biztonságának, a Földközi-tenger partvidéke nyugalomának helyreállítása méltó feladatnak ígérkezett Pompeius számára, hogy hadvezéri becsvágyát kielégítse. A kereskedelmi veszteségei miatt elégedetlen lovagrend, a kenyeréért aggódó plebs és Pompeius befolyásának hatására Kr. e. 67-ben napirendre került Aulus Gabinius néptribunus javaslata, melynek alapján Pompeiust rendkívüli hatáskörrel ruházták fel a kalózok elleni hadjárat vezetésére. A senatus konzervatív exponensei, Hortensius, C. Calpurnius Piso s különösen Q. Lutatius Catulus a legvégsőig elmentek a törvényjavaslat megghiúsítása érdekében, de hiába. Pompeius az egész Földközi-tengerre és a partok mentén kb. 75 kilométeres sávra kiterjedő teljhatalmat kapott; 500 hajóból álló flotta, jelentős szárazföldi

haderő és 6000 talentumnyi pénzösszeg állt rendelkezésére, továbbá a szövetséges államok és városok támogatása.

Pompeius hadjárata a kalózok ellen meglepően gyors sikerrel járt. A tengert körzetekre osztották, az egyes körzetekben Pompeiusnak alárendelt parancsnokok működtek meghatározott számú hajóval. A Földközi-tenger nyugati medencéjét kb. 40 nap leforgása alatt megtisztították a kalózoktól, s további két hónap alatt megsemmisítették, illetőleg megadásra kényszerítették a keleti vizeken tevékenykedő kalózszervezeteket is. A hadjárat során mintegy 10 000 kalóz vesztette életét, s kereken 20 000 került fogságba.

A hadjárat befejezése után Pompeius győzelmes flottája Kis-Ázsia déli partjainál állomásozott, amikor Rómában C. Manilius néptribunus (66 elején) jól időzített – s a körülményekből következtethetően előzetes megállapodáson alapuló – javaslatot nyújtott be arra vonatkozóan, hogy a Mithridatés ellen folyó háború vezetését bízzák Pompeiusra (*lex Manilia*). A javaslat mellett fellépett Cicero, a lovagrend szószólója és a fiatal C. Iulius Caesar, a római plebs újdonsült kedvence és reménysége is.

A keleti helyzet

Ugyanez idő tájt a keleti hadszíntér eseményei igen különös fordulatot vettek. A második mithridatési háború néven számon tartott incidens egy kapzsi római helytartó, L. Licinius Murena önkényes támadásából eredő összeütközés volt csupán a Dardanosnál kiegyező két fél között (83–82). A pontosi király számára a jövőre nézve mindenesetre intő jelül szolgálhatott, annál is inkább, mivel Sulla a hivatalos felhatalmazás nélkül megkötött szóbeli megállapodásukat utólag sem terjesztette jóváhagyásra a senatus elé. Mithridatés a Kr. e. 70-es évek közepére megerősítette hatalmát a Fekete-tenger keleti partvidékén, római emigránsok közreműködésével átszervezte hadseregét, erős hajóhadat épített, szövetkezett a kalózokkal, kapcsolatot teremtett Sertoriusszal, leányát hozzáadta Tigranéshez, s így megszilárdította korábbi szövetségét az arméniai uralkodóval, aki szíriai és a Parthus-birodalom rovására elért hódításai révén a Közel-Kelet vezető hatalmává tette országát.

Mikor Kr. e. 74-ben meghalt IV. Nikomédés Philopatór, Bithynia királya, s országát Rómára hagyta, Mithridatés, aki az adott helyzetben elég erősnek érezte magát, hogy ismét szembeszálljon a rómaiakkal, Nikomédés fiának pártfogójaként lépett fel, s hadat üzent Rómának.

A harmadik Mithridatés elleni háború

A senatus a harmadik Mithridatés elleni háború (74–64) vezetésével a 74. év consulait, L. Licinius Lucullust és M. Aurelius Cottát bízta meg. Mithridatés rajtaütésszerű támadásának kezdeti sikerei után Lucullus,

Sulla egykori quaestora, a keleti helyzetet jól ismerő, kiváló, energikus hadvezér vette át a kezdeményezést. Kyzikos alól Mithridatés csak egy kalózhajón tudott elmenekülni. Lucullus seregei csakhamar visszafoglalták a korábbi római birtokokat, elfoglalták Bithyniát és a Fekete-tenger déli partján fekvő, szívósan védekező, jelentősebb pontosi városokat (Amisos, Hérakleia, Sinopé, Amaseia stb.), s Pontos jelentős részét. Mithridatés vejéhez menekült Arméniába. Mikor Tigranés Lucullus követelésére nem volt hajlandó kiszolgáltatni apósát, a római hadvezér merész lépésre szánta el magát, betört Arméniába, s Kr. e. 69 őszén Arsaniánál – a Van-tótól északkeletre – szétverte Tigranés (számban legalább négyszeres túlerőben lévő) seregét, majd elfoglalta a nemrég épített új fővárost, Tigranokertát.

Lucullus, e hallatlan katonai sikerei ellenére sem Rómában, sem hadserege körében nem volt népszerű. Okulva a korábbi tapasztalatokon, valamint azért, hogy hadműveletei tartamára biztosítsa a mögöttes területek lakosságának kedvező hangulatát, gátat vetett a római adószedők és uzorások féktelen kapzsiságának. Ezért a lovagok gyűlölték, s ellene hangolták a római közvéleményt. Lucullus Sullával és más korabeli hadvezérekkel ellentétben kemény fegyelmet tartott a seregében. A végső győzelem kivívását eléhelyezte a könnyű zsákmányszerzésnek; nem tűrte el katonáitól a polgári lakosság rovására elkövetett önkényeskedést sem. A hadsereg emiatti elégedetlenségét Rómából kiküldött ügynökök láztatása még csak fokozta. Így került sor arra, hogy mikor Lucullus tovább akarta folytatni előrenyomulását Artaxata, a régi királyi székhely felé, a katonaság megtagadta az engedelmisséget, s visszavonulásra kényszerítette, majd magára hagyta hadvezérét. A fáradhatatlan Mithridatés felhasználta a kedvező fordulatot, s visszatért Pontosba.

Lucullus a század első harmadának Sulla, Sertorius és Pompeius mellett legnagyobb hadvezéri tehetsége volt, s becsületes, belátó politikus. Bukása jellemző tünete a korabeli Róma egészségtelen, intrikákkal átszótt politikai életének. Nem volt hozzá méltányos az utókor sem. Rómába visszatérve sértődötten és kiábrándultan hamarosan visszavonult a közéleti tevékenységtől, s öreg korában birtokain fényűző életmódot folytatott. Így aztán manapság általában mint az ingyencség megtestesítőjét szokták számon tartani, s legtöbbször megfedkeznek érdemeiről.

Pompeius hatalmas, mintegy 60 000 főnyi seregével Lucullus korábbi győzelmei után ismét gyors, könnyű és mutatós sikereket ért el. A parthusokkal kötött megállapodása révén semlegesítette Arménia katonai erőit. Majd benyomult Pontosba, s a nyílt összecsapást kerülő Mithridatés visszavonuló csapatait az Euphratesnél utolérte és szétverte (Kr. e. 66). Mithridatés, akit veje ezúttal már nem mert befogadni, a

kolchisi Dioskuriasba, majd bosporosi birtokaira menekült. Pompeius Transkaukáziaiba üldözte, a bennszülött hegyi törzsek állandó rajtaütései azonban visszafordulásra kényszerítették (Kr. e. 65).

Tigranés meghódolt Pompeiusnak, aki visszaadta neki királyságát, sőt a római nép barátjának is elismerte. Arménia azonban ezúttal már nem nyerte vissza korábbi jelentőségét. Pontos egy részét Pompeius Bithyniához csatolta, az egész területet pedig *Bithynia és Pontus* néven római tartománnyá nyilvánította. Kr. e. 64-ben bevonult Syriába, s arra hivatkozva, hogy Tigranés korábbi hódításai, miután megadta magát, a győztes Rómát illetik: a Seleukidák egykori birodalmának megmaradt területét *Syria* néven római provinciává alakította át. A tartomány területéhez csatolta Júdeát is (Kr. e. 63), miután beavatkozott a Hasmoneus fivérek, II. Hyrkanos és Aristobulos trónviszályába, s a farizeusok által támogatott Hyrkanost nevezte ki főpappá és ethnarchosszá.

Eközben értesült Mithridatés haláláról. A törhetetlen energiájú öreg király, amikor lélegzethez jutott, szövetséget kötött a Fekete-tengertől északra élő szkíta törzsek uralkodójával, s egy újabb vakmerő haditervet dolgozott ki: Pompeius seregének távollétében szárazföldi úton, észak felől kívánt Itáliára törni. Közben azonban felkelés tört ki a római blokád miatt elégedetlen kereskedővárosokban (Phanagoreia, Chersonesos, Theodosia stb.); nyugtalankodott a hadsereg is. Egyidejűleg Mithridatés fia, Pharnakés is fellépett atyja ellen. A magára maradt öreg király pantikapaioni palotájában öngyilkossággal előzte meg az elfogatást. Pharnakés feltétel nélküli megadást ajánlott fel Pompeiusnak, aki elismerte őt Róma szövetségésének és barátjának, s meghagyta neki apja bosporosi birtokait.

Pompeius keleti hadjárata eredményeképpen Róma hatalmas területet szerzett; ezekből több új tartományt szerveztek, egy sor új várost alapítottak, s a kisebb keleti uralkodók országaiból a csatlósállamok egész rendszerét alakították ki. Óriási hadizsákmány került Rómába, s a keleti tartományok ezt követően évente átlagban összesen 250 millió sestertius bevételt biztosítottak a római államháztartásnak. A sikerek árnyoldala volt, hogy Pompeius különböző intézkedései előmozdították a Parthus-birodalom megerősödését, s szinte provokálták terjeszkedését. Ennek a meggondolatlanságnak végzetes következményei csakhamar megmutatkoztak.

Iulius Caesar fellépése

Közben Rómában ismét kiéleződött a politikai helyzet, megélénkült a populares tevékenysége. Egyre jelentősebb közéleti befolyásra tett szert Crassus, elsősorban roppant vagyona és szónoki tevékenysége révén;

különösen attól kezdve, hogy az egyre népszerűbb Caesar révén közelebbi kapcsolatba került a néppárttal. C. Iulius Caesar, bár a Iuliosok patrícusi nemzetségéből származott, Mariushoz fűződő rokon kapcsolatai (nénje Marius felesége volt) és céltudatos politikai megnyilatkozásai révén a római plebsnek valóságos bálványa lett. Még egészen fiatalon feleségül vette Cinna leányát, s a diktátor Sulla kifejezett kívánságára sem vált el tőle, inkább eltávozott Rómából, s csak Sulla halála után tért ismét vissza. Ezután perbe fogta Sullának több befolyásos hívét. A plebs elismerésül különböző papi tisztségekkel tüntette ki; gyorsan emelkedett a hivatali ranglétrán is. Nagynénje és első felesége temetésén mondott beszédében nyilvánosan magasztalta Mariust és Cinnát, a temetési menetben első ízben láthatta a római utca népe a populares két egykori vezéralakjának képmását. Aedilis korában, Kr. e. 65-ben pedig újra felállíttatta a Capitoliumon Marius szobrát s győzelmi emlékműveit. A korábban lezajlott Lepidus-felkeléstől szerencsés megfontolásból távoltartotta magát.

Crassusszal együtt szerepe volt *Servilius Rullus* néptribunus Kr. e. 64-ben előterjesztett *földtörvénytervezetének* előkészítésében. Ez a körütekintő javaslat Itália területén kívánt új coloniákat alapítani, egyrészt az *ager publicus* még felosztatlan részéből, másrészt a tartományi földek eladásából származó pénzen, a tulajdonosok beleegyezésével és kártalanításával vásárolt területeken. A reform végrehajtására rendkívüli teljhatalommal kívántak megbízni egy tíztagú testületet; ebben jelentős szerep jutott volna Crassusnak és Caesarnak is. A javaslat a városi lumpenproletár-elemek érdektelensége és Cicerónak, a Kr. e. 63. év egyik consulának ügyes és szívós ellenagitációja révén megghiúsult.

A Catilina-féle összeesküvés

Crassus és Caesar kétségtelenül összeköttetésben állott Catilinával is, aki titkos összeesküvés révén, erőszakos eszközökkel kívánta megkaparintani az állam vezetését. Crassusék a szervezkedés anyagi támogatása fejében a maguk politikai céljaira eszközként fel akarták használni a senatusszal szemben Catilina mozgalmát, radikális célkitűzéseivel azonban aligha értettek egyet. Ezért mindvégig óvatosan háttérben maradtak, nem is sikerült rájuk bizonyítani az összeesküvésben való részvételt. A tartózkodó állásfoglalás annál is indokoltabb volt, mert nem hagyhatták számításon kívül a távol levő Pompeiust; különösen azután, hogy Crassusnak az Egyiptom elleni hadjáratra vonatkozó terve megghiúsult.

L. Sergius Catilina elszegényedett patrícusnemzetség sarja volt. A Sulla-féle proscriptiókban való tevékeny részvétel árán sem sikerült tartósan rendeznie zilált anyagi helyzetét. Mikor Kr. e. 66-ban visszatért

Africa tartományból, ahol előzőleg *propraetor* volt, pályázni akart a *consul*ságra. Ekkor azonban zsarolás címén vád alá helyezték, s bár később felmentették, két éven át elesett attól a lehetőségtől, hogy részt vegyen a választási küzdelemben. Ekkor kezdett először szervezkedni, mindenekelőtt a *coloniák* és *municipiumok* elszegényedett arisztokrata ifjúsága körében. Kr. e. 64-ben ismét kísérletet tett a *consul*ság elnyerésére; titkos szervezkedése azonban kiszivárgott, s a *senátorok* nagyrésze, akik a *plebs* körében hangoztatott jelszavai alapján nem sok jót vártak tőle, inkább Cicerót támogatták, aki nemcsak korábbi ellenzéki megnyilvánulásaival hagyott fel, hanem – fenntartva *lovagrendi* kapcsolatait – egyre inkább közeledett a *senatus konzervatív szárnya* felé.

Catilina újabb kudarc után se mondott le terveinek megvalósításáról, s folytatta agitációját, szervezkedését. A római szegény nép védelmezőjeként lépett fel, fő politikai jelszavává az adósságok eltörlését tette. Fellépése nemcsak a római lakosság alsóbb rétegei körében s az elszegényedett arisztokraták között talált visszhangra, hanem rokonszenveztek vele a *municipiumokban*, Sulla veterántepein, s még a *senatusban* is voltak hívei, támogatói.

Catilina alakját, tevékenységét, a mozgalom programját és társadalmi bázisát illetően igen hézagosak, megbízhatatlanok és ellentmondóak az értesüléseink. Cicero Catilina elleni beszédeiben s későbbi nyilatkozataiban ellenfelének befeketítésére, a maga intézkedéseinek igazolására helyezi a súlyt. Sallustius monográfiája a Catilina-összeesküvésről főleg Caesar tisztázására törekszik.

Az összeesküvést elsősorban mint az átmeneti időszak szimptomáját értékelhetjük, amely egyaránt jellemzi a *senatusnak* a vezető szerepre való egyre fokozódó alkalmatlanságát, s a római demokratikus mozgalom hanyatlását.

A szervezkedést Cicero *consul*, a *senatustól* kapott rendkívüli felhatalmazás (*senatus consultum ultimum*) alapján felgöngyölítette, az összeesküvés Rómában elfogott vezetőit (P. Cornelius Lentulust, a Kr. e. 71. év *consul*át, P. Gabinius Capito *senator*t és három *lovagot*) kivégezték. A *catilinariusok* C. Manlius *centurio* által Etruriában szervezett seregét C. Antonius *consul legioi* Pistoria mellett szétverték. A csatában Catilina is elesett (vö. RTCh 57).

Cicero azzal a váddal, hogy az összeesküvők fel akarták gyújtani a várost, átmenetileg maga mellé állította a közhangulatot, sőt a *senatus* még a haza atyja (*pater patriae*) címmel is kitüntette. A hangulat azonban hamarosan megváltozott. Q. Metellus Nepos *néptribunus* már *consul*sága végén fellépett Cicero ellen, később pedig száműzetésbe küldték a kivégzések ürügyén. A római *plebs* pedig – a Gracchusokhoz hasonlóan – kultikus külsőségek között ápolta sokáig Catilina emlékét ...

b) Az ún. első triumviratus kora

A triumviratus megalakulásának előzményei

Ezek után tért haza Pompeius Kr. e. 62 decemberében. Általános meglepetésre Brundisiumban – partraszállása után – önként elbocsátotta seregét. Pompeius arra számított, hogy keleti sikereinek hatására a senatus készségesen teljesíteni, támogatni fogja kívánságait: diadalmenetet, keleti intézkedéseinek jóváhagyását, veteránjainak földdel való ellátását. A felbátorodott konzervatívok, mindenekelőtt Lucullus és Metellus Creticus hívei mereven szembeszegültek kívánságaival, s azt is megakadályozták, hogy a consulságra pályázzék. Diadalmenetét is csak közel egy évi huzavona után tarthatta meg Kr. e. 61. szeptember 28–29-én, impozáns külsőségek között (RTCh 56).

Caesar, akit még Kr. e. 63-ban megválasztottak pontifex maximusnak és praetornak, ekkor Hispania Ulteriort kormányozta mint propriaetor. Itt egy év alatt jelentős katonai sikereket aratott, rendezte a tartomány gazdasági életét; egyúttal a maga anyagi helyzetét is, amit népszerűségére, előmenetelére fordított korábbi költekezése alaposan megrendített. Kr. e. 60 nyarán hazatért, s mikor látta a csalódott Pompeius politikai elszigeteltségét, nagyszabású érdekszövetséget hozott létre. Kibékítette egymással a közös consulságuk óta ismét haragos viszonyban lévő Pompeiust és Crassust, s titokban megállapodtak abban, hogy ezután kölcsönösen összehangolják politikai tevékenységüket, és minden jelentős kérdésben egymás érdekeinek szem előtt tartásával járnak el. Caesar magára vállalta, hogy a következő (Kr. e. 59) évben mint consul megvalósítja Pompeius követeléseit. A három befolyásos politikus titkos megállapodását – a későbbi hivatalos triumvir testület analógiájára – szokás *első triumviratus*nak nevezni (vö. RTCh 58). A szövetséget utóbb házassági kapcsolattal is megerősítették: Pompeius feleségül vette Caesar leányát, Iuliát, Caesar pedig Calpurniát, L. Calpurnius Piso Caesonius senatornak, Pompeius egyik tekintélyes hívének leányát.

Caesar consulsága

Caesar mindjárt consulsága kezdetén – Rullus korábbi tervezetének mintájára – két földtörvényjavaslatot nyújtott be (vö. RTCh 59). Ezek alapján mintegy 20 000 embert – elsősorban Pompeius veteránjait és a legalább háromgyermekes családokat – kellett ellátni a dél-itáliai és campaniai közföldekből. Caesar viharos senatusi ülés után terjesztette tervezetét a népgyűlés elé, ahol M. Calpurnius Bibulus, a másik consul és az ultrakonzervatív M. Porcius Cato, valamint több néptribunus kísérelt meg ellenállást. A tervezet mellett fellépett Crassus és Pompeius

is; felvonultak, ruháik alá rejtett fegyverrel, Pompeius veteránjai is. Caesar heveskedő consultársát és Catót eltávolította a helyszínről, a néptribunusok tiltakozását pedig egyszerűen nem vette figyelembe. Az összegyűlt tömeg egyhangú lelkesedéssel emelte törvényerőre a consul előterjesztését. A törvény végrehajtására kijelölt szenatori bizottság húsz tagját Caesar száműzetés terhe mellett kötelezte a törvény betartására vonatkozó eskü letételére.

A megfélemlített Bibulus consul az év hátralevő részében már meg sem jelent többé a nyilvánosság előtt, így gyakorlatilag Caesar egymaga irányította az állam ügyeit. A római humor ezért az évet Caius és Caesar consul évének nevezte.

Caesar így aztán gyors egymásutánban valósította meg elképzeléseit, amelyek céltudatosan és szisztematikusan a senatus háttérbeszorítására, maga és szövetségesei érdekeinek biztosítására irányultak. Megerősítették Pompeius keleti intézkedéseit (*lex Iulia de actis Pompei*). Crassus lovagrendi barátainak érdekében leszállították az asiai adók bérletösszegeit (*lex Iulia de publicanis*). Szabályozták a helytartók hatáskörét, megszigorították a zsarolási ügyek elbírálását (*lex Iulia de repetundis*). Megszervezték a közvélemény tájékoztatását a fontosabb politikai kérdésekről („*acta diurna*”) stb. Végül P. Vatinius néptribunus törvényjavaslata alapján Caesar Gallia Cisalpinát s Illyriát kapta meg proconsuli tartományul kereken öt évi időre, rendkívül széles körű teljhatalommal (*lex Vatinia de provincia Caesaris*). Pompeius javaslatára a senatus Caesarra ruházta még az időközben hirtelen elhunyt Metellus Celer tartományát, Gallia Narbonensist is. Caesar rendkívüli megbízatása lejártát Kr. e. 54. február 28-ban jelölték meg: tekintve, hogy utódja nem kezdhette meg ténykedését Kr. e. 53. január 1. előtt, a megbízatás gyakorlatilag öt évre szólt. A két tartományra szóló proconsuli megbízatás rendkívüli időbeli terjedelme eleve egy Gallia, esetleg Dacia ellen tervezett hadjáratra enged következtetni (F. Altheim).

Clodius néptribunussága

A Kr. e. 58. évre a triumvirek híveit, L. Calpurnius Piso Caesoniust és Aulus Gabiniust választották meg consulnak. A néptribunusok közé került az eredetileg patriciusi származású P. Clodius is, aki Caesarnak mint pontifex maximusnak a támogatásával lépett át a plebeiusok sorai-ba. Clodius korábban rajtacsípték, hogy a Bona Dea ünnepségei alatt női ruhába öltözve belopózott Caesar házába, hogy Pompeiával, Caesar akkori, második feleségével találkozzék. A súlyos következményektől a fiatal Clodius csak Caesar elnéző magatartása révén menekült meg. Most aztán elérkezett az alkalom, hogy lerója háláját jótevőjével szemben.

Clodius nyomban az év kezdetén négy olyan törvényjavaslatot szavaztatott meg a népgyűlésen, amelyek a plebs érdekeit szolgálták, s a senatus ellen irányultak. 1. Eltörölte a térítést a szegény sorsú plebeiusoknak havonta osztott gabonáért. 2. Megtiltotta, hogy népgyűlés alkalmával megfigyeljék az ún. égi jeleket. Ezzel azt kívánta meggátolni, hogy különféle kedvezőtlen „előjelek” ürügyén meghiúsítsák a senatusnak nem tetsző törvényjavaslatok tárgyalását. 3. Visszaállította a Catilina idején betiltott collegiumokat, a római plebs szakmánkénti tömörüléseit, amelyek a politikai szervezkedésnek is fórumai voltak, s ahol a városi rab-szolgák is szerephez jutottak. Végül, 4. korlátozta a censoroknak azt a jogát, hogy a senatori névjegyzékből valakit törölhessenek. Ezt a módszert ugyanis az előző időszakban nemegyszer alkalmazták a populares-szel együttműködő senatorokkal szemben.

Ezután Caesar, intézkedéseinek biztosítása érdekében, eltávolította Rómából Catót és Cicerót. Catót megbízták azzal, hogy a Ptolemaios Aulétész egyiptomi királlyal történt megállapodás értelmében vegye át Cyprus szigetét, amelyet királya, II. Alexandros végrendeletében Rómára hagyott. Cicerót Caesar a maga oldalára akarta állítani; sikertelen kísérlete után kiszolgáltatta őt Clodiusnak, aki már régen várt a leszámolásra, ugyanis korábbi botránya idején Cicero az ő példás megbüntetését követelte. Clodius most törvényt hozott, amely száműzetéssel sújtott mindenkit, aki a néphez való fellebbezés (*provocatio*) jogának áthágásával római polgárt halálra ítélt, vagy a múltban halálra ítélt. Cicero kétségbeesetten keresett védelmet a senatusban, Pompeiusnál. Mikor látta, hogy hiába, még a törvény életbelépése előtt önként eltávozott Rómából. Ezután, most már név szerint ellene hozott határozattal lerombolták a Palatinuson levő házat, helyét a Libertas (Szabadság) istennőnek építendő szentély számára foglalták le, vagyonát elkobozták. Cato és Cicero után most már Caesar is eltávozott Itáliából.

A Galliában kialakult helyzet gyors beavatkozást igényelt a római érdekek védelmében.

Gallia Caesar hadjárata előtt

Az ókori Gallia Transalpina a mai Franciaország, Belgium területét, valamint Hollandia és Svájc egy részét foglalta magában. A területet a rómaiak a romanizált déli tengerparttal (Gallia Togata) szemben Gallia Comatának (= üstökös, borzas Gallia) nevezték. Területén az ősközöségi rendtől kezdve a fejlett városi településekig a legkülönbözőbb fejlődési fokon álló kelta néptörzsek éltek. A déli részen a Pireneusok és a Garonne (Garumna) folyó közt az ibérekkel és ligurokkal keveredett aquitánok laktak. A terület északi részét a germánokkal keveredett

harcias belgák foglalták el. A közbülső terjedelmes vidékeken éltek a tulajdonképpeni gallok, az arvernusok, aeduusok, sequanusok, senonok, lingonok, aremoricusok stb.

Ezek a törzsek a belső társadalmi forrongás és a földekért, legelőkért egymás ellen vívott állandó harc állapotában éltek. A fő társadalmi tényezők voltak: a nemzeti arisztokrácia (Caesar lovagoknak nevezi őket); a roppant befolyásos papság, az ún. druidák; végül a városokban tömörülő köznép. A földeken élő szabad lakosság teljes függésben volt az arisztokráciától. Közép-Gallia vezető szerepéért akkortájt a Rómával szövetséges aeduusok (akiknél a druidák és a városi lakosság koalíciója kerekedett felül), illetőleg az egymással szövetkezett arvernusok és sequanusok küzdöttek. Utóbbiak a germán suevektől kértek segítséget. Ezek királya, Ariovistus Kr. e. 70 körül át is kelt a Rajnán (Rhenus), ismételten megverte az aeduusokat, akik Divitiacus vezetésével Rómához fordultak segítségért (Kr. e. 61-ben). A suevek erre beszüntették hadműveleteiket az aeduusok ellen, de a megszállt sequanus területeket nem ürítették ki. Ugyanakkor a germánok által szorongatott helvetiusok a Jura hegység keleti lejtői felől a Rhodanus (Rhône) völgyén a római tartomány felé nyomultak előre.

A római kereskedők jó fél évszázada élénk üzleti kapcsolatot alakítottak ki Gallia belső területeivel. Ezen az érdeken túlmenően az Itáliával szomszédos hadszíntér Caesar számára kedvező lehetőséget kínált ahhoz, hogy hadvezéri babérokra, zsákmányra tegyen szert, s erős, személyéhez ragaszkodó hadsereget kovácsoljon össze. A határok kiterjesztésével azonban egyúttal szolgálatokat tett a római államnak is; sőt azzal, hogy gátat vetett a kelta területet fenyegető germán invázióknak, előmozdította Galliának a háború átmeneti pusztításait követő gyors gazdasági és kulturális felemelkedését.

A galliai hadjárat első évei

Caesar Kr. e. 58 márciusában érkezett meg a tartományába. Megszervezte a határok védelmét. Mikor a helvetiusok a szövetséges aeduusok területén át megkísérelték az áttörést, Caesar benyomult a gall területre, Bibracte (Autun) mellett vereséget mért a betörő helvetiusokra, s kényszerítette őket, hogy térjenek vissza lakóhelyükre (l. HÓK 583–591). Ezzel helyreállította a római tartomány és a germán területek közötti védősávot. Majd ugyancsak az aeduusok védelmezésének az ürügyén megtámadta a sueveket, s a mai Strasbourg környékén döntően megverte Ariovistus germánjait s Rajnán túli visszavonulásra kényszerítette a sereg maradványait. A hadjárat téli szünete alatt értesült az észak-galliai törzsek szervezkedéséről. Erre négy legióból álló sereget a régóta pártfo-

gása alatt álló Gallia Cisalpina készséges lakóiból két további legióval egészítette ki.

Kr. e. 57-ben Caesar több csatában felmorzsolta a többszörös számbeli túlsúlyban levő belga törzsek ellenállását. Majd a következő évben a Liger (Loire) torkolatánál tengeri ütközetben verte szét az északnyugati törzsek brit segítséggel épült flottáját. Közben P. Licinius Crassus, a triumvir fia az aquitanokat hódoltatta meg. Jelentős sikereket értek el többi alvezérei is, hatalmas zsákmányt (nemesfémek, állatokat stb.) ejtettek, több százezer hadifoglyot adtak el rabszolgának. Kr. e. 56 végére Caesar hadijelentése Gallia teljes meghódoltatásáról számolt be Rómában – kissé elhamarkodottan. A híreket a nép ujjongással fogadta, s a senatus 15 napig tartó hálaadó ünnepséget szavazott meg elismerésül.

Politikai harcok Rómában

Időközben azonban Rómában ismét a senatus ragadta magához a kezdeményezést. Megválasztatták a néptribunusok közé a saját emberüket, T. Annius Milót, aki a városi lumpenproletariátus és a rabszolgák soraiból szervezett különítményeivel valóságos utcai harcot vívott Clodius csapatai ellen. Kr. e. 57-ben Pompeius beleegyezésével hazahívták száműzetéséből s rehabilitálták Cicerót. Ő viszonzásul hamarosan javaslatot tett arra, hogy Pompeiust az egész köztársaság területére kiterjedő proconsuli imperiummal ruházzák fel a gabonaellátás biztosítására. A senatus és Pompeius nyílt közeledésére egyre inkább megromlott a viszony közte és Caesar között. L. Domitius Aenobarbus, a Kr. e. 55-re megválasztott consul nyíltan hangoztatta, hogy javasolni fogja, ne hosszabbítsák meg Caesar megbízatását. Agitáció indult a veteránok földdel való ellátása ellen is. Ez már Pompeiust is aggodalommal töltötte el. Így aztán elfogadta Caesarnak a közös megbeszélésre vonatkozó meghívását. Caesar galliai hadjáratai idején is figyelemmel kísérte, s – a zsákmányból pénzelt megbízottai útján – lehetőség szerint befolyásolni is igyekezett a számára mind aggasztóbban alakuló római politikai helyzetet.

A lucai találkozó

A triumvirek tanácskozására Kr. e. 56 áprilisában az észak-etruriai Luca városában került sor ünnepélyes keretek között. Több mint 200 senator, köztük számos hivatalban levő magistratus fogadta el a triumvirek meghívását. Ezek pozícióik megerősítésére a következő fontosabb határozatokban állapodtak meg: együttesen támogatni fogják azt, hogy Pompeius és Crassus a következő évben consulok legyenek, azután 5–5 évi időtartamra megkapják Hispaniát, illetőleg Syriát tartományul. Cae-

sar galliai imperiumát ugyancsak öt évvel meghosszabbítsák, s erre az időre 10 legiót tarthasson, zsoldjukat az államkincstár fizesse.

Ezután Pompeius és Crassus a senatus konzervatív szárnyának ellenzése és a hivatalos pályázati határidő lejárta ellenére is megszerezték a következő évi consulságot, s megvalósították a többi lucai határozatot is. Majd további rendelkezéseket is életbe léptettek a triumvirek érdekében. Crassus még consulsága lejárta előtt, november közepén sietve eltávozott keletre. Pompeius azonban továbbra is Rómában maradt, tartományait legatusai révén igazgatta.

A parthusok

A syriai megbízatás Crassus számára azért tűnt csábítónak, mert a parthusok elleni hadjáratban akarta hadvezéri hírnevét öregbíteni. A parthus állam – mint láttuk – Észak-Iránnak a Seleukida-birodalomból való kiválása révén jött létre. A birodalmat II. Mithridatész (IX. Arsakész) szilárdította meg, aki átszervezte a hadsereget. A parthus haderő magva ettől kezdve a nehéz fegyverzetű, karddal, lándzsával felszerelt, lovast és lovát egyaránt védő páncélba öltözött lovasság volt. Ezt szervesen egészítette ki az íjász könnyűlovasság. Ugyancsak II. Mithridatész idején került Róma először kapcsolatba Parthiával Sulla révén. Utódával, III. Phraatésszel, Pompeius keleti hadjárata során kétszínűen, hitszegő módon bánt. Phraatész az az Euphratestől keletre eső hódításainak szóbeli elismerése fejében megtámadta Tigranést; később azonban Pompeius elismerte az arméniai királyt Róma szövetségesének, és Phraatésznak az elfoglalt területek kiürítését ajánlotta.

Crassus parthus hadjárata

Nem sokkal Crassus megérkezése előtt, Kr. e. 57 táján, Phraatész saját fiai, Mithradatész és Oródész megölték. Oródész azután fivérét is elűzte, s II. Oródész néven trónra lépett. Mithradatész Syriába menekült A. Gabinius helytartóhoz. Ez nem érezte magát elég erősnek a parthusokkal szembeni fellépésre. Crassus számára azonban a helyzet ilyenén alakulása kedvező indok volt Parthia elleni hadjárata megindítására (Kr. e. 54). Első évi hadjáratának sikerei elbizakodottá tették Crassust, s Kr. e. 53-ban a visszavonuló parthusok üldözése során az ellenséggel összejárt-szó arab vezetői a sivatagba csalták. Majd a Balissos folyó közelében, Carrhaetől (Harran) délre a parthus lovasság bekerítette seregét, és óriási veszteséget okozott neki (l. HÓK 578–586). Elestett galliai lovassága élén a fővezér fia, Publius is, az előhad vezetője. Crassus sietve visszavonult, s mikor a sereg hangulatának engedve tárgyalásokba bocsátkozott Surénas parthus vezérrel, kíséretével együtt megölték, fejét Oródészhoz vitték.

Seregének maradványait C. Cassius Longinus quaestor vezette vissza Szíriába. Több ezer sebesült és számos hadifogoly került a parthusok kezébe. Ezek, kihasználva a római erők megingását, Kr. e. 52-ben elfoglalták egész Mezopotámiát, Kr. e. 51-ben átkeltek az Euphratesen is, és betörték Szíriába. Innen csak a következő évben a Parthiában kitört belső zavargások hatására húzódtak vissza az Euphratesen túlra. Crassus expedíciójának kudarca után évszázadokon át a parthusok jelentették a római külpolitika számára az egyik legsúlyosabb problémát.

Gallia meghódítása

A lucai találkozó után Caesar folytatta galliai hadjáratait. Kr. e. 56–55 telén megsemmisítő vereséget mért a gall területre betörő germánokra (usipetek, tencterek). Majd a mai Koblenz közelében hidat vert a Rajnán (HÓK 591–592), és germán földön több mint két héten át tartó felvonulással igyekezett kifejezésre juttatni a római fegyverek fölényét, s mélyen visszavetette a Rajnától a sueveket és sugambereket. Ezt követően megtorló hadjáratot vezetett Britanniába, melynek kelta lakói az előző évek során többször megsegítették szárazföldi rokonaikat. A vállalkozást a következő évben (Kr. e. 54-ben) öt legióval megismételte. Átkelt a Tamesa (Themze) folyón. A rómaiak előtt eddig csak hírből ismert szigetre való átkelése és – különben nem nagy horderejű – katonai sikerei Rómában lenyűgöző hatást keltettek.

A római uralom Galliában nem bizonyult olyan szilárdnak, mint ahogyan azt korábban Caesar megítélte. A gallok látták, hogy a germánokkal szembeni védelem függetlenségük elvesztéséhez vezetett. Ezért, valamint a súlyos szolgáltatások, a rómaiak önkényeskedései hatására széles körű felkelés bontakozott ki. Ez az északi területen indult meg (Kr. e. 53-ban). A belgák megrohanták és megsemmisítették az egyik római helyőrséget, körülzárták Q. Cicero legatusnak, a szónok öccsének táborát is. Ezt azonban Caesarnak sikerült megmentenie. A rómaiak elleni mozgalom vezetője Vercingetorix, az arvernus törzs energikus, fiatal királya volt. Vercingetorix megkísérelte, hogy elvágja Caesart a Labienus legatus vezetése alatt álló északi hadseregtől. Avaricum (Bourges) városának bevételével s a felkelők elrettentő megbüntetésével (Kr. e. 52-ben) azonban sikerült Caesarnak kierőszakolnia az egyesülést. Majd Alesiánál – a mai Dijontól északkeletre – Vercingetorix seregét körülzárták, egyúttal egy külső erődvonallal kiépítésével és zsoldos germán lovaság segítségével sikerült távol tartani az ostromlottak felmentésére igyekvő gall sereget (HÓK 592–595). Az Alesiába szorult gallokat az éhség megadásra kényszerítette. Vercingetorixot Rómába szállították, s Caesar későbbi diadalmenete után kivégezték. Az ellenállás még a következő

évben is folytatódott. Azokkal a törzsekkel, amelyek megadták magukat, Caesar ezúttal már kíméletesebben bánt.

A galliai törzsek egy részét (elsősorban korábbi szövetségeseit, az aeduusokat, remusokat és lingonokat) Caesar Róma szövetségeseinek ismerte el. A meghódított területeket évi 40 millió denarius adó fizetésére kötelezte. Ezt azonban az egyes törzsek saját megbízottai gyűjtötték össze: Gallia nem vált a publicanusok vadászterületévé. Gallia helyzetének rendezésével Caesar a római provinciális politika merőben új formáját valószínűsítette meg, amiben legfeljebb talán Sertorius és Lucullus egyes intézkedései tekinthetők előzménynek.

A hadjárat második szakasza során is hatalmas zsákmány került Caesar birtokába, amiből bőkezűen részesítette katonáit és római megbízottait. A hódítás befejezésekor 11 harcedzett, vezéréhez ragaszkodó legiója állt fegyverben Gallia területén. Ez a félelmetes erő annál is fenyegetőbb lehetőséget jelentett, mert a galliai hadjárat válságos éveiben a római politikai helyzet Caesar számára igen kedvezőtlenül alakult. Crassus halálával gyakorlatilag felbomlott a triumviratus. Iuliának 54 nyarán bekövetkezett halála után Pompeius és a senatus kapcsolata egyre szorosabb lett. Pompeius elvette Corneliát, Q. Caecilius Metellus Scipiónak, egy konzervatív senatornak a lányát.

Politikai fordulatok Rómában Crassus halála után

Rómában teljes volt a zűrzavar, fejtelenség. Clodius és Milo bandáinak rendszeres fegyveres utcai csetepatéi miatt Kr. e. 53-ban a consulválasztásokat sem tudták megtartani. A következő év elején a két néptribunus kíséretének Róma közelében a via Appián lezajlott összecsapása során Clodius életét vesztette (l. RÓR 166–167). Erre Rómában nyílt zavargások törtek ki. A senatus nem tudott úrrá lenni a helyzeten, ezért Pompeiust egyedüli consullá (*consul sine collega*) nevezték ki. Pompeiusnak – aki proconsuli megbízatását és a gabonaellátás biztosítására kapott rendkívüli teljhatalmát is megtartotta – sikerült rendet teremtenie. Azonban Milo bukását sem neki, sem Cicerónak nem sikerült megakadályoznia. A senatus hírhedt pártfogoltja kénytelen volt önkéntes száműzetésbe vonulással megelőzni elítélését.

Pompeius rendkívüli consuli kinevezéséhez Caesar is hozzájárult, annak fejében, hogy Pompeius viszont támogatta a néptribunus-testület kollektív előterjesztését, amelynek alapján Caesar jogot nyert arra, hogy Kr. e. 49-ben távollétében is pályázhasson a következő évi consulságra. Ekkor járt le ugyanis az első consulságától számított tíz év. Ennek a külön törvénynek alapján Caesar a Kr. e. 50. év második felére is megtarthatta volna imperiumát és hadseregét, tehát ellenségeinek nem

lehetett volna módja magánemberként megtámadni őt. Később azonban Pompeius ismét életbe léptette azt a törvényt, amelynek értelmében minden hivatalra pályázó személyesen köteles Rómában megjelenni. A városba azonban csak magánemberként, fegyveres kíséret nélkül lehetett belépni. Caesar tiltakozására ugyan kiegészítették a törvényt egy rá vonatkozó kivételező toldalékkal, azonban már csak utólag, s ez a függelék nem emelkedett törvényerőre. A helyzet tehát ebben a tekintetben is meglehetősen zavaros volt, mint később Cicero is elismerte („*erat obscuritas quaedam*”, *pro Marcello* c. 10). A Kr. e. 50. év második felében a politikai viták Caesar proconsulása határidejének, megszüntetésének kérdésében csúcsosodtak ki: *in unam causam omnis contentio coniecta est, de provinciis* – írja Cicero már május vége felé (*ad fam.* VIII 11,3).

Vita Caesar imperiuma körül

Caesar leghevesebb ellenfelei azt követelték, hogy tegye le imperiumát, bocsássa el hadseregét. Mások nyíltan hangoztatták, hogy ennek megtörténtével bíróság elé állítják. Ugyanakkor Pompeius proconsuli felhatalmazását további öt évvel meghosszabbították. Különösen erőlesen agitált Caesar ellen M. Claudius Marcellus, a Kr. e. 51. év consula, és M. Porcius Cato. Caesarnak ezzel szemben sikerült megnyernie C. Scribonius Curiót, a Kr. e. 50. év egyik néptribunusát azzal, hogy kifizette annak hatalmas, több millió sestertiusra rúgó adósságait. Curio, aki korábban az optimáták híveként volt ismeretes, viszonzásul olyan elfogulatlanak látszó javaslatokat kezdett előterjeszteni, amelyek végső soron Caesarra nézve voltak előnyösek. Így nagy tetszésre talált mind a népgyűlésen, mind a senatusban az az előterjesztése, hogy Pompeius és Caesar egyidejűleg tegyék le imperiumukat, bocsássák el hadseregüket. Ez, tekintettel Caesar Galliában szerzett roppant zsákmányára, a veteránjaira, a római köznép és a cisalpinai lakosság körében élvezett népszerűségére, elfogadható lett volna Caesar számára is. Mutatja ezt az a körülmény is, hogy később maga szintén tett hasonló javaslatot. Curio indítványa a senatusban 370:22 arányban, tehát elsöprő többséggel került ki a szavazásból (Kr. e. 50. december 1.). C. Claudius Marcellus consul, az előző évi consul unokatestvére, azonban nem vette figyelembe a senatus döntését, s az általános békevágyat, hanem a senatus felhatalmazása nélkül Pompeiusra ruházta a hadsereg vezetését, s megbízta a Caesar ellen vezetendő hadsereg szervezésével.

Caesar még egy kísérletet tett a kiegyezésre, majd mikor értesült a római fejleményekről, az év végén ultimátumot küldött a senatusnak. Ezt Kr. e. 49. január 1-jén, a senatus évnyitó ülésén M. Antonius és Q. Cassius Longinus néptribunusok erőlyes fellépésére a hivatalba lépő

consulok – L. Cornelius Lentulus és C. Claudius Marcellus (M. Claudius Marcellus fia) – ismertették a senatorok előtt. Ebben Caesar önérzetesen hangsúlyozta a maga Galliában szerzett érdemeit, s nyomatékosan követelte, ne fosszák meg attól a lehetőségtől, hogy a korábbi törvény alapján távollétében pályázhasson a consulságra.

A szélsőséges optimatáknak és a seregével Róma falai alatt táborozó Pompeius apósának, Metellus Scipiónak fenyegető fellépésétől megfélemlített senatus azonban elvetette Cicero és Calpurnius Piso censornak, Caesar apósának békéltető javaslatát, s határozatot hozott, hogy Caesar bocsássa el hadseregét, s július 1-jéig adja át tartományait. Egyúttal kinevezték utódait is a gall tartományokba. Antonius és Cassius néptribunusok tiltakozását nem vették figyelembe, sőt megfenyegették s elkergették őket, úgyhogy azok ajánlatosnak tartották elmenekülni a városból.

„Alea iacta est”

Az események hírére Caesar üzenetet küldött Galliában telelő seregeihez, majd január 10-én este a Cisalpinában tartózkodó egyetlen legiója élén átlépte tartománya határát, átkelt a Rubico (Fiumicino) folyócskán. Két nappal később Ariminumban (Rimini) találkozott a menekülő tribunosokkal, s beszédet mondott katonái előtt. Elhatározásának indoklására, céljaként – akárcsak később a senatusban – a maga személye és a római nép védelmét, a tribunusok jogainak megsértését, Rómának az oligarchia uralma alól való felszabadítását jelölte meg (b. c. I 7.22).

Ezzel újra megkezdődött a polgárháború.

c) Pompeius és Caesar polgárháborúja

Itália lerohanása

Caesar elhatározása és gyors előrenyomulása készületlenül érte és zavarba hozta Pompeiust. Úgy döntött, hogy feladja Itáliát, s a Balkánra átkelve szervezi meg az ellenállást. Caesarnak nem sikerült elvágnia kétségbeesetten menekülő ellenfeleinek az útját, s azt sem tudta megakadályozni, hogy Brundisiumnál hajóra szálljanak, s eltávozzanak Itáliából (III. 17). Az üldözésről, hajók hiányában, letett. Különben is hiba lett volna Itáliát Pompeius hispaniai seregei előtt védelem nélkül hagyni.

Sietve visszatért Rómába, helyreállította a közigazgatást. L. Roscius Fabatus praetor törvényjavaslatára Cisalpina (Caesar fő toborzóterülete és támasza proconsulsága évtizedében) lakói megkapták a római polgár-

jogot. A tribunusok összegyűjtötték a Rómában maradt senatorokat, s ezek felhatalmazására Caesar – L. Caecilius Metellus tribunus tiltakozása ellenére – lefoglalta magának az államkincstárat.

Caesar Hispaniában

Pompeius Itália területén maradt legiói átálltak Caesarhoz, s időközben megérkeztek a visszahívott galliai legiók is. Caesar elnézően bánt politikai ellenfeivel, így például szabadon engedte a Corfinium bevételekor (február 21.) fogságba került L. Domitius Aenobarbust, Galliába kijelölt utódját is. Rövid római tartózkodás után még áprilisban Hispaniába indult. Pompeiusnak hét legiója állomásozott itt M. Terentius Varro, L. Afranius és M. Petreius legatusok vezetésével. (Pistoriánál a beteg C. Antonius consul helyett az utóbbi vezetésével verték le Catilinát.) Galliából érkező további legiókkal egyesülve az Ilerdánál kivívott győzelem után hamarosan megadásra kényszerítette ellenfeleit. Itáliába visszatérően elfoglalta Massilia (Marseille) városát (október 10.), amely előzőleg bezárta előtte kapuit, s a korábban futni hagyott Domitius Aenobarbus vezetésével szembeszállt csapataival.

Rómában az elmenekült consulokat helyettesítő M. Aemilius Lepidus praetor Caesart dictatorrá nevezte ki a választások levezetésére (*comitiorum habendorum causa*). Caesar mindössze 11 napig viselte rendkívüli hivatalát. Ezalatt érvénytelenítette a Sulla és Pompeius idején foganatosított száműzetéseket; az adósok helyzetének enyhítésére a kifizetett kamatok összegét beszámították a törlesztett összegbe; a normális pénzforgalom helyreállítása érdekében elrendelte, hogy senki sem tarthat készpénzben többet 60 ezer sestertiusnál. Kr. e. 48-ra consulnak Caesart és P. Servilius Isauricust – a kalózok elleni hadjáratáról ismert P. Servilius Vatia Isauricus fiát – választották meg.

Caesar győzelme

Időközben felépült Caesar flottája, és még az év végén sikerült kierőszoakolnia csapatai nagyobb részének átszállítását a Balkánra. Épeirosban, Orikonnál szállt partra. A jelentős túlerőben levő Pompeius kilenc legiójával (RTCh 60) egy ideig ügyesen operált ellene Dyrrachium körzetében, úgyhogy Caesar élelmezési nehézségek miatt kénytelen volt csapataival Thessalia belsejébe húzódni. Pompeius előtt nyitva állt a visszatérés útja Itália felé. Ő azonban elbizakodott környezetének befolyására Caesar után nyomult, s *Pharsalos* városa mellett döntő vereséget szenvedett (augusztus 9-én; a későbbi naptárrendezésnek megfelelő, csillagászatilag szabályos számítás szerint június 7-én). Pompeius szövetséges lovasságának megfutamodása után, még a csata befejezése előtt elmene-

kült (l. HÓK 596–603). Először Lesbos szigetére hajózott családjához, majd a történetíró mytilénéi Theophanés tanácsára Egyiptomba, ahol akkor lekötelezettjének, Ptolemaios Aulétés királynak kiskorú fia, XIII. Ptolemaios Dionysos uralkodott. A Pelusionnál (Kr. e. 48. szeptember 28-án) partra szálló bukott hadvezért azonban a király emberei meggyilkolták. Pompeius néhány nappal 58. születésnapja előtt, a Mithridatés felett tartott diadalmenete 13. évfordulóján halt meg.

Pompeius korábban, jelentős túlerő birtokában, lényegében már megvert, kilátástalan helyzetben levő ellenfelek (Mithridatés, Spartacus seregének töredéke) felett mutatós győzelmeket aratott. Caesarral szemben, aki villámgyorsan határozott, katonai akcióit politikai céljaival páratlan tisztánlátással tudta összehangolni, nehézkesnek, határozatlannak, s jelentéktelennek bizonyult. Sajátos jelenség, hogy a senatus uralmának legfőbb támasza éppen az a Pompeius lett, akinek egész pályafutása ellentétben állt a köztársasági hagyományokkal és törvényekkel, s aki olyan következetlen, önellentmondásos politikai pályát futott be Sulla táborától a néppárton és a triumvirségen át a senatus legmaradibb klikkjéig.

Caesar Keleten

Caesar győztes seregének zömét Antonius visszavezette Itáliába, Caesar maga Pompeius után indult Egyiptomba. Itt beleavatkozott a 13 éves Ptolemaios és nővére, Kleopatra trónviszályába, társuralkodónak nyilvánította őket. Tagadhatatlan, hogy az öregedő Caesar és a szép, művelt, szellemes, fiatal Kleopatra között szerelmi vonзалom és kapcsolat alakult ki; kétségtelen azonban, hogy kölcsönös hatalmi-politikai meggondolások is szerepet játszottak a kapcsolat kialakulásában.

Ptolemaios hívei Alexandriában felkelést robbantottak ki, amit Caesar csak a Kis-Ázsiából küldött katonai erősítés megérkezése után tudott elfojtani. A felkelés során Ptolemaios is életét vesztette. Caesar VII. Kleopatra néven ültette trónra Ptolemaios Aulétés legidősebb lányát, fiatalabbik öccsével, XIV. Ptolemaiossal együtt. Közben Pharnakés, VI. Mithridatés Eupatór fia kihasználta a római belviszályt, elfoglalta Pontost és Bithyniát is. Caesar gyors felvonulás után Zelánál, a Halys folyótól keletre 47 nyarán (VIII. 2.–V. 21.) tönkrevverte Pharnakés seregét, s a szállóigévé vált lakonikus hadijelentést küldte Rómába: „*Veni, vidi, vici*” (Suetonius, *Iul.* 37,2). Pharnakés elmenekült, de Asandros, bosporosi helytartója meggyilkolta.

Társadalmi feszültségek Rómában

Caesar ezután visszatért seregével Itáliába, s szeptember 24-én partraszállt Tarentumnál. Távollétében Rómában ismét kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Még az előző évben M. Caelius Rufus praetor javaslatot tett az adósságok és a hátralékos lakbérek eltörlésére. Erre a senatus megfosztotta hivatalától. Caelius Rufus Dél-Itáliában elégedetlen pompeianusokból – élükön a száműzetésből hazatért Milóval –, valamint rabszolgákból és gladiátorokból csapatot szervezett; azonban egy Rómából kiküldött legio lekaszabolta őket. A következő év elején P. Cornelius Dolabella, Cicero veje, Caesar volt illyriai helytartója karolta fel az adósok és a bérlők ügyét, s valóságos felkelést robbantott ki, amit M. Antonius fojtott el.

Caesar intézkedései

Caesar, visszatérése után, a feszültség enyhítése érdekében elrendelte, hogy a magasabb lakbért fizetőknek egy évi tartozását töröljék, s felújította azt a korábbi rendelkezést, amellyel az adósságok kamatait beszámították a törlesztés összegébe. Több intézkedést hozott az itáliai mezőgazdaság helyzetének javítása érdekében is. A senatust új tagokkal egészítette ki, elsősorban volt tisztjei és az itáliai municipiumok arisztokráciája köréből. Kr. e. 46-ra ismét consullá választották, társa Lepidus lett. Erélyes fellépéssel szerelte le a beígért jutalom késése miatt lázongó itáliai legiókat. Ezek végül is örültek, hogy részt vehetnek afrikai hadjáratában.

A pompeianusok bukása

Afrikában időközben Iuba, numida király támogatásával erős pompeianus centrum alakult ki Metellus Scipio, Cato, M. Petreius, Attius Varus, az – Antonius karrierje miatt féltékenységből – átpártolt T. Labienus és Pompeius fiai, Cnaeus és Sextus vezetésével. Caesar Kr. e. 47 vége felé kelt át Lilybaeumból Afrikába, majd erősítésének megérkezése után Thapsos mellett megsemmisítő vereséget mért a számbeli túlsúlyban levő ellenségre (46. IV. 6. = II. 7.). A pompeianus vezetők többsége elesett vagy öngyilkos lett. Pompeius fiai, Labienus és Attius Varus Hispaniába menekültek, itt kísérelték meg a további ellenállás megszervezését. Caesar Kr. e. 45-ben (III. 17.) a Munda melletti csatában őket is megverte, csak Sex. Pompeiusnak sikerült ismét elmenekülnie. Iuba királyságát *Africa Nova* néven római tartománnyá szervezték át.

Még ezt megelőzően, közvetlenül afrikai hadjárata után Caesar megtartotta páratlanul fényes diadalmenetét Gallia, Egyiptom, Pharnakés és Iuba legyőzésének megünneplésére. Egyidejűleg pompás játékokat ren-

deztek Rómában, és a lakosságot bőkezűen megvendégelték. Hozzá-
kezdtek a hadseregnek beígért jutalom kifizetéséhez: a legionáriusoknak
fejenként 5000 denarius végkielégítést állapítottak meg, a centurióknak
10 000-t, a katonai tribunosoknak 20 000-t. Megkezdődtek a veteránte-
lepítések is.

d) Caesar diktatúrája

Caesar teljhatalma

A harcok befejeztével Caesar hozzálátott a rabszolgatartó római állam
zilált helyzetének konszolidálásához. A köztársaság fentebb tárgyalt
válsága, amelynek legsúlyosabb következménye éppen a negyvenes évek
első felének polgárháborúi voltak, szükségképpen vezetett a katonai
diktatúra megteremtéséhez. Caesar, akinek fő támasza példátlanul harc-
edzett, vezéréhez ragaszkodó hadserege volt, rendkívül széles körű telj-
hatalom birtokában láthatott hozzá szerteágazó feladatainak, nagysza-
bású terveinek megvalósításához.

Caesar első, néhány napos adminisztratív jellegű diktatúrája után,
pharsalosi győzelmét követően meghatározatlan időre kapta meg a telj-
hatalmat, majd Thapsos után 10 évre. Ekkor Lepidus, előzőleg Antonius
volt helyettese (*magister equitum*). Végül Kr. e. 44-ben élethossziglan
(„*in perpetuum*”) ruházták fel a dictatori címmel. Emellett Kr. e. 48-ban
ugyancsak élethossziglani néptribunusi hatalommal tüntették ki. Így
személye *sacrosanctus* volt, s mintegy a római nép fenségét (*maiestas*)
képviselte. Ugyanebben az évben rábízták a közerkölcsök feletti felügye-
let jogát (*praefectura morum*), így mintegy örökös censornak is volt
tekinthető; ezenfelül Kr. e. 63 óta ő volt a pontifex maximus. Rendelke-
zett az államkincstárral, dönthetett háború és béke kérdésében, ajánlási
joga volt a hivatalokra, hadseregpáncsnoki mivoltának hangsúlyozá-
sára az *imperator* címet neve alkotórészévé tette. Ily módon rendelkezett
az egykori osztatlan királyi hatalom (katonai, törvényhozói és papi)
funkcióival, hatalma tehát lényegében monarchikus jellegűnek tekinthe-
tő. Az ebben az egyeduralkodói helyzetben különben is jelentőség nélküli
királyi cím elnyerésére vonatkozó szándéka azonban nem igazolható.
Erről csak ellenségei próbálták a római közvéleményt meggyőzni, mint
az Caesar pénzeinek vizsgálata alapján kimutatható. A felajánlott dia-
dém elutasításának véglegességét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy
döntését a hivatalos naptárba is felvétette (Cicero, Phil. II 87).

A konszolidáció

Caesarnak mint dictatornak elsőrendű feladata a rabszolgotartó rend megszilárdítása volt. Az adott külpolitikai helyzetben, s tekintve, hogy a római állam mindaddig legszilárdabb katonai erejével rendelkezett, rabszolgafelkelés kitörésétől nem kellett tartani. Aggasztó jelenség volt viszont az uralkodó osztály szempontjából az, hogy a Spartacus-felkelés előtti s annak leverését követő idők a rabszolgák katonai és politikai jelentőségének a megnövekedésére vezettek. A polgárháborúban küzdő felek többsége besorozott csapataiba rabszolgákat is (vö. RÓR 169–170), a római politikai szervezkedésben, mozgalmakban, csetepatékban pedig a rabszolgák együttműködtek a városi plebsszel. Caesar volt az egyetlen a jelentősebb polgárháborús hadvezérek közül, aki következetesen mellőzte a rabszolgák katonai felhasználását, s mind a polgárháború idején, mind diktatúrája folyamán egy egész sor alkalmi megnyilvánulással és általános érvényű rendelkezéssel kifejezésre juttatta azt a szándékát, hogy a rabszolgák politikai szerepét ki akarja küszöbölni. Egyik legismertebb idevágó rendelkezése az volt, hogy a Clodius törvényei által visszaállított collegiumokat betiltotta. Aligha véletlen, hogy a tartományok közül éppen Gallia területén lett a legkisebb jelentősége a rabszolgamunkának, s éppen ebben a tartományban fejlődött a leggyorsabb ütemben a technikai eszközök alkalmazása a mezőgazdaságban.

A fentieknek megfelelően körültekintően ügyelt a szabad római polgárság erejének megszilárdítására, összefogására, a polgárháborúk harcai során megtizedelt vezetőréteg további kímélésére, regenerálására. Javallotta ezt az a körülmény is, hogy a birodalom határainak kiterjesztésével megnövekedtek Róma katonai feladatai is. Az említett célt szolgálta a korábbi ellenfeleivel szemben nemcsak hangsúlyozott, hanem – a Marius–Sulla-féle példák után – általános meglepetésre nagyvonalúan alkalmazott megbocsátás (*clementia*) elve is. A széles körű amnesztia révén számos volt pompeianus térhetett vissza a politikai életbe, s nyerte el a legjelentősebb állami és katonai tisztségeket. Ezt – s egyben a partikuláris szervezkedések megelőzését – szolgálta az a rendelkezése, hogy a senatorok fiai csak hivatalos küldetésben hagyhatták el Itáliát, itáliai illetékességű római polgárok pedig 20–40 éves koruk között három évnél hosszabb időre nem távozhattak el a provinciákba.

Intézkedések, tervek

Caesar igyekezett rendezni Róma és tartományai viszonyát, biztosítani ezek zavartalan fejlődését. Ezért először is átszervezte a korábban oly sok bajt okozó adószedési rendszert a Galliában kezdeményezett formá-

ban: az egyenes adók behajtását a publicanusok kiiktatásával az érdekelt közösségek megbízottainak adta át. Igyekezett elősegíteni a tartományok romanizációját is: a helyi arisztokrácia megnyerésével, a latin és a római polgárjog széles körű adományozásával, coloniák telepítésével, a kereskedelemben érdekelt rétegek támogatásával. Róma és a birodalom kereskedelmi kapcsolatának fellendítése érdekében kibővítették Ostia kikötőjét. Ezenkívül az aranydenarius bevezetésével igyekezett Caesar a birodalom területén uralkodó pénzforgalmat egységesíteni. Pontifex maximusként Sosigenés egyiptomi csillagász közreműködésével végrehajtott naptárreformja – a mai európai évbeosztás alapja – a különböző időszámítási rendszerek kiküszöbölését, a birodalmi egység megvalósítását is szolgálta. Elrendelte a római jog kodifikálását. Tehát egész sor intézkedésével találkozunk, amelyekkel azt az ellentmondást igyekezett megszüntetni, ami Róma városállam jellegű politikai szervezete és a ténylegesen meglévő világbirodalom közötti feszültséget okozta.

Hozzáfogott Róma egészségtelen zsúfoltságának felszámolásához is. Rövid idő alatt mintegy 80 000 római polgárt – veteránok mellett városi proletárokat is – telepített különböző, Itália és a provinciák területén létesített coloniákba. Így nyílt rá mód, hogy – az állampénztár és a tartományok terheinek csökkentésével is összefüggésben – az ingyenes gabonaosztásban részesülők számát 320 000-ről 150 000-re szállítsa le. Egyben biztonsági célokat is szolgált az a rendelkezése, amelynek értelmében az állattenyésztő latifundiumokon a pásztorok egyharmad részének szabad embert kellett alkalmazni. Ezenkívül több más rendelkezés is szolgált a mezőgazdaság felvirágoztatását. Így például a pénz thezaurálására vonatkozó tilalmával azt akarta elérni, hogy a birtokosok minél többet fordítsanak földvásárlásra, birtokuk felszerelésére, megművelésére. Nagyszabású útépítési, mocsárlecsapolási, talajvíz-levezetési terveket dolgozott ki stb. Nagyarányú római építkezései sorából kiemelkedik a Forum Iulium, a később befejezett Curia Iulia és a Campus Martiuson emelt első nyilvános könyvtár.

Az összeesküvés

Ez a nagyarányú tervezés, energikus tevékenység arra mutat, hogy Caesar pártpolitikusból államférfivá lett, hatalmát alkotó módon kívánta kamatoztatni. Tervei, a megkezdett munkálatok nagy része nem valósult meg. Caesar ugyanis alábecsülte legyőzött és megkímélt egykori republikánus ellenfeleinek erejét, lehetőségeit, s talán kissé túlbecsülte belátásukat, tisztességüket. Több intézkedése ugyanis csorbította a régi arisztokrata családok előjogait, emiatt nőtt azok elégedetlensége, féltékenysége. Sértette a régi arisztokrácia érdekét, hogy a senatus létszámát 900 főre

emelte, jórészt volt katonái, az itáliai, elsősorban a cisalpinai új polgárok közül. Taktikai hibát követett el a különféle köztársasági hagyományok, külsőségek leplezetlen semmibe vételével is, például azzal, hogy a királyokéhoz hasonló triumphatori díszruhát alkalmazta, személyét az állami kultusz részévé tette. Mindenesetre jellemző, hogy a különféle megtiszteltetések kezdeményezője többnyire a senatus, illetőleg a népgyűlés volt, nem egy kitüntetést távollétében határoztak el. Hatalma tudatában, az alkotó munka lázában intő példák és baráti figyelmeztetések ellenére elhanyagolta személyes biztonságát. Közben ugyanis egy, kisebb részben álmodozó, doktrinér republikánusokból, nagyobb részben elégedetlen, nagyravágyó, kapzsi arisztokratákból álló csoport összeesküvést szőtt ellene. A résztvevők többsége személyes lekötöztetése volt Caesarnak, nagy részük karrierjét, nem egy közülük életben maradását köszönhette neki. Így például az összeesküvés egyik vezetője, M. Iunius Brutus, a szigorú erkölcsi elveket hirdető Cato veje és tisztelője – aki korábban az egyik legkönyörtelenebb római uzsorás volt. A merényletet az összeesküvők március 15-re tűzték ki. Caesar ekkor eddigi műve betetőzésének szánt vállalkozás előkészítésén fáradozott: a dákok, parthusok és germánok ellen tervezett nagyszabású hadjáratot. A parthiai hadjárat Crassus halála óta presztízskérdés, becsületbevágó feladat volt Róma számára (Cassius Dio XLIII 51,1). Caesar terve (Plutarchos, *Iul.* 58,6) az volt, hogy egy dél–nyugat–észak s részben kelet felől is tengerek határolta birodalmat hoz létre. 16 legió és 10 000 lovas állt készenlétben. Caesar március 18-án szándékozott elindulni Rómából a Balkánon állomásozógyülekező hadseregéhez. Beláthatatlan következményekkel járt volna Közép-Európa, a Balkán és a Közel-Kelet civilizálódásának alakulására, ha ez a vállalkozása megvalósul. A gyilkos merénylet, „a 23 tördőfés” azonban ezt is megghiúsította.

Caesar jelentősége

A merénylet elkövetése után azonban csakhamar kiderült, hogy a gyilkosoknak a jövőt illetően semmiféle konstruktív tervük nincs (Cicero, *ad Att.* XV 4,2. 11,3). A történeti helyzet alakulása igazolta a katonai diktatúra szükségszerű voltát a rabszolgatartó rend s elsősorban éppen az uralkodó osztály szempontjából, s megmutatta azt is, hogy Caesar olyan átalakulást kezdeményezett, amit a Spartacus-felkelésnek és Róma korabeli külpolitikai nehézségeinek intő tanulsága, a hagyományos senatusi politika csődje, valamint a polgárháborúk tapasztalatai megkívántak. A történelmi helyzet objektív kívánalmainak felismerésében áll Caesar tevékenységének jelentősége, alakjának nagysága. A halála utáni fejlődés lényegében az általa megkezdett és kijelölt irányban haladt

tovább utódai idejében is. Az elkövetkezendő polgárháborúk azonban további mérhetetlen szenvedést és véráldozatot követeltek Itália és az egész birodalom népeitől.

Bibliográfia.

- W. Kroll: *Die Kultur der Ciceronischen Zeit I–II*. Leipzig, 1933.
- S. L. Uttschenko: *Der weltanschaulich-politische Kampf in Rom am Vorabend des Sturzes der Republik*. Berlin, 1956.
- C. Л. Утченко: *Крушение и падение римской республики*. Москва, 1965.
- M. Maffii: *Cicerone e il suo dramma politico*³. Milano, 1933.
- M. Ciaceri: *Cicerone e i suoi tempi I–II*. Roma, 1939–1941.
- Borzsák I.: *Cicero-interpretációk. I–II*. EPhK 66 (1942) 188–199.
- Borzsák I.: *Cicero und Caesar. Ihre Beziehungen im Spiegel des Romulus-Mythos. Ciceroniana. Hommages à K. Kumaniecki*. Leiden, 1975. 22–35.
- F. R. Cowell: *Cicero and the Roman Republic*. London, 1948.
- Trencsényi-Waldapfel I.: *Cicero*. (Klasszikus arcképek.) Budapest, 1964.
- M. Gelzer: *Cicero. Ein biographischer Versuch*. Wiesbaden, 1969.
- K. Kumaniecki: *Cicerone e la crisi della repubblica romana*. Roma, 1972.
- C. Л. Утченко: *Цицерон и его время*. Москва, 1972.
- M. Gelzer: *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. (Abh. Berl. A.d.W. Phil.-hist. Kl. 1941:14. (= Kleine Schriften II 106–138).
- M. Gelzer: *Das erste Konsulat des Pompeius und die Übertragung der grossen Imperia*. Uo. 1943:1. (= Kleine Schriften II 146–189.)
- M. Gelzer: *Pompeius*. München, 1949. 1959².
- J. van Ooteghem: *Pompée le Grand, bâtisseur d'empire*. Bruxelles, 1954.
- R. Seager: *Pompey. A Political Biography*. Berkeley and Los Angeles, 1979.
- Maróti E.: *Cicero, De imperio Cn. Pompei*. (Auctores Latini VII) Bevezetés. Budapest, 1969, 5–21. 1991²
- Havas L.: *Un programme social et économique au déclin de la république romaine*. ACD 2 (1966) 29–41.
- Havas L.: *Mithridate et son plan d'attaque contre l'Italie*. ACD 4 (1968) 13–25.
- L. R. Taylor: *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley and Los Angeles, 1949.
- Hahn I.: *A plebs urbana a köztársaság válságos időszakában*. AntTan 16 (1969) 17–43.
- H. Strassburger: *Caesars Eintritt in die Geschichte*. München, 1938.
- H. Vollenweider: *Cäsars Entwicklung bis zum Konsulat im Urteil seiner Zeitgenossen*. Diss. Zürich, 1945.

- R. Hanslik: *Cicero und das I. Triumvirat*. RhM 98 (1955) 324–334.
- F. H. Adcock: *Marcus Crassus Millionaire*. Cambridge, 1966.
- W. Hoffmann: *Catilina und die römische Revolution*. Gymn. 66 (1959) 459–477.
- Havas L.: *A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez*. Annal. Univ. Debr. Ser. Hist. 2 (1963) 15–34.
- Havas L.: *A Catilina-mozgalom külpolitikai hátteréhez*. AntTan 12 (1965) 242–251.
- Havas L.: *Le mouvement de Catilina et les esclaves*. ACD 10–11 (1974–1975) 21–29.
- Havas L.: *Die catilinarische Verschwörung unter dem Gesichtspunkt der sogenannten Popularen- und Optimatenpolitik*. Uo. 13 (1977) 11–21.
- Havas L.: *Die Catilina-Bewegung und der Senatorenstand*. Uo. 14 (1978) 25–34.
- N. Criniti: *Aggiunte alle bibliografia Catilinaria*. Aevum 42 (1968) 511–519.
- H. Benner: *Die Politik des Clodius Pulcher. Untersuchungen zur Denaturierung des Klientelwesens in der ausgehenden römischen Republik*. Stuttgart, 1987.
- L. Perelli: *Il movimento popolare nell'ultimo secolo della repubblica*. Torino, 1982.
- D. Rasmussen (Szerk.): *Caesar. Wege der Forschung* 43. Darmstadt, 1967.
- M. Gelzer: *Caesar der Politiker und Staatsmann*⁶. Wiesbaden, 1960.
- M. Rambaud: *César*. Paris, 1963.
- Sz. L. Utcenko: *Iulius Caesar*. Budapest, 1983.
- D. Timpe: *Caesars gallischer Krieg und das Problem des römischen Imperialismus*. Hist. 14 (1965) 189–214.
- M. Treu: *Zur clementia Caesaris*. MusHelv 5 (1948) 197–217.
- Maróti E.: *A II. Sallustius-levél és Cicero*. AntTan 5 (1958) 45–47.
- F. Vittinghoff: *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*. Abh. Mainz. 1951:14. Wiesbaden, 1952.
- F. Hampl: *Zur römischen Kolonisation in der Zeit der ausgehenden Republik und des frühen Prinzipats*. RhM 95 (1952) 52–77.
- H. Bögli: *Studien zu den Koloniengründungen Caesars*. Diss. Basel, 1966.
- L. Keppie: *Kolonisation and Veteran Settlements in Italy 47–14 B. C.* Rome, 1983.
- H. Volkmann: *Caesars letzte Pläne im Spiegel der Münzen*. Gymn. 64 (1957) 293–309.
- G. Dobesch: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um Königstitel*. Öst. Arch. Inst. 1966.
- H. Heinen: *Cäsar und Kaisarion*. Hist. 18 (1969) 181–203.

V. A principatus kialakulása

1. Politikai és társadalmi harcok Rómában Caesar halála után

Források

A Caesar halála és Octavianus Augustus uralomra jutása közötti polgárháborús korszakot áttekintő történeti munkák csak másodlagos, császárkori feldolgozások formájában állnak rendelkezésünkre. Ezeket a fentiekben már említettük.

A Kr. e. 44 március Idusa és 43 decembere közti hónapok eseményeire alapvető forrás Cicero levelezése; így *ad. Att. XIV–XVI., ad Brutum I–II.* és az *ad fam.* számos darabja; a Caesar halála utáni napokról különösen a XI l. A Kr. e. 44 október–43 április közti időhöz fontos még Cicerónak az Antonius ellen elmondott 14 beszéde („*Orationes Philippicae*”).

A triumvirek proscriptiós rendelkezéseinek szövegét közli Appianos, *b.c. IV c. 8–11.* A proscriptiók viszontagságos következményeire I. uo. *c. 13–51.* elbeszélte epizódokat. – Igen tanulságos továbbá a „*Laudatio Turiae*” címen emlegetett felirat. (Korszerű magyarázatos kiadásai: M. Durry, *Éloge funèbre d'une matrone romaine.* Paris, 1950. E. Wistrand, *The so-called Laudatio Turiae.* Lund, 1976.) – Cicero haláláról I. Liv. fg. CXX., ill. Vell. II 66–67. (Antonius elleni célzattal.)

A *lex Rufrenára* I. CIL I² 797 (= VI 872 = ILS 73, vö. CIL IX 2628). – A Caesar halála utáni polgárháborús időszak megismeréséhez tanulságos a *Senatus consultum de Aphrodisiensibus* (Antonius levelével) Kr. e. 42-ből (OGIS nr. 453–455. = Bruns, nr. 43. = Riccobono, nr. 38. = Ehrenberg-Jones, nr. 299). Továbbá Octavianus hívének, a rhósosi Seleukosnak kiváltságlevele (Inscr. Syriae III 1, 1950, nr. 718 = Riccobono, nr. 55; vö. RTCh 64).

A korabeli események visszhangja, a közhangulat egy sor irodalmi alkotásból is megismerhető, így Vergilius I. és IV. eclogája, az ismeretlen szerzőtől származó *Dirae* című költemény, Horatius 7. és 16. epodusa elsőrendű fontosságúak.

A korabeli mezőgazdaság helyzetére I. M. Terentius Varro *Rerum rusticarum libri III.* című művét. Némileg idealizáló, már Octavianus reformtörekvéseit kifejező alkotás Vergilius *Georgica* című 4 könyvből álló. hexameterben írt költeménye.

a) A Caesar halála utáni napok Rómában

Zűrzavaros napok

Caesar váratlan halálát követően Rómában teljes zűrzavar lett úrrá. Az összeesküvőknek az az elképzelése, hogy a zsarnok eltávolításával egy csapásra helyreáll a régi köztársaság, csakhamar szertefoszlott. Nem találtak azonnal támogatást a riadtan szétoszló senatusban, s nem sikerült maguk mellé állítani a városi népet sem. Jellemző a „*libera res publica*” bajnokainak fellépésére, hogy a merénylet végrehajtásának idejére gladiátorokat állítottak fedezetül, s a gyilkosság elkövetése után ugyancsak gladiátorok és rabszolgák kíséretében vonultak a Capitoliumra.

A merénylet teljesen váratlanul érte M. Antoniust, az év egyik consulát, s nem tudott egységes álláspontot kialakítani Caesar környezete sem. Határozatlan volt a városi tömegek hangulata is, a helyzet azonban roppant feszült volt. A hírre szállingózni kezdtek Rómába a megölt dictator veteránjai. Lepidus, a magister equitum volt az első, aki kijelentette, hogy bosszút kell állni Caesar haláláért. Ez a jelszó a következő időszak politikai küzdelmeinek egyik fő tényezője lett.

Az általános bizonytalanságban a Caesar hívei és ellenségei közti erőviszonyok pillanatnyi kiegyenlítettsége folytán március 17-én az Antonius által Tellus templomába összehívott senatusi ülésen kompromisszumos határozatokban állapodtak meg. Cicero egyeztető javaslata alapján egyfelől érvényesnek nyilvánították Caesar minden intézkedését, másfelől nem hoztak semmiféle büntető rendelkezést gyilkosai ellen. A diktatúrát ellenben örökre eltörölték. Senatusi határozat értelmében nyilvánosságra hozták Caesar végrendeletét. Ebből a városi plebs megtudta, hogy a dictator fejenként 300–300 sestertiust hagyott rájuk, s megnyitotta előttük hatalmas kiterjedésű római kertjeit. Ez a körülmény, Lepidus jelszava, továbbá a veteránok megjelenése döntő fordulatot idézett elő a közhangulatban. Brutust és Cassiust – Caesarnak, a *pater patriae*-nak gyilkosait – kezdték *parricidaként* (apagyilkos) emlegetni.

Az ál-Marius mozgalma

Antonius, látva a fordulatot, igyekezett átvenni a kezdeményezést. Biztonsági megfontolásokra hivatkozva már előzőleg magához szállíttatta Caesar palotájából a megölt dictator hátramaradt iratait és hatalmas mennyiségű pénzét. Majd Caesar államköltségen rendezett temetésén (19-én vagy 20-án) bemutatta az összegyűlt tömegnek a megölt dictator átluggatott, véres tógáját. Úgyesen fogalmazott beszédben elevenítette

fel Caesar tetteit, érdemeit, s tüzelte a hangulatot gyilkosainak csoportja és támogatóik ellen. Antonius beszédének hatása alatt, a temetést követően a városban olyan heves, széles körű népmozgalom alakult ki, amely nemcsak Brutusokra nézve, hanem a gazdag római senatorokra, lovagokra s különösen a háztulajdonosokra nézve alakult fenyegetően. A megmozdulás hasonló jelleget öltött, mint annak idején Caelius Rufus és Dolabella idejében, csak még nagyobb zavargásokhoz vezetett. A római plebs alsó rétegein kívül a rabszolgák is részt vettek a szervezkedésben, amely Caesar kultuszának megvalósítására törekedett (ennyiben hasonlított a megölt Tib. Gracchus és Catilina híveinek mozgalmához), s Caesar gyilkosainak megbüntetését hangoztatta. A mozgalom vezetője egy Hérophilos (Liviusnál Amatius) nevű dél-itáliai görög volt, aki Marius unokájának adta ki magát. Az ál-Marius immár az összes római rabszolgatartóra nézve kényelmetlenné váló mozgalmával szemben végül is Antonius lépett fel: elfogatta és kivégeztette Hérophilost. Majd consultársa, P. Cornelius Dolabella – aki néhány évvel korábban maga állt a háztulajdonosok és uzsorások elleni mozgalom élére – véglegesen felszámolta a szervezkedést. Cicero soha ilyen elégedetten nem nyilatkozott még korábbi vejről, mint ekkor.

Brutus és Cassius már előzőleg kénytelenek voltak elhagyni Rómát. A. Hirtius és C. Vibius Pansa, consul designatusok, továbbá Caesar hadvezérei – C. Asinius Pollio és L. Munatius Plancus, Hispania Ulterior, illetőleg Gallia Transalpina helytartója – a kiegyezés mellett voltak. A túlzó optimaták a Szicíliát megszálló Sex. Pompeius tengeri haderejére és Decimus Brutus Gallia Cisalpinabeli legióira építve polgárháborúra gondoltak. Antonius igyekezett kiegyezni Sex. Pompeiusszal, majd (június 3-án) a „*lex de permutatione provinciarum*” elfogadtatásával azt is keresztülvitte, hogy az eredetileg sorshúzás útján neki jutott Macedonia tartomány helyett Cisalpinát kapja meg.

Octavianus fellépése

Közben áprilisban hazaérkezett Apollóniából Caius Octavius, Caesar 19 éves unokaöccse, akit végrendeletében fiává fogadott, s örökösevé tett. Octavius fiatal korát meghazudtoló ügyes fellépést tanúsított: felvette a kapcsolatot Caesar híveivel és veteránjaival, de tárgyalásokba kezdett az ellenzéki senatorokkal is. Rómába érkezve felvette a C. Iulius Caesar Octavianus nevet, bejelentette, hogy átveszi atyai örökségét, s teljesíti Caesar végakaratát: kifizeti Róma lakóinak a rájuk hagyott pénzt. Mikor Antonius megtagadta Caesar iratainak és pénzhagyatékának kiszolgáltatását, agitációt kezdett ellene a veteránok és a római plebs körében, hangoztatva, hogy Antonius kibékült Caesar gyilkosaival.

Egyúttal pénzzé tette anyai örökségét, s legiókat toborzott a veteránok között. A katonák és a veteránok, akik Itália szabad lakosságának szegényebb rétegeiből kerültek ki, ellenségüknek tekintették Caesar gyilkosait, a senatus régi tagjait. Fő követelésük a földjuttatás volt, s azt Caesar gyilkosainak megbüntetése révén tartották elérhetőnek. Értetlenül állottak szemben Antonius és Octavianus viszálykodásával, Caesar táborra egységének helyreállítását sürgették, különösen centurióik. Azoknak a veteránoknak, akik már megkapták földjüket, szintén érdekük volt, hogy ne nyilvánítsák Caesart zsarnoknak, mert akkor esetleg sor kerülhetett volna a földjuttatás érvénytelenítésére.

Kr. e. 44. szeptember 1-jén Antonius a senatusban elfogadtatta Caesar kultuszára vonatkozó előterjesztését. Octavianus pedig egyre nyomatékosabban hangoztatta Caesar iránti *pietas*-át, ami végakarátának teljesítésére, halálának megbosszulására kötelezi. A *pietas*-gondolatot politikai jelszóként elsőnek C. Gracchus alkalmazta; ebben a korszakban Octavianus mellett felhasználta Antonius, de Sex. Pompeius is. Az utóbbi természetesen apja emlékére vonatkoztatva. Találkozunk ezzel a jelszóval nemcsak a napi politikai agitációban, hanem az irodalomban és a szembenálló felek által kibocsátott pénzeken is, amit szintén felhasználtak a politikai propaganda céljaira. Antonius nem fizette ki a római plebsnek a Caesar végrendeletében megjelölt összeget a lefoglalt pénzből. Vagy azért, mert lebecsülte jelentőségüket a hadsereghez képest, vagy azért, mert Dolabella és az ál-Marius mozgalmának leverése után különben sem remélt részükről jelentős támogatást.

b) A mutinai háború

A senatus Antonius elleni fellépése

Az év utolsó harmadában egyre jobban kiéleződött a senatus és Antonius viszonya. Jelentős kezdeményező szerepet játszott ebben az öreg Cicero, aki egy egész beszédorozatot („Philippikákat”) zúdított ellenfelére. Octavianus viszont Antoniusszal szemben kezdett a senatushoz közeledni. A kompromisszum kétoldali érdekeltséget fejez ki. Octavianusnak helyzete legalizálására volt szüksége, és ezt csak a senatustól kaphatta meg annak fejében, hogy katonai erejét a senatus rendelkezésére bocsátja. A senatusnak pedig szüksége volt a hozzá pártolt legiókra, jól jött nekik a Caesarianusok megosztottsága és az a propagandisztikus lehetőség, hogy Caesar egyetlen legális vér szerinti rokonát a saját táborukban tudhatják.

Decemberben Antonius észak felé vonult, hogy átvegye Gallia Cisalpinát D. Brutustól. Ez azonban nem volt hajlandó átadni azt, hanem

csapataival és gladiátoraival Mutina városában sáncolta el magát. Antonius körülrárta a várost. Caesar hadvezérei: Asinius Pollio, Munatius Plancus, valamint Lepidus, ekkor Gallia Narbonensis és Hispania Citerior helytartója, várakozó álláspontra helyezkedtek.

Rómában a Kr. e. 43. január 1–3. között tartott senatusi ülésen megbeszélték az állam helyzetét, s határozatot hoztak, hogy Octavianus a senatus tagja lesz, a consularisokkal együtt szólalhat fel, tíz évvel a törvényes korhatár előtt pályázhat hivatalokra, imperiumot kap és propraetorként A. Hirtius és C. Vibius Pansa consulok mellett hadseregarancsnoki megbízatást. Miután az Antoniuszal folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, a két consul és Octavianus – zömében az utóbbi csapataiból alakult legiók élén – Antonius ellen vonult. Az ellenfelek két egymást követő ütközetben (április 15- és 21-én) csaptak össze. Antonius kettős veresége után megfogyatkozott számú csapataival Octavianus által nem zavarva elvonult Lepidushoz. A második összecsapásnál elesett Hirtius, majd másnap meghalt az első alkalommal megsebesült Pansa consul is, így a vezetés Octavianus kezébe került.

A győzelem hírére felbátorodott senatus Antoniuszt a haza ellenségének (*hostis patriae*) nyilvánította, majd júliusban Lepidust is, mert magához fogadta Antoniuszt. Decimus Brutusnak diadalmenetet, Octavianusnak ovatiót szavazott meg. Hazahívták a két afrikai legiót, Sex. Pompeiust flottaparancsnoknak nevezték ki. Brutust és Cassiust imperium maiusszal ruházták fel stb. Ezekkel a döntésekkel a senatus messze túlment a caesarianusok számára elfogadható határon.

Octavianus államcsínye

Közben Octavianus erőlyesen követelte a consulságot, s mikor ezt a senatus elutasította, Róma ellen vezette nyolc legióját. Átálltak hozzá az Afrikából megérkezett csapatok is. Octavianus bevonult Rómába. A senatus nyomban törvényesítette adoptálását, augusztus 19-én consullá választották; társa Q. Pedius, egyik közeli rokona lett. Az új consulok sürgősen megszavaztatták a *lex Peditiát*, amely Caesar gyilkosait száműzésre ítélte; hatálytalanították Antonius és Lepidus ellenséggé nyilvánítását.

c) A második triumviratus megalakulása

Helyreáll Caesar híveinek egysége

Ezután már Asinius Pollio és Munatius Plancus is nyíltan a senatus ellen foglalt állást, majd a hadsereg követelésére a Caesar-párt vezetői is kapcsolatot teremtettek egymással. Előzetes tárgyalások után Kr. e. 43.

november elején Antonius, Octavianus és Lepidus Bononiában (Bologna) megkötötte a (második) triumviratust (RTCh 62). A triumvirek felosztották maguk között a nyugati tartományokat: Antonius kapta Gallia Cisalpinát és Transalpinát, Octavianus Africát, Numidiát, továbbá Siciliát, Sardiniát és Corsicát, Lepidus a hispaniai tartományokat és Gallia Narbonensist. November végén – a törvényes előírások megsértésével megszavaztatott – *lex Titia* alapján *tresviri rei publicae constituendae* címen öt évre (Kr. e. 38. január 1-ig szóló) rendkívüli consuli teljhatalmat kaptak hivatalnokok kinevezésére, törvényhozás, bíraskodás, földosztás és pénzkibocsátás céljából; a provocatio érvényesítése nélkül hozhattak halálos ítéletet. Kr. e. 42. január 1-jén a *lex Rufrena* elismerte Caesar istenné válását, születésének napját ünnepnek, haláláét gyásznappal nyilvánították. A merénylet helyét Octavianus felszentelte, s elhatározta, hogy templomot építenek oda. Octavianus ettől kezdve nevében feltüntette a *divi filius* megjelölést is.

A proscriptiók

A triumvirek elhatározták, hogy büntető hadjáratot indítanak a keleten szervezkedő Brutus és Cassius ellen. Ehhez azonban pénzre volt szükségük, amit proscriptiók útján kívántak előteremteni. Ezek kegyetlensége túltett Sulla idején is. Ekkor vesztette életét Cicero, akinek javaslatára annak idején Antoniust a haza ellenségének nyilvánították. Cicero tartózkodási helyét Clodius egy korábbi híve árulta el, és egy Popillius Laenas nevű centurio, akinek egyszer megnyerte a perét, ölte meg. Sokaknak azonban a vagyonuk, vagy kicsinyes személyes ellenségeskedés okozta a pusztulását. A listára felvettek feljelentőit megjutalmazták, a rabszolgáik szabadságot nyertek. Végeredményben mintegy 300 senator és 2000 lovag lett a vérengzés áldozata. Sokan menekültek Sextus Pompeiushoz vagy Brutusékhöz. A proscriptiókkal kapcsolatos események (amelyekről Appianos polgárháborúkról írott művének IV. könyve számol be részletesen) megmutatták a családi, a *fidesen* és a *patria potestas*on alapuló kötelek megglazulását. Jellemzőek Velleius Paterculus történetíró szavai: *fuisse in proscriptos uxorum fidem summam, liberorum mediam, servorum aliquam, filiorum nullam* (II 67).

A proscriptiók nem hozták meg a remélt hasznot: a dobra vert házak, birtokok mélyen áron alul keltek el a triumvirek tisztjei között. Különben rendkívüli adókat is kivetettek Itália lakosságára.

d) Leszámolás Caesar gyilkosaival

Brutusék Keleten

Brutust és Cassiust még Kr. e. 44 júliusában Kréta és Kyréné kormányzása címén küldték el Itáliából. Brutus azonban Macedoniába, Cassius Syriába hajózott, s időközben sikerült nekik jelentős sereget, nagy élelmiszer-tartalékokat gyűjteniük. A hiányzó pénz előteremtéséhez a republikánusok éppen úgy nem válogattak az eszközökben, mint a triumvirek. Kis-Ázsiában például tíz évre előre behajtották az adót, templomokat fosztottak ki, megsarcolták a gazdag görög városokat és szövetséges királyokat, igénybe vették gazdáik ellen a rabszolgák segítségét is. Fő jelszavuk a *libertas* volt, ez szerepelt pénzeiken, amelyeken helyet kaptak képmásaik is. Saját személyüknek ez a kiemelése köztársaságpártiak részéről meglehetősen visszás eljárás volt.

Philippi

Az ellenfelek Macedoniában találkoztak össze egymással. A számra nagyjából egyenlő erők közül a köztársaságiak csapatai voltak jobban ellátva, kiképzés és hadi jártasság tekintetében a triumvirek alakulatai voltak fölényben. Ezek a körülmények meghatározták a két fél haditervét is: Cassius ellenfeleinek kiéheztetésére, Antonius a minél előbbi összecsapás kierőszakolására törekedett. A helyzet tehát sokban emlékeztetett a Pharsalos előttiére. Végül is október elején került sor az első összecsapásra a két, közel 100–100 ezer főnyi hadsereg között Philippi városa közelében. Ebben Brutus seregrésze győzött Octavianusé felett, Antoniusé pedig Cassius felett. Cassius abban a hiszemben, hogy társa is vereséget szenvedett, öngyilkos lett. A második, döntő összecsapás kereken három hét múlva, október 23-án zajlott le. Ebben a triumvirek megsemmisítő győzelmet arattak, Brutus öngyilkossággal előzte meg a fogságba kerülést. Az életben maradottak egy része átállt a triumvirek oldalára, a kisebbség L. Staius Murcus vezetésével Sex. Pompeiushoz menekült, aki Szicília szigetén a republikánusok utolsó menedéke volt.

A hatalom újrafelosztása

A Philippinél aratott győzelem után Antonius és Octavianus megfosztotta a távollevő Lepidust Gallia Narbonensis, illetőleg Hispania birtoklásától, s helyette az afrikai tartományokat adták át neki. Ezt követően

Antonius keletre távozott, hogy pénzt teremtsen elő a katonák végkielégítéséhez s a parthusok elleni hadjáratra. Ennek érdekében megsarcolta a korábban a republikánusokat támogató városokat, s hatalmas adókat rótt ki a kisebb keleti uralkodókra.

Octavianus hazatért Itáliába, hogy veteránjainak földet osszon. Erre a célra – a politikai megtorlás szempontjának érvényesítésével kijelölt – 16, főleg észak- és közép-itáliai municipium (Ancona, Ariminium, Beneventum, Capua, Firmum, Nuceria, Venusia stb.) földjeit vette igénybe. A katonák erőszakosan léptek fel a régi tulajdonosokkal szemben, a legjobb földeket választották ki maguknak, nemegyszer a számukra kijelölt mértéken felül. Napirenden voltak az összeütközések.

A perusiai háború

Itáliának már a mutinai háború idején is sokat szenvedett lakói körében egyre nőtt az elégedetlenség. Jellemző erre a névtelen szerzőtől származó *Dírae* (Átkok) című költemény, amely érezhetően polemizálva a megalukvó Vergilius I. eclogájával, az érdekeltek tipikus állásfoglalását fejezte ki.

Az elégedetlenséget Antonius hozzátartozói: fivére, L. Antonius és felesége, Fulvia az Octavianus elleni hangulatkeltésre használták fel. Agitációjuk során azt is terjeszteni kezdték, hogy ha a triumvir hazatér keletről, visszaállítja a köztársaságot. Ezt az ígéretet támogatni látszott Antonius ephesosi amnesztiarendeletere, ami senatori körökben fokozta népszerűségét. Hazahívták Antoniust, s Lucius az elégedetlen, földjüket vesztett birtokosok élére állva felkelést robbantott ki. M. Vipsanius Agrippának, Octavianus fiatal barátjának sikerült megakadályoznia a mozgalom elterjedését, s a hadműveleteket az etruriai Perusia (Perugia) körzetére lokalizálnia (Kr. e. 41 ősze–40 tavasza). A körülzárt, kiéhezett város, Lucius Antonius és környezete megadásra kényszerült. Perusia kapitulálása után Octavianus megkaparintotta a vezetést Antonius 11 galliai legiója felett, melyeknek parancsnoka, Fufius Calenus éppen akkortájt halt meg.

A triumvirek lavírozása

Antonius Egyiptomból hazatérőben szövetséget kötött Sextus Pompeiusszal és Domitius Aenobarbusszal, a köztársasági flotta elmenekült főparancsnokával. Antonius azzal a feltétellel fogadta el Pompeius apósának, L. Scribonius Libónak az indítványát, ha Octavianusszal harcra kerülne sor. Ha nem, megígérte, hogy megkísérli őket is kibékíteni egymással. Octavianus is közeledett a republikánusokhoz, és ellensúlyo-

zásul megkérte Libó húgát, Scriboniát; a házasságot Kr. e. 40–39 telén meg is kötötték.

A két triumvir haderői *Brundisium* közelében találkoztak. A helyzet roppant feszült volt – katonáik azonban nem voltak hajlandók egymás ellen harcolni. Közben megérkezett a Görögországba menekült Fulvia halálának híre. Erre Antonius és Octavianus béketárgyalásokba kezdtek. A megállapodások eredményeként Antonius megkapta a birodalom keleti, Octavianus a nyugati tartományait, Lepidusnak meghagyták Africát. Megállapodtak, hogy mindketten toborozhatnak Itáliában katonákat a parthusok, illetőleg Sex. Pompeius elleni hadműveletek céljára; továbbá abban is, hogy közösen döntenek el, kik lesznek a következő években a consulok. Az egyezés megerősítésének kifejezésül Antonius elvette Octavianus megözvegyült nővérét.

A triumvirek megbékülése igen jó hatást váltott ki katonáik körében, a polgári lakosság között pedig fokozódott a bizakodás egy békésebb időszak elérézésében. Ennek a hangulatnak, várakozásnak ad kifejezést Vergilius IV. eclogája.

f) Sextus Pompeius

Itália blokádja

Jelentős mértékben rontotta azonban a hangulatot Rómában az élelmi-szer-ellátás bizonytalansága, zavarai. A proscriptiók idején és azt követően is sok rabszolga menekült el Itáliából Szicíliába Sextus Pompeius-hoz, aki magához fogadta, flottájában és seregében felhasználta őket (vö. RÓR 173). A rabszolgák szökdősése olyan tömeges méreteket öltött, hogy a Vesta-testület a senatus megbízásából imával fordult az istenekhez, szüntessék meg ezt a csapást (RÓR 163). Az itáliai mezőgazdaság korabeli általános leromlása lehetett az egyik indítéka Vergilius *Georgica* című tankölteménye megszületésének is. Attól kezdve, hogy Sex. Pompeius (Kr. e. 43 őszén) elfoglalta Szicíliát, természetesen nem érkezett gabona innen Itáliába. Emellett Pompeius erős hajóhadával állandó blokád alatt tartotta Itália partjait, s elfogta az afrikai és keleti gabonaszállítmányokat. Forrásaink rendkívül sötét képet festenek a helyzetről. Ilyenformán a triumvirek kénytelenek voltak kiegyezni Pompeiusszal. Suetonius (*Augusztus* 16.) kifejezetten a súlyosbodó római éhínségnek s a tömegek nyomásának tulajdonítja a Puteoliban létrejött megegyezést (Kr. e. 38).

A puteoli megegyezés

Ennek értelmében Pompeiust elismerték a hajóhad parancsnokának, a triumviratus idejére megerősítették Szicília, Szardínia és Korzika birtokában (a két utóbbit Kr. e. 40-ben foglalta el), neki ígérték még a Peloponnészt is, azonkívül consulságot és kártérítést apja elkobzott birtokaiért; a hozzá szökött rabszolgáknak szabadságot ígértek, a Szicíliára menekült proscibáltak amnesztiát kaptak. Ennek fejében Pompeius kötelezte magát, hogy nem fogad be több rabszolgát, gondoskodik Róma gabonaellátásáról, megszünteti Itália partvidékének háborgatását.

Az itáliai politikai menekültek – zömükben vagyonos senatorok, lovagok, földbirtokosok – csoportosan tértek haza kiábrándulva a *libertas* jelszavát hangoztató, valójában autokrata módon viselkedő Pompeiustól. Ettől kezdve egyre jelentősebb befolyásuk volt flottaparancsnokainak, akik jórészt apjának kalózhadjárata során fogságba került tengeri rablók voltak, akik hajózási tapasztalataik miatt visszanyerték szabadságukat. Mindennek alapján Octavianus propagandája a Sex. Pompeius elleni harcot mint a szökevény rabszolgák és kalózok elleni fellépését igyekezett feltüntetni.

A tarentumi egyezmény

A megállapodást egyik fél sem tartotta be, a helyzet nem változott lényegesen. Octavianus hadműveletei kezdetben (Kr. e. 38-ban) nem jártak sikerrel, ezért Antoniushoz fordult segítségért. C. Cilnius Maecenas küldte Antoniushoz, aki akkor Athénben tartózkodott. Az ő tárgyalásaik nyomán jött létre a tarentumi egyezmény (Kr. e. 37 tavaszán). Ebben Antonius és Octavianus újabb öt évre meghosszabbították a január 1-jén letelt triumviri felhatalmazásukat, Octavianus 120 hajót kapott Antoniustól, cserébe 20 000 katonát adott át neki a parthus hadjáratra – lényegében Antonius volt galliai legióit!

Sex. Pompeius bukása

Ezután Agrippa fokozott erővel látott a háborús előkészületekhez. Változó sikerrel folyó csaták után Kr. e. 36-ban Mylae majd Naulochos mellett döntő győzelmet aratott Pompeius hajóhada felett. Pompeiusnak sikerült elmenekülnie Kis-Ázsiába. Itt Antoniusszal kölcsönös határozatlanságot és bizalmatlanságot tanúsítottak egymás iránt. Végül egy összetűzést követően P. Titius, Antonius embere megölte.

A Pompeius hajóhadában, seregében szolgáló, Itáliából szökött rabszolgákat összefogdosták. Octavianus több mint 30 000 rabszolgát szál-

lítottatott vissza gazdáiknak. Kb. 6 ezret, akiknek a tulajdonosai nem jelentkeztek, kivégeztetett. Mindez természetesen nem ment végbe ellenállás, összecsapások nélkül. Szicília területén tartós zavargásokra került sor (Appianos, *b.c.* V 547), s Itáliában is jó időbe telt, míg helyre tudták állítani a közbiztonságot.

Lepidus az Octavianusnak nyújtott segítség örve alatt egy elég gyámtalan kísérletet tett Szicília megszerzésére. Csapatai azonban átálltak triumvirtársa oldalára. Octavianus rendelkezésére Lepidus triumviri hatalmáról lemondva, ezután Circeiben élt, haláláig visszavonult magánemberként, a főpapi méltóságot azonban megtartotta.

Octavianus helyzetének megszilárdulása

A Sex. Pompeius felett aratott győzelme után Octavianus aranyoszobrot állíttatott magának, amelynek felirata a békének szárazon és vízen való helyreállítását ünnepelte. A békesség ennek ellenére azonban nem tartott sokáig. Octavianus igyekezett minden eszközzel megszilárdítani helyzetét, hatalmát. Kifejezésre juttatta készségét a triumviratus megszüntetésére, mire elismerésül felruházták a tribunusi *sacrosanctus* jelleggel. Katonai erejének gondos kiépítése mellett a külsőségekben tekintettel volt az arisztokrácia köztársasági érzelmeire, széles körű propagandatevékenységet fejtett ki, amelynek célja Itália egységes közvéleményének kialakítása volt, természetesen a maga további céljaival összhangban.

g) Antonius Keleten

A birodalom helyzete Keleten

Philippi után a triumvirek legfontosabb külpolitikai teendője az volt, hogy helyreállítsák és megszilárdítsák Róma megrendült keleti uralmát, továbbá, hogy feltartóztassák a parthusok előrenyomulását. Antonius Keleten igen nehéz helyzetben volt, mikor hadvezéri tekintélyét a parthusok elleni hadjáratral kívánta növelni. Kis-Ázsiát a határvidékek feletti közvetlen uralom helyett Rómától függő uralkodók támogatásával sikerült biztosítani. Kedvezőtlenebbül alakult a helyzet Syriában, ahová a parthusok – arra hivatkozva, hogy Brutusék segítségül hívták őket – időközben benyomultak. Végérvényesen csak Kr. e. 38-ra sikerült P. Ventidius Bassusnak, Syria proconsulának kiszorítania őket a korábban is római befolyás alatt álló területekről. Támadó fellépésre azonban – miközben az itáliai helyzet alakulását sem téveszthette szem elől – egyelőre nem telt Antonius erejéből.

Antonius és Kleopatra

Antonius keleti tevékenységének rekonstruálása és megítélése meglehetősen nehéz kérdés a források vele szemben megnyilvánuló elfogultsága és az Octavianus propagandájának hatása nyomán kialakult Kleopatra-regény miatt. A történetírók egy része már a perusiai háborút a féltékeny Fulvia provokációjának állította be, aki így akarta volna rábírní Antoniuszt, hogy hagyja ott Kleopatrát és térjen haza. Valójában ekkor még inkább a Glaphyrához, Kappadokia későbbi vazallus királyának, Archelaos Sissinésnek az anyjához fűződő kapcsolatát lehetett volna feszegetni. Tagadhatatlan, hogy Antonius számára egy nagyobb szabású parthiai hadjárat céljából elengedhetetlen volt Egyiptom politikai szövetségének és anyagi erőforrásainak biztosítása. Viszont Kleopatra szemében is ajánlatosnak látszott nagyhatalmi törekvései érdekében megnyerni a római hadvezér katonai támogatását. A személyes vonatkozások ezeknek a kölcsönös érdekeknek a függvényei voltak. Antonius szempontjából előnyösebbnek, veszélytelenebbnek ígérkezett, ha Kleopatrával s nem az egyiptomi arisztokrácia támogatását élvező húgával, Arsinoéval egyezkedik. Mellesleg Kr. e. 40 tavasza és 37 ősze között nem is látták egymást.

Szorosabbá akkor vált a kapcsolatuk, mikor Octavianus Sex. Pompeius feletti győzelmét és itáliai helyzetének megszilárdulását további jelentős hadi sikerekkel szeretne volna ellensúlyozni. Ehhez azonban elengedhetetlen volt az egyiptomi támogatás. Antoniusnak mindenekelőtt az Octavianusnak átadott hadihajókat kellett pótolnia. A flotta gyors felépítése érdekében Antonius egyes erdőben gazdag kis-ázsiai és syriai területeket Kleopatra rendelkezésére bocsátott. Később is lemondott bizonyos területekről Egyiptom javára, főleg azonban olyanokról, amelyek pillanatnyilag amúgy sem voltak római kézen, vagy korábban sem tartoztak Róma fennhatósága alá. Jelentősebb területi engedményekre csak akkor került sor – közös gyermekeik javára –, mikor már küszöbön állt az összeütközés Octavianusszal, s Antonius egységesen fel akarta sorakoztatni maga mögött keleti szövetségeseit az összecsapásra. Octavianus ezeket a kényszerű taktikai engedményeket alaposan eltúlozta, s ügyes és gátlástalan propagandával mint Antonius elfajzásának, a római ügy elárulásának bizonyítékait tárta az otthoni közvélemény elé.

Antonius hadjáratai Keleten

Kr. e. 36-ban, a IV. Phraatés trónralépését követő dinasztikus viszály kedvező alkalomnak ígérkezett Antonius parthiai hadjárata számára. A római sereg az arméniai hegyeken át vonulva el is érte Phraaspát, Media Atropaténé fővárosát; bevennie azonban nem sikerült. A parthus

sereg támadásai miatt Antonius kénytelen volt visszavonulni, útközben jelentős veszteségeket szenvedett. Hadműveleteit Kr. e. 34-ben indította meg újra, ekkor azonban Arméniára korlátozta. Itt nem talált különösebb ellenállásra, és árulás által királyukat is foglyul ejtette. Így visszatérve Alexandriába fényes győzelmi ünnepséget rendezett.

h) Octavianus és Antonius harca az egyeduralomért

Octavianus a Balkánon

Octavianus egyidejűleg (Kr. e. 35–33 között) kisebb jelentőségű, de sikeres hadjáratot vezetett Illyricumba. A katonai siker mellett vonzotta a vidék gazdag aranybányáinak megszerzése is, de végső célja bizonyára az volt, hogy egyúttal biztosítsa a maga számára a felvonulási területet egy Antonius elleni keleti hadjárat esetére. A későbbiekkel illetően fontos volt a Száva (Savus) völgyének megszerzése, s néhány stratégiai szempontból jelentős erődítmény (Siscia, Sirmium) kiépítése is. – A harcok során személyesen is kitüntette magát, bár korábban (Philippinél és a szicíliai harcokban) kevés tanújelét adta hadvezéri rátermettségének. Később is mások (Agrippa, Tiberius) voltak hadseregeinek tényleges irányítói.

Készülődés Antonius ellen

Octavianus az arisztokráciával való kiegyezés után (amit Liviával, az előkelő Livius Drusus senator lányával kötött házassága is kifejezett) igyekezett maga mellé állítani a római plebeiusok hangulatát is. A meginduló nagyarányú építkezések munkaalkalmat biztosítottak ezek számára; ingyen látogathatták a fürdőket. Agrippa aedilissége alatt (Kr. e. 33-ban) ingyen osztották az étolajat és a sót stb. A tengeri kereskedelem helyreállítása megnyerte Octavianus számára az üzleti körök rokonszenvét. Ez annál jelentősebb körülmény volt, mert az itáliai pénzemberek Antoniusszal viszont elégedetlenek voltak. Ugyanis azzal, hogy egyes kis-ázsiai és más keleti uralkodóknak jelentős területeket adott vissza, komoly pénzügyi veszteséget okozott nekik.

Ilyen körülmények között *Octavianus* környezetének Antonius elleni *agitációja*, intrikája mind eredményesebben alakult. Alexandriai győzelmi ünnepét a diadalmenet megcsúfolásának tüntették fel, hiszen ezt csak Rómában lehetett megtartani, s elválaszthatatlan volt a Iuppiter Optimus Maximusnak a Capitoliumon bemutatott hálaadó áldozattól. Octavianus törvénytelen, erőszakos módon felnyitatta Antoniusnak Rómában, Vesta szentélyében letétbe helyezett végrendeletét. Ebből kiderült,

Antonius azt kívánta, hogy Alexandriában temessék el, és Kleopatrától származó gyerekeinek hatalmas ajándékokat hagyott.

Különös sikere Octavianus híveinek, hogy Antoniust – aki végeredményben mégiscsak Róma keleti határainak védelmezésén fáradozott – sikerült sokak szemében árulónak, elfajzott keleti despotának feltüntetniük. Ráadásul ugyanakkor, mikor maga – békeszólamai s republikánus gesztusai ellenére – céltudatosan és következetesen tört az egyeduralom megszerzésére.

Antonius római befolyása ennek ellenére jelentős maradt. Mutatja ezt, hogy mikor keleti kudarcainak láttán Octavianus elérkezettnek látta az időt a nyílt szakításra (Kr. e. 32-ben), az akkor kb. 900 fős senatusból 300-an hagyták el Rómát, s mentek át Antonius táborába. Jellemző a közhangulatra az is, hogy bár Octavianusnak sikerült letétni a hűségeskút Itália és a nyugati tartományok lakosságával, végül is formálisan Kleopatrának üzentek hadat.

Az actiumi csata

A döntő összecsapásra Kr. e. 31. szeptember 2-án Épeiros nyugati partjainál, Leukastól északra Actium (Aktion) hegyfokánál került sor. Antonius következtelen magatartása alapján eredeti haditerve nem rekonstruálható egyértelműen. Flottájával az Ambrakiai-öbölben foglalt állást, s hátát a szárazföldön felsorakozó legiói biztosították. Octavianus hajóhada, Agrippa vezetése alatt elzárta az öböl bejáratát. A csata kezdetén Kleopatra hajói kitörtek az öbölből, s dél felé vették útjukat. Antonius, nem tudni, attól való féltében-e, hogy a menekülő királynőt elfogják, vezérhajóján utánaeredt. Egyes feltevések szerint, látva a két hajóhadnak számára kedvezőtlen elhelyezkedését, kezdettől fogva az volt a terve, hogy áttöri Octavianus flottájának blokádját, s keleten szervezi meg a végső ellenállást. Valószínűbb, hogy az egyre súlyosbodó élelmezési nehézségek késztették elhatározására. Hajói egy részének sikerült az áttörés, megmentette hadipénztárát is. Azonban cserbenhagyott szárazföldi serege és az egységes vezetés nélkül Agrippa ellen kevés eséllyel küzdő visszamaradt flottarészlege végül is megadta magát.

Octavianus Keleten

Octavianus a győzelem után visszatért Itáliába, s hosszú ideig a veteránok földdel való ellátásával volt kénytelen foglalkozni, hogy lecsillapítsa lázongásukat. Ezúttal nem elkobzott, hanem pénzen vásárolt földek kerültek felosztásra.

A következő évben indult csak keletre. Először Dél-Syriába ment. Itt az Egyiptom felemelkedése miatt elégedetlen, Kleopatra nagyhatalmi

igényeitől tartó uralkodók nyomban mellé álltak. Egyiptomba Kr. e. 30 nyarán érkezett. Antonius és Kleopatra nem tudtak jelentősebb haderőt szembeállítani seregeivel. A kilátástalan helyzetben Antonius öngyilkos lett. Kleopatra először kísérletet tett, hogy kiegyezzen a győztesrel, mikor azonban látta, hogy nem számíthat kíméltre, maga is öngyilkosságot követett el.

Antonius számos hívét kivégezték, Kleopatrától származó gyermekeinek Octavianus megkegyelmezett, Kaisariónt azonban, Caesar és Kleopatra fiát megölette. Caesar fogadott fia szemében nyilván veszedelmes volt, ha a divus Iulius vér szerinti leszármazottja életben marad.

Antonius bukása jelentős mértékben határozatlanságának volt a következménye. A keleti hadszínteret és az itáliai helyzetet nem volt képes egyidejűleg áttekinteni. Octavianusszal szemben sem lépett fel következetesen. Szemmel láthatóan nem ismerte fel annak egyeduralmi törekvéseit. Elszalasztotta a kedvező alkalmat a Lepidusszal való szövetkezésre is. A republikánusokkal szemben tanúsított engedményeit nem tudta a maga javára fordítani. Döntő jelentőségű hiba volt részéről, hogy öccsének halála után Rómában és Itáliában szinte ellenkezés nélkül átengedte a kezdeményezést Octavianusnak. Ennek következtében ellenfelének céltudatos politikával sikerült egymás után maga mellé állítania a különböző társadalmi rétegeket, míg Antonius számára megoldhatatlan nehézséget jelentett például Dél-Syria és Egyiptom érdekeinek összeegyeztetése, következésképpen feltétlen támogatásuk biztosítása. De nem volt egység közvetlen környezetén belül sem. Ez az egyik magyarázata Actiumnál követett defenzív taktikájának, az Itália elleni támadásról való lemondásának is. Az viszont tagadhatatlan, hogy a keleti területek zilált helyzetének rendezésében jelentős érdemei voltak. Igen jó érzékkel választotta meg kis-ázsiai, iudaeai vazallusait (Polemón, Amyntas, Archelaos Sisínés és Herodes). Ezeket Octavianus is meghagyta Pontos, Galatia, Kappadokia és Iudaea trónján. Antonius keleti rendelkezéseit lényegében ő is fenntartotta; nagyszabású változásokra került sor azonban, természetesen, Egyiptom területén.

Octavianus itt úgy lépett fel, mint a Ptolemaiosok utóda, ő lett Egyiptom földjének legfőbb tulajdonosa; a területet nem szervezték római tartománnyá, hanem Octavianus személyes birtoka lett, amit lovagrendi megbízottaival igazgatott. A hadjárat során szerzett hatalmas zsákmány és a mérhetetlen királyi kincsek mellett az egyiptomi gabonával való korlátlan rendelkezés lehetősége felmérhetetlen befolyást biztosított Octavianus számára Rómában: gyakorlatilag kezében tartotta a város élrelmezését.

i) A principatus megalakulása

A Princeps

Octavianus immár a Római Birodalom egyedüli ura, Kr. e. 29-ben tért haza Rómába. A keleti hadjáratban szerzett zsákmányból három káprázatos diadalmenetet tartott illyricumi hódításainak, actiumi győzelmének és Egyiptom elfoglalásának megünneplésére. Ettől kezdve egyik fő politikai jelszava volt, mellyel uralma jogosultságát igyekezett igazolni, az általános béke (*pax Romana*) megteremtése. Hazatérése után évről évre megválasztották consullá. Kr. e. 29-ben censor lett, s összeállította a senatus névjegyzékét, ami kedvező lehetőség volt számára ahhoz, hogy Antonius híveit törölje a senatorok sorából. Ettől az időtől kezdve az ő neve szerepel a senatori névjegyzék élén, ő a *princeps senatus*.

Augustus

Kr. e. 27. január 13-án ünnepélyesen lemondott rendkívüli teljhatalmáról, s bejelentette a köztársasági rend helyreállítását. Ez azonban csak arra volt jó, hogy újabb megtiszteltetésekben részesítsék, még szélesebb hatáskörre tegyen szert. Néhány nappal később, január 16-án Munatius Plancus javaslatára elnyerte az *Augustus* jelzőt, ami személyét a szakrális szférába emelte. Az államban elfoglalt helyzetének megjelölésére szolgált a *princeps* cím. Octavianus – tényleges megingathatatlan hatalmi és anyagi fölénye tudatában – nem nevezte ki magát dictatornak, formálisan bizonyos mértékig megtartotta a köztársasági hagyományokat. Valójában azonban az általa viselt magistraturák tartalma, jellege alapvetően megváltozott. Azonkívül egyidejűleg és huzamosan több olyan hivatalt viselt, amire a köztársaság korában még a polgárháborúk küzdelmei során átmenetileg sem került sor. Tehát csak nyíltan nem ment el olyan messzire a köztársasági hagyományok negligálásában, mint Caesar. Ebben azonban nemcsak az óvatosság nyilatkozik meg, az, hogy – mint mondani szokás – „tanult Caesar sorsából”, hanem az a tény is, hogy Caesarral ellentétben nem a hagyományos uralkodó rétegek ellenére, annak legyőzésével, hanem éppen a vagyonos római és itáliai rétegek politikai és – például Actium előtt – jelentős anyagi támogatásával biztosította a maga számára az uralmat. Hatalma azonban lényegében sokkal inkább monarchikus jellegű volt, mint Caesaré: a *principatus* a katonai dictatúrának nem kevésbé határozott formája, mint Caesar egyeduralma volt. Ezt juttatja kifejezésre Octavianus újonnan felvett neve is: *Imperator Caesar Augustus divi filius*.

Ennek a korlátlan hatalomnak megteremtésére azonban immár feltétlen és elkerülhetetlen történelmi szükséglet volt, s a hatalom új birtoko-

sára, a princepsre számos nehéz feladat megvalósítása várt: az államvezetésnek, a birodalom békéjének és biztonságának, a rabszolgatartó rendnek a megszilárdítása; a hadsereg átszervezése, a birodalom határainak védelme; a tartományok közigazgatásának reformja, a lakosság jólétének biztosítása; s nem utolsósorban az államrend zökkenőmentes átalakítása, a senatori ellenzékkel való együttműködés módozatainak megtalálása stb.

Bibliográfia

- M. A. Levi: *La caduta della repubblica romana. Rassegna degli studi recenti.* Riv. Stor. Ital. 2 (1924) 253.
- L. Polverini: *L'aspetto sociale del passaggio dalla repubblica al Principato.* Aevum 38 (1964) 241–285. 439–467. 39 (1965) 1–24.
- H. Botermann: *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesars Tod bis zur Begründung des zweiten Triumvirats.* (Zetemata 46.) München, 1968.
- H. Frish: *Cicero's Fight for the Republic.* Copenhagen, 1946.
- Ürögdi Gy.: *Marcus Antonius és az Ops templomában őrzött közpénzek.* AntTan 9 (1962) 78–84.
- K. Scott: *Octavian's Propaganda and Antony's de sua ebrietate.* ClPh 24 (1929) 133–141.
- K. Scott: *The Political Propaganda of 44–30.* B. C. MAAR 11 (1933) 7–49.
- M. P. Charlesworth: *Some Fragments of the Propaganda of Mark Antony.* ClQ 27 (1933) 172–177.
- M. Brožek: *Tagesfragen und die Funktion der Publizistik in Rom beim Übergang von der Republik zum Prinzipat.* Menander 8 (1953) 417–424.
- T. Fraenkel: *The Dirae.* JRS 56 (1966) 142–155.
- Hoffmann Zs.: *A Dirae mint carmen magicum.* AAA Szeged. Suppl. II (1979) 17–24.
- R. Hanslik: *M. Vipsanius Agrippa.* PW–RE IX A (1961) 1226–1276.
- M. Hadas: *Sextus Pompey.* New York, 1930.
- Maróti E.: *A rabszolgák szerepe a második triumviratus idején.* AntTan 11 (1964) 215–229.
- W. W. Tarn: *Antony's Legions.* ClQ 26 (1932) 75–81.
- H. Buchheim: *Die Orientpolitik des Triumvirs Marcus Antonius. Ihre Voraussetzungen, Entwicklung und Zusammenhang mit den politischen Ereignissen in Italien.* Heidelberg, 1960.
- H. Bengtson: *Marcus Antonius. Triumvir und Herrscher des Orients.* München, 1977.

- J. Bleicken: *Zwischen Republik und Prinzipat. Zum Charakter des Zweiten Triumvirats*. Abhandl. AdW Göttingen. Phil-Hist. Klasse. N3. 185. Göttingen, 1990.
- A. Alföldi: *Octavians Aufstieg zur Macht*. Bonn, 1976.
- W. Schmitthenner: *Octavians militärische Unternehmungen in den Jahren 35–33 v. Chr.* Hist. 7 (1958) 189–236.
- W. Richter: *Divus Iulius, Octavianus und Kleopatra bei Aktion*. WSt 79 (1966) 451–465.

2. Augustus principatusa

Források

Augustusnak a cantabriai hadjáratig (Kr. e. 26) terjedő önéletrajzából (*Commentarii de vita sua*) csak töredékeket ismerünk (l. H. Malcovati: *Caesaris Augusti Imperatoris fragmenta*³. Torino, 1948, 84–98. p.). Ugyancsak töredékek és kivonatok maradtak fenn a kortárs Nikolaos Damaskénos Augustus-életrajzából (FGrH II nr. 90. fg. 125–130. p. 391–420). Livius elbeszélése a Kr. e. 9. évvel zárult, vö. per. CXXXIV–CXLII. A terjedelmesebb áttekintések közül l. Suet. *Aug.* Cass. Dio LIII–LVI. Velleius II 89–123.

A korszak epigráfiai anyagából jó válogatást nyújt V. Ehrenberg–A. H. M. Jones gyűjteménye (*Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*². Oxford, 1955). L. még R. K. Sherk: *Roman Documents from the Greek East. Senatus consulta and epistulae to the age of Augustus*. Baltimore, 1969. A feliratok közül a legnagyobb jelentőségű a Princeps egész tevékenységét átfogó *Res gestae divi Augusti* (ford. és ism. Borzsák I.: *AntTan* 1, 1954, 232–33. Legújabb szövegkiadása: H. Volkmann, *Res Gestae Divi Augusti – Das Monumentum Ancyranum*³. 1969). Augustus külpolitikájára vonatkozóan a legfontosabbak a következők: Az ún. kyrénéi edictumok (l. Riccobono, nr. 68 = Malcovati, i. m. p. 59–63; ford.: RTCh 70). Az alpesi népek legyőzését megörökítő, a Monaco melletti La Turbi-nél (Kr. e. 8–7-ben) emelt tropaeum Augusti felirata (CIL V 7817 = Ehrenberg-Jones 40., vö. Plinius, n. h. III 137–7). Augustus levele (Kr. e. 6) a knidosakhoz (Syll.³ 780 = Ehrenberg-Jones 312). Egyéb hivatalos leveleinek maradványait l. Malcovati, i. m. p. 29–49. Belpolitikai célkitűzéseinek szempontjából is tanulságos az említett *'Laudatio Turiae'*; fontosak családjogi, ún. házassági törvényeihez l. Riccobono, nr. 21., l. még Fontes 31. §.

Augustus törvényeihez általában l. Rotondi, i. m. p. 442–457 (–462). 597–498. Városrendészeti szempontból fontosak a *Senatus consulta de*

aquaeductibus (Kr. e. 11); 1. Frontinus, *De aquis urbis Romae* 100. 104. 106. 125. 127 (= Riccobono, nr. 41 = Ehrenberg-Jones 278). A korabeli szépirodalmi művek közül említést érdemel Vitruvius *De architectura* című munkája. Továbbá az amaseiai Strabón (Kr. e. 64–Kr. u. 19) 17 könyvből álló *Geographica* című műve.

Igen nagyszámú korvonatkozás található a szépirodalmi alkotásokban is. L. elsősorban: Vergilius, *Aeneis*; Horatius, *Carmina*, *Sermones* (H. Összes Művei. Budapest, 1961. Szerk.: Borzsák I. és Devecseri G.); Propertius, *Eleg.* IV., Ovidius, *Fasti* (ford. Gaál L.: *Görög és latin írók* 1. Budapest, 1954). 1988². (Prométheusz Könyvek 12.)

a) Augustus hatalma

A principatus alapjai

Octavianus az Antonius felett aratott győzelme révén, mint láttuk, korlátlan egyeduralomra tett szert. Ezt követően személyes hatalmát a köztársasági látszat fenntartásával négy és fél évtizeden át, haláláig szilárdan megőrizte. Augustusnak mint az állam első emberének („princeps”) az uralmát a *principatus* szóval jelöljük. A principatusnak mint uralmi formának a lényegére Augustus hatalmának az elemzése világít rá.

Augustus principatusának mibenlétét, hatalmának jellegét illetően többféle felfogással találkozunk a szakirodalomban. Az egyik (főként régebbi munkákban olvasható) nézet szerint a principatus – Augustusnak a konzervatív arisztokrácia felé hangoztatott kijelentéseinek megfelelően – a köztársasági rendhez való visszatérés. A ma korszerűnek tekinthető irányzat a tényleges helyzetnek megfelelően Augustus rendszérének monarchikus vonásait emeli ki. Jelentkezett, szintén főleg régebben, az az egyeztető álláspont is, amely kettős hatalomról, Augustus és a senatus közös uralmáról beszélt.

Augustus hatalmának alapja a hadsereg, veteránjai és a praetorianus gárda volt. Már Cassius Dio (LII 41) is az élethossziglani imperator címből származtatta teljhatalmát. Hozzájárult ehhez még a princepsnek győzelmei és uralma során mérhetetlenre duzzadt vagyona, továbbá a Róma élelmezése szempontjából kulcsfontosságú Egyiptom birtoklása. Ezek révén vált számára lehetővé, hogy mindig annyi hivatalt ragadjon magához, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy tényleges hatalmának megadja a törvényesség látszatát, s rendelkezéseit ne mint bitorló, hanem mint a hagyományok szerint is illetékes magistratus hozza meg. Augustus uralkodó helyzete eredetének, jogi alapjainak vizsgálatakor tehát

csak másodlagos jelentőséget szabad tulajdonítani magistraturáinak s az ezekből, valamint sokoldalú közéleti tevékenységéből eredő tekintélynek, befolyásának, „auctoritas”-ának. Ezek, mint említettük, tényleges hatalmának a legalitását s minél súrlódásmentesebb gyakorlását szolgálták. S nem szabad szem elől tévesztetni a következőket: az általa viselt hivatalok jellege, terjedelme többnyire lényegesen eltért a hagyományos köztársasági formáktól; nemegyszer olyan, egymással összeegyeztethetetlen jogköröket egyesített kezében egyidejűleg és tartósan, amihez hasonlóra még a polgárháborúk korában s átmenetileg sem került sor; s végül, ezeket a rendkívüli felhatalmazásokat nem egy-egy feladat ellátására, alkalmyszerűen nyerte el a senatustól a köztársaság védelmére, hanem a maga uralma megerősítésére sajátította ki őket.

Augustus tisztségei

Triumviri felhatalmazásának lejártá után (Kr. e. 31 és 23 között) évről évre elnyerte a consulságot, a szokásosnál szélesebb hatáskörrel. Kr. e. 27 januárjában az egész birodalomra kiterjedő proconsuli imperiummal is felruházták, s ezt haláláig megtartotta. Kr. e. 23 után a Murena-féle összeesküvés hatására nem pályázik többször a consulságra (bár Kr. e. 5-ben és 2-ben ennek ellenére megválasztják), ellenben proconsuli jogkörét Róma városára is kiterjeszti. Különös jelentősége van annak, hogy ekkor nyeri el a különben csak plebeiusok számára elérhető tribunusi hivattal járó jogok és kiváltságok teljességét: már 36 óta *sacrosanctus*, később megkapta a *ius auxilii*-t, ekkor (Kr. e. 23-ban) felruházzák a *ius referendi*-vel, tehát a törvényjavaslatok előterjesztésének jogával. Azonban még ezenkívül is felruházzák rendkívüli teljhatalommal, így például társadalmi reformok, családjogi törvények foganatosítására. Kr. e. 19-ben állandó jelleggel megkapja a consuli hatalom jelvényeit, a senatusban a hivatalban levő consulok között foglalhat helyet.

Uralmát igyekszik szakrálisan is alátámasztani; személyét az állami kultusz részévé teszi. Ezt a célt szolgálja már a Kr. e. 27-ben elnyert, világosan nem definiált *Augustus* jelző is, ami mindig a szükségesnek megfelelő tartalommal tölthető meg (F. Altheim). Később elnyeri a *pater patriae* címet is. A Kr. e. 17-ben nagy pompával megrendezett százados játékok (*ludi saeculares*) az uralmával beköszöntő új, boldog korszak inaugurálását célozzák; emellett nyomatékosan előtérbe állítják a Sex. Pompeius feletti győzelem, illetőleg az actiumi csata óta Augustus védő isteneiként propagált Apollót és Dianát (vö. Horatius *Carmen saeculare*-je). Lepidus halála után, Kr. e. 12-ben pontifex maximus lesz. Jellemző, hogy ezt a divus Iulius főpapsága szerves folytatásának tekinti (vö. *Res gestae*, c. 6). Egyik első főpapi ténykedése az, hogy gondosan átvizsgál-

tatja a Sybilla-jóskönyveket és átszállíttatja őket a capitoliumi Iuppiter-templomból a palatinusi Apollo-templomba. Kr. e. 8-ban senatusi határozat alapján az addig Sextilisnek nevezett 8. hónapot Augustusnak nevezik el, mert ebben a hónapban nyerte el első consulságát s tartotta meg hármass diadalmenetét (vö. RTCh 68–69). Kr. e. 2-ben templomot szentel a gens Iulia mondabeli őseinek mint Caesar halála megbosszulójának, Mars Ultornak stb.

b) A hadsereg, a tartományok és a külpolitika Augustus korában

A hadsereg átszervezése

Actium után kereken 50 legio állt fegyverben. A békés állapotokhoz való visszatérés elsőrendű feltétele volt ennek az egészségtelenül, rendkívüli mértékben felduzzadt haderőnek a csökkentése. A győztes Octavianusnak viszonylag zökkenőmentesen sikerült a legióknak mintegy a felét elbocsátania. Ezek, közel 300 ezer ember – részben még Caesar veteránjai – pénzben vagy földjuttatásban kapták meg végkielégítésüket. A veterántelegek területét ezúttal már – a gazdag zsákmányból nyert – pénzen vásárolták, földelkobzásokra nem került sor. Augustus később külön pénzalapot létesített (*aerarium militare*) a veteránusok ellátására, ügyelt a katonaság zsoldjának pontos fizetésére is.

A tovább is fegyverben tartott 25 legio és a zömükben provinciálisokból alakult segédcsapatok (*auxilia*) alkották ezután a birodalom állandó zsoldos hadseregét. Augustus idejében egy legio 5–6 ezer főből állott, kiegészítve 120 lovassal és a segédcsapatokkal, továbbá speciális fegyverzetű, valamint műszaki alakulatokkal. Állandó hajóhadat is szerveztek, ennek parancsnokai és legénysége részben libertinusokból toborzódott. A flottaszolgálatot kevesebbre becsülték a szárazföldi segédalakulatokban való katonáskodásnál.

A legiós szolgálatot Augustus korában még zömében önként jelentkező római polgárok látták el. A katonai szolgálat 17–20 éves korban kezdődött, és átlagosan 25 évig, olykor 30–40 évig is eltartott. A legio parancsnoka vagy a propraetori rangú legatus (*legatus pro praetore*), egyúttal az illető provincia helytartója vagy pedig az Augustus különmegbízottja (*legatus Augusti legionis*) volt. A legatusok és részben a katonai tribunusok is a senatorok közül kerültek ki, a praefectusok, a segédalakulatok parancsnokai lovagrendűek voltak. A centuriókat jórészt továbbszolgáló veteránok közül nevezték ki; az első hadrend centuriója (*centurio primi pili*) a lovagi gyűrű viselésére volt jogosult.

A hadseregben szigorú *fegyelem* uralkodott, nem volt ritka a testi fenytés sem. Különös gonddal ügyelt Augustus a maga személyes vezető szerepének feltétlen elismerésére. A seregbe belépő újonc az ő nevére tett hűségesküt, tehát függetlenül attól, hogy éppen milyen hivatalt viselt, őt tekintették a hadsereg és az állam vezetőjének. A hadsereghez fűződő kapcsolatot kifejező *imperator* cím így érthetően vált a császári hatalom egyik fő kifejezőjévé. A császár geniusának tiszteletét igyekeztek elmélyíteni a hadseregben. Az egyes hadseregcsoporthok körében kifejlődött testületi szellemet gyakori áthelyezésekkel próbálták ellensúlyozni.

A princeps itáliai uralmát, személyes biztonságát szolgálták a praetorianus csapatok, amelynek tagjai kiváltságos helyzetben voltak. A praetorianus gárda 9 cohorsból állt, ezek közül kettő Rómában, a többi Itália különböző pontjain állomásozott. Egy cohors 900 gyalogosból és 100 lovasból állt. Ehhez járult még Augustus germán testőrsége.

Egy legionárius évi zsoldja 225 denarius volt, egy centurióé 375, a primipilariusé 750, ugyanennyit kaptak a praetorianusok is. A legiók feltöltése évente 20–30 ezer újoncot igényelt. A hadsereg ellátása, a veteránok kielégítése óriási összeget követelt. Elsősorban a hadsereg szükségleteinek biztosítására szervezték meg a princeps fennhatósága alá tartozó területeken a tartományi pénztárakat, az ún. *fiscus*okat is. Kr. u. 6-ban pedig külön központi hadseregpénztárat (*aerarium militare*) állítottak fel. Ennek létesítéséhez Augustus maga 170 millió sestertiuszal járult hozzá, feltöltését szolgáltatta az 5%-os örökösödési adó és az 1%-os árverési illetmény is.

Augustus idejétől a legiókat a határ menti tartományokban osztották el, Rómában és Itáliában csak mintegy 13–14 ezer főnyi helyőrség maradt. A legiók elosztása a mindenkori hadihelyzethez igazodott, Kr. u. 9-ben például 4–4 legio állomásozott Germania Inferior, Germania Superior, Syria, 3–3 Pannonia, Hispania, 2–2 Moesia, Dalmatia, Egyiptom, és 1 Africa tartomány területén. A maga uralmának, a központi hatalomnak a biztosítását szolgálták a tartományokkal kapcsolatos intézkedések is.

A tartományok helyzetének szabályozása

A principatus tulajdonképpen megalakulásakor (Kr. e. 27. január 13–15) Augustus egyik legelső fontosabb intézkedése volt a tartományok kettéválasztása a senatus, illetőleg a maga hatáskörébe tartozókra. A senatus irányítása alatt maradtak a régi, pacifikált provinciák mint Gallia Narbonensis, Hispania déli része (Baetica), Africa, Numidia, Bithynia és Pontus, Asia, Creta és Cyrene. Ezekben nem állomásozott hadsereg. Augustus vezetése alá a még nem pacifikált, illetve a katonailag jelentős

A RÓMAI BIRODALOM NÖVEKEDÉSE A KORAI CSÁSZÁRKORBAN

0 500 1000 km

Római terület Augustus császár uralkodásának kezdeténél
 Augustus hódításai
 Hódítások Augustus halála után Traianus uralkodásának kezdetéig (94-98)
 Traianus hódításai (98-117)

----- A római birodalom határa Traianus idejében
 - - - - - Hadrianus uralkodása alatt szerzett területek
 - - - - - Provinciahatár - - - - - Császári provinciák - - - - - Szociális provinciák

X Csatahely I = Pennini Alpok II = Alpes Cottiae III = Tengeri Alpok
 Az évszámok a Rómához csatlakozás évét jelentik — egyéb utalás nélkül a mi időszámításunk idejében, i. e. jelzéssel az időszámításunk előtti korban.

The map illustrates the growth of the Roman Empire during the early imperial period. It shows the Mediterranean Sea (MEDITERRANEUM) and the Black Sea (PONTUS-EUXINUS). Key regions and provinces are labeled, including Gaul (GALLIA), Hispania, Africa, Asia, Syria, and Egypt. Major cities like Rome, Alexandria, Antiochia, and Constantinople are marked. The map uses different patterns to show the extent of Roman territory at various times: Augustus's reign (vertical lines), Augustus's conquests (diagonal lines), Trajan's reign (cross-hatch), and Trajan's conquests (horizontal lines). The map also shows the boundaries of the empire under Trajan and Hadrian, as well as the locations of major battles and the Alpine regions.

X. Csatahely I = Pennini Alpok II = Alpes Cottiae III = Tengeri Alpok
Az évszámok a Rómához csatolás évét jelentik — egyéb utalás nélkül a mi időszámításunk idejében, „i. e.” jelzéssel az időszámításunk előtti korban.

határ menti tartományok, mint Gallia (Narbonensis kivételével), Hispania (Baetica kivételével), Syria, továbbá a sajátos helyzetben levő Egyiptom; majd később sorjában az uralma idején elfoglalt területek mint Illyricum, Noricum, Pannonia és Moesia.

A császári provinciákat Augustus megbízottai kormányozták *legati Augusti pro praetore* címen, akkor is, ha előzőleg már voltak consulok. Raetia és Noricum lovagrendű procurator vezetése alá került. A senatusi tartományokat propraetorok, illetőleg proconsulok irányították, a hivatali évük lejártát követő öt vagy tíz év után. Beavatkozott azonban Augustus a senatori tartományok ügyeibe is, közvetve a helytartók kijelölése révén, illetőleg közvetlenül a 23-ban elnyert proconsuli *imperium maius*-a alapján (vö. RTCh 70).

Lényeges változások következnek be a tartományok közigazgatása, mindenekelőtt adózási rendje terén. A császári tartományokban hivatalos megbízottak, procuratorok hajtják be az összeíráson alapuló fizetési kötelezettségeket, sőt olykor maguk az egyes városok tanácsai. A senatusi tartományokban továbbra is adóbérlők működnek, de a visszaélés lehetősége itt is korlátozódik. Biztosítja ezt az is, hogy a tartományok lakosai közvetlen panasszal fordulhatnak a princepshez. Évenként – Róma, illetőleg Augustus templomában – tartományi gyűlést (*concilium*) tarthatnak, s ezen megvitathatják a terület helyzetét, problémáit. A viszonylagos béke és közbiztonság tartós megteremtése lényegesen könnyítette a polgárháborúk idején sokat szenvedett tartományok helyzetét, gazdasági fellendülést eredményezett. A tartományok ugyanakkor rendszeresen hatalmas adóbevételt biztosítottak Róma számára. A római államnak a provinciákból származó adóbevétele évi 400 millió sestertiusra tehető. Ennek az összegnek jelentős részével Augustus közvetlenül rendelkezett. Ugyanis a tartományok kettéválasztása kapcsán az államkincstár (*aerarium Saturni*) mellett megszerveződött a *fiscus*, a császári kincstár is.

Különös gondot fordított a római kormányzat a tartományok városainak fejlesztésére. Ezek voltak a kereskedelmi élet központjai, a birodalmat behálózó utak csomópontjai és a romanizáció bázisai nyugaton, a hellenizálódás kiteljesedéséé keleten. Sikeresebb volt ez a folyamat a régi tartományokban, ahol a befolyásukat átmentő régi uralkodó rétegek, az új rendbe beilleszkedő gazdagok odaadó támogatói voltak az őket minden társadalmi megmozdulással szemben védelmező római uralomnak. Az újonnan meghódított területeken több veszélyes felkelés robbant ki, így például Észak-Hispaniában (Kr. e. 24–19), Pannoniában (Kr. u. 6–9) és Germaniában (Kr. u. 9). De megindult az urbanizáció a rajnai

és a dunai határvidékeken is. Kedvező befolyást gyakoroltak itt az állandó katonai táborok környékén berendezkedő kereskedők, kézművesek polgári települései (*canabae*) és a veteránok coloniái is.

Augustus külpolitikája

Külpolitikai téren Augustus széles körű, gyakorlatilag korlátlan hatáskörrel rendelkezett. Jellemző erre a később Vespasianus hatalmáról rendelkező törvény egy helye: „...*foedus cum quibus volet facere liceat ita, uti licuit divo Augusto*”. A polgárháború befejezése után közvetlen hívei s az őt támogató társadalmi rétegek közvéleménye is nagyszabású, a caesari időket visszaidéző hódításokat várt Augustustól. A princeps hivatalos programja azonban a *birodalom békéjének helyreállítását* hangsúlyozta (*Pax Augusta*). A polgárháborús korszak veszteségeit nem lehetett máról holnapra pótolni; az új területek megszerzésének és megtartásának költségei nem álltak arányban a belőlük származó haszonnal. Augustus a reális lehetőségek számbavételével még az uralma első, agresszívebb időszakában is jobbra a birodalom határainak *természetes védővonalakig* való kiterjesztésére korlátozta hadi vállalkozásait. Élete utolsó évtizedeiben pedig a sorozatos megpróbáltatások és kudarcok nyomán egyre inkább a határok védelmére rendezkedett be. A nyílt hódítás mellett kiterjesztette a függő királyságok rendszerét is, ilyen állam volt például Afrikában Mauretania, keleten Commagene, Galatia, Cappadocia és Iudaea.

Új tartományok

Nyugaton még uralma kezdetén sikerült befejeznie az Ibériai-félsziget meghódítását: ezzel Róma az északnyugati részen is elérte a tengert, s gazdag aranylelőhelyeket szerzett. Azonban az aquitaniai felkelés hatására csakhamar hatalmas erejű megmozdulás tört ki (28-ban) az újonnan elfoglalt területeken. A cantaberek és asturok leverésére 26-ban Augustus maga is a hadszíntérre sietett. Legatusai a nehéz terepen csak a következő évben arattak döntő győzelmet. A terület végleges „pacifikálása” azonban csak 19-ben sikerült Agrippának.

Harcok folytak az Alpok területén, valamint a Duna középső és alsó szakaszánál is. A birodalom északi határain komoly gondot okozott az Itáliát az Ibériai-félszigettel, illetőleg a Balkánnak (Illyricum) összekötő partszakaszok biztosítása a különböző harcias alpesi népekkel szemben. A. Terentius Varro Murena a nyugati Alpokban még Kr. e. 25-ben felmorzsolta a salassusok törzsét. Több mint 40 000 foglyot adtak el rabszolgának azzal a megszorítással, hogy 20 éven belül nem bocsáthatók szabadon. Kr. e. 16–14 között Augustus mostohafiai, Drusus és

Tiberius három hadjáratban annektálták a Keleti-Alpok területét és a Duna felső folyásának vidékét. Itt szervezték meg Raetia és Noricum császári tartományokat.

Katonai nehézségek

Egyidejűleg újabb nehézségek jelentkeztek a Duna középső és alsó szakaszán: kitört a thrákok, pannonok és dalmaták felkelése. L. Calpurnius Piso (Kr. e. 13-ban) elfojtotta a thrák felkelést, s megerősíti trónján a Róma-hoz hű Rhoemetalcest. Pannoniában – Agrippa Kr. e. 12-ben bekövetkezett halála után – Tiberius többéves szívós küzdelemben (Kr. e. 12–9) biztosítja a római fennhatóságot. Később nagy győzelmet aratnak a pannonokkal szövetséges geták felett, s mintegy 50 000 foglyot telepítenek le a korábbi győzelmek nyomán tartománnyá szerveződő Moesiában, a Duna alsó folyásától délre fekvő tartományban.

Még súlyosabb harcokba bonyolódtak a rómaiak a gall tartomány északi határaitra be-betörő germán népekkel. Még Kr. e. 16-ban vereséget szenvednek a sugamberektől. Újabb támadásukat Kr. e. 12-ben Drususnak sikerült visszaszorítania, ellentámadása során egészen az Elbáig nyomult előre (Kr. e. 9). Váratlan halála után bátyja, Tiberius sikeresen folytatta hadműveleteit, s Kr. e. 8-ban Augustus már az Elbában látja a birodalom leendő északkeleti határait. Közben dinasztikus okokból Tiberius kegyvesztett lett, távollétében (Kr. e. 7–Kr. u. 4) a passzív római hadvezetés jó néhány pótolhatatlan évet veszített.

Kr. u. 4-ben ismét Tiberius veszi át a hadműveletek irányítását. Átkel a Rajnán, meghódoltatja a cheruscusokat, s ismét az Elbáig nyomul előre. Legyőzi a longobardokat és a semnonokat, s a Rajna és az Elba közötti területen új tartományt szervez *Germania* néven. Az új tartomány biztosítására ezután hadjáratot terveztek Maroboduusnak Germaniától délre fekvő, az utóbbi évek során aggasztóan megerősödött birodalma ellen. A terv szerint egy hadseregnek a Rajna, egy másiknak a Duna felől kellett volna támadnia. Ezt az elképzelést azonban megghiúsította a Kr. u. 6-ban Pannoniában hirtelenül kitört újabb lázadás.

Ezt a megmozdulást az elviselhetetlen adóterhek és a Maroboduus elleni hadjárat céljaira megindított erőszakos toborzások váltották ki. Rómában válságosnak ítélték meg a helyzetet: behívták a veteránokat; a gazdagabb polgároknak vagyonuk arányában rabszolgákat kellett felajánlaniuk, ezeket felszabadították, és besorozták a hadseregbe. Tiberius felismerte, hogy Róma képtelen egyszerre két területen a siker reményében harcba szállni, ezért gyorsan békét kötött Maroboduusszal. A felkelőkkel nem bocsátkozott nyílt ütközetbe. Így három évi szakadatlan csatározások árán sikerült felszámolnia a 200 000 főnyi ellenséget.

Ez a háború maguk a rómaiak szerint is a legsúlyosabb volt a Hannibal elleni harcok óta: *gravissimum omnium externorum bellorum post Punicum* (Suetonius, Tiber. 16,1).

S alig érkezett meg Rómába a nagy áldozatok árán kivívott, semmi nyereséggel nem járó győzelem híre, mikor egy – Crassus bukásához hasonlóan – súlyos csapást is jelentettek. A germánok, felhasználván a rómaiak nehézségeit, Pannoniában, Ariminiusnak, a cheruscusok fejedelmének a vezetésével fellázadtak. Ariminiusnak, aki korábban maga is szolgált a római hadseregben, sikerült törbe csálnia a római sereget. A P. Quintilius Varus helytartó vezetése alatt előrenyomuló, a hosszú meneteléstől kimerült három legiót a teutoburgi erdőben – a mai Osnabrück közelében – megrohanták és lemészárolták (I. HÓK 606–610).

Augustus az események hatására elbocsátotta germán testőrségét, kiutasították a Rómában tartózkodó gallokat, eltávolították a gladiátorokat és a rabszolga-kereskedőket rabszolgaállományukkal együtt.

Róma azonban még elég erős volt ahhoz, hogy gyors ellentámadással meggátolja a felkelés áttérjedését Galliára. Előbb Tiberius, majd Drusus fia, Germanicus vezetett irtó-bosszuló hadjáratot a germánok ellen, s még egyszer alaposan megmutatták a római fegyverek erejét. Az előző események hatására azonban Augustus ennek ellenére lemondott a Rajnán túli hódításokról. A Rajna–Duna-vonal biztosítása úgyszólván 15 legio felvonulását tette szükségessé.

A keleti helyzet

Keleti politikájában Augustus eleve kompromisszumra rendezkedett be. Pedig a közvélemény sürgette Crassus és Antonius vereségeinek megtorlását, s a Parthus-birodalom belviszályai alapján sokan elérkezettnek látták az időt a bosszúhadjáratra. Augustus azonban éppen ezért úgy ítélte meg a helyzetet, hogy támadástól nem kell tartania, ezért inkább diplomáciai eredményekre törekedett. Így nagy sikernek könyvelték el azt, hogy sikerült visszaszerezni a korábban elveszített római hadijelvényeket. Ezeket Augustus új fórumán, a Mars Ultor templomában helyezték el, s nagy ünnepséget rendeztek Rómába való visszahozataluk alkalmából (Kr. e. 12).

Fegyveres katonai vállalkozásokra két területen került sor. Róma és a parthusok kölcsönösen igyekeztek kiterjeszteni uralmukat Arméniára, a két birodalom közti nagy kiterjedésű ütközőállamra. Tiberiusnak ugyan sikerült átmenetileg Róma-barát uralkodót ültetni az arméniai trónra (Kr. e. 20), azonban az itt kivívott siker nem bizonyult tartósnak. A Parthus-birodalomtól délre húzódtak az India felé vezető karavánutak. Minthogy a keleti kereskedelemben mindkét állam érdekelt volt,

egyaránt igyekeztek egymás rovására minél nagyobb útszakaszt ellenőrzésük alá vonni. Róma Kr. e. 25-ben hadjáratot vezetett Arábia belsejébe (*Arabia Felix*). Ez a vállalkozás azonban szintén kudarcba fulladt.

c) A principatus társadalmi rendje

A principatus megalapításával lezárult a római állam több évtizedes válságának időszaka. Az Augustus uralma alatt kialakuló politikai rendszer hosszú időre realizálta a katonai diktatúrát, aminek időszerűsége már Caesarnak a polgárháborúban aratott győzelmeivel beköszöntött. Az új rendszer egyúttal megvetette az alapját a császári hivatali apparátus, a bürokratizmus kibontakozásának. Ennek szükségességét a hatalmas birodalom bonyolult ügyvitele indokolta, s elősegítette a senatus jelentőségének háttérbe szorulása a princeps hatalma mögött. A köztársaság hagyományos állami intézményei azonban Augustus idejében is tovább éltek, formális szempontból nem történt lényeges változás.

A senatori rend

A senatus megmaradt az állam legfőbb szervének, elvben kezében tartotta a törvényhozói és bírói hatalmat, azonban néptribunusi jogköre révén a princepsé volt az iniciatíva, s ő fenntartotta magának a legfontosabb ügyekben való ítélkezés jogát is. A külpolitika irányítása Kr. e. 23-tól fogva egészében Augustus kezébe ment át. Mint láttuk, csökkent a senatus befolyása a pénzügyek terén is. A hatáskörébe tartozó aerarium csak a váltópénz verésére maradt jogosult, az arany- és ezüstpénzt a császári fiscus adta ki.

A legfőbb állandó magistratus továbbra is a consulság. Ezt igyekeznek minél több pályázó számára elérhetővé tenni, oly módon, hogy évente nem két, hanem több consult is választottak: az első pár január 1-jén lép hivatalba (*ordinarii*), ők az év névadó consulai; majd utánuk különböző időtartamra újabb párok (*suffecti*) kerültek sorra. Ez nolens-volens a consuli rang jelentőségének a csökkenésére vezetett. A senatori névjegyzéket Augustus állítja össze. Így egyrészt elvész a censura jelentősége, másrészt Augustusnak alkalma nyílik megoldani a principatusnak a senatusszal kapcsolatos alapvető problémáját. Ez abban állt, hogy az államvezetés arisztokratikus jellegének fenntartása a senatus tekintélyének a növelését kívánta, a princeps személyes uralma viszont a senatorok közéleti befolyásának csökkentését, hatalmi igényeik visszaszorítását, ellenzéki hajlandóságuk leszerelését javallotta. A senatori lista három ízben történt felülvizsgálata során az arra „méltatlanok” törlésével Augustusnak sikerült megszabadulnia ellenzékétől, akik zömükben a

régi előkelő köztársasági családok leszármazottai voltak. Helyükbe a maga híveit ültette, részben az itáliai municipiumok előkelői közül. Ugyanakkor növelte a patricius nemzetségek számát, és a régi arisztokrácia lojális tagjait különböző megtiszteltetésekben, kedvezményekben részesítette. S igyekezett családi kapcsolatot létesíteni a legelőkelőbb régi nemzetségek leszármazottaival.

A senatus taglétszámát 600 főben szabta meg, a tagság feltétele 1 millió sestertiusnyi vagyon volt. Így a senatus gyakorlatilag Róma és Itália leggazdagabb földbirtokosaiból állt, akik vagyonuk révén nem csekély befolyással rendelkeztek. Ennek ellensúlyozására Augustus korlátozta a senatorok jogát a gladiátori játékok rendezésére; engedélye nélkül nem hagyhatták el Itáliát. A bíraskodásba való beavatkozása pedig a praetorok és a különféle állandó bíróságok hatáskörét csorbította. Ebből a szempontból tehát jogos Tacitusnak az a megállapítása, mely szerint a hivataloknak csak a neve maradt meg („*eadem magistratum vocabula*”).

A lovagrend

Fokozottan igyekezett megnyerni Augustus a lovagrend támogatását, s ennek megfelelően növelte a lovagok társadalmi szerepét, tekintélyét. Több fontos tisztséget a lovagrend tagjai számára tartott fenn: így lovag volt Egyiptom s több másik újonnan szervezett provincia helytartója, a testőrség parancsnoka (*praefectus praetorio*), Róma közellátásának vezetője (*praefectus annonae*); megnőtt a lovagok jelentősége a hadsereg tisztikarában, a tartományi közigazgatásban, a kialakuló császári bürokráciában is. A lovagi censust 400 000 sestertiusban állapították meg. A régi lovagok mellett nagy számban tűntek fel újak is a veteránok, az itáliai municipiumok vagyonosabb képviselői, sőt a meggazdagodott libertinusok köréből is. A tartományi adózási rendszer átalakulása jelentős anyagi veszteségeket okozott a lovagrendi pénzembereknek. Ezért Augustus különböző új hivatalok szervezésével, jövedelmező és tekintélyt kölcsönző megbízatásokkal igyekezett őket kárpótolni. Ily módon a lovagrend, a régi kereskedő-vállalkozó réteg idővel jelentős mértékben császári hivatali apparátussá alakult át.

Augustus családjogi törvényei

A két legelőkelőbb társadalmi rétegnek mint a principatus támaszának a fenntartását, megerősítését kívánta elősegíteni Augustus családjogi törvényeivel. Ezekkel – a Caesar korabeli előzményekre visszanyúló – rendszabályokkal a vagyonosabb körökben mind általánosabbá váló gyermektelenségnek, válásoknak és erkölcstelenségnek igyekezett gátat

vetni. A *lex Iulia de maritandis ordinibus* (Kr. e. 18-ban) kötelezővé tette a senatori és lovagrend tagjai számára a házasságkötést. A *lex Iulia de adulteriis coercendis* a házasságtörés ellen hozott szigorú rendelkezéseket. A *lex Papia Poppaea* (Kr. u. 9-ben) vagyon- és örökösödési jog terén tett azokra nézve hátrányos megkülönböztetést, akik nem kötöttek házasságot, és akiknek nem volt gyermekük. Ugyanakkor előnyben részesültek a hivatalok elnyerése rendjében azok a senatorok, akiknek három vagy több gyermekük volt. Ezeket a törvényeket a közvélemény a polgárok személyes jogaiba való illetéktelen beavatkozásnak tekintette, s különösen a lovagok körében voltak népszerűtlenek. Többszöri megismétlésük, módosításuk arra vall, hogy – az Augustushoz közel álló költők, mint például Horatius – által is kifejezésre juttatott hivatalos propaganda ellenére ezek az intézkedések nem jártak sok sikerrel. Jellemző különben az előkelő körök morális viszonyaira, hogy a házasságtörés elleni törvény alapján Augustus saját lányát és unokáját, a két Iuliát is kénytelen volt száműzésre ítélni.

Fokozottabb sikereket értek el Augustus törekvései az itáliai municipiumok arisztokráciája körében. Ezek részben a földhöz juttatott veteránok közül kerültek ki. Anyagi és közéleti érvényesülésüket az új rend fokozott mértékben előmozdította. Itália gazdasági helyzete fellendült a polgárháborúk lezáródása utáni években, és az itáliai polgárok megőrizték kiváltságos helyzetüket a provinciákban. Ennek fejében odaadóan támogatták Augustus politikáját; megelégnélő szereplésükkel felélénkítették a római társadalom vérkeringését; hatásosan előmozdították Róma városállam szervezetének birodalmi apparátussá való átalakulását.

A római lakosság

A népgyűlések elvesztették korábbi jelentőségüket. A magistraturákra az Augustus ajánlási joga (*ius commendationis*) alapján kijelölt személyeket szavazták meg. Itt fogadták el az Augustus vagy az egyes magistratusok által előterjesztett törvényjavaslatokat is.

A római plebs érdeklődése a politikai kérdésektől a megélhetés és a szórakozások felé fordult. Augustus szabályozta a városi szegények ellátását: havonta több mint 200 000 polgár kapott ingyen gabonát; uralkodása idején több ízben kaptak pénzjutalmat is. Agrippa nagyszabású vízvezeték- és fürdőépítéssel gondoskodott a római tömegek igényeiről. A nagyarányú építkezések munkaalkalmat biztosítottak a plebeiusok egy részének, különösen a kézműveseknek, kiskereskedőknek, az állandó keresettel nem rendelkező tömegeknek.

Politikai természetű kezdeményezésekre, ellenzéki megnyilvánulásokra csak elvétve került sor a városban. A közellátási nehézségek által

előidézett nyugtalanság elfojtását, a rend fenntartását külön biztonsági alakulatok (*cohortes urbanae, cohortes vigilum*) látták el. A plebs hangulatának megnyerése érdekében Augustus sűrűn rendezett nagyszabású gladiátori játékokat és más látványosságokat is.

A rabszolgák

A polgárháborúk küzdelmei során triumvir társaihoz és ellenfeleihez hasonlóan kezdetben Octavianus is felhasználta a rabszolgákat. A Sex. Pompeius elleni harcok idejében azonban felismerte az itáliai földbirtokos osztály hangulatát, és ettől kezdve tudatosan és programszerűen a rabszolgatartók érdekeinek képviselőjére, a rabszolgatartó rend megszilárdítására törekedett. Ez a törekvés megnyilvánul a rabszolgákkal kapcsolatos törvényhozásában is.

A *lex Caninia* (Kr. e. 2) korlátozta a végrendeletben felszabadítható rabszolgák számát. Száznál több rabszolgát egyszerre senki sem bocsáthatott szabadon (vö. RÓR 56–57). A *lex Aelia Sentia* (Kr. u. 4) szabályozta az *inter vivos* felszabadítás feltételeit, egyúttal megtiltotta a harminc évnél fiatalabb rabszolgák szabadon bocsátását. A Kr. u. 9 őszén Germaniában elszenvedett vereség hatására zavargásoktól tartottak Rómában. Ezért felújították azt a korábbi törvényt, amelynek alapján a meggyilkolt gazda házában tartózkodó rabszolgákat kínvallatásnak vetik alá és kivégzik, ha nem siettek gazdájuk segítségére (vö. RÓR 51–53). Egyidejűleg eltávolították a városból a germán rabszolgákat.

Itália gazdasági életében a rabszolgamunka a rabszolga-behozatal csökkenése ellenére is megtartotta korábbi jelentőségét, elsősorban a mezőgazdaságban. Az idősebb Plinius említ olyan rabszolgatartót, akinek több mint 4000 rabszolgája volt. Ez azonban kivételes eset. Augustus korára Itáliában a közepméretű birtokok megerősödése a jellemző. Előmozdították ezt a folyamatot a veterántelepítések is.

Augustusnak tehát ügyes lavírozással, szívós politikával sikerült megszilárdítania befolyását a szabad lakosság különböző rétegeiben. Része volt ebben a polgárháborúk okozta állandó létbizonytalanság megszűnésének, a tudatosan propagált békepolitikának is. Joggal írta Tacitus – ha nem is minden negatív mellékértelem nélkül –, hogy *cunctos dulcedine otii pellexit*. A vagyonos rétegek rokonszenvét nem utolsósorban azzal nyerte meg, hogy elejét vette minden radikális társadalmi mozgalom, mindenekelőtt a korábban oly aggasztó rabszolga-megmozdulások lehetőségének, megteremtette a gazdagok anyagi biztonságérzetét. Velleius Paterculus a *certa cuique rerum suarum possessio* (II 89) szavakkal jellemzi ezt az állapotot.

Augustus dinasztikus törekvései

A korábbi vezető szerepétől megfosztott senatori rend ellenzékiisége is jobbra csak csípős megjegyzésekben, kényelmetlen kérdések felvetésében jutott kifejezésre a senatus ülésein. Az Augustus-ellenes iratok, összeesküvések azonban uralmának utolsó évtizedében ismét elszaporodtak. Része volt ebben a súlyosbodó külpolitikai helyzetnek is. Annál jobban ügyelt Augustus arra, hogy megfelelő segítőtársakat találjon uralma támogatására, s mind buzgóbban fáradozott azon, hogy uralmát családján belül biztosítsa, dinasziát alapítson. (Augustus mint kiváló taktikus az utódlás kérdését csak konkrétan, de nem elvileg oldotta meg. Mivel azt a látszatot mindvégig fenntartotta, hogy személyes hatalma ideiglenes, és csak öneki szól. Ezért nevezhető rendszere burkolt monarchiának, és ennek következménye, hogy sem az uralkodók utódlásának, sem a hatalom gyakorlásának közjogi kérdéseit nem rendezték.) Mint-hogy saját fiúgyermeké nem volt, először Marcellusra, nővérének, Octaviának fiára esett a választása. Ezért (Kr. e. 25-ben) hozzáadta az akkor még tizenégy éves lányát, Iuliát, aki második házasságából született. Marcellus azonban két év múlva váratlanul, fiatalon elhunyt. Augustus ekkor régi harcostársát, M. Vipsanius Agrippát választotta vejéül, és megosztotta vele tribunusi felhatalmazását és proconsuli imperiumát – de anélkül, hogy őt utódjává akarta volna tenni. Kr. e. 12 tavaszán meghalt Agrippa. Iuliától született fiai, *Caius és Lucius*, akiket Augustus adoptált, ekkor még apró gyermekek voltak. A germániai hadihelyzet azonban erős kezű hadvezetést kívánt. Ekkor került átmenetileg előtérbe Tiberius és Drusus, harmadik feleségének, Liviának első házasságából származó két fia. Tiberiust elválasztották Vipsaniától, Agrippa lányától, el kellett vennie az immár másodszor megözvegyült Iuliát. Időközben Caius és Lucius felserdültek, és az Augustus kezdeményezésére időnap előtt elnyert rendkívüli megtiszteltetések Tiberiusnak értésére adták, hogy őrá csak átmenetileg volt szükség. Sértődötten visszavonult Rhodos szigetére, indoklásul feleségének, Augustus leányának erkölcstelen életmódját hozta fel. Csak mikor a vád beigazolódott, akkor térhetett haza Rómába, egyelőre csak magánemberként. A sors vagy – mint már az ókorban felmerült a gyanú – Tiberius anyjának, Livia császárnőnek a keze ismét beavatkozott. Kr. u. 2-ben (Tiberius visszatérése táján) meghalt a fiatal Lucius, majd két évre rá bátyja, Caius. Ugyanakkor a dunai és a rajnai front helyzete válságosra fordult. Megint tapasztalt, tekintélyes hadvezérre volt szükség. Augustusnak immár végképp nem volt más választása, mint Tiberius. Tehát most őt adoptálta, s Agrippához hasonló tisztségek adományozása révén mintegy uralkodótársává emelte. A hagyományos felfogás Augustusnak Tiberiusszal szembeni

tartózkodását, ellenszenvét annak – öreg korában csakugyan jellemző – mogorvaságával magyarázza, illetőleg az Augustus közvetlen leszármazottai és Livia gyermekei, valamint ezek hívei közötti intrikával. Még inkább gondolnunk kell azonban a sokoldalú, de éppen katonai téren elég szerény képességű Augustusnak a féltékenységére.

Augustus egy évtizeddel később, 76 éves korában bekövetkezett halála után Tiberiusszal Róma egyik legkiválóbb, legsikeresebb hadvezére, egyúttal azonban egy éppen a hadvezéri önérzetét ért méltánytalanságok, emberi méltóságát ért megaláztatások miatt megkeseredett, kiábrándult ember került uralomra, akit már a hatalom sem vonzott, s aki mélységesen megvetette a kegyvesztettség idején fennhéjázó, ismételt felemelkedését követően meghunyászkodó senatorokat (vö. Tacitus, ann. III 65,3).

Bibliográfia

- V. Gardthausen: *Augustus und seine Zeit*. 2 Teil, 6 Band. Leipzig, 1891–1904.
- M. Weber: *Princeps*. I. Stuttgart–Berlin, 1936.
- A. von Premerstein: *Vom Werden und Wesen des Principats*. Abh. Bayer. A.d.W. 15 (1937).
- G. E. F. Chilver: *Augustus and the Roman Constitution. A Bibliographical Report 1939–1950*. Hist. 1 (1950) 408–435.
- M. A. Levi: *Il tempo di Augusto*. Firenze, 1951.
- N. A. Maskin: *Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege*. (Ford.: Borzsák I.) Budapest, 1953.
- E. T. Salmon: *The Evolution of Augustus' Principate*. Hist. 5 (1956) 456–478.
- F. B. Marsh: *The Founding of the Roman Empire*. Cambridge, 1959.
- P. Grenade: *Essai sur les origines du principat. Investiture et renouvellement des pouvoirs impériaux*. Paris, 1961.
- W. Kunkel: *Über das Wesen des augusteischen Principats*. Gymn. 68 (1961) 353–370.
- Maróti E.: *Augustus kora*. (In: Maróti–Horváth–Castiglione: A régi Róma aranykora II. fej.) Budapest, 1967. 115–172.
- A. H. M. Jones: *Augustus*. (Ford. Gődény E.) Budapest, 1976.
- B. Haller: *Augustus und seine Politik: Ausgewählte Bibliographie*. In: ANRW II: 2,55–74. Berlin, 1975.
- H. Bengtson: *Kaiser Augustus*. München, 1981.
- S. J. de Laet: *Aspects de la vie sociale et économique sous Augustus et Tibère*. Bruxelles, 1944.

- A. H. M. Jones: *The Aerarium and the Fiscus*. JRS 40 (1950) 22–29.
- A. Zwaenepoel: *Le défense de Rome et de l'empire par Octavien*. LEC 19 (1951) 47–71.
- G. Fornì: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*. Milano–Roma, 1953.
- Ürögdi Gy.: *A fiscus Caesaris alapításához*. AntTan 7 (1960) 61–68.
- D. Sattler: *Augustus und der Senat*. Untersuchungen zur römischen Innenpolitik zwischen 30 und 17 v. Chr. Göttingen, 1960.
- Hahn I.: *A Murena-összeesküvéstől a százados ünnepekig*. AntTan 30 (1983) 61–70.
- J. Béranger: *Recherches sur l'aspect idéologique du principat*. Basel, 1963.
- Maróti E.: *Tanulmányok a Georgica prooemiumához*. I. Vos, o clarissima mundi lumina. AntTan 28 (1981) 1–5.
- R. Astolfi: *La lex Iulia et Papia*. Padova, 1970.
- Csillag P.: *The Augustan Law on Family Relations*. Budapest, 1976.
- H. D. Meyer: *Die Aussenpolitik des Augustus und die Augusteische Dichtung*. Köln, 1961.
- D. Timpe: *Untersuchungen zur Kontinuität des frühen Prinzipats*. Hist. Einzelschr. 5. 1962.
- K.-H. Ziegler: *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*. Wiesbaden, 1964.
- Maróti E.: *Aere perennius*. AntTan 14 (1967) 303–306.
- Kákossy L.: *Augustus és Egyiptom*. AntTan 14 (1967) 307–315.
- W. Hoffmann: *Der Widerstand von Tradition und Gegenwart im Tatenbericht des Augustus*. Gymn. 76 (1969) 17–33.
- J. H. Oliver: *Octavian's Inscription at Nicopolis*. AJPh 90 (1969) 178–182.
- E. E. Ramage: *The Nature and Purpose of Augustus' „Res gestae”*. (Historia Einzelschriften 54.) Wiesbaden, 1987.
- K. Christ: *Geschichte der römischen Kaiserzeit*. München, 1988.

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

A RÓMAI CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETE

Írta:
Hahn István

I. Kísérletek a principatus rendjének megszilárdítására

1. A Iulius–Claudius-dinasztia császárai. Tiberius (Kr. u. 14–37)

Források

Tiberius uralkodásának egykorú, elsősorban *feliratos* forrásai közül a fontosabbakat kiadta V. Ehrenberg–A. H. M. Jones (azóta többször is): Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius, Oxford 1955; különösen jelentős az az 1947-ben a dél-itáliai Maglianóban (= az ókori Heba városa) előkerült bronztábla, az ún. *Tabula Hebana*, amely az elhunyt Germanicus iránti tiszteletadást szabályozza, és betekintést nyújt a választásoknak Tiberius idejében kialakult módszerébe; a Tiberius alatt kibocsátott *érmeveretek* leírását adja: H. Mattingly–E. A. Sydenham: The Roman imperial Coinage, I. k. London, 1923; a *történetírók* közül kortársi értékű *Velleius Paterculus*: Historia Romana, ed. C. Halm–C. Pritzwald, Teubner 1933; a szerző Tiberius hadseregében szolgált, és a császárnak kritikátlan tisztelője volt; Tiberius uralkodását a II. könyv 124–131. fejezetei ismertetik. – A későbbi történetírók közül Tiberius uralkodásának történetére vonatkozólag alapvető *Cornelius Tacitus*: Annales c. művének I–VI. könyve (magyar fordítása: Borzsák I.: Tacitus, II. kötet, 2. kiad. Bp., 1980). Tacitus a 110–120 közötti években írta meg ezt a művét; mivel Tiberiusnak már nem volt kortársa, korábbi – ma már elveszett – forrásokat használt fel. A császár egyéniségét rendkívül kedvezőtlen színben mutatja be: képmutató, kétszínű és kegyetlen zsarnoknak ábrázolja, akinek „igazi” természete csak az idők folyamán bontakozott ki. Tacitus rendkívüli írásművészettel és lélektani beleéléssel kifejtett emberábrázolásának történeti és lélektani hitelessége az újabb kutatásokban is erősen vitatott kérdés (vö. a Bibliográfiai tájékoztatót). Tacitus művének Tiberius korát bemutató részéből elveszett az V. könyv vége és a VI. eleje, amelyek a Kr. u. 29–31. évek eseményeit (köztük Seianus bukásának történetét) dolgozták fel. – Tacitus fiatalabb kortársa C. Suetonius *Tranquillus*: Vitae Caesarum című művében (magyar fordítása: A Caesarok élete, ford. Kis Ferencné, Bp., 1958, azóta újabb kiadásban is) Tiberius életrajzát eredeti feljegyzések felhasználásával, anekdotikus részletek beiktatásával, de nagyjából Ta-

citus értékelésének megfelelően írta meg. – Tiberius korának ábrázolása csak töredékesen maradt fenn a 3. sz. elején író *Cassius Dio Cocceianus* görög nyelvű Római történetében, szövegét kiadta U. Ph. Boissevain; Leiden, 1898. stb. Fennmaradt egészében az LVII. könyv a Kr. u. 25. év eseményeiig, töredékesen az LVIII. könyv, Tiberius uralkodásának végéig. – Néhány értékes adatot nyújt Tiberius korának főként a zsidók sorsára kiható eseményeiről *Flavius Iosephus* görög nyelvű zsidótörténete (latinul *Antiquitates Iudaeorum* címen idézik, magyar fordítása Révay Józseftől: *A zsidók története* címen jelent meg, Bp., 1946, azóta újabb kiadásban is); ennek XVIII. könyve foglalkozik az itt tárgyalt korrall.

Tiberius uralomra jutása

Augustus közel fél évszázados egyeduralkodása nemcsak kialakította, hanem meg is szilárdította a monarchia burkolt formáját, a principatust. Bár ő maga elméletben haláláig ragaszkodott ahhoz a látszathoz, hogy monarchiája valójában a köztársasági rend „helyreállítása”, és csupán bizonyos rendkívüli címek és felhatalmazások egy személyre szóló és ideiglenes összpontosításában áll – ugyanakkor gyakorlatilag céltudatosan törekedett az általa kialakított új politikai rendszer tartóssá tételére és a hatalomnak saját családja körében való biztosítására. Amikor Kr. u. 14. augusztus 19-én, 76 éves korában meghalt, minden hivatalos intézkedés nélkül sem lehetett kétség utóda személyét illetően. Tiberius Claudius Nerót már Kr. u. 4-ben fiává fogadta (azóta neve: Tiberius Iulius Caesar) és másodízben is felruházta a *tribunicia potestasszal*. Egy évvel halála előtt, Kr. u. 13-ban, a senatussal megadatta neki a területileg nem korlátozott *imperium proconsulare maius* is, és ezáltal hivatalosan is megosztotta vele saját hatalmát a hadsereg és a provinciák felett; más szóval: saját *társcsászárává* tette. Augustus halálakor tehát Tiberius gyakorlatilag a császári hatalom teljességének birtokában volt, s a *praetorianus* testőrgárdával azonnal le is tétette saját nevére a hűség esküt (vö. Tacitus: Ann. 1,7). Ennek ellenére – ebben is mostohaatyja példáját követve – csak vonakodva fogadta el a császári hatalmat. Illő halogatás után a senatus szeptember 17-i ülésén ezután egy csapásra és határidő nélkül kapta meg és fogadta el mindazokat a „rendkívüli” felhatalmazásokat, amelyeket elődje hosszú évek folyamán és mindenkor csak 10, illetve 5 éves határidőre nyert el. Trónra lépésekor Augustust a *Divus* (isteni) melléknévvel ruházta fel, és kultusza céljaira megszervezte az Augustalisok papi testületét. Voltaképpen ezekkel az aktusokkal szilárdult meg végképpen a principatus rendszere.

Tiberius ekkor élete 55. évét töltötte be. A tényleges hatalomra való várakozás évtizedei a maguk bizonytalanságával és sérelmeivel az egykor tetterős hadvezért ekkorára fáradt, kiégett, magányos és embergyűlölő öregemberré tették. Népszerűséget sohasem tudott szerezni. Trónra lépésének hírére a Duna menti, majd ezek példáját követve a Rajna menti legiók fellázadtak, jobb bánásmódot, magasabb zsoldot, kedvezőbb végkielégítést (főként jobb fekvésű és jövedelmezőbb földeket) és rövidebb szolgálati időt követelve (Tac.: Ann. 1,15 skk.). A rajnai legiók ezen túlmenően Tiberius helyett a hadsereg körében népszerű unokaöccsét, Claudius Germanicust akarták császárnak kikiáltani. A lázadás lecsendesítésében Germanicus lojális magatartásának nagy szerepe volt. Ezek az események jelei annak a bizalmatlanságnak, amely a császár személyét már uralomra jutása napjaiban körülvette. Rejtélyes és ellentmondásos jellege sokat foglalkoztatta a kortársakat, és talán a kelleténél többet az utókort is. Tacitus képmutató, féltékeny és vérengző zsarnokként mutatja be, és feltehetően az ő hatása alatt ugyanezt a képet rajzolja róla két másik fő forrásunk, Suetonius és Cassius Dio. Udvari történetírója, Velleius Paterculus viszont a személyi hódolat kritikátlan-ságával magasztalja tetteit. Az újabb kutatók egy csoportja (leghangsúlyosabban E. Kornemann: Tiberius, Stuttgart, 1960) Tacitus történetírói hitelességének rovasára is, egy kedvezőbb Tiberius-kép megrajzolására törekszik. Bizonyos, hogy az idős korban elnyert császári hatalom gyakorlását körülményei és elsősorban környezetének magatartása nem könnyítette meg. Anyja, Livia, akit Augustus végrendeletileg az Augusta címmel is felruházott, még másfél évtizedig szinte gyámság alatt akarta tartani fiát. Nagymértékben ő volt felelős a császári udvarban kialakult intrikus, sőt közönséges gonosztettektől sem mentes légkörért. Talán az ő kezdeményezésére gyilkolták meg már Tiberius trónra lépésekor Augustus egyetlen, még életben levő unokáját, Agrippa Postumust (Tac.: Ann. 1,6). Ezek a kedvezőtlen körülmények nyilván hozzájárultak Tiberius rideg egyéniségének kialakulásához. A tudományos történetírást azonban egy – bármily magas és felelősségteljes helyen álló – személy egyéni, jellembeli tulajdonságainál jobban érdeklik kormányzatának törekvései és objektív eredményei: jelen esetben az, hogy Tiberius mennyiben folytatta és mennyiben módosította, illetve fejlesztette tovább Augustus politikáját.

Tiberius az Augustus által megteremtett politikai rendszer állandósítására, konzerválására törekedett, *ne composita turbarentur* (hogy az egyszer elrendezett dolgok meg ne zavartassanak) (vö. Tac.: Ann. 1,77; 4,37). Társadalompolitikájában Augustus hierarchikus és arisztokrati-

kus rendjét tartotta fenn. Biztosította Itália, azaz a római polgárok lakta terület politikai és gazdasági túlsúlyát a provinciákkal szemben. A meghódított területek létjogosultságát és egyben legfőbb hivatását Itália és Róma eltartásában látta. Bár felismerte ennek a helyzetnek Itália szempontjából veszedelmes voltát (vö. Tiberius szép és mélyértelmű szavait Tac.: Ann. 3,54), változtatni rajta nem akart, és nem is tudott volna. Egyes tudósok által sokat magasztalt provinciális politikájának alapelve: „nyírni kell a juhot, nem megnyúzni” (Suetonius: Tiberius 32) – a provinciák kizsákmányolásának nem lényeges enyhítését, hanem főként ésszerűsítését szolgálta. Ennek érdekében a császári provinciák helytartóit erősen kézben tartotta; a kormányzás stabilitását hosszabb (általában 7–9 éves) időtartamú helytartóságok engedélyezésével is biztosította. A zsarolásokat elkövető helytartókat rendszerint szigorúan büntette – de legtöbbször csak az esetben, ha politikailag amúgy is kegyvesztetté váltak. A provinciák akut gazdasági nehézségeit több ízben bőkezűen orvosolta, például Kr. u. a 17. évi kis-ázsiai földrengés sújtotta városok újjáépítését a császári kincstárból támogatta (Tac.: Ann. 2,47). A provinciái lakosság politikai felemelkedését azonban visszafogni igyekezett. Szemben Caesarral, aki még bőven osztogatta a római polgárjogot, még olyan, frissen meghódított területeken is, mint Gallia, és eltérően Augustustól, aki, bár tartózkodóbban, de lényegileg még ugyanezt a törekvést folytatta, Tiberius csaknem teljesen felfüggesztette a polgárjog adományozását. Igen szerény méretű urbanizáló, városalapító és coloniaalapító tevékenysége is. Ezáltal egyfelől tartósabban biztosította a régi római uralkodó rétegek vezető szerepét, másrészt – a politikai kiváltságok nyújtásának korlátozásával – lassította a provinciákban az osztálytagozódás folyamatát. Ennek következménye viszont az, hogy a provinciákban éppen az addig általában Róma pártján álló törzsi-nemzetségi arisztokrácia fordult szembe uralmával, és állt a tömegek ellenállásának élére. Galliában két gall származású arisztokrata, Iulius Sacrovir és Iulius Florus (Kr. u. 21), Afrikában pedig a musulamiusok törzsének főnöke, Tacfarinas robbantott ki felkelést – ez utóbbinak leverése 7 évig tartott (Kr. u. 17–24. vö. RTCh. 80).

A római polgárok összességén belül az addigi uralkodó rétegek, a senatori rend és a lovagrend vezető szerepét biztosította; a felszabadított rabszolgák és leszármazottaik számára megnehezítette a lovagrendbe való felemelkedést. A senatori arisztokrácia társadalmi kiváltságait is hagyományszerűen fenntartotta. Uralkodásának kezdete óta egy 20 főnyi senatusi különbizottságot szervezett, amely tanácsadó szerepet töltött be. A consulok soraiban még fel-feltűnnek a régi köztársasági nemzetségek, az Aemiliusok, Valeriusok, Corneliusok nevei. A senatussal tehát politikailag is együttműködésre törekedett, de azon az áron,

hogy a régi arisztokrácia lemond az állam közvetlen vezetéséről és megelégszik azzal, hogy a császár politikáját legfelső szinten szolgálja. Ezért a választásokon a senatusnak a népgyűlés rovására az eddiginél nagyobb jogkört biztosított. A „választások” – a Tabula Hebana közlései alapján – Tiberius óta úgy folytak le, hogy a senatus a császár hivatalos ajánlási jogának (*commendatio*) és személyi támogatásának (*suffragatio*) figyelembevételével összeállította a jelöltek teljes lajstromát (*nominatio*), ezt még egyszer egyeztették (*destinatio*), és a végleges listát egy névleges népgyűlésen felkiáltással (*acclamatio*) megválasztották.

A gyanakvás és féltékenység politikája

A régi arisztokrácia tagjait azonban nem elégíthette ki a bármily fényes szolgálat, másfelől a császár féltékenysége minden önálló állásfoglalásban vagy annak csupán látszatában is veszedelmet gyanított, és minden kiemelkedő vagy népszerű személyben vetélytársat látott. Így az együttműködés a féltékenység kényszerképzetétől űzött császár és az egymást kölcsönösen feljelentgető klikkekre szakadozott senatus között lehetlenné vált.

Ennek a féltékenységnek esett végső soron áldozatául a császárnak a hadsereg körében népszerű unokaöccse, Germanicus (öccsének, Claudius Drusznak fia) is. Ez a tehetséges hadvezér Tiberius utasítására (Kr. u. 14) Germániában kísérletet tett az Elbáig terjedő terület és a fríz tengerpart meghódítására, de a császár néhány év múlva (részben katonai és politikai megfontolásokból, Tacitus vélekedése szerint azonban személyi féltékenység hatása alatt is, vö. Ann. II. 26 és többször) a sikerrel biztató, de súlyos veszteségekkel is járó kezdeményezést megakasztotta (Kr. u. 17). Germanicus terve az volt, hogy a Varus veresége miatt elvesztett területeket visszahódítva a germaniai provincia s egyben a birodalom határát kelet felé az Elbáig (lat.: Albis) terjessze ki. Az idős császár azonban inkább diplomáciai módszerekben, a germán törzsfők torzsalkodásainak felhasználásában bízott. Germanicus hazatérése véglegesen kudarcra kárhoztatta a további fegyveres terjeszkedést ebben a térségben. A mai kutatás, bár felismeri a személyes motiváció lehetőségét, mégis afelé hajlik, hogy Tiberius realisabban mérte fel (a helyszín kiváló ismeretében is) a birodalom katonai teherbíró képességét, mint katonai dicsőségre vágyó unokaöccse. Álláspontjának helyessége mellett szól, hogy e térség meghódítására később sem történt kísérlet, és hogy ez a kiváró politika az Augustus utáni másfél évszázad folyamán eredményesnek is bizonyult.

A parancsra hazatért Germanicust otthon *triumphusszal* való kitüntetés és consuli cím várta. A következő évben (Kr. u. 19) a császár „csúcs-

helytartói” minőségben *imperium maius*-szal a keleti provinciákba küldte. Legjelentősebb lépése az addig névleg önálló Kappadokia királyságnak *Cappadocia* néven római provinciává való átszervezése volt (az idős Archelaos király egy római látogatása alkalmával meghalt); önálló provinciává szervezte az Eufrátesz vidékén fekvő *Commagene* fejedelemséget és *Kilikia* keleti felét. Armeniában viszont Róma védnöksége alatt álló clienskirályságot hozott létre, s ehhez a parthus uralkodó egyetértését is megszerezte: mindez megerősítette a Római Birodalom helyzetét az Eufrátesz térségében. Diplomáciai sikerei, melyeket egy Egyiptomban – a császár magántulajdonának tartott provinciában! – tett látogatásával is nyomósítani igyekezett (Kr. u. 19) felkeltették Tiberius féltékenységét. Előbb maga a császár a senatus ülésén nyilvánosan megróttta, majd összeütközésbe került a császár személyes bizalmát élvező Calpurnius Pisóval, Syria helytartójával is. Még ugyanebben az évben, 19-ben rejtélyes betegségnek (vagy – a kortársak gyanakvása szerint – mérgezésnek) esett áldozatul (vö. Tac.: Ann. 2,69–70).

A felségsértési perek

Ugyanebben az évben indultak meg az első perek felségsértés (*laesa maiestas*) címén egyes senatorok ellen. A halálra, vagyonelkobzásra vagy száműzésre szóló ítéleteket maga a senatus hozta. Ettől fogva Tiberius uralma mindinkább a leplezetlen katonai diktatúra felé sodródott: 21-ben az Augustus által szervezett 9 *praetori cohors*ot Róma határában egységes katonai táborba (*castra praetoria*) tömörítette, és egyetlen testőrparancsnok (*praefectus praetorio*) alá helyezte. Ezáltal Róma és Itália egyetlen szervezett katonai egysége közvetve a császár, közvetlenül a testőrparancsnok, személy szerint. *L. Aelius Seianus* rendelkezése alá került. Ettől fogva a császárok hatalmának közvetlen bázisa a Rómában állomásozó testőrgárda volt, a császár legbensőbb munkatársa pedig annak mindenkori parancsnoka. Mióta pedig Tiberius Kr. u. 26-ban elhagyta Rómát, és végképpen Capreae (a mai Capri) szigetén telepedett le, a valóságos hatalom szinte korlátlanul Seianus kezébe jutott (vö. RTCh. 74–75 sz.). A testőrparancsnok sorra végeztette ki vagy mérgeztette meg a császár családjának és környezetének tagjait, köztük fiát, Drusust, valamint Germanicus szinte egész családját is, és már-már az elaggott császár leendő utódjának érezhette magát. Végül egy nála is ügyesebb intrikus csoport, az élén Antoniával, a császár sógornőjével, öccse, Drusus özvegyével és Macro katonai tribunusszal, később Seianus utódával, Tiberius gyanúját ellene is felkeltette: a császár 31-ben Seianust váratlanul letartóztatta, s a senatusszal halálra íteltette. Most Seianus egykori hívei ellen indult meg a perek áradata, amelyek

során a császári család megmaradt tagjai közül is többen életüket veszítették, de megtizedelték a régi arisztokráciát is. A népes család férfi tagjai közül a császár élete végén csak hárman voltak életben: Germanicus fia Gaius Caesar (ragadványnevéen: *Caligula*, „a kiscsizma”), saját unokája, Tiberius Gemellus, valamint unokaöccse, Claudius Drusus. Tiberius végrendeletében Caligulát jelölte ki örököséül.

Az óvatos külpolitika

Rendkívüli óvatosság jellemzi Tiberius külpolitikáját is. Augustus végső rendelkezése értelmében, és felismerve a birodalom anyagi és katonai teherbíró képességének korlátait, tartózkodott a további hódító harcoktól. Germanicust már Kr. u. 17-ben elparancsolta kezdeti sikereinek színhelyéről. Ehelyett az egymással torzsalkodó germán törzsfők felett Róma fennhatóságát diplomáciai eszközökkel biztosította. Ariminiust, Varus legyőzőjét, egy vetélytársával, Maroboduusszal tétette el láb alól, majd az utóbbit is megbuktatta és a mai Vág és Morva folyók vidékén Vannius germán törzsfővel az élen clienskirályságot hozott létre (Tac.: Ann. 2,62–63). Ugyanilyen óvatosság – a háborús bonyodalmak elkerülése – jellemezte keleti politikáját és a *Parthus*-birodalomhoz való viszonyát.

A császári hatalom jellege

Míg tehát Tiberius hivatalosan csak folytatta, illetve mereven konzerválta Augustus politikai irányzatát, a császári hatalom jellege uralma alatt, nem is lényegtelenül, megváltozott. A hatalom egyes külsőségeiről lemondott. Augustus címei közül nem viselte az *imperator* és *pater patriae* címeket, és elutasította a személyének istenítésére tett kísérleteket (vö. RTCh. 76 sz.). Annál következetesebben ragaszkodott a hatalom realitáshoz; ezt szolgálta a császári testőrgárda megerősítése, a felségsértési perek megindítása s a császári nagybirtokot hatalmasra duzzasztó földbirtokelkobzások sora.

Uralma gazdaságilag és diplomáciailag megerősítette a Római Birodalmat, ugyanakkor ijesztő formában tárta fel az Augustus által megteremtett politikai rendszer gyengéit is. Augustusnak a szabad lakosság egyes rétegei között egyensúlyozó politikája nála visszajára fordult: az arisztokrácia nem nyugodott bele egykori kezdeményező politikai szerepének elvesztésébe, a provinciákban viszont Itália túlsúlyának fenntartása keltett elégedetlenséget. A hódító háborúk szünetelése miatt elapadt hadizsákmányt egyelőre csak a sorozatos vagyoneklobzások pótolták. A császári hatalom reálisan csak a testőrgárdára támaszkodhatott, de ennek előjogait a határokon elhelyezett – és a tartós béke következtében

a hadizsákmány szerzésétől is megfosztott – legiós katonaság nézte egyre féltékenyebben.

Tiberius utódaira az a feladat hárult, hogy a császári hatalom számára szilárd társadalmi és jogi alapot teremtsenek.

Bibliográfia

A római császárkor történetének szakirodalmáról tájékoztatást ad: K. Christ: *Römische Geschichte. Eine Bibliographie*. Darmstadt, 1976, amely az 1974-ig megjelent fontosabb munkákat és cikkeket tartalmazza (a császárkor: 223–522. lap). Újabb keletű és csak a leglényegesebb szakirodalmat idézi: W. Seyfarth: *Römische Geschichte. Kaiserzeit*. Berlin, 1980 (a 2. kötet végén rövid bibliográfia); P. Garnsey–J. Whittaker: *The Early Empire*. Cambridge, 1982 (nagyon tömör összefoglalás, bibliográfiai adatai a legújabb kutatásokra vannak figyelemmel). – *Átfogó császárkori történetek*: A. Garzetti: *L'impero da Tiberio agli Antonini*. Bologna, 1960 (ua. átdolgozott angol kiadásban: London, 1974). S. Mazzarino: *L'Impero Romano*. 3. köt., Bari, 1973; továbbá W. Seyfarth és P. Garnsey fent id. munkái. – Reprezentatív tanulmányok gyűjteménye a társadalom- és gazdaságtörténet köréből: H. Schneider: *Zur Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, 1981. Az *Aufstieg u. Niedergang der römischen Welt* (szokásos rövidítése: ANRW) c. gyűjteményes mű II. sorozata (Principat, 1974 óta) tartalmaz szakterületek szerint csoportosított, de egészükben a császárkori problematika majdnem egész területét átfogó és gazdag bibliográfiával is ellátott tanulmányokat. Ezek közül az 1. kötet (II/1) a császárkor általános kérdéseivel, a 2. kötet (II/2) az egyes császárok uralmával (Augustustól a „katonacsászárok” koráig), a 3. ugyancsak átfogó kérdésekkel foglalkozik, a 4. kötetel kezdődnek az egyes térségeket ismertető tanulmányok, majd sorra a jog, vallás, irodalom, művészet egyes kérdéseit tárgyaló kötetek. A kötetek többnyelvűek. A sorozat kiadása ez idő szerint folyamatban van. Az egyes problémák iránt érdeklődők ennek a nagy terjedelmű és gazdag anyagot nyújtó sorozatnak – amelyben foglalt résztanulmányokra most egyszer s mindenkorra utalunk – megfelelő kötetében tájékoztatást és gazdag bibliográfiát találnak. – E. Kornemann: *Tiberius*. Stuttgart, 1960; D. M. Pippidi: *Autour de Tibère*. Bucuresti, 1944 (még mindig egyike a legjobbakkak); G. P. Baker: *Tiberius Caesar*. N. Y. 1967; W. Orth: *Die Provinzialpolitik des Tiberius*. Bonn, 1970; A. Bergener: *Die führende Senatorenschicht im frühen Prinzipat*. Bonn, 1965; R. Seager: *Tiberius*. London, 1972; R. Syme: *History or Biography, the Case of Tiberius Caesar*. Historia 23, 1974, 481 skk.

2. Gaius Caligula (37–41) és Claudius (41–54)

Források

Az elsődlegesforrás-értékű *feliratok* és *papyrusok* jó gyűjteményét adja: E. M. Smallwood: *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*. Cambridge, 1967. Kiemelkedő ezek közül Claudius levele Alexandria lakóihoz (magyar ford.: RTCh. 82. sz.) és beszéde a gall aeduus törzs római polgárjogának megadása érdekében, amely Tacitus feldolgozásában és eredeti feliratos formájában is fennmaradt (vö. RTCh. 83. sz.). *Nerónak* a görögséghez való viszonyát mutatja be egy boiótiai feliraton fennmaradt beszéde (vö. RTCh. 84. sz.). – A *történetírói* feldolgozások közül kiemelkedő jelentőségű Tacitus: *Annales* 11–16. könyve, a 47–66. évek eseményeiről; az elveszett 7–10. könyv Caligula uralkodását és Claudius uralmának kezdetét dolgozta fel, a 16. könyv elveszett részei pedig Nero uralkodásának végét. – Értékes még Suetonius, a töredékesen fennmaradt Cassius Dio és – főként Caligula meggyilkolásának és Claudius trónra lépésének körülményei részletes ismertetése miatt – Iosephus: *Antiquitates Iudaeorum* 19. könyve. – *Szépirodalmi* jellege ellenére történetiforrás-értékű Seneca gúnyirata Claudius császár ellen: *Apocolocyntosis Claudii*, magy. ford. „Játék az isteni Claudius haláláról” címen Szilágyi J. Gy., Bp., 1963.

Kísérlet az istencsászárság megvalósítására

Tiberius halálakor nem volt már kétséges, hogy hatalma a maga teljességében az általa kijelölt örökösre, *Gaius Caesar Caligulára* száll. Az akkor 25 éves ifjú, Caesar és egykori dédapja Augustus elgondolásainak örököseként a császári hatalmat a hellenisztikus „istenkirályok”, elsősorban a Ptolemaios-uralkodók példájára óhajtotta kiépíteni. Ennek megfelelően önmagát Egyiptom egykori urainak mintájára „az új Napistenek” (*neos Hélios*) nyilvánította. Szobrait minden templomban felállíttatta – és még attól sem riadt vissza, hogy néhány istenszobor fejét lefűrészeltesse és a saját képmását illesztesse a helyére (Suetonius: *Caligula*. 22). Azt híresztelte magáról, hogy éjszakánként hol Iuppiter Capitolinusszal társalog, és kap tőle tanácsokat, hol a Holdistennővel szeretkezik. A Ptolemaios-uralkodók példáját követte akkor, amikor saját húgát, Claudia Drusillát vette feleségül. Ez az önistenítés azonban mindinkább kóros jelleget öltött, és sokoldalú ellenállást váltott ki. Különösen heves volt az istenszobrok imádását a legkövetkezetesebben elutasító zsidókkal való ellentéte. A jeruzsálemi szentélybe és az alexandriai legnagyobb zsinagógába felállítani készült saját szobrát; az egyiptomiak szemében népszerű császár „ellenségeivel” szemben a praefectus Aegypti még zsi-

dóellenes tüntetést is szerveztetett. Az alexandriai zsidók saját védelmükre küldöttséget menesztettek a császárhoz a nagynevű filozófus, Philo Alexandrinus vezetésével, amely azonban dolgavégezetlenül tért haza. (Philo beszámolója az alexandriai eseményekről és a császárnál tett látogatásról fennmaradt.) Iudaeában a súlyosabb fejleményeket csak a szobor felállításával megbízott praefectus, Petronius időhúzó taktikája hátrította el. A kóros lelkiállapotú zsarnok garázdálkodásának végül a testőrgárda tisztjeinek egy csoportja vetett véget. A senatus mértékadó tagjainak és a császári udvartartás vezetőjének, Callistus, felszabadított rabszolgának egyetértésével Kr. u. 41. január 24-én, egy díszszemle alkalmából rátörtek, s a halálos ítéletet Cassius Chaerea tribunus hajtotta végre.

Claudius és a császári hivatali apparátus megteremtése

A gyilkosság végrehajtása után a testőrség tagjai – maguk keresvén utódot a megölt császár helyébe – a palotában egy remegő férfira bukkantak. Ez Tiberius *Claudius* Drusus volt, Caligula nagybátyja, a Claudius család egyetlen, még életben levő tagja. Miután fejenként 15 ezer sestertius ajándékot (*donativum*) ígért a testőröknek – ez első példája a trónra lépés alkalmával osztogatott, majd utóbb egyre nagyobb összegű ajándékoknak – önkényesen princepszé kiáltották ki. A senatus – amelynek egy csoportja a „szabad köztársaság” helyreállításának lehetőségét latolgatta – a kész helyzetre utólag kénytelen volt jóváhagyását adni.

Azt a célt, amelyet Tiberius felségsértési perekkel és a testőrgárda megerősítésével, Caligula pedig önistenítésével akart elérni, Claudius a szervezés aprómunkájával közelítette meg. A – valószínűleg gyermekkori betegség következtében – testileg fogyatékos és lelkileg gátlásos császárt környezete jószándékú könyvmolynak és különcnek tartotta, mivel fiatal korában etruszk és karthagói történelmi tanulmányokat folytatott; mint császár azonban széles látókörű szervezőnek bizonyult. A császárság számára elengedhetetlen bürokratikus apparátus kiépítésének első átgondolt lépései az ő nevéhez fűződnek. Kormányzata alatt szerveződött meg a régebbi provinciális kincstárak és a római elszámolási és könyvelési központ összevonásával a császári magánkincstár, a *fiscus*. Ide folytak be a császári provinciák és a császári birtokok jövedelmei, és ez a kincstár vette át a senatustól a római plebs gabonaellátásának (*frumentatio*) feladatát; a gabonaszükségletet a császári provinciák (Egyiptom és Afrika) terményadója fedezte. A begyűjtés és szétosztás külön császári tisztviselő, a lovagi rangú *praefectus annonae* feladata lett. Claudius nevéhez fűződik négy központi császári hivatal (*scrinium*)

megszervezése is. Ezek: *a libellis* (az egész birodalomból érkező beadványok és panasziratok hivatala); *ab epistulis* (kimenő iratok, kinevezések, rendeletek, jogi döntések hivatala); *a rationibus* (császári bevételek és kiadások ügyvitele); *a studiis* (a jogi döntések meghozatala szempontjából szükséges tanulmányok, kutatások hivatala). Mindezek a császár magánjellegű intézményeiként jöttek létre, és ezért vezetésük a császár személyes megbízottainak, éspedig felszabadított rabszolgáknak kezébe került; ezek Claudius idejében a négy hivatal sorrendjében: Callistus, Narcissus, Pallas és Polybius; maguk a nevek is a görög és rabszolgaeredetről árulkodnak. A hivatalos iratok továbbítására Claudius rendszeressé tette az állami posta szervezetét (*cursus publicus*); a postaállomások fenntartását, a szekérállítás stb. költségeit (*vehiculatio*) a fiscus fedezte. A császári bürokrácia helyi, alsó szerveiként, a provinciákból járó adó-, vám-, rév-, bányajövedelmek ellenőrzésére, rendszerint ugyancsak a császár felszabadított rabszolgái közül magánmegbízottakat, *procuratorokat* nevezett ki. Így mintegy hármas tagolású hivatalnokszervezet kezdett kialakulni:

a) megmaradtak a *köztársasági jellegű* hivatalok a senatus ellenőrzése alatt. A *consulok* mint a senatusi közigazgatás irányítói (főleg a senatusi provinciákban) és a *praetorok* mint a római polgárok alsófokú igazgatszolgáltató szervei és a rómainvárosi ünnepi játékok szervezői még bizonyos fokig reális ügykört töltöttek be. A többi köztársasági eredetű tisztség üres címmé vált. Mindezek a tisztségek a senatori rend tagjai számára voltak fenntartva.

b) A császár kinevezésétől függő és az ő ellenőrzése alatt álló, de *állami jellegű* szervek voltak: a *praefectus praetorio*, a *praefectus urbi* (a rómainvárosi közigazgatás vezetője); a *praefectus annonae*, a provinciális közigazgatásban a praetori rangban levő császári *legatusok* (címük: *legatus Augusti pro praetore*). A helytartóságokat a császár a senatus tagjaiból töltötte be, csak Egyiptom élére nevezett ki hagyományyszerűen lovagrendi helytartót (ezért címe: *praefectus Aegypti*). A többi praefectus is – a senatori rangú *praefectus urbi* kivételével – lovagrendű volt.

c) A császár *magánjellegű* ügyintézésének szervei: a *scriniumok* vezetői és a procuratorok leginkább a császári rabszolgák (*servi Caesaris*), illetve felszabadítottak (*liberti Caesaris*) soraiból kerültek ki.

Claudius politikai törekvései

Társadalompolitikájában Claudius, Tiberius merev konzervativizmusával szemben Augustus rugalmasabb módszereihez tért vissza. Ismét bővebben osztogatta a római polgárjogot a provinciális arisztokrácia tagjainak. Seneca gúnyos szavai szerint „tógában akarta látni mind a

görögöket, gallokat, ibéreket és britteket”. Az alpesi tartományok lakóinak megadta a polgárjogot. Feliratos formában is ránk maradt az a beszéde, amelyben a senatus előtt a hivatalviseléssel (*ius honorum*) egybekötött teljes polgárjog megadását javasolta a galliai aeduus törzs tagjainak.

Claudius alatt megélénkült az urbanizációs, városalapító és -szervező tevékenység. Ebben az időszakban alakultak ki a császárkorra jellemző településformák is. A császárkori közjog a településeknek többféle formáját különböztette meg: falu (*vicus*), város (*civitas*), ezen belül voltak az önkormányzat kedvezőbb lehetőségeivel felruházott *municipiumok* és az azoknál is magasabb rangú *coloniák*. Minden város (*civitas*, *municipium*, illetve *colonia*) önálló egység, míg a falvak (*vicusok*) mindig egy-egy város közigazgatási területéhez tartoztak, annak *territoriumát* alkották. A lakosság adóját (fej- és földadót) a városi tanács (*curia*, a görög városokban *bulé*) vetette ki és hajtotta be, és ugyancsak a városi tanács ítélkezett alsó fokon a közrendűek (római polgárjoggal nem rendelkező személyek) felett. A civitasokon belül kiváltságosak voltak a *municipiumok*; ez a típus Itáliában és a provinciákban egyaránt megvolt. A *municipium* nemcsak városi tanáccsal, hanem évenként váltakozó tisztségviselőkkel rendelkezett, számukat és funkcióikat a helyi hagyományok szerint állapították meg. A leggyakoribb forma volt: *duumviri iuri dicundo* (közigazgatási és bírói hatáskörrel), *duumviri quinquennales* (az öt évenként esedékes adókivetést és a városi pénzügyek revízióját végezték), *aediles* (a városi közellátás és közrend intézői) stb. A *municipiumnak* saját, római mintára épült Forummal, ebben a három állami főisten (Iuppiter, Iuno, Minerva) szentélyével, megfelelő középületekkel és infrastrukturális berendezésekkel (vízvezeték, közfürdő, színház vagy amphitheatrum, basilica, gymnasium stb.) kellett rendelkeznie. A *coloniák* eredetileg veteránok letelepítésére és földhöz juttatására szolgáltak; ezért előkelőbbeknek számítottak a *municipiumok*nál. Lehetséges volt veterándeductio nélkül is *municipiumot* *colonia* rangjára emelni. A *coloniák* tagjai általában római polgárok voltak, a *municipiumok* egy része megkapta a „kisebb” latin jogot, amelynek értelmében tisztségviselőik hivatali idejük lejártá után az ún. „latin” polgárjogot kapták meg; a „nagyobb” latin joggal felruházott *municipiumok* minden polgára latin jogú volt, és már a tanácstagság is a teljes római polgárjog elnyerésére kvalifikált. A *coloniák* és *municipiumok* egy része teljes vagy részleges adómentességet is kapott. A tanácstagokat a görög hagyományú városokban a polgárok gyűlése választotta, míg nyugaton a *curia* rendszerint önmagát egészítette ki, mindig a leggazdagabb polgárok közül.

Claudius több *colonia* jogú várost alapított, például Pannoniában Colonia Claudia Savaria (Szombathely), a Rajna mentén Colonia Clau-

dia Ara Agrippinensium (Köln), Britanniában Camulodunum (Colchester), Észak-Afrikában Tingis (Tanger).

Claudius külpolitikája a hódító törekvésekhez tért vissza. Alatta indult meg – egy trónviszályba való beavatkozás ürügyén – Britannia meghódítása. Plautius Silvanus és Flavius Vespasianus vezetésével 4 legio legyőzte a Thamesai (Temze) partjai mentén élő kelta „Trinobantes” törzset. Központjuk, Camulodunum elfoglalása lehetővé tette Britannia provincia megszervezését. Újabb hódításokkal terjesztette ki Claudius a birodalom afrikai területeit is. Más területeket viszont pusztán adminisztratív lépéssel sikerült a birodalomba beolvasztania. Claudius uralkodása alatt vált clienskirályságból provinciává Mauretania, Thracia, Lycia, továbbá Noricum (a mai Felső-Ausztria). Iudaeával szemben a császári politika nem volt következetes. Előbb a „nagy” Herodes egész egykori államát clienskirályságként unokájának, Herodes Agrippának ajándékozta, annak halála után azonban a területet ismét provinciává tette (Kr. u. 47). Ez a döntés később egyik kiindulópontja lett a Róma elleni nagy zsidó felkelésnek.

A trónutódlás kérdése

A kortársi történetírást a kormányzat objektív eredményeinél jobban érdekelték a császár személyes viszonyai. A róla szóló tudósítások azt tanúsítják, hogy Claudius tetteire és határozottsága különösen élete utolsó éveiben már nem volt arányban elgondolásainak ésszerűségével. Környezetének és feleségeinek (négyszer nősült) befolyása alatt állt. Számos döntését és rendeletét valójában felszabadított rabszolgákból álló tanácsadónak tulajdoníthatjuk. Ezek hatása érvényesült abban is, hogy Rómában meghonosította – részben a Caligula által bevezetett Isis-kultusz ellensúlyozására is – a kis-ázsiai Cybele-Magna-Mater mellett Attis kultuszát is, másrészt viszont kiűzte Rómából a csillagjósokat (*mathematici*) és az egymás között viszálykodó zsidókat. Suetonius, aki erről a rendeletről beszámol, a viszály okát egy Chrestus nevű ember fellépésében látta (Claudius 25). Egyes kutatók arra gondolnak, hogy ez a viszály a zsidó közösségen belül a Krisztusban (a Chrestus nevet elírásnak tartják) hívő, illetve benne nem hívő zsidók között robbant volna ki. További adatok híján azonban a viszály hátterét bizonytalanul kell tartanunk.

A császár palotája, különösen uralkodásának vége felé, a különböző intrikák melegágya lett. Harmadik feleségét, Messalinát – akitől egyetlen fia, Claudius Britannicus született – botrányos házasságtörései miatt, Narcissus feljelentése alapján, kivégeztette (Kr. u. 48), majd feleségül vette saját unokahúgát, Germanicus lányát, Agrippinát (Kr. u. 49). Ez

a felesége az előző házasságából született fiát, Domitius Nerót magával hozta a császári palotába. Az öregedő császár udvarában ezzel fellobbant az elkeseredett harc az utódlás körül. Agrippina klikkje bizonyult erősebbnek: Claudiuszt rábírta arra, hogy Nerót fiává fogadja, és a 14 éves ifjút felruházza az *imperium proconsulare*-val (Kr. u. 51). Egyben hozzáadta a lányát, Octaviát, és kinevezte fiának, Britannicusnak gyámjává is (Kr. u. 53). Nehogy egy újabb intrika a gyenge akaratú császárt szándékának megváltoztatására bírja, Agrippina megmérgeztette férjét, és a testőrgárdával – melynek parancsnoka L. Afranius Burrus is részese volt a cselszövésnek – Nerót egyedüli császárrá kiáltatta ki (54. október 13.). A senatus ismét csak a kész tényeket szentesíthette.

3. Nero (54–68)

Nero uralkodásának kezdeti problémái

Az ekkor 17 éves császár helyett egyelőre anyja, Agrippina, Burrus *praefectus praetorio* és L. Annaeus Seneca, Nero korábbi nevelője uralkodott. A senatus előtti bemutatkozó beszédében Nero kijelentette, hogy a maga számára csak a hadsereg és a külügyek (*res externae*) irányítását akarja fenntartani, a belső kormányzást és a bíraskodást a senatusnak adja át. Gyakorlatilag ennek a programnak keresztülvitele már eleve lehetetlen volt. Ha a császár tiszteletben tartotta a senatusban tömörült nagybirtokos arisztokrácia vagyonát és előjogait, és nem óhajtott hozzányúlni a senatusi provinciák jövedelmeihez sem, akkor vagy az adók emeléséhez kellett volna folyamodnia (ami a császári provinciák lakosságát háborította volna fel), vagy a városi lakosságnak nyújtott kedvezményeket kellett megkurtítania (ami a császári hatalom társadalmi bázisát veszélyeztette), vagy pedig a testőrgárda és a hadsereg zsoldján kellett volna takarékoskodnia, ez pedig éppenséggel veszedelmes kísérlet lett volna. Britannia meghódításának tapasztalatai azt is megmutatták, hogy ennek a hódításnak anyagi előnyei nem voltak arányban a hadjárat költségeivel. A császári politika kétféle megoldással kísérletezett: egyfelől – a senatussal való jó viszony hivatalos fenntartása mellett is – a senatus jövedelmeit a császári pénzügyi érdekeknek akarta alárendelni, s ezért az addig a senatus kezelése alatt álló *aerarium* ügykezelésének ellenőrzésére két császári *praefectust* nevezett ki. A kibontakozó senatusi ellenállás megtorlásául egyes gazdag senatorokat felségsértés címén elítéltetett és vagyonukat elkobozta (Junius Silanus és Faustus Sulla pere); másfelől a gazdagnak tartott keleti területeken igyekezett Róma politikai és gazdasági befolyását növelni.

A keleti politika

A birodalom keleti határain Nero – valószínűleg Burrus és Seneca tanácsára – terjeszkedő politikát folytatott. A terjeszkedésnek többféle oka lehetett. Közrejátszhattak biztonsági szempontok – hogy a leggazdagabb keleti provinciáktól, elsősorban Syriától és a kis-ázsiai térségtől mennél távolabb tudják a Parthus-birodalmat és annak közvetlen befolyását. Szerepe volt benne a presztízssre való törekvésnek, katonai dicsőség áhításának, és nem elhanyagolható a gazdasági, kereskedelmi szempont sem. Ez azt kívánta, hogy a távolabbi Kelet, India és Kína felé vezető kereskedelmi útvonalakat mennél hosszabb távon ellenőrizze, azaz: a Parthus-birodalomnak fizetendő vám nélkül vehesse őket igénybe. Ezek az útvonalak annál kívánatosabbak voltak, mert beletorkolltak Közép-Ázsiában (a Vakhs folyó völgyében) az ún. Selyem-útba, amelyen át Kína áruai, köztük a Róma előkelő köreiből divatos selyem, a birodalomba jutottak. A gazdasági célokat kétféle módon kísérelték megvalósítani: egyrészt Armenia meghódoltatásával, másrészt a Fekete-tenger északi és keleti partvidékének megszerzésével; így ugyanis lehetséges lett volna a Parthus-birodalmat északról megkerülő útvonalon elérni az Oxus folyót (a mai Amu-Darja) érintő Selyem-utat. Ezek a kísérletek azonban csak korlátozott eredményre vezettek. Armeniában – mint már Tiberius alatt is – egy Róma pártfogását élvező clienskirály trónra juttatása látszott a legjobb megoldásnak. Gn. Domitius Corbulo, a császár rokona és legjobb hadvezére többéves háború (Kr. u. 54–59) eredményeként fegyveres erővel trónra is ültette Tigranest (a iudaeai Herodes király dédunokáját), de a parthus ellentámadás már 61-ben helyette Vologaeses parthus király testvérét, Tiridatést ismerte el királynak.

Végül Nero kormányzata olyan megegyezésre kényszerült, amely Rómának csak presztízst, de nem reális kereskedelmi érdekeit mentette meg. Tiridatést elismerték Armenia királyául azzal a feltétellel, hogy a királyi diadémot személyesen Nerótól veszi át, és ezzel jelképesen elismeri Róma fennhatóságát. Az ünnepi aktus Rómában, 66-ban már nem állíthatta helyre Nero kormányzatának végképpen megrendült tekintélyét.

A keleti kereskedelmet szolgálta egy tervezett nubiai hadjárat is: ennek célja az volt, hogy a Vörös-tenger partjait valahol a mai Szomália táján elérve, közvetlen tengeri kapcsolatot létesítsenek Indiával. Egy felderítő célú kisebb expedíció túlmenő eredményeket itt sem ért el Nero (vö. mindehhez: Plinius: Nat. hist. 6, 181).

Gyilkosságok és kivégzések

Amily mértékben foszlottak szét a különböző keleti vállalkozásokhoz fűzött anyagi remények, úgy kellett Nerónak egyre kíméletlenebb vagyonszerzési kísérletekhez folyamodnia. A császár egyébként sem riadt vissza semmitől sem céljai érdekében. Már 55-ben megmérgeztette mostohaöccsét, Britannicust, majd Senecának és Burrusnak legalábbis hallgatólagos cinkossága mellett meggyilkolta a fölötté gyámkodni akaró anyját (59) és nem sokkal később feleségét, Octaviát is, mert az útjában állt új kedvesével, az előkelő Poppaea Sabinával való házasságának. Burrus halála után Senecát eltávolította az udvartól (62), és az új *praefectus praetorio*, Ofonius Tigellinus s a testőrgárda támogatásával Rómában az arisztokráciával szemben terrorisztikus uralmat vezetett be. A sorozatos vagyonekborzásokra és kivégzésekre a senatus egyes tagjai összeesküvéssel válaszoltak. Ezek közül a legnagyobb arányú az arisztokrata Calpurnius Piso vezette összeesküvés volt (65). Résztvevői azonban még a közös program tisztázásáig sem jutottak el, amikor kísérletük lelepleződött. Az ezt követő tömeges kivégzéseknek esett áldozatul többek között Seneca, Nero nevelője, a filozófus és drámaíró, annak unokaöccse, Annaeus Lucanus, a *Pharsalia* című eposz költője, és Thrasyllus Paetus, a köztársasági nosztalgiákat tápláló ellenzék vezetője. A kivégzetés sorsára jutott Domitius Corbulo, a császár rokona és egyik legjobb hadvezére is; bár összeesküvésben nem vett részt, de a császár az ő sikereire is féltékeny volt.

Nerót és környezetét a természetes társadalmi bázisuktól, a nagybirtokos arisztokráciától való elszakadásuk egyre vadabb és kalandosabb kísérletekbe hajszolta a szélesebb társadalmi bázis elnyerése érdekében. Nero növelte a római proletariátusnak nyújtott juttatásokat „kenyérben és szórakoztatásban”, önmagát „a nép császárának” szerette láttatni, de anélkül, hogy a városi ingyenélőknek juttatott ajándékokon és alkalmi, elég nagyarányú segélynyújtáson (pl. Róma 64. évi égésekor) kívül, más szerves és átgondolt intézkedéseket tett volna. A népszerűséget hajszolta különc és egzaltált módon akkor is, amikor – magát énekművésznek képzelve – saját szerzeményeit a nagy nyilvánosság előtt adta elő, sőt versenyen is részt vett. Máskor a *Circus Maximus*ban kocsihajtóként lépett fel. A parthusok elleni háború előkészítésének ürügyén 66–67-ben Görögország városaiban valóságos művészi körutat rendezett, az olimpiai kocsiversenyen mint egyedüli induló győzött, és ünnepeltetésének hatása alatt Achaia provincia összes lakosainak megadta az adómentességet és „szabadságot” (azaz: a római polgárjogot). (Ezeket az intézkedéseket később Vespasianus visszavonta.) Ez a lépése is arra vall, hogy Nero Róma lakossága mellett elsősorban a hellenizált, keleti provinciák lakosságára óhajtott támaszkodni.

Róma égése és a keresztényüldözés problémája

De a látszatsikerek nem palástolhatták Nero uralmának egyre fokozódó népszerűtlenségét. Már Róma 64. évi égésekor – melynek során a városnak több mint a fele elpusztult – a közvélemény Nerót, „az anyagylkost” vádolta a város felgyújtásával – valószínűleg megalapozatlanul. (A tűzvész alighanem véletlen okozta.) Válaszul Nero – Tacitus ránk maradt közlése szerint – (Ann. 15,44) a zsidó gyülekezet legszegényebb tagjai között akkor szerveződő új, vallásos irányzat híveit, a keresztényeket dobta oda vádlottként. A későbbi egyházi hagyomány szerint Péter apostol ennek az üldözésnek esett áldozatul. A kiszámítottan kegyetlen kivégzések csak fokozták a gyanút, hogy Nero az ártatlanok feláldozásával önmagát akarta a gyújtogatás vádjától mentesíteni.

A hadsereg felkelése és Nero halála

A provinciákban sem volt kedvezőbb a hangulat. 60-ban Britanniában tört ki felkelés az *icenus* törzs királynőjének, Boudiccának vezetése alatt, az újonnan odarendelt római adószedők zsarolásai miatt (vö. RTCh. 81. sz.); ezt csak egy év múlva sikerült leverni. 66-ban Iudaea provinciában robbant ki hatalmas erejű felkelés.

A „zsidó háború” történetét a felkelők egyik volt vezetőjének, a római fogságba esett, majd Vespasianus szolgálatába szegődött *Flavius Iosephus*nak, „Bellum Iudaicum” című görög nyelvű művéből ismerjük.

A Iudaeában kitört felkelésnek, a „zsidó háború”-nak (Bellum Iudaicum) előzményei hosszú időre nyúltak vissza. A nagy hatalmú és erőszakos Róma-barát király, Herodes (Kr. e. 47–4) leszármazottai csak a melléktartományokat örökölték, míg Iudaea, benne Jeruzsálem és a zsidó vallás központjául szolgáló szentély, római provinciává lett (Kr. u. 6). A provincia *praefectusi* rangú helytartói közül különösen hírhedtté lett Pontius Pilatus (26–36), akinek ítélete alapján történt Jézus keresztre feszítése. Ezt követően Claudius kísérletet tett a királyság helyreállítására Herodes unokája, Iulius Agrippa számára (41–44), de annak korai halála után visszatért a provinciális rendszerhez. A iudaeai helytartók visszaéléseit, hol csupán tapintatlan, hol elnyomó és korrupt kormányzatukat Tacitus is elítéli (Hist. 5,9–10). A nyílt felkelés kitörését Nero azon döntése váltotta ki, hogy a görög–zsidó vegyes lakosságú Caesareában, a provinciának még Herodes alapította székhelyén a zsidókat megfosztotta a városi polgárjogtól, a görög lakosság örömtüntetése véres tömegverekedéssé fajult, amelynek során több ezer zsidót megöltek – válaszul a jeruzsálemi zsidók kiverték a fellegrárból Gessius Florus *procurator*t és *cohors*át (Iudaeában nem állomásozott legiós katonaság), majd visszaverték Cestius Gallus syriai legatus legióját is. Nero még

görögországi körútján döntött a felkelés katonai leverésének szükségességéről és Flavius Vespasianus, az idős és nagy tapasztalatú hadvezér kiküldéséről, akinek öt legiót bocsátottak e célból rendelkezésére. Vespasianus előbb a vidéket szállta meg – e harcok során került fogságba a felkelés egyik katonai vezetője, Iosephus, aki az őt foglyul ejtőnek bizalmába férkőzött, később kegyelmet és római polgárjogot, lovagi rangot kapott és mint Iosephus Flavius a háború történetírójává lett. Vespasianus azonban első katonai sikerei után – a Rómában történt események hírére – nem siettetette a győzelmet, megelégedett Jeruzsálem körülráadásával és főként arra ügyelt, hogy seregét együtt tartsa. Így a harcok befejezése (Jeruzsálem elfoglalása és a szentélynek mint az ellenállás jelképének lerombolása) fiára, Titusra maradt. Jeruzsálemet 70 nyarán, az ellenállás utolsó fészket, a sivatagi Maszada-erődöt – a védősereg kollektív öngyilkossága után – csak 73-ban foglalták el.

Még folytak a iudaeai harcok, amikor Aquitania provincia gall származású legátusa, Iulius Vindex, „a római nép és a senatus nevében” fellázadt a császár ellen (68. március). Vindex mozgalmát még sikerült leverni. Amikor azonban Servius Sulpitius Galba, Hispania helytartója és Clodius Macer, az Afrikában állomásozó legio parancsnoka is megtagadta az engedelmességet (68. április) – Nero uralma egy csapásra összeomlott a birodalom egész nyugati területén. Galba közeledésének hírére Nymphidius Sabinus *praefectus praetorio* is elhagyta a császárt. A senatus, egyszerre bátorságra kapva, Galbát császárnak kiáltotta ki, Nerót „a haza ellenségének” nyilvánította, és – némileg elkésetten – anyagyilkosként halálra ítélte (68. június 8.). Másnap Nero menekülés közben öngyilkos lett. Személyében kihalt a Iulius–Claudius-dinasztia.

4. A polgárháború (68–69)

Galba

Nero halálakor a senatus az idős Galbát ismerte el császárnak. Ekkor, a Claudius-család kihalásakor, már fel sem merült a köztársaság helyreállításának gondolata. Galba a senatusra és a nagybirtokos arisztokráciára akart támaszkodni. Konzervatív programjának két fő pontja: a takarékoság és a katonai fegyelem helyreállítása volt. Első lépéseinek egyikeként a Claudius óta szokássá vált *donativumot* is megtagadta a *praetorianusoktól*. Erre fellázadtak, és a lecsendesítésükre odaérkezett császárt megölték (69. január 15.). A *praetorianusok* most Nero egy volt hívét, *M. Salvius Othót* kiáltották ki császárnak; a senatus még ugyanazon nap megerősítette méltóságában.

Otho és Vitellius

Galba trónra juttatása óta a határokon állomásozó legiók – Tacitus szavával élve – felismerték a birodalomnak azt az eddig féltve őrzött titkát, hogy császárt nem csak Rómában lehet választani. A Rajna menti hét legio már 69 januárjában Germania legatusát *Aulus Vitellius* kiáltotta ki császárnak. Vitellius azonnal megindult Itália ellen, és az Alpokon akadálytalanul átkelve még áprilisban az észak-itáliai Bedriacum mellett legyőzte Othót, mire az öngyilkos lett. De Vitellius győzelmének hírére megmozdultak a Iudaeában összpontosított legiók is, és saját győztes vezérüket, *Vespasianust* kiáltották ki császárnak (69. július 1.). Hozzájuk csatlakoztak az egyiptomi, a syriai majd a Duna menti legiók is – összesen 15 legio, Vitellius 7 legióból álló serege ellen. Róma *praefectura*, Flavius Sabinus – Flavius Vespasianus testvérbátyja – ugyancsak öccse oldalára állt. Rómában utcai harcok dúltak Vespasianus és Vitellius hívei között. Ezek során elhamvadt a Capitolium fellegvára, és a harcok áldozatává lett Flavius Sabinus is. Végül Vitelliust a felkelők elfogták és megölték. Ezek után a négy császárt látott 69. év utolsó napjaiban (december 22.) a senatus Vespasianust távollétében császárrá választotta. Uralomra jutásával a római császárkor új szakasza veszi kezdetét.

Bibliográfia

A már idézett összefoglaló műveken kívül kiemelhető néhány részletező tanulmány. Claudius személyiségének és uralkodásának méltányos megítélésére törekszik A. Momigliano: *Claudius the Emperor and His Achievement*. 2. kiad. Oxford, 1934; V. M. Scramuzza: *The Emperor Claudius*. Cambridge, 1940; az alexandriai vallási villongások kérdéséhez (egyben Claudius politikájának megértéséhez) vö. H. I. Bell: *Jews and Christians in Egypt*. 1924. – Nero uralkodását újabban feldolgozta: M. A. Levi: *Nerone e i suoi tempi*. Milano, 1949; M. P. Charlesworth: *Nero: Some Aspects*. JRS 40, 1950, 69 skk.; újabb feldolgozások: J. Bishop: *Nero, the Man and the Legend*. London, 1964; B. H. Warmington: *Nero, Reality and Legend*. London, 1969. Róma és a Parthus-birodalom viszonyának új összefoglalása: K. H. Ziegler: *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*. Wiesbaden, 1964; – Róma 64. évi égésének és a keresztényüldözésről szóló hagyománynak igen vitatott kérdéseit ismerteti: J. Beaujeu: *L'incendie de Rome en 1964 et les Chrétiens*. Coll. Latomus 49, 1960; J. Moreau: *Die Christenverfolgung im römischen Reich*. Berlin, 1971 (a későbbi üldözésekhez is). – A polgárháború megértéséhez vö. G. E. Chilver: *The Army and Politics*. AD 68–70, JRS 47, 1957, 29 skk.

5. A Iulius–Claudius-kor áttekintése

Források

A Iulius–Claudius császárok korának gazdaság- és társadalomtörténetét megvilágító forrásanyag a történetírókon (Tacitus, Suetonius, Cassius Dio, Plutarchos) kívül található a korszak más íróinál is. Igen gazdag kultúrhistóriai anyagot is ad az idősebb Plinius (Maior) természettudományi műve: *Naturalis Historia*. Nagyon értékes e tekintetben Petronius: *Satyricon* című bő töredékekben fennmaradt regénye (magyar fordítása: Horváth I. K., Bp., 1966.). Az anyag nagy részét *feliratok* és a *tárgyi régészet* leletei teszik ki. Társadalomtörténeti szempontból felhasználható feliratok gyűjteményét összeállította orosz fordítással és kommentárral: Е. Л. Штаерман: *Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней римской империи*, megjelent több folytatásban a Вестник Древней Истории 1955–1956. évfolyamában. Gazdag forrásanyagot ad T. Frank: *An Economic Survey of Ancient Rome*, öt kötetben (földrajzi térségek szerinti tagolásban), 2. kiad. New York, 1959.

Az itáliai nagybirtokrendszer

Augustusnak és utódainak, a Claudius-dinasztia tagjainak kereken egy évszázados uralma alatt a birodalom és ezen belül Itália életében észrevehető változások következtek be. A polgárháborúkat hosszan tartó béke követte, amelyet belső fegyveres felkelések vagy – területileg mindig korlátozott – hódító vállalkozások csak kevésbé zavartak meg. A zsoldos hadsereg megszervezése pedig a termelő munkát végző lakosságot felmentette a katonai szolgálat terhe alól. Azok a megrázkódtatások, amelyeket egy-egy császár vérengzése okozott (Caligula és Nero), bármily kegyetlenek voltak, csupán az arisztokrácia szűk rétegére és a főváros lakosságának egyes csoportjaira korlátozódtak: a birodalom lakossága óriási többségének életviszonyait alig érintették. Itália és a provinciák gazdasági élete a béke és a többé-kevésbé rendezett közigazgatás áldásait élvezte: ez pedig kedvező lehetőségeket nyújtott a termelő munka minden ágazata és az árucseré számára.

Itáliában és a központi fekvésű provinciákban a császárság első századában vált uralkodóvá a nagy kiterjedésű, egy tagból álló *latifundiumok* rendszere. Ennek kialakulását előmozdította az az Augustus óta fennálló intézkedés, amely szerint minden senatornak vagyona egyharmad részét itáliai földek vásárlásába kellett befektetnie. Míg tehát a Kr. e. 2–1. sz.-ban latifundiumon az egy kézben egyesült kisebb, általában 100–200

iugerumos földbirtokok komplexumát értették, addig a császárkor első századában, elsősorban maguknak a császároknak s a császárhű arisztokrácia tagjainak kezében, létrejöttek az *egy tagból álló nagybirtokok*.

Ezeknek a gyakran több ezer hold kiterjedésű birtokoknak az igazgatása bonyolult feladat volt. Cato még természetesnek tartotta, hogy a nagybirtokos évente csak egyszer-kétszer látogatja meg egy-egy birtoktestét. Ennek célja főként az ellenőrzés volt: a birtok tényleges vezetése a tisztartó, a *vilicus* feladata volt. A Nero korában író Columella: *De re rustica* című művében már elítéli a földjétől távol levő nagybirtokost. Ő veszi észre azt is, hogy a rabszolgák kizárólagos igénybevétele a mezőgazdaságban nem kifizetődő. A latifundium központjától, a *villatól* távolabb eső helyeken, ahol az ellenőrzés nehezebb, továbbá a veszélyes és felelősségteljes munkákra helyesebbnek tartja szabadok igénybevétele. Így már a Claudiusok korában előfordult, hogy a latifundiumot két részre osztották. A *villához* közel eső központi földeken a rabszolgák dolgoztak, a távolabb esőket inkább kisbérlet formájában értékesítették.

A helyzetnek ez a megváltozása hatással volt a szenatori rend egyes tagjainak politikai érdeklődésére – pontosabban: ennek csökkenésére is. Míg a köztársaság idején társadalmi helyzetük és jövedelmeik is nagyrészt a politikai-katonai tevékenységüktől függött (hadizsákmány, jövedelmező diplomáciai feladatok, provinciai szolgálat formájában), ezek a lehetőségek a császárkorban mindinkább elhalványultak, a gazdálkodás tehát sokak számára fontosabb volt a politikai ténykedésnél. Ez egyik oka a szenatori rend fokozódó közömbösségének a politikai tevékenység lehetőségeivel szemben.

A lovagrend felemelkedése

Egy másik – ugyanilyen irányban ható – tényező az új típusú lovagrend mindinkább növekvő politikai és társadalmi súlya. A köztársaság utolsó századában a „lovagok” (*equites*) közül kerültek ki az adóbérlők, pénzemberek, uzorások és vállalkozók, s ezek lettek a lovagrenden belül politikailag is hangadók. Caesar és Augustus reformjai ezeket a provinciák rovására történő gazdagodási lehetőségeket mindinkább megnyirbálták; előbb az egyenes adók (*tributa*) bérleti rendszerét szüntették meg, majd utódaik fokozatosan felszámolták a közvetett adók (*vectigalia*) s ezen belül a vámok, révek stb. bérleti formában való értékesítését is. Ehelyett a császári felszabadított rabszolgák irányítása alatt álló vámállomásokon közvetlenül szedték be az illetékeket. Ez viszont a lovagokat megfosztotta a kereskedelmi- és uzoratóke felhalmozásának lehetőségétől is, amelynek révén a nagyszabású hitelügyleteket bonyolíthatták volna le. Mintegy kárpótlásul Augustus óta a lovagok közigazgatási és

államgazdasági funkciói növekedtek meg. Közülük kerültek ki a *procuratorok*, a császári jövedelmek kezelői (de nem bérlői!), a *praefectusok* – a legjelentősebb császári megbízások betöltői és a *curatorok*, számos alkalmi megbízás (*cura*) végrehajtói. Ez a lovagrend mint újszerű hivatalnokréteg a senatori rend tagjaitól az államigazgatás és katonai funkciók egyre több feladatát vette át; a császári hatalomnak is megbízhatóbb támasza volt, mint a köztársasági hagyományokat többé-kevésbé még őrző, politikai térvessztését fájlaló senatori rend.

A felszabadított rabszolgák

A lovagság jellegének megváltozása további társadalmi változással is együtt járt. A pénzkölcsönzés, bankári tevékenység és egyéb vállalkozói lehetőségek – melyek az imént vázolt okokból kihullottak a „lovagok” kezéből – olyan, merészebb és gátlástalanabb emberek kezébe kerültek, akik az adóbérletből eredő „garantált” jövedelmi források nélkül is vállalták az ilyen tevékenységgel együtt járó kockázatot. Ezek elsősorban életrevaló, jórészt görög vagy keleti (szír, egyiptomi) eredetű, felszabadított rabszolgák, akik rendszerint már felszabadításukat is ügyességüknek, lehetőségeik furfangos kihasználásának köszönhették. A Kr. u. 1. sz.-ban e „felszabadított rabszolgák” gazdasági térnyerésének, tömeges társadalmi felemelkedésének vagyunk tanúi. Petronius Maximus: Satyricon című regényében Trimalchio személyében halhatatlan típusát alkotta meg az ilyen felkapaszkodott, rabszolgasorból körmönfontysága révén kiemelkedett (és éppen ezért rabszolga társait megtagadó és a régi uraiknál is nagyobb mértékben kizsákmányoló) újjgazdagnak. Claudius felszabadított rabszolgái, a dúsgazdag Pallas és társaik ilyen értelemben egy fontos társadalmi folyamatot is jelképeznek.

Itália és a provinciák

Itália, kedvező természeti adottságai és politikailag uralkodó szerepe révén gazdaságilag is központja volt a birodalomnak. Gabonaszükségletét a provinciák, elsősorban Afrika és Egyiptom, most már rendszeresen biztosították; és ezért az itáliai mezőgazdaság áttérhetett a jövedelmezőbb termelési ágakra (gyümölcs-, szőlő-, zöldség- és virágtermelés; haltenyésztés halastavakban; juhtenyésztés, olajtermelés). Josephus Flavius közlései szerint Róma évi 60 millió modius (= kb. 450 000 tonna) gabonaszükségletét kétharmad részben Afrikából, egyharmad részben Egyiptomból elégítették ki. Így Itáliában szinte teljesen elszorvadt a gabonatermelés, de helyét a jövedelmezőbb mezőgazdasági ágazatok foglalták el. Az így termelt javakat, főként bort és olajat Itáliából a

birodalom minden részébe exportálták. A legfontosabb kiviteli cikk, a bor, nyugaton Britanniáig, keleten a Vörös-tenger vidékéig jutott el.

Az itáliai ipar legfontosabb központjai nem Rómában jöttek létre, hanem Etruria és Campania kisebb városaiban. A köztársaság utolsó évszázadában az etruriai Arretium 100–120 rabszolgával dolgozó fazezerműhelyeiben vezették be az élénkpiros színű, tartós mázzal bevont, és dombormű díszítéssel ellátott, különleges finomságú agyagból készült *terra sigillata** (= „védjeggyel ellátott agyagtárgy”, az elnevezés újkori eredetű) tömeges előállítását. Az üveg- és bronzárugyártás jelentős központja volt Puteoli. Ugyancsak fontos kiviteli cikke volt az itáliai iparnak a bronzedény, bronzméses, fegyver stb.

De a császárkor első századában Itália mögött már kezdenek felzárkózni a provinciák is. A leggyorsabb a fejlődés nyugaton Galliában és Hispaniában, keleten pedig Kis-Ázsiában. A tartós béke, a provinciák közigazgatásának megjavítása és stabilizálása, Caesar és Augustus, majd Claudius urbanizáló törekvései, a provinciákban letelepült itáliai földbirtokosok és parasztok gazdasági tapasztalatai s az odatelepített veteránok tőkéje egyaránt tényezői ennek a fejlődésnek. A Földközi-tenger medencéjére jellemző termékek ekkor honosulnak meg ezekben a provinciákban. Bortermelésük már az 1. sz.-ban is versenyt teremtett Itáliának. Iparuk is lassanként versenytársává vált az itáliai kézművességnek. Pompei romjai között az itáliai készítmények mellett szép számmal találtak Galliából behozott olcsó cserépedényeket. Ekkor, az 1. sz.-ban a galliai ipar még főként egyszerűbb kivitelű tömegcikkeket készített, a század második felétől kezdve azonban a különleges minőségű árucikkekben (*terra sigillata*) is versenytársává lett az itáliai iparnak.

Kereskedelmi útvonalak

A termelés kiszélesedése és az Itália szükségleteiről való gondoskodás nagymértékben fejlesztették a szállítást és kereskedelmet, egyrészt a birodalmon belül, másrészt a birodalmon kívüli területekkel is. Róma lakosságának ingyengabonával való ellátását – a köztársaság utolsó évtizedeinek ezt a legnépszerűbb vívmányát – a Claudius-dinasztia császárai nemcsak fenntartották, hanem szervezettebbé és állandóvá is tették. Augustus óta kb. 200 000 római polgár részesült havi 5 modius (= kb. 37,5 kg) ingyenes gabonában. A szétosztás igazolás ellenében történt. A *tessera* nevű ólomtáblácska, amelyet minden igényjogosult megkapott, feltüntette, hogy egy-egy polgár a hónap melyik napján, a 45 kijelölt gabonaelosztó hivatal melyikében kapja meg havi fejadagját. Ennek folyamatossá tétele érdekében nemcsak a havi kb. 1 millió modius ingyengabona mennyiségét kellett a provinciákból biztosítani, hanem a

szállítást és tárolást is megszervezni. Claudius – aki ezt a bonyolult, de népszerűséget is jelentő – közellátási feladatot a császári adminisztrációra bízta, ennek érdekében kiváltságokkal ruházta fel a tengeri szállítók testületét (*corpus naviculariorum*); a Tiberis torkolatánál, Ostia mellett kikötőt és állami raktárakat építtetett, s ezek ügyeit külön császári hivatalnok, a *procurator Ostiensis* intézte.

Itália és a provinciák között tehát részben állami irányítással és ellenőrzés alatt, részben magánkezdemenyezésre élénk kereskedelem folyt. De nem kevésbé jelentős a birodalmon kívüli területekkel folytatott árucseré. Augustus korában indul meg, a monszunszeleket kihasználva, a rendszeres kereskedelem Indiával. (E szelek szabályos járását Kr. e. 100 körül egy, a Ptolemaiósok szolgálatában álló hajóskapitány, Hippalos figyelte meg először.) A tengeri útvonal biztosítása érdekében már Augustus alatt indította meg végül is balul sikerült katonai expedícióját Aelius Gallus a Vörös-tenger keleti partjának elfoglalására, egészen Dél-Arábiáig. Később Nero tett – ugyancsak sikertelen – kísérletet a mai Szomália térségéig való előrenyomulásra. A Socotra-szigeteken római helyőrség létesült. India keleti partján, a mai Virampatnam-Arikamedu körzetében 1947-ben sikerült, egy, a Kr. u. 1. sz.-ban fennállott római kereskedelmi telep maradványait feltárni. A 70-es években Plinius megállapíthatta, hogy a Kelettel, elsősorban Indiával folytatott kereskedelem révén évente 100 millió sestertius értékű arany- és ezüstpénz áramlik ki a birodalomból (Nat. hist. XII. 8).

A Kelettel folytatott kereskedelem szárazföldi főútvonala a Parthus-birodalmon húzódott keresztül. Ennek az útvonalnak mennél nagyobb szakaszon való ellenőrzésére, illetve a Parthus-birodalmon kívül húzódó útvonal megszerzésére irányuló törekvés az egyik forrása a Róma és a Parthus-birodalom közötti, szinte szüntelen torzszalkodásnak. Ugyanakkor a kereskedelmi utak együttes felhasználásában rejlő érdekközösség játszott közre abban, hogy a csatározások soha nem fejlődtek életre-halálra szóló háborúvá. A szárazföldi útvonalat felhasználó karavánkereskedelemben a legfontosabb közvetítőként a syriai pusztaságban fekvő Palmyra oázisváros töltött be kulcspozíciót. A városban Rómának állandó megbízottja tartózkodott. Az átmenő kereskedelem élénk voltára vall a város gazdagodása az időszámításunk kezdete körüli években. Tiberius uralkodása alatt, Kr. u. 32-ben építették fel *Bel* (*Báal*) isten nagy templomát – romjai ma is csodálatba ejtik a szemlélőt.

Míg a Kelettel folytatott kereskedelem a Római Birodalom nemesfém-készletének állandó csökkenésével járt, Róma szempontjából aktívabb árucseré folyt az észak-európai területekkel. Ez a kereskedelmi tevékenység Aquileiában összpontosult. Innen indultak ki az északi „barbaricum” felé – Savaria és Carnuntum érintésével – azok az útvonalak,

amelyeken az Északi- és a Balti-tenger mellékéről, a Visztula torkolatától a Rómában igen kedvelt féldrágakövet, a borostyánkőt – (*electrum*), de ezenkívül prémeket, bőrt stb. – szállítottak a birodalomba, onnan pedig ékszereket, dísz tárgyakat, ipari termékeket (*terra sigillatát* is) vittek ki. Gazdag aquileiai kereskedőcsaládok, a Barbiusok és mások, az útvonalat szegélyező városokban fiókvállalatokat létesítettek, amelyeket a család egyes tagjai vagy felszabadított rabszolgái vezettek. Így kerültek ezek az itáliai kereskedőcsaládok a pannoniai Savariába, Carnuntumba, Vindonobába.

A császárkor első századában a gazdasági élet tehát lendületes fejlődés képét mutatja. Csak ezért lehetett képes az államgazdaság is hamarosan kiheverni egyes császárok esztelen költekezéseit. Kisebb-nagyobb megrázkódtatások emellett szinte elkerülhetetlennek látszanak. Így például 33-ban, valószínűleg Tiberius túlságosan takarékos pénzverési politikájának és az ebből eredő pénzhiánynak következtében, hitelválság tört ki. A bankárok ugrásszerűen emelték a kamatlábat, sok eladósodott itáliai kisbirtokos paraszt tönkrement. Ennek a válságnak a Caligula alatt megindult túlságosan is bőszes pénzkibocsátás vetett véget. A gazdasági élet szilárdságára vall azonban, hogy ebben az időszakban a pénz értéke még alig romlik. Augustus 1/42-ed font súlyú (kb. 8 gr) aranypénzeitől (*aureus*) és 1/84 font (= 4 gr) súlyú ezüstérméitől (*denarius*) csak kevésé térnek el Nero 1/45-öd, illetve 1/96-od font (= 7,4, illetve 3,4 gr) súlyú pénzérméi. Ugyanilyen arányban csökkent a kisebb címletű érmék súlya is. Ezek voltak: a bronz *sestertius*, amely a *denarius* negyedrésze és az *as* nevű váltópénz, amely a császárkorban a *sestertius* negyedrésze volt (a köztársaság idején egy *sestertius* még egyenlő volt 2 ½ *asszal*). Így a leginkább használatos pénzegységek egymáshoz viszonyított értéke a következő volt: 1 aureus = 25 denarius = 100 sestertius = 400 as.

Vespasianus Nero uralkodásának és a 69. évnek súlyos megrázkódtatásai ellenére is, egy – bár teljesen eladósodott – államkasszát ugyanakkor egy gazdaságilag lényegében még egészséges és teherbíró birodalom kormányzását vette át.

Bibliográfia

A már idézett műveken kívül főként gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból értékes munkák: M. Rostovtzeff: *Gesellschaft u. Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. Leipzig, 1930; bő anyagot ad, bár részben már túlhaladott: L. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. 10. kiad. négy kötetben, Leipzig, 1920 skk.; újabb összefoglalás: J. Gagé: *Les classes sociales dans l'empire romain*. Paris, 1964; (uo. bő korábbi irodalom), G. Charles-Picard–F. Rougé: *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'empire romain*. Paris, 1969; R. Duncan-Jones: *The Economy of the Roman Empire*. Cambridge, 1974; M. Hammond: *Economic Stagnation in the Early Roman Empire*. Journ. of Economic History Suppl. 6, 1946, 63 skk.

II. A bürokratikus monarchia rendjének kialakítása (a Flavius-dinasztia)

1. Vespasianus (69–79)

Források

Tacitus: *Historiae* című művének fennmaradt könyvei csupán Vespasianus polgárháborús szereplését tárgyalják. Így egyetlen összefüggő forrásunk Suetonius három életrajza: Vespasianus, Titus és Domitianus. Cassius Dio e korszakot tárgyaló 65–67. könyve töredékes, illetve kivonatos formában maradt fenn. A korszak politikai áramlataira vonatkozólag forrásértékűek a kortárs Dión Chrysostomos, Prusa városából való rétor beszédei. A zsidó háború eseményeinek fő forrása: Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum*, magyar ford. Révay J., Bp., 1947, azóta több kiadásban. A nagyszámú feliratos forrás közül a legfontosabbakat összegyűjtötte: M. McCrum–A. G. Woodhead: *Select Documents of the Principates of the Flavian Emperors*. Cambridge, 1961.

Az új dinasztia

Augustustól Neróig Caesar vérségi vagy örökbe fogadott leszármazottai, a Róma városi arisztokrácia két ősi nemzetségének, a Iuliusoknak és Claudiusoknak tagjai uralkodtak. Vespasianusra Nero azért is merte rábízni a iudaeai háborúhoz szükséges jelentős haderőt, mert alacsony, lovagrendi származása miatt vetélytársként nem jöhetett számításba. Most kiderült, hogy bárki elnyerheti a császári hatalmat, aki megfelelően erős hadsereggel rendelkezik. Neróig bezárólag a „divus Iulius” emléke mintegy isteni jelleggel ajándékozta meg a császárokat. Caligula meggyilkolásakor a *praetorianusok* választása csak azért esett a jelentéktelennek látszó Claudiusra, mert az uralkodó dinasztia tagja volt. Vespasianusnak tehát – akinek személyét nem ragyogta be előkelő ősök valóságos vagy hamis dicsfénye – új politikai alapokra kellett helyeznie monarchiáját. Megválasztásakor a senatus külön határozatban (*senatus consultum de imperio Vespasiani*, vö. RTCh. 86. sz.) rögzítette az új császár jogait és kiváltságait. Ezzel visszatértek Augustus korának elgondolásához, amely a császársban csak az államnak a senatus által megbízott és rendki-

vüli jellegű, ám törvényileg körülhatárolt jogkörrel rendelkező, legmagasabb rangú, élethossziglani tisztségviselőjét látta. Augustushoz hasonlóan Vespasianus ismét felvette a Tiberius óta mellőzött *imperator* címet mint nevének tartozékát; (neve mint császáré: *Imperator Caesar Vespasianus Augustus*), csaknem évről évre a consulságot is viselte, rendszerint idősebb fiával, Titusszal együtt. 73–74-ben ugyancsak Titusszal együtt a censori címet is felvette. Ez lehetőséget adott a senatus felújítására. Előre gondoskodott utódlásáról is: fia Titus nemcsak a iudaeai hadjárat vezetésében volt utóda, hanem consultársa és censortársa is, s ezenkívül a *tribunicia potestas* és az *imperium maius* tulajdonosa. Sőt – nyilván elődei példáján okulva – még *praefectus praetorió*nak is őt nevezte ki. A hiányzó „isteni” jelleget voltak hivatva pótolni azok a hivatalosan terjesztett történetek, hogy Vespasianus leendő hatalmát már jó előre meghirdették a jósök, hogy csodás gyógyításokat hajtott végre, és így ő sem kevésbé „isteni”, mint Caesar dicstelen utódai (vö. Tacitus: *Hist.* 2,78; Suetonius: *Vesp.* 5 sk.).

A birodalom helyzete a polgárháború után

A birodalom belső helyzete Vespasianus trónra léptekor korántsem volt megnyugtató. *Pontus*ban egy felszabadított rabszolga (Anicetus) kezdeményezett felkelést, Moesiába szarmata és geta törzsek nyomultak be, Iudaeában a felkelő zsidók még tartották Jeruzsálemet és a provincia több más erődtéményét. A Rajna alsó folyásánál a gall és germán törzsek (batavusok, treverek, nerviusok, frízek stb.) keltek fel a batavus Iulius Civilis, a treverus törzsbeli Classicus és a lingo törzsből való Sabinus vezetésével – a velük szemben álló római legiók pedig saját tisztjeik ellen lázadtak fel, legatusukat meg is ölték. A felkelők vezetőinek latin hangzású nevei arról tanúskodnak, hogy a romanizált rétegek is szembefordultak a birodalommal: céljuk „római” jellegű, de a birodalomtól független helyi gall–germán állam megteremtése lehetett.

Vespasianus eréllyel és diplomáciával lett úrrá a helyzeten. A zsidók felkelését távollétében fia, Titus verte le véres kegyetlenséggel (Flavius Iosephus szerint kb. 1 millió zsidó vesztette életét, és 97 000-en estek fogságba), Jeruzsálemet és benne a Herodes által emelt nagy hírű szentélyt feldúlta (vö. *RTCh.* 88. sz.), és Iudaeát önálló császári provinciaként szervezték újjá. Ennek a győzelemnek emlékét őrzi Titus ma is álló diadalíve a római Forumon. A gall–germán felkelést nem sikerült katonai eszközökkel teljes mértékben felszámolni: kezdeti sikerek után a felkelés vezetőjével, Iulius Civilisszel megegyezés jött létre (részleteit nem ismerjük, vö. *Tac.: Hist.* 5,14–26).

A polgárháborús maradványok eltüntetése is súlyos feladat volt. Ves-

pasianus már a 70. évben megkezdte az elhamvadt Capitolium újjáépítését, és abban tüntetőleg személyesen is részt vett (Suetonius: Vesp. 8). A stabilizálódás elért mértékét szemléltette a Ianus-templom kapujának a 71. év végén történt bezárása.

A legsürgősebb feladatok elvégzését a tervszerűbb, messzibbre néző szervezőmunka követte.

A császári nagybirtok újjászervezése

Vespasianus uralmát gazdaságilag, társadalmilag és politikailag egyaránt fontos reformok és változások jellemzik.

a) Az államgazdaság Nero és rövid életű utódai alatt csődbe jutott. A császári kincstárt forrásaink szerint elmaradt zsold és egyéb járandóságok fejében 40 milliárd sestertius adósság terhelte (vö. Suetonius: Vesp. 16,3). Ezen átfogó programmal kellett segíteni. Vespasianus a maga javára elkoboztatta Nero egész császári földtulajdonát – amelyben természetesen benne foglaltatott Iulius Caesar óta minden római császár öröksége és a Nero által elkobzott nagy földbirtokok is –, majd ebbe a birtokállományba beleolvasztotta a még meglevő állami földeket, az *ager publicus* is. Így hatalmas, Itáliára és a birodalom minden provinciájára kiterjedő császári földbirtokokkomplexum jött létre, a *res privata*, a császár hivatali földtulajdona, amelyen kívül más állami földtulajdon nem létezett. Ennek a birtokállománynak vezetését, éppen állami jellege miatt és ennek a ténynek hangsúlyozása végett már nem a császár felszabadított rabszolgái, hanem római polgárok, jórészt lovagok végezték. A kortársak Vespasianus egyik legnagyobb érdemét, „a Claudius által bevezetett gyalázat” eltörlésében látták (Plinius: Hist. nat. 33,41). Az állami földtulajdon beolvasztása a császár hivatali földtulajdonába, és e jelentős földtulajdon lovagrendi megbízottak útján való kezelése fontos lépés az egész birodalomra kiterjedő egységes császári adminisztráció megvalósításában is. Míg Claudius idején még különvált a császár „hivatali” és „magánjellegű” ügyintézése, a kettő Vespasianus óta egybeolvadt. A császári közegek ügyintézése mindinkább behálózta az egész birodalmat, kiterjedt már a „senatusi” provinciákra is (hiszen a császárnak ezekben is jelentős földtulajdona volt). A hagyományos köztársasági tisztségek részben elenyésztek (így a néptribunusi intézmény), részben Itáliára és Róma városára korlátozódtak, részben pedig merőben reprezentatív feladatok végzésére szorítkoztak. Ezek közül legfontosabb a különböző ünnepi játékok rendezése Rómában, továbbá a senatus ülésének vezetése. A *res privata* állományához csatolták birodalomszerte a gazdátlan földeket (*bona caduca*, illetve *subseciva*), ezeknek művelés alá vételét kedvező kisbérleti szerződések nyújtásával is előmozdították.

A császári birtokokon a rabszolgamunka mellett a Flaviusok idején már mindinkább tért hódított a szabad kisbérlet rendszere. Ez az afrikai birtokokon már oly mértéket öltött, hogy a császári colonusok jogait és kötelességeit az 1. század végén külön szabályzat, az ún. *lex Manciana* határozta meg (vö. RTCh. 94. sz.). A colonusok ennek értelmében pénzértékben rögzített bérleti díjat (*census*, *canon* vagy *pensio*) fizettek, amelynek egy részét természetben szolgáltatták be; ezenfelül a császári birtoknak bérletbe nem adott részén évenként 6–12 napi ingyen robotot teljesítettek. Egy-egy, kisbérletekből álló császári birtoktest (*fundus*, *saltus*) élén vagy császári megbízott (*procurator*) állt, aki a jövedelmeket a provincia helytartójának szolgáltatatta be, vagy pedig nagybérelő (*conductor*), aki rögzített bérleti díjat fizetett a kincstárnak. A császári birtokok kisbérelői még szabad emberek. A bérleteket meghatározott időre, rendszerint 5 évre kötötték. A szabad *colonatus* rendszerének elterjedésében a császári birtokok rendje már az 1. sz.-ban mintául szolgált a magánbirtokosoknak is.

A császári és a volt állami földeknek egyetlen birtokállományban való egyesítése önmagában is nagymértékben növelte a császár jövedelmeit: ezek Vespasianus óta gyakorlatilag azonosak voltak „az állam” jövedelmeivel. Ezeket növelte az adók emelése, szigorúbb behajtása és újabb adók bevezetése. A provinciákban elterjedt a kettős adózás: földadó (*tributum soli*) és fejadó (*tributum capitis*) rendszere. A külön adók közül jelentős volt a zsidókra büntetésként kivetett évi 2 denarius összegű különadó, amelyet Iuppiter Capitolinus szentélyének újjáépítésére, illetve fenntartására kellett fizetniük. De az ismert anekdota szerint a császár a nyilvános illemhelyek használatát is díjazáshoz kötötte („pecunia non olet” = „a pénznek nincs szaga”, vö. Suetonius: Vesp. 23,5). Uralkodásának végén Vespasianus jövedelmei az évi 300–350 millió denarius között mozogtak (megfelel kb. 1200 tonna ezüst értékének). Az adók jobb behajtása és kezelése érdekében megszervezte a központi császári kincstár (*fiscus Caesaris*) fiókjait, a *fiscus Alexandrinus*, *fiscus Asiaticus* és *fiscus Iudaicus*.

A városok felemelkedése

Vespasianusnak és utódainak társadalompolitikai törekvései arra irányultak, hogy a császári hatalmat nemcsak Rómában és Itáliában, hanem a provinciákban is – elsősorban a birodalom nyugati felében – mennél szélesebb és szilárdabb társadalmi bázisra helyezték. Vespasianus maga sem volt tagja a római *nobilitas*nak, hanem egy szabinföldi kis város lovagrendi családjának szülötte, aki élete nagy részét Britanniától Iudaeáig provinciális katonai szolgálatban töltötte. Társadalmi hovatár-

tozása és pályájának tapasztalatai döntően befolyásolták magatartását. Uralomra jutásakor a köztársaság utolsó évszázadának nagy nemzetségei már elvéreztek a felségsértési perekben, vagy kihaltak a csekély gyermekáldás következtében. A szenatori rend meglevő tagjai legfeljebb Caesarnak vagy Augustusnak köszönhatték nemességüket. Vespasianus, főleg censurája évében a senatust új elemekkel, hadseregének érdemes tisztjeivel és Itália vidéki városainak jómódú lakosaival töltötte fel. Felhatalmazásaival élve, egy részüknek a patríciusi jelleget is adományozta, így az arisztokrácia sorába új nemzetségek emelkedtek fel. A senatus, amely egykor Róma város arisztokráciáját képviselte, most már elsősorban Itália, de bizonyos mértékig az egész birodalom leggazdagabb és legtekintélyesebb, rendszerint a császár szolgálatában már érdemeket szerzett polgárainak gyülekezőhelyévé lett. Ez a senatus már nem volt köztársasági érzelmű, de hangadó köreinek megvolt a császárártól bizonyos fokig eltérő elvi-politikai álláspontjuk. Voltak saját határozott elképzeléseik a császári hatalom gyakorlásának „helyes” módszereit illetően. A császártól megkívánták, hogy ne önkényesen, „zsarnok módjára” gyakorolja hatalmát, hanem „jóságos atyaként”, „a legjobb polgároknak” – értsd: a leggazdagabbaknak és legtekintélyesebbeknek – tanácsait követve és azoknak érdekében. A senatus közvéleménye az eddigi tapasztalatokra hivatkozva elutasította a császári hatalom öröklődő jellegét is. Ez a hatalom, amely a sztoikus államelmélet szerint valójában inkább „dicsőséges szolgálat” (gör.: *endoxos duleia*), nem lehet egy-egy család tagjainak öröklődő tulajdona, hanem mindenkor csak „a legkiválóbb polgárnak” kijáró megtiszteltetés. Ezek az akkor első ízben megfogalmazott, és a görög államelméletből eredő elvek a dinasztikus törekvéseket folytató császárral elkerülhetetlenné tették az összeütközéseket. Vespasianus ellen több összeesküvés szövődött – a legnagyobb arányú mozgalom élén a Nero által kivégzett Thräsea Paetus veje, Helvidius Priscus állt –, ezeket azonban sorra felszámolták. A senatusi ellenzék ideológiájának egyes elemeit az akkor legelterjedtebb filozófiai irányzat, a sztoikus filozófia tanításaiból vette át. Nyilván ezért is száműzte Vespasianus Rómából előbb a legradikálisabb irányzatot jelentő kynikus vándortanítókat (71), majd az összes „filozófusokat és csillagjósokat” (74). Ezzel szemben a politikailag indifferens és hasznos munkát végző pedagógusokat, rétorokat, orvosokat és egyéb értelmiségi szakembereket kiváltságokkal és állami fizetéssel jutalmazta (Suetonius: Vesp. 18).

Urbanizálás és polgárjog-adományozás

A provinciai városi lakosság jólétének fokozódásával együtt haladt a polgárjog szélesebb körű adományozása és az urbanizáló és romanizáló törekvés. Ez szükségszerű politikai következménye volt a provinciák egy

évszázadon át tartó gazdasági felemelkedésének. A köztársaság idején a provinciák mint „a római nép birtokai” (*praedia populi Romani*) a kiváltságosok gazdagodását szolgálták; Tiberius idején már nem a kifosztás tárgyai, de létjogosultságukat Itália ellátásában elfoglalt szerepüknek köszönhetik; a Flaviusok korától kezdve mindinkább az az álláspont kerül előtérbe, hogy a Római Birodalom „minden benne élők közös hazája” (*communis omnium patria*), és fennmaradása mindannyiuknak közös érdeke (vö. pl. Cerialis római hadvezér beszédét Tacitus: Hist. 4,73 sk.). Ennek az új szemléletnek értelmében a római társadalompolitikának egyik elsőrendű feladata a romanizálás és urbanizálás útján fokozatosan megteremteni a provinciák lakosság római polgárjoggal való felruházásának feltételeit. Ebben az irányban már Vespasianus fontos lépéseket tett. Hispania egész lakossága megkapta az ún. latin jogot (*ius Latinum*), azaz a római polgárjogot a hivatalviselés jogának híján. Ezzel egyidejűleg kb. 350 hispaniai település kapta meg a *municipium* rangját s az ezzel együtt járó önkormányzatot. Vespasianus továbbá coloniát alapított veteránok részére a pannoniai Sirmiumban és Sisciában (ma: Mitrovica, illetve Susak, Jugoszláviában) és a iudaeai Caesareában. A teljes római polgárjog gyakori adományozásáról tanúskodik az attól fogva elterjedt Flavius nemzetségnév.

Változások a hadsereg összetételében

A jogok kiterjesztésének irányzata érvényesült a hadsereg összetételére irányuló intézkedésekben is. Eddig a legiókban kizárólag itáliaiak szolgáltak, míg a provinciák lakói a kiegészítő (*auxiliaris*) alakulatokban, a gyalogoscohorsokban és a lovasalakulatokban (*alae*) teljesítettek szolgálatot. Vespasianus óta a legiók katonaságában a provinciák romanizált és polgárjoggal rendelkező lakói mindinkább túlsúlyra jutottak, de *centurió*nál magasabb rangot egyelőre nem kaptak. Az itáliai származású katona rendszerint a *praetorianusok*nál kezdte pályáját, innen került át *centurio* rangban valamely legióba, hogy pályáját majdan tribunusként fejezze be. A polgárjoggal nem rendelkező provinciálisok egy-egy *cohors* vagy *ala* kötelékében kezdték szolgálatukat, és legkésőbb „tisztas leszerelésük” (*honesta missio*) alkalmából (de kiemelkedő haditett alapján esetleg korábban is) megkapták a teljes értékű római polgárjogot önmaguk, netán még élő szüleik, feleségük és gyermekeik számára. Az ilyen jellegű katonai szolgálat volt a római polgárjog elnyerésének legáltalánosabb lehetősége.

A római városi köznéppel szemben Vespasianus elődeinek „kenyeret és szórakozást” nyújtó politikáját folytatta. Nero kolosszális méretű szobrának helyén felépíttette a Colosseumot (hivatalos neve: Amphitheat-

rum Flavium), Róma legnagyobb körszínházát gladiátori viadalok részére. Az építkezést azonban csupán Domitianus fejezte be. Külpolitikájában a császár nem törekedett látványos sikerekre. A nagy iudaeai felkelés teljes leverését fiára, Titusra bízta, aki az utolsó ellenállási fészkek feldúlása után apjával együtt tartott *triumphust* (73). A keleti határ mentén egyébként béke honolt. A korábban szinte állandó veszélyt okozó *Parthus*-birodalommal fenntartotta a Nero alatt kötött megegyezést. Róma még segítséget is nyújtott a Parthus-birodalomnak a Kaukázus megvédésére egy alán betöréssel szemben. Az e célból kiküldött római katonai egység egy tisztjének felirata a mai Tbiliszipben, egy másik római sírkő pedig Baku közelében került elő. Commagene törpekirályságát Syria provinciához csatolták, Kis-Ázsia belső területei pedig (Cappadocia, Galatia, Phrygia, Armenia Minor) egyetlen nagy császári provinciává egyesültek. E területek beillesztését a birodalom vérkeringésébe nagyszabású útépítés segítette elő. Nyugaton csak Britanniában folytatódtak a hadműveletek. Ezek során meghódították a mai Walest, északon pedig Caledoniáig (a mai Skócia) nyomultak előre.

2. Titus (79–81) és Domitianus (81–96)

Kísérlet a katonai monarchia megvalósítására

Vespasianust előbb idősebb fia, Titus, majd annak korai halála után, az ugyancsak jó előre utódként kijelölt fiatalabbik fia, Domitianus követte. (Titus uralkodásának egyetlen történeti eseménye a Vezúv hírhedt kitörése 79. augusztus 24-én; ennek során elpusztult Pompeii és Herculaneum városa és egy kisebb település, Stabiae). Domitianus – gyengekező és pazarló, de éppen ezért rendkívül népszerű bátyjával szemben – apjánál is erőteljesebb, abszolutisztikus módszereket alkalmazott. Mint évről évre megválasztott consul és „örökös censor” (*censor perpetuus*), magának tartotta fenn a senatus összeállításának és állandó ellenőrzésének jogát. Felvette a *dominus et deus* címet, és elsőként vezette be a császári díszruha használatát. A senatust mellőzve, kizárólag személyes bizalmasainak (*amici principis*) szűk körére támaszkodott, amely félhivatalos császári tanácsa (*consilium principis*) alakult. Mindezzel még engesztelhetlenebbé tette a senatusi és filozófiai ellenzék vele szembeni ellentétét. Amióta pedig 88-ban Germania helytartója Antonius Saturninus a senatusi körökkel összejátszva, fellázadt ellene, a senatusban tömörült arisztokráciával szemben véres zsarnoki elnyomást vezetett be. Egymást érték a felségsértési perek, vagyonelkobzások, kivégzések. Az egyszemélyi önkényuralom ellen fellépő személyeket, elsősorban a sztoikus irányzat

híveit, kivégeztette, vagy száműzetéssel sújtotta (Kr. u. 93), a „köztársasági” hangulatokat kifejező irodalmi műveket megsemmisíttette: egy, Thrasea Paetus emlékét dicsérő, szónokot kivégeztetett, a beszéd szövegét máglyán égettette el. Minden ellenzékinak tűnő irányzatot üldözött. Atyjához hasonlóan ismét kiűzte Rómából a „filozófusokat” (93), majd a keresztényeket (94), később pedig kivégeztette saját közeli rokonát, Flavius Clemenset is a zsidó és keresztény tanok iránti állítólagos szimpátiája miatt.

Domitianus tudatosan és programszerűen érvényesítette abszolutisztikus törekvéseit. A senatust és arisztokrata tagjait főként uralma utolsó éveiben nem tekintette megbízható támasznak. Ehelyett Rómaváros – és tágabban véve Itália – lakossága, de legfőként a hadsereg támogatását akarta megnyerni, e célból a legionáriusok zsoldját egyharmadával, évi 300 denariusra emelte. Rómaváros lakosságát a *panem et circenses* („kenyeret és látványosságot!”) jelszava értelmében elődeinél is gazdagabb pénz- és élelemjuttatásokkal (*congiaria*), fényes játékok rendezésével, új szórakoztatóüzemek létesítésével tartotta kedvező hangulatban. Ő fejezte be az atyja által kezdeményezett amphitheatrum Flavium (népszerűbb nevén: Colosseum) építését. Az ókori építészetnek ez a méreteiben és statikájában egyaránt csodás alkotása kb. 60 000 néző befogadására volt alkalmas. Ezenkívül *stadiumot* (versenypálya), *odeumot* (zeneterem) és *naumachiát* (vízijátékok és hajóversenyek céljára szolgáló mesterséges tó), az előzők mellett újabb *thermae*-t (közfürdő) épített. Alatta fejeződött be Iuppiter Capitolinus 69-ben elhamvadt templomának újjáépítése is.

Gazdasági intézkedések

Domitianus kormányzata felfigyelt Itália ekkor már észrevehető gazdasági hanyatlására. A borkiviteli nehézségek enyhítése, valamint a gabonatermelés fellendítése érdekében a provinciákban lévő szőlőültetvények egy részének kiirtását rendelte el, Itáliában pedig megtiltotta újabb szőlők telepítését. Az ilyen adminisztratív rendszabály azonban nehezen volt keresztülvihető. Valószínűleg az ő kezdeményezésére nyúlik vissza az utódai alatt kifejlesztett *alimentatio* rendszere (bővebb tárgyalását lásd a 293. sk. lapon).

Katonai vonatkozásban atyjához hasonlóan a meglévő határok biztosítását tekintette fő feladatának; sikerei is nagyobbak voltak a szervezés, mint a katonai tevékenység területén. Germaniában végleg lemondott a nagyobb arányú hódításokról; e helyett a meglévő birtokállomány katonai biztosítására, természetes határok szerzésére és a provinciákkal szomszédos területek közvetett ellenőrzésére törekedett: ennek érdeké-

ben szállta meg a Rajna és Duna forrásvidéke közötti térséget, és vette *agri decumates* (= „tizedes földek”, valószínűleg az itteni lakosság tizedfizetési kötelezettsége alapján) néven római ellenőrzés alá, anélkül azonban, hogy provinciává szervezte volna. A már korábban meghódított területen két új provinciát szervezett *Germania Inferior*, illetve *Superior* néven. Britanniában legjobb hadvezére, Iulius Agricola (a történetíró Tacitus apósa) előrenyomulása során Caledoniáig jutott el, egy tengeri expedíció alkalmával pedig egész Britanniát körülhajózta – de győzelmei csúcspontján a sikereire féltékeny (vagy talán csak óvatos) császár visszahívta (83). A sziget teljes meghódítására ezután sem tett a birodalom kísérletet.

A dák probléma

Súlyosabb katonai helyzet állt elő az Al-Duna (Ister) térségében. Itt Decebal dák királyságának megerősödése jelentett veszélyt.

Az indoeurópai nyelvet beszélő dák törzsek a Kr. e. 1. században kerültek közvetlen kapcsolatba a Római Birodalommal. Az erdélyi Érc-hegység bányakincsei, különösen az arany, rendkívüli gazdasági jelentőséget adtak a területnek. Aranybányaik révén a Kr. e. 1. században a Fekete-tenger nyugati partvidékének görög alapítású városaival (Histria, Olbia, Tomis stb.) és a mögöttes területen élő barbár törzsekkel is gazdasági kapcsolatban álltak. Az osztályviszonyoknak a bányakincsek kitermelése, a kézművesség és a távolsági kereskedelem által is meggyorsított kialakulása viszont hozzájárult ahhoz, hogy a Kr. e. 1. sz. elejére már erős törzsszövetséget hozzanak létre, amelynek élén a király állt. A Kr. e. 60 körüli években Burebista király a törzsszövetséget egységes állammá fejlesztette. Részben a dák veszély elhárítására támogatta a római császári kormányzat az iráni-szarmata eredetű jazygok betelepülését a mai Duna–Tisza-közéire (Kr. u. 20 körül). A Flavius-dinasztia idején a dák királyság ismét megerősödött, miután sikerült a Duna torkolatvidékéhez költözött harcias törzsekkel, az iráni eredetű roxolánokkal és a keltákkal rokon bastarnákkal szövetséget kötniük. A dák, a geta, s a velük együtt fellépő roxolán és bastarna törzsekkel az Al-Dunától délre szervezett Moesia provincia helytartói a 70 körüli években súlyos védelmi harcokat voltak kénytelenek folytatni.

A 80-as években, főként *Decebal* (uralk. kb. 86–106) trónra lépésével a dák királyság ismét támadóan lépett fel az al-dunai provinciákkal, elsősorban Moesiával szemben. Egy sikeres támadásuk (85–86) hatása alatt Domitianus kettéosztotta a provinciát (Moesia Inferior és Superior), és megszálló haderejét is kétszeresére emelte; ezt követően kiépített erődrendszerrel szilárdította meg ezt a frontszakaszt, Axiopolistól

(Crnavoda) Tomisig (Constanța). Az ezt követő békekötésben Domitianus a dák királysággal kiegyezésre kényszerült. A római hadifoglyok visszaadása és Róma hegemoniájának elismerése fejében műszaki segítséget nyújtott Decebalnak (út-, erőd- és hídépítő mérnököket bocsátott rendelkezésére), és évi gabonaszállításra kötelezte magát. Ez Róma részéről egy „barbár” királysággal szemben figyelemre méltó engedménynek számított.

Összeesküvés és császárgyilkosság

Domitianus külpolitikájának félsikerei és majdnem kudarcai csak fokozták a senatus körében amúgy is meglévő népszerűtlenségét. Senatorokból széles körű összeesküvés szövődött ellene; az összeesküvők által megvesztegetett magántitkára végzett a gyűlölt császárral 95. szeptember 18-án. A senatus vezetői – akiket a császár meggyilkolása nem ért váratlanul – most gyorsan cselekedtek. Még mielőtt a testőrgárda felocsúdíthatott volna, császárrá választották az akkor csaknem 70 éves *M. Cocceius Nerva* senatort – volt kétszeres consult, Domitianus hűségeseinek tartott hívét –, aki valószínűleg egyik beavatottja volt az összeesküvésnek. Róma ismét véres tett árán szabadult egyik zsarnokától.

Bibliográfia

Az összefoglaló történeti műveken kívül az egyes uralkodókról részlettanulmányok és monográfiák is napvilágot láttak. Megemlíthető: L. Homo: *Vespasien, empereur du bon sens*. Paris, 1949; M. Fortina: *L'imperatore Tito*. Torino, 1955; F. Grosso: *Aspetti della politica orientale di Domiziano*. Epigraphica 16, 1954, 117 skk.; H. Nesselhauf: *Tacitus und Domitian*. Hermes 80, 1952, 222 skk. – A Flaviusok korának gazdasági viszonyai és mindennapi élete jól ismerhető meg a Pompeii-ben talált leletekből, vö. Castiglione L.: *Pompeii és Herculanum*. Bp., 1978 (kitűnő képanyag!), vö. ehhez: M. Szergejenko: *Pompeii*. Magyar ford. Bp. 1960; R. Étienne: *La vie quotidienne à Pompeii*. Paris, 1966. – A Flaviusok korának politikai irányzataihoz: R. Syme: *Tacitus*. 2. k., Oxford, 1958; a császári tanács kialakulásához: J. Crook: *Consilium Principis*. Cambridge, 1955; – A dákokra és a dák háborúkra vonatkozó forrásanyagot lásd: D. Berciu (szerk.): *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*. Bucuresti, 1964. (A vitás kérdések értelmezéséhez: *Erdély története*. I. k. Budapest, 1986. 32–46. a dákokról.) A Flaviusok provinciális politikájához. 1. újabban Julicin Gonzáles: *The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal. Law*. 76 (1986) 147–243.

III. A Római Birodalom az abszolutisztikus-bürokratikus monarchia korában.

Az Antoninusok (96–192)

Források

Nerva és Traianus korához kortársi értékű irodalmi forrás *Plinius minor* levelezése, különösen annak X. könyve, melyet Bithynia helytartójaként Traianushoz intézett. Forrásértékű a császár tiszteletére tartott köszönő és magasztaló beszéde is: *Panegyricus Plinii minoris in Traianum*. Magyarul 1. Plinius, Pangyricus – Traianus császár dicsőítése. Ford.: Hoffmann Zs. Szeged, 1990. A jelentősebb *feliratos* forrásokat összegyűjtötte: E. Mary Smallwood: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*. Cambridge, 1966. Történeti és művészettörténeti forrásként is elsőrendű jelentőségűek a daciai hadjárat eseményeit ábrázoló Traianus-oszlop domborművei, illusztrált értelmezésük K. Lehmann-Hartleben: *Die Traianssäule*. Berlin, 1926. E két császár életének és korának *történeti* feldolgozásai – eltekintve Cassius Dio töredékeitől – nem maradtak fenn. Hadrianus életrajzával kezdődik a *Scriptores Historiae Augustae* (rövidítése: SHA) életrajzsorozata, amely a Carusig terjedő császárok történetét dolgozza fel. Keletkezésének körülményei és szerzősége, valamint hitelessége rendkívül vitatott (vö. e kérdésekhez a *Historia Augusta* magyar kiadásának, Bp., 1967. bevezetését). A Hadrianusról szóló életrajz a gyűjtemény viszonylag hitelesebb darabjai közé tartozik. – Mindez vonatkozik *Antoninus Pius* és *Marcus Aurelius* uralkodására is: legbővebb forrásunk a *Historia Augusta* által nyújtott életrajz. Antoninus Pius korának politikai-történeti szempontból is értékes forrása *Aelius Aristides* görög rhétornak Róma tiszteletére tartott beszéde (angol nyelvű kommentáros kiadása: J. H. Oliver: *The Ruling Power*. Philadelphia, 1953); *Marcus Aurelius Vallomásai* (magyar ford. Huszti József, Bp., 1942; újabb kiadásokban is), filozófiatörténeti jelentőségűek és a császár egyéniségének megismeréséhez is hozzájárulnak.

1. Nerva

A kormányzat kezdetei

Nerva senatusi kormányzata több népszerűnek látszó intézkedéssel kezdte működését. Néhány adónemet eltörölt, enyhítette a zsidók különadóját is; Domitianust *damnatio memoriae* büntetéssel sújtotta, de legtöbb intézkedésének érvényét fenntartotta. Nerva és uralma azonban a hadseregnek – amelynek körében Domitianus igen népszerű volt – éles ellenállásába ütközött. Maga a testőrgárda is fenyegetően lépett fel az új kormányzat ellen. Nerva egy újabb polgárháború veszélyét csak úgy tudta elkerülni, hogy Domitianus gyilkosát és egyes közvetlen bűntársait kivégeztette, majd utódlási joggal társuralkodóként maga mellé vette Domitianus egy volt munkatársát, Germania Superior provincia helytartóját, a hispaniai születésű M. Ulpius Traianust. Ezt követően hamarosan meghalt (98. január).

Az adoptio rendszere

Nerva megválasztása és Traianus utódként való kijelölése – bár Traianus személyének kiválasztása a hadsereg óhajára történt – egészében mégis a senatusi ellenzék elveinek diadalát jelentette. Egyik sem az előző császárral való vérségi kapcsolatnak, hanem személyes érdemeknek köszönhetette a császári méltóságot. Traianus pedig éppenséggel a Flaviusok alatt felemelkedett új arisztokráciának volt jellegzetes képviselője. Vespasianus alatt kapta senatori rangját, és első volt a császárok közül, aki egy Itáliából régen kivándorolt család sarjaként provinciában született.

Csaknem egy évszázadon át úgy látszott, hogy a Nerva által nyújtott példa rendszerré válik. A császárok egész sora szoros munkatársai közül jelölte ki utódját, oly módon, hogy fiává fogadta (adoptálta), és már saját életében felruházta a császári hatalom egyes tartozékaival. Ez azonban főként annak a körülménynek volt köszönhető, hogy történetesen Nerva utódai egyikének sem volt őt túlélő fiúgyermek, a dinasztiaalapítás gondolata tehát fel sem merült. Az utód kijelölésében még így is érvényesültek a „kiválóság” mellett a rokoni és egyéb kapcsolatok is; és az első császár, akinek fiúgyermek volt, sietett a hatalmat annak részére biztosítani. Mégis szokássá vált Nervát és az utána, *adoptio* által uralomra jutott császárokat (*Traianus*: 98–117; *Hadrianus*: 117–138; *Antoninus Pius*: 138–161; *Marcus Aurelius*: 161–180) egységbe foglalni és e sor egyik jellegzetes egyéniségéről „az Antoninusok” közös néven emlegetni. Ide számítják még Marcus Aurelius fiát és utódát, *Aurelius Commodust* is (180–192), az elsőt, akinek uralomra jutásában hosszú idő után első ízben ismét nyíltan a dinasztikus elv érvényesült.

Együttműködés a senatusszal

A Domitianus meggyilkolásával felszínre került új irányzat a szabadság, a köztársasági hagyományok helyreállítása és a senatusszal való együttműködés jelszavait hangoztatta. Nerva óta a császárok pénzein ilyen jelszószerű feliratok jelennek meg: „*Libertas publica*”, „*Providentia senatus*”, „*Italia restituta*”. Ezekben a jelszavakban a Flaviusok senatusi és filozófiai-sztoikus ellenzékének politikai elvei váltak hivatalos programmá. Bár a valóság nem éppen felelt meg a hivatalosan hangoztatott elveknek, ezeknek a császároknak egy időre mégis sikerült egyensúlyt teremteniök a szabad polgárokból álló társadalmi rétegek és csoportok ellentétes érdekei között. A kormányzás stabilitása és a határok biztonsága az egész Római Birodalom területén a rendezettségnek és jólétnek olyan fokát tette elérhetővé, amely messze felülmúlta a korábban e téren elért eredményeket.

2. Traianus (98–117)

Itália gazdasági nehézségei és az alimentatio

Nerva és Traianus belpolitikájának egyik célja: Itália demográfiai és gazdasági hanyatlásának megállítása. A provinciák – egyelőre főleg nyugaton – a *pax Augusta* megteremtése óta gazdaságilag gyorsabban fejlődtek, mint a hódítók hazája. Az 1. század utolsó évtizedeiben Itália a termelés minden területén kezdte elveszíteni előnyös helyzetét. A borkivitel válságba jutott, a kivitelre dolgozó kézművesség és ezen belül különösen a terra sigillata-ipar új központjai Galliában alakultak ki (a mai *la Graufesenque*, *Lezoux*). Itália és a provinciák nivellálódását csak elősegítették Claudius és a Flaviusok urbanizáló, romanizáló és polgárjog-kiterjesztő törekvései. Domitianus adminisztratív rendeleteitől eltérően Nerva és Traianus gazdasági módszerekkel – ha nem is következetesen átgondolt módon – akarták megállítani Itália hanyatlását.

Már Domitianus kezdeményezte, majd Nerva szervezte meg, és Traianus fejlesztette tovább az *alimentatio* rendszerét. Ennek értelmében a császári *fiscus* bajba jutott itáliai kisbirtokosoknak, birtokuk értékének 1/12-ed része erejéig 5%-os kamatra kölcsönöket adott. A tőkét a *fiscus*-nak, a kamatokat azonban az illetékes *municipium* tanácsának kellett megtéríteni. A város a kamatösszegeket árva gyermekek eltartására és taníttatására volt köteles fordítani. Egy-egy fiú havi 16, egy leány havi 12 sestertius összegű „ellátási díjat” (*alimentatio*) kapott. (Összehasonlítául: legalsó fokon álló lovagrendi tisztviselők havi fizetése 5000 sestertius volt.) Az árva gyermekeket részben családoknál, részben az akkor

első ízben szervezett árvaházakban helyezték el; a tehetségesek taníttatásáról külön gondoskodtak. Az ügyesen elgondolt és – a ránk maradt feliratok és pénzek tanúsága szerint – propagandisztikusan is erőteljesen kihasznált intézkedés egyaránt szolgálta az itáliai kisbirtokos parasztság gazdasági megsegítését és népjóléti célokat. Későbbi császárok újabb összegekkel gyarapították az alimentatio alaptőkéjét. Így Antoninus Pius és Marcus Aurelius külön alapítványokat létesítettek lányok részére (*puellae Faustinianae*, illetve *puellae novae Faustinianae*). Másrészt Itália fokozódó elnéptelenedését volt hivatva megakadályozni a Traianus által életbe léptetett kivándorlási tilalom.

Magának Rómának mint gazdasági központnak helyzetét is egy sor intézkedés akarta megerősíteni. Így többek között Ostia, Centumcellae (a mai Cività Vecchia) és Ancona kikötőjének kiépítése, az Ostiát a Tiberisszel összekötő új hajózható csatorna létesítése, Róma hatalmas központi árucsarnokának (*Mercatum Traiani*) és a jogi ügyletek kötése-re szolgáló *Basilica Ulpia*-nak felépítése. Ezenkívül is hatalmas építkezések folytak Rómában. Ezek közül a legjelentősebb Caesar forumának restaurációja és a Traianus nevét viselő új forum felépítése – központjában a Basilicával, a közkönyvtárral (Bibliotheca Ulpia) és Traianus oszlopával.

Azokkal az intézkedésekkel, amelyek a pusztuló itáliai kisbirtokos parasztság megmentését szolgálták, látszólag összhangban volt, valójában azonban ellene dolgozott Traianusnak az a rendelete, amellyel a senatusba kinevezett provincialakókat is arra kötelezte, hogy vagyonuk egyharmadát itáliai földek vásárlására fordítsák. Ez, bár a csökkenő földárak növelését és az itáliai mezőgazdaság fellendítését szolgálta, egyben a nagybirtok terjedésére, tehát a paraszti birtokok további térszűkítésére is vezetett.

A provinciák

Itália gazdasági fejlesztése mellett Traianus kormányzata folytatta a provinciákban is az urbanizálás és romanizálás politikáját. A provinciákból származó senatorok aránya Traianus óta megközelítette vagy meghaladta a 40%-ot. Ezek között a galliai és hispaniai származásúak mellett hamarosan megjelentek a görögök, kis-ázsiaiak és afrikaiak is. A nagyobb települések sorra nyerték el a *municipium* rangját, és sor került, részben *deductio* útján, részben pusztá rangemeléssel, további *coloniák* alapítására is. Ezek közül pompás építészeti maradványai miatt – amelyek a 79-ben elpusztult Pompeii-vel vetekednek – különösen nevezetes *Thamugadi*, a mai Timgad, Észak-Afrikában (Algéria). A polgárjog megadásában könnyítésül szolgált az is, hogy az új polgárok egy részét

mentesítették a csak római polgárokra vonatkozó 5%-os örökösödési adó (*vicesima hereditatum*) fizetése alól.

A nagyszabású építkezések és a római és itáliai tömegek jólétét szolgáló intézkedések költségeit – amennyiben a kormányzat sem az adóemelés, sem a felségsértési perek és vagyonelkobzások gyűlöletes módszereihez nem akart folyamodni – hódító háborúkkal kellett biztosítani. A hódítás anyagi célját nem korlátozhatjuk természetesen a hadizsákmányra és a szervezendő provinciák adóbevételére. Közrejátszott a nyersanyag-szerzésre való törekvés (pl. Dacia aranybányái esetében), a kereskedelmi utak mennél nagyobb távon való birtokbavétele, de a császárnak vagy környezete tagjainak újabb nagybirtokokra való áhítozása is. A katonai hódítás igénye ezért leginkább olyan területekkel szemben merült fel, amelyek gazdasági szempontból már eddig is a birodalom érdekköréhez tartoztak. Ez vonatkozik Traianus terjeszkedő politikájának mindhárom irányára. Traianus belpolitikai tevékenységével tehát szerves kapcsolatban állanak hódító, terjeszkedő törekvései. A terjeszkedés egyik célja az Al-Dunától északra fekvő dák állam aranybányáinak megszerzése volt. Másik célja: a keleti kereskedelmi utak mennél nagyobb szakaszon való ellenőrzése a Parthus-birodalom rovására.

A hódító törekvések: Dacia provincia

Míg a hosszú szünet után ismét megindult keleti hódítás elsősorban gazdasági célú volt, a gazdasági érdekeken kívül katonai szempontok is sürgették a dák állam elleni hódító háború megindítását. Dacia meghódítását széles körű technikai előkészületek előzték meg: az Al-Duna mentén katonai utat építettek és Drobeta (a mai Turnu-Severin) mellett Apollodóros mérnök tervei szerint felépítették az első állandó kőhidat a Duna két partja között. Ezután indult meg rendkívüli katonai erő, 80 ezer főnyi hadsereg bevetésével az első, 101–102. évi, majd ennek részleges sikerei után a teljes meghódítást eredményező második, 105–106. évi hadjárat. Dacia meghódítása súlyos áldozatok árán végül mégis megvalósult. A királyi székhely, Sarmizegethusa elfoglalása után maga Decebal menekülés közben öngyilkos lett. A súlyosan megtizedelt lakosságú új provinciát pannoniai és itáliai telepések beköltöztetésével népesítették be újra. A dák lakosság maradványai ebbe a betelepített lakosságba olvadtak bele.

Az újonnan meghódított Dacia provincia megszervezése, újra való benépesítése és gazdasági kincseinek, elsősorban aranybányáinak kiaknázása teljes erővel indult meg. Több új, római jogú coloniát szerveztek, amelyek egy részének lakói megkapták – kivételes kedvezményként – az adómentességgel járó ún. *ius italicumot* is. Traianus további nagyszabású

terveinek anyagi fedezetét „Dacia aranya” volt hivatva biztosítani. Egy kései – és számszerűségében vitatható értékű – közlés szerint (Iohannes Lydus: De magistratibus 2,28) Traianus Daciában 5 millió font (kb. 1600 tonna) aranyat és kétszer annyi ezüstöt zsákmányolt. A hadizsákmányból – az addig páratlan méretű ünnepi játékokon kívül – csak pénzértékben minden Rómában lakó római polgárnak fejenként 650 denarius ajándékot juttattak. Böven jutott nagy útépitésre (többek között a via Appia és via Latina újjáépítésére), Ostia kikötőjének felújítására, a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatorna újjáépítésére *Fossa Traiana* néven és egyéb vállalkozásokra.

Arabia Petraea

A keleti hódítások a második dák hadjáratot nyomon követően az észak-arab nabataeus clienskirályság meghódításával és *Arabia Petraea* néven provinciává való szervezésével indultak meg (106). E királyság fővárosa, a sziklák között épült Petra, kiindulópontja volt az Arab-félsziget északi részén keresztül húzódó karavánutaknak, a partvidék elfoglalása pedig a vörös-tengeri hajózás biztonsága érdekében volt fontos.

A parthus hadjárat sikerei és kudarcai

Egy 110-ben kirobbant armeniai trónviszály – a Róma által elismert *Tiridatés* király elűzése – adott alkalmat Traianusnak a Parthus-birodalom megtámadására. Ezzel véget ért a két birodalom között Nero óta megszakítatlan fél évszázados békés korszak. A hadjárat 113-ban ragyogó sikerekkel indult meg: Armenia egészen a Kaspi-tengerig még ebben az évben római provinciává lett, a Parthus-birodalom nyugati felének legnagyobb városa, Ktesiphón, 116-ban elesett, és ezzel egész Mezopotámia is római kézbe került. A római császár meglátogathatta Babilon városát, és hadiflottájával kihajózhatott a mai Perzsa (Arab) -öbölbe. A hadműveletek már a Tigris folyótól keletre fekvő területekre helyeződtek át, amikor fordulat következett be. A hátsószág lakossága felkelést robbantott ki, és ezzel egyidejűleg a zsidók – akiknek tömegei Jeruzsálem elpusztítása óta Róma-ellenesek voltak, és a parthusokban saját szövetségeseiket látták – Cyprus szigetén, Cyrenében és Egyiptomban ugyancsak nagy felkelést indítottak Róma ellen. A két felkelés leverésére jelentős katonai egységeket kellett Traianus egyik legjobb hadvezérének, a berber származású Lusius Quietusnak vezetésével, a hátsószágba irányítani. Ezzel viszont végképpen megakadt a római támadás. Mezopotámia déli felét és a Tigristől keletre fekvő területeket fel kellett adni. Maga Traianus a harcok közepette, betegség következtében, 117-ben meghalt.

Traianusszal csúcspontját és egyben végpontját érte el a Római Birodalom terjeszkedésének utolsó nagy hulláma. Korának hivatalos közvéleménye páratlan elismeréssel és kitüntetésekkel övezte. Újjászületett Herculesként ünnepelték, és első keleti sikerei idején az *optimus princeps*, „a legjobb császár” címmel tüntették ki. Titokzatos jóslatokra hivatkozva az ő korától várták az elaggott birodalom csodás újjászületését, a római világuralom megvalósulásának kiteljesedését.

A császári kormányzat is tudatos propagandával aknáztta ki a katonai győzelmek jelentőségét. A dák hadjárat sikerét Róma történetének legnagyobb arányú ünnepesei követték: 123 napon át folytak az ünnepi játékok, melyekben 10 000 dák hadifogolyból lett gladiátor és a távoli Afrikából behozott 11 000 egzotikus vadállat küzdött és vérzett el az Amphitheatrum porondján. A győzelmet „örök időkre” tette emlékeztetessé a Traianus forumán felállított és ott ma is látható diadaloszlop és a hódító harcok színhelyén, a mai romániai Adamklissi helységben épített emlékmű (Tropaeum Traiani).

A birodalom terjeszkedésének csúcspontján

A Római Birodalom terjeszkedésének ez az utolsó időszaka nemcsak egy hosszú fejlődés csúcspontját, évtizedes ellentétek időszakos elsimítását jelzi, hanem később kibontakozó ellentmondások, csak lassan-lassan láthatóvá váló válságtünetek első jeleit is felvillantja. Traianus szakított a magát Dominusnak szólíttató Domitianus zsarnokságával – de környezetének tagjai szinte magától értetődően, mégis „Domine” megszólítással fordulnak a birodalom „első és legkülönb” polgárához. A consuloikat a senatus „választja” – de a megválasztottak természetesen a császárnak mondanak ezért köszönetet, így például Plinius Minor, amikor 100-ban ebből az alkalomból tartja híres magasztaló beszédét (*Panegyricus*). Nincsenek felség sértési perek – de a provinciák senatori vagy lovagrendi helytartói minden apró-cseprő ügyben a központi szervektől kérnek utasítást. Plinius mint bithyniai helytartó olyan ügyben sem mer önállóan dönteni, engedélyezze-e Nicomediában önkéntes tűzoltó-kollégium megszervezését (a császár egyébként megtiltotta azzal az indoklással, hogy „minden szervezkedés veszedelmes”, vö. Plinius: Ep. 10,33 sk.). A városi szervezet behálózza az egész birodalmat, s a városok még büszkéek autonómiájukra – de számos, anyagi nehézségekkel küzdő municipium pénzügyeinek rendbentartására császári megbízottakat (*curator civitatis*) kell kinevezni, és egyes városokban a tanács (*curia*) tagságára már nincs elég önkéntes pályázó. A kis-ázsiai városok nehezen bírták a kelet felé vonuló sereg beszállásolásának és ellátásának költségeit, s emiatt itt-ott zavargásokra is sor került. A súlyos adóterhek miatt

felszaporodtak a hátralékok. Traianus halálakor ezeknek összege megközelítette az 1 milliárd sestertiust, és ennek az összegnek legnagyobb részét utódának – mint behajthatatlan követelést – el kellett engednie. A császár pénzürméi és diadaloszlopa a római hadsereg ősi *virtusát* magasztalják – de már intézkedéseket kell hozni a szökevények és öncsonkítók ellen. A fény mellett ott az árnyék, és a birodalom fejlődésének útja a csúcsról már lefelé vezet.

3. Hadrianus (117–138)

Szakítás a hódító törekvésekkel

Traianus halálakor özvegye közölte, hogy a császár néhány nappal azelőtt fiává fogadta és utódjául jelölte ki távoli rokonát, az ugyancsak hispaniai származású P. Aelius Hadrianust, Syria provincia akkori helytartóját. A kijelölt utódot a hadsereg és a senatus, némi vonakodás után bár, de elfogadta. Hadrianus személyében Traianus környezetének az a – mindeddig háttérbe szorított – csoportja került uralomra, amely felismerte, hogy Traianus nagy katonai vállalkozásai meghaladják a birodalom gazdasági és katonai teherbírását, s az új hódítások gazdasági haszna – különösen a nehezen védhető keleti területek esetében – nincs arányban meghódításuk, igazgatásuk és katonai védelmük költségeivel. Ez a csoport aggodalommal nézte a hódító politika felújítását, és az utolsó háborús évek eseményei igazolták is aggályaikat. A háborús párt politikai veresége teljessé vált akkor, amikor a senatus – még Hadrianus távollétében, de feltehetőleg szándékainak megfelelően – „összeesküvés” címén halálra ítélte Traianus négy senatori párthívét, köztük legkiválóbb hadvezéreit, *Lusius Quietust* és *Cornelius Palmát*. Hadrianus most már belső ellenzéktől nem tartva kezdhette meg *békés* tevékenységét. A parthusokkal gyors békét kötött, feladva Traianus összes Eufráteszen túli hódításait, beleértve Armeniát is. Ez utóbbi országot kettéosztották. Kisebb, nyugati része (Armenia Minor) római clienskirályság lett, nagyobb, keleti fele pedig a Parthus-dinasztia egyik mellékágának uralma alá került. A gazdaságilag jelentős Arabia Petraea és Dacia provinciák viszont megmaradtak a birodalmon belül. Hadrianus lemondott újabb provinciák szervezéséről is: ehelyett a birodalom gazdasági, politikai és katonai befolyását clienskirályságok szervezésével igyekezett fenntartani, a nyugati (rajnai), északi (al-dunai) és keleti (eufráteszi) határ mentén. Ez a rendszer kisebb anyagi ráfordítással látszott biztosítani a római uralom fenntartását: tartósan azonban, főként a 2. század vége óta, nem vált be.

Hadrianus alatt egyetlen nagyobb háború folyt, a 132-ben kitört, harmadik nagy zsidó felkelés leverésére. Ennek vezetője, Simon Barkozi-ba volt, akiben hívei a Messiást látták, és Bar-Kochba-nak, „a csillag fiának” nevezték. A nagyarányú és rendkívül véres felkelést 135-ben sikerült – súlyos áldozatok árán – leverni. Utána Hadrianus, a iudaeai zsidók további ellenállásának elejét veendő, Jeruzsálemet új néven, mint *Colonia Aelia Capitoliná*-t római telepések számára újjáépítette, és a zsidókat kitiltotta egykori fővárosukból. Iudaeát nevétől is megfosztotta, és *provincia Syria Palaestina* néven szervezte újjá (innen ered ennek a területnek ma is használatos „Palesztina” neve). A harmadik és egyben utolsó nagy zsidó felkelés (66–70; 115–116; 132–135) leverésével vált rohamossá és általánossá a zsidók szétszóródása Iudaeából részben kelet, elsősorban Mezopotámia, részben nyugat, Itália és a nyugati-római provinciák irányába.

Hadrianus birodalmi politikája

Hadrianus uralkodásának nagy részét Rómától távol, a provinciákban töltötte. Birodalma legtöbb provinciáját kétszer is személyesen meglátogatta. Két nagy utazása (121–125 és 128–132) együtt csaknem tíz évet vett igénybe: második útján a keleti provinciákat kereste fel: Pannoniában – ahol első helytartóságát is töltötte – 117-ben és 124-ben járt. A provinciákkal kapcsolatos kérdéseket rendszerint a helyszínen intézte el. Munkásságának középpontjában a császári bürokrácia és igazságszolgáltatás további kiépítése, a provinciák kormányzásának javítása, valamint a birodalom katonai védelmének tökéletesítése állt. Ennek a tevékenységnek egyes részletei, a Hadrianusra vonatkozó forrásanyag silány volta miatt, máig is homályosak, de tevékenységének eredményeit lemérhetjük azoknak a változásoknak összességén, amelyeket uralma jelentett.

Hadrianus gazdaság- és társadalompolitikai törekvéseit egyrészt az az óhaj határozta meg, hogy elődei munkásságát folytassa, másrészt az a felismerés, hogy a rabszolgatartó termelési mód nehézségei újszerű intézkedéseket igényelnek. Nyugaton folytatta elődeinek romanizáló és urbanizáló politikáját. Keleten azonban – mint a görög múlt rajongó híve (ellenfelei ezért *Graeculus*nak, görögöcskének csúfolták) – a görög politikai hagyományok feltámasztásán s a római császárság rendszerébe való beillesztésén fáradozott. Athént többször és hosszasan meglátogatta – s a várost számos új épülettel, templomokkal (pl. Iuppiter Olympius hatalmas templomával) ékesítette. A keleti provinciákban támogatta a görög közigazgatási nyelv és a helyi intézmények fennmaradását; szorgalmazta a görög városoknak egy pánhellén szövetségben való tömörülését (125),

és Athénben – mintha a város még önálló lenne – archónná választotta magát.

A rabszolgák megnövekedett értékének jele az, hogy a császári törvényhozás már velük szemben is megkövetelte a *humanitást*. A rabszolgatartó már nem korlátlan ura a rabszolga életének, a rabszolga megöléséért Hadrianus törvényei büntetést írtak elő. A megművelt földterület növelése érdekében megengedte a császári birtokok colonusainak, hogy ugarföldeket saját kezdeményezésükre és kedvező feltételek mellett művelés alá vegyenek. Ez esetben időszakos bérlőkből határidő nélküli birtokosokká (*possessores*) váltak. Egyiptomban a királyi földek egy részét a colonusok magántulajdoni jellegű földjévé nyilvánította (gör.: *basiliké gé en taxei idioktétu anagraphomenê*). Az erre vonatkozó intézkedéseket összegező „ugarföldekről szóló törvény” (*lex Hadriana de rudibus agris*) értelmében így az *időszakos* colonusi bérlet mellett megjelent a colonatusok *örökbérlete* – egyelőre „szabadon választható” lehetőségként (vö. RTCh. 96. sz.). Ezeknek az intézkedéseknek eredményeként a rabszolga-munkaerő alkalmazása a termelésben visszaszorult.

A császári közigazgatás teljes kiépítése

A császári közigazgatás Hadrianus alatt vált az egész birodalmat behálózó, egységes szervezetté. A legfőbb elvi irányítás és ellenőrzés a császári tanács (*consilium principis*) feladata volt, amely Hadrianus alatt öltött végleges formát. Tagjai részben senatorok, részben lovagok, akiket maga a császár nevezett ki katonai vezetők és jogtudósok közül. A közigazgatás közvetlen irányítása a két *praefectus praetorio* feladata lett – ezeknek legalább egyike Hadrianus óta mindig jogtudós. Hadrianus alatt – részben a császár többszöri huzamos távolléte miatt is – a *praefectus praetorio* a testőrgárda parancsnokából a császár helyettesévé, a közigazgatás és bíraskodás legfőbb irányítójává lett. Ő ellenőrizte a császári *scriniumok*at, melyeknek száma Hadrianus alatt 6-ra emelkedett. A korábbi 4 *scrinium*hoz hozzájárult az a *cognitionibus* (a jogi döntvények hivatala) és a *bibliothecis* (a könyvtárak, levéltárak és irattárak hivatala). Ezeknek élén, mint általában a császári közigazgatás fontosabb tisztségeiben, lovagrendi személyek álltak. A két *praefectus praetorio*val megközelítően egyenrangúak voltak a többi *praefectus* címet viselő hivatalnokok: a *praefectus annonae* (Róma gabonaellátásának vezetője), a *praefectus urbi* (a császár római főmegbízottja), a *praefectus vigilum* (a római rendőrség és tűzoltóság parancsnoka) és a *praefectus Aegypti* (Egyiptom helytartója). A császári közigazgatás alacsonyabb szervei Rómában, Itáliában és a provinciákban: a *procuratorok*. Ezt a címet viselték a kisebb császári provinciák helytartói, továbbá egyes meghatározott ügykörök intézői,

így például Rómában a vízvezeték felügyelője, a császári pénzverdek főnökei, egyes adóágazatok, például az örökösödési adók hivatalának vezetői, vámközpontok igazgatói, a nagyobb császári birtoktestek ügyintézői. A lovagi ranglétra legalsó fokán álltak az *advocati fisci* (kincstári ügyészek), a császári kincstár jogi ügyleteinek lebonyolítására; közülük kerültek ki a magasabb rangú *procuratorok*.

A lovagrendi tisztviselők négy fizetési osztályba voltak sorolva, 60 000, 100 000, 200 000, illetve 300 000 sestertius évi fizetéssel. Az egyes fizetési fokozatoknak megfelelő kitüntető címek is megillették a lovagrendű hivatalnokokat. A *procuratorokat* a „vir egregius” (= kiváló férfiú), a *praefectusokat* a „vir eminentissimus” (= kiemelkedő férfiú) címzés illette meg, míg a szenatori rangú méltóságok a „vir clarissimus” (= legdicsőbb férfiú) címet viselték.

Az alacsonyabb rangú, nem lovagrendű hivatalok közül említést érdemel a Hadrianus által megszervezett *frumentatorok*, gabonafelügyelők testülete. Tagjai a Róma és a hadsereg ellátását szolgáló gabonabeszolgáltatások és az adók teljesítését ellenőrizték – de éppen ezért alkalmasak voltak titkosrendőri, besúgói szolgálatok végzésére is. A kinevezéseket az illetékes *scriniumok* vezetőinek, a provinciák helytartóinak, illetve a *praefectusoknak* javaslatára maga a császár eszközölte.

A hagyományos köztársasági tisztségek szintén beleilleszkedtek a császári adminisztráció rendszerébe. A császár ajánlási joga (*commendatio*) egyértelmű volt a kinevezéssel. Így voltaképpen császári kinevezés alapján választott a senatus, évenként rendszerint többször is két-két *consult* és évenként 14 *praetort*. A *consulok* az ünnepi játékokat rendezték, és Rómaváros lakóinak büntetőügyeiben bírakként működtek. Alsó fokon mind polgári, mind büntetőügyekben Rómában a 14 *praetor* vezetése alatt álló szakszabóságok ítéleztek. Hadrianus óta azonban a *praetorok* elvesztették az önálló döntések hozatalának jogát: csupán a császár által jóváhagyott jogszabályok alapján tevékenykedhettek. Hadrianus ezért 131-ben *Salvius Iulianus praetorral* összeállíttatta az érvényes jogszabályokat magába foglaló és minden ítélet hozatalánál alapul veendő *edictum perpetuumot*. Ettől fogva újabb jogi előírásokat már csak a senatus hozhatott. A senatusi határozat hozatala nem állt másból, mint a császári előterjesztés (*oratio principis*) felkiáltással (*acclamatio*) való elfogadásából, amely ily módon törvénné vált (*lex*). Ha a császár ettől a némileg bonyolult eljárástól is el akart tekinteni, rendeletet (*edictum*) adhatott ki, amely ugyancsak törvény erejű volt. Így a senatus gyakorlatilag elvesztette törvényhozási jogkörét. Nem volt több, mint Rómaváros tanácsa; ezenfelül szenátorok büntetőjogi ügyeiben, elsősorban politikai perekben ítélezhetett. Az itáliai peres ügyek intézését kivették a senatus hatásköréből; ez az ügykör a Hadrianus által kinevezett négy *consularis-*

ra szállt át. Később ezeket senatori rangú „ítéletmondók”, *iuridicusok* váltották fel.

Hadrianus idejében a birodalom 40 provinciája közül már csak 11 tartozott a senatus hatásköre alá. (Hispania Baetica, Gallia Narbonensis, Macedonia, Achaia, Asia provincia, Cilicia et Cyprus, Africa proconsularis, Cyrenaica et Creta, Lycia et Pamphylia, Sicilia, Sardinia). Ezek egyikében sem állomásozott legió. A senatori provinciák élén proconsulok álltak (csak Achaia és Asia élén állt *consularis*), függetlenül attól, vajon előzetesen consulságot vagy praeturát viseltek-e. Ezek végső soron, a *commendatio* alapján, ugyancsak a császártól kapták kinevezésüket, mint a császári provinciákat kormányzó, praetori rangú legatusok is. A senatus tekintélye mégsem enyészhetett el teljesen, mert ebben a testületben a birodalom leggazdagabb és legtekintélyesebb nagybirtokosai, tehát annak a társadalmi rétegnek képviselői foglaltak helyet, amelyre a császári hatalom elsősorban támaszkodott. Véleményük, hangulatuk nem lehetett közömbös a császár számára, még akkor sem, ha kényszerítő jellegű hatalmi eszközök nem is álltak immár rendelkezésükre.

A bürokratikus abszolutizmus

A „császári” és a „köztársasági” közigazgatás tehát Hadrianus egységsítő törekvéseinek eredményeként egyetlen, egységes szervezet egymást kiegészítő két szektorává lett. Ebbe a szervezetbe olvadt bele a Claudius-tól kezdeményezett, de a Flaviusok óta felhagyott császári „magánjellegű” adminisztráció is. A fő különbség abban állott a „császári” és „köztársasági” kormánysszervek között, hogy az utóbbi tisztségei kivétel nélkül a senatori rend számára voltak fenntartva, míg a császári adminisztráció tisztségeit a nagyobb provinciák senatori rangú legatusainak és a *praefectus urbi*-nak kivételével lovagok töltötték be. A felszabadított rabszolgák – amennyiben nem nyertek felvételt a lovagrendbe – teljesen eltűntek az adminisztráció köréből. Amit Caligula és Nero zsarnoksága, és Domitianus hideg terrorja nem tudott elérni, azt megteremtette a következetes szervezőmunka. A császárság Hadrianus alatt véglegesen és egyértelműen *egyeduralommá* vált, Hadrianus és közvetlen utódai alatt bürokratikus abszolutizmussá, a 3. században nyílt katonai diktatúrává. A katonáira, jogászaira és hivatalnokainak házára támaszkodó császár *korlátlan* uralkodó. Ő az egyetlen jogforrás, minden rang és minden hatalom tőle ered; és az ő akarata a legfőbb törvény. *Voluntas principis suprema lex esto* – mondja már egy 2. sz.-i jogász. A császár jelöli ki utódját is, halála után pedig a senatus határozata alapján, s a *consecratio* szertartása révén az istenek közé emelkedik.

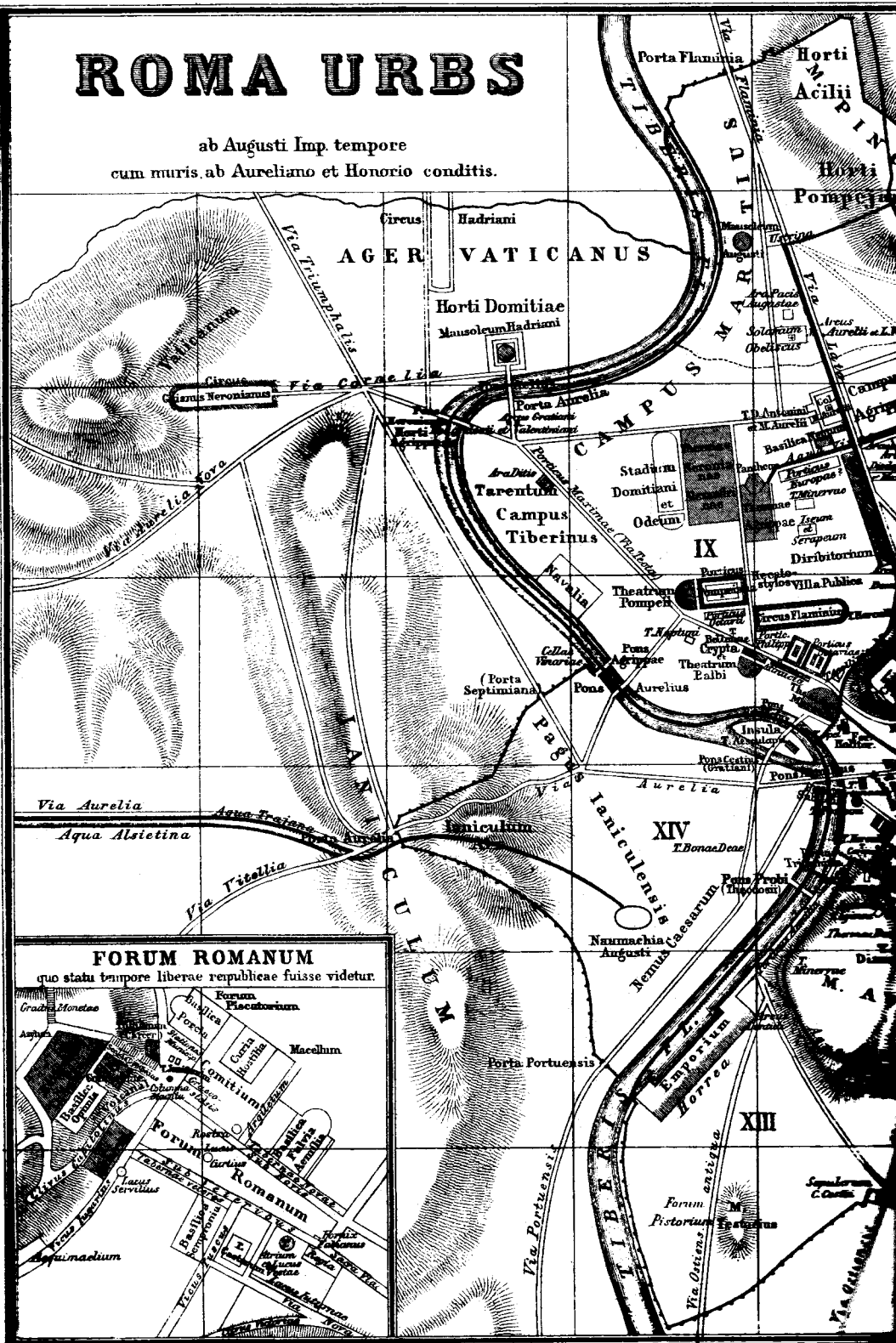
A határvédelem új rendszere

A közigazgatáshoz hasonló eréllyel szervezte át Hadrianus a birodalom védelmét is. A megerősített határvonal, a *limes* – amelynek kiépítése Domitianus alatt indult meg – Hadrianus alatt vált egységes védelmi erődvonallá, amely végighúzódott a természetes határoktól nem védett határvonalak mentén. Ezt legerőteljesebben a Rajna–Duna között (*limes Germanus*), Britannia északi határán (*vallum Hadriani*), az Al-Dunával párhuzamosan (*limes Moesiae*), és Észak-Afrika természet-től nem védett határszakaszain (*fossatum Africae*) építették ki. A hadsereget teljes egészében a határvonalak mentén helyezték el, egy-egy legió számára épült, állandó jellegű kőtáborokban (*castra stativa*), illetve szerényebb igényű, földsáncsal védett *auxiliaris* táborokban. A határvédelmet a 30 legió, továbbá *auxiliaris cohorsok*, illetve *alák* (lovasalakulatok) és a Hadrianus óta szervezett „nemzetiségi” jellegű alakulatok (*numerusok*) látták el. A legiókban ekkor már kizárólag szabad születésű (vö. RÖR 41. l.) provinciakók szolgáltak, éspedig elsősorban olyanok, akik még nem voltak római polgárok (vö. erre vonatkozólag RTCh. 105. sz.). Egy-egy legió állománya Hadrianus óta zömében abból a provinciából került ki, ahol a legió állomásozott. Így a legiók etnikailag lényegükben egységesekké váltak, és a hadseregen belül mintegy képviselői lettek annak a területnek, ahonnan származtak. A Rajna mentén elsősorban gall–germán, a Duna vidékén pannóniai–illyr, a keleti tartományokban kis-ázsiai, szír és egyiptomi legénységből álló legiók szolgáltak. Ennek a helyzetnek visszasságát egyelőre ellensúlyozta a még egységes fegyelem – amelyre a császári kormányzatnak nagy gondja volt (vö. RTCh. 97. sz.) – és az az elv, hogy a magasabb rangú tisztek (*tribunusok*) rendszerint még itáliai származásúak voltak. A katonai szolgálat vonzerejét az a körülmény adta, hogy a „tisztos elbocsátás” (*missio honesta*) után nemcsak háromezer denarius összegű végkielégítést, hanem – amennyiben eddig ezzel nem rendelkezett volna – római polgárjogot is kaptak. Erről az elbocsátás alkalmából kiadott bronzba vésett katonai elbocsátó oklevélmásolat (*diploma militare*) tanúskodott – az eredetit Rómában, az állami irattárban helyezték el (egy ilyen diploma szövegét közli: RTCh. 91. sz.). A legiók és auxiliák katonasága e tekintetben már egyenrangú volt. Rangban és megbecsülésben mögöttük álltak a *numerusok* tagjai; rendszerint ezekbe tömörítették a különleges fegyvernemek katonáit: a szír és szkíta íjászokat, baleári parittyásokat, szaracén és szarmata pán-célos lovasokat stb.

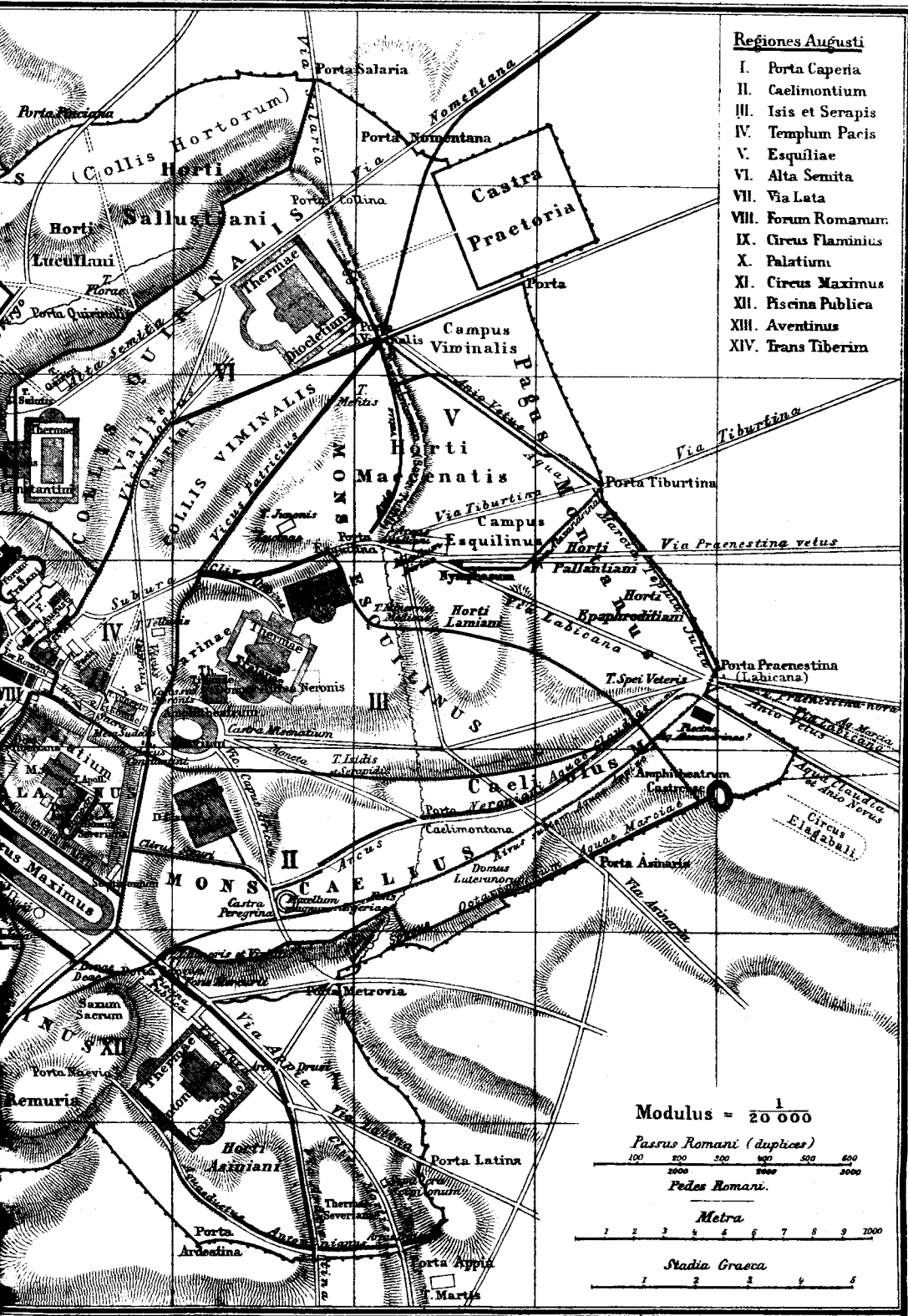
A védelemnek ez a rendszere azonban csak addig működött megfelelően, amíg a határ mentén lazán szétszórt legiós és auxiliáris táborok (*castra*) és a szervezeten kívül hozzájuk tartozó kisebb-nagyobb erődök

ROMA URBS

ab Augusti Imp. tempore
cum muris, ab Aureliano et Honorio conditis.

Róma városa Augustustól Aurelianusig

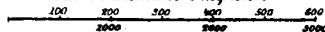

Regiones Augusti

- I. Porta Capena
- II. Caelimontium
- III. Isis et Serapis
- IV. Templum Pacis
- V. Esquiliae
- VI. Alta Semita
- VII. Via Lata
- VIII. Forum Romanum
- IX. Circus Flaminius
- X. Palatium
- XI. Circus Maximus
- XII. Piscina Publica
- XIII. Aventinus
- XIV. Trans Tiberim

Modulus = $\frac{1}{20\,000}$

Passus Romani (duplices)

Pedes Romani.

Metra

Stadia Graeca

(*castellum*ok), illetve kisebb őrtornyok (*burgus*ok) katonasága a maga erejéből megbirkózott a feltehetően csekély létszámú és szervezetlen ellenséges portyázókkal. De mi történt, ha egy határszakaszon túlnyomó erejű ellenség áttörte a védővonalat? Akkor a minden katonai erő nélkülöző hátszág megvédésére a határvonal más szakaszairól kellett sürgősen csapatokat átvetni – de akkor az utóbbi határszakasz gyengült meg végzetesen. És minek kellett történnie, ha a kb. 3 ezer km hosszú szárazföldi határ különböző szakaszain egy időben indult meg túlerejű ellenséges támadás? Erre a lehetőségre Hadrianus hadseregszervezete nyilván nem volt felkészülve: a hadszervezetnek ez a lazasága néhány évtized múlva, a markomann–kvád háborúk idején máris súlyos válságot okozott, a 3. sz.-ban pedig szinte végzetesnek bizonyult.

Az utódlás

Traianustól eltérően, Hadrianus gondosan készítette elő utódlását. Különböző megoldási kísérletek után egyik rokonát, az itáliai születésű T. Arrius Antoninust (császári nevén: *Antoninus Pius*) azzal a feltétellel fogadta fiává és ruházta fel még saját életében a Caesar címmel, az imperiummal és a tribunicia potestasszal, hogy az viszont máris fiává fogadja Hadrianus további, még fiatal korú jelöltjeit (Marcus Aurelius és Lucius Verus). Hadrianus uralkodása utolsó éveit mégis a senatusszal kiéleződő ellentétek keserítették meg. Több halálos ítéletre is sor került. Hosszas betegség után, 139-ben „mindenki által gyűlölve” halt meg. Maga és utódai számára tervezett pompás mauzóleuma Róma legnevezetesebb antik építészeti emlékei közé tartozik (az ún. Angyalvár).

4. Antoninus Pius (138–161) és Marcus Aurelius (161–180)

A nyugalom évtizedei

Traianus hódító háborúktól zaklatott uralmát és Hadrianus élénk szervező tevékenységét a nyugalom évtizedei követték. Elődeitől eltérően *Antoninus Pius* egyszer sem hagyta el Itáliát: „helytartóival és legatusaival verette le a germánok, dákok, zsidók és más népek lázadásait. Achaiában és Egyiptomban is felkeléseket kellett elfojtani” (SHA v. Ant. 5.). E felkelések egyike-másika meglehetősen nagyarányú volt. A 152–153. évi egyiptomi parasztfelkelés Róma gabonaellátását is veszélyeztette. A nyugalom tehát látszólagos volt: de ezekben az eseménytelen években teljesedett ki mégis az előző korszak fejlődése. A gazdasági élet kiegyensúlyozottnak látszik. A városokban élénk építő tevékenység fo-

lyik, a császári kincstár jelentős tartalékokkal rendelkezik, és pénzállománya a császár halálakor elérte a 675 ezer denariust (= 2 700 000 sestertius). A császári törvényhozás arról tanúskodik, hogy a rabszolgák értéke tovább növekedett. A rabszolgával szembeni rossz bánásmód esetén a hatóság a rabszolgatartót szabadonbocsátásra kötelezheti. A rabszolga felszabadítása pedig, a császári törvény értelmében, visszavonhatatlan.

Antoninus Pius uralmát az előre kijelölt két utód, *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* császársága követte. Ez az első példája a kettős császárságnak, amelyben azonban a vezető szerep a *pontifex maximus* címmel csak az előbbit illette meg. Marcus Aurelius az európai és afrikai területeket kormányozta, míg az ázsiai provinciák Lucius Verus hatásköre alá kerültek annak 169-ben bekövetkezett haláláig.

A parthus háború

Antoninus Pius békés évtizedei után ismét fellobbant az ellentét a Parthus-birodalommal – ismét a kereskedelmi útvonalai miatt oly fontos Armenia kérdésében. Itt – a korábbi egyezménnyel szemben – a parthus király támogatásával az Arsakida-család egy tagja, Pacorus ragadta kezébe a hatalmat, és Cappadocia római helytartóját egy csatában (Elegeia, 160) megverte. Róma keleti cliensállamai, Edessa, Adiabene és Nisibis azonnal a parthus oldalra álltak át. A 161-ben megindult római ellentámadás L. Verus – a társcsászár – és Avidius Cassius syriai legatus vezetésével azonban gyors sikereket hozott, Armeniában saját jelöltjüket ültették a trónra, és egy időre elfoglalták Ktesiphont és Seleukeiát is. A Római Birodalom keleti birtokállományát ismét sikerült megvédeni – ha hódításra nem is gondoltak. 166. augusztus 23-án a két császár közös triumphust tartott – de ez a ragyogó ünnepség mintegy le is zárja a római császárság történetének utolsó „gondtalan” időszakát.

A kvád-markomann támadás

A parthus hadjáratról hazatérő sereg ugyanis magával hurcolta Itáliába a pestist, s a járvány az egész birodalomban, de különösen a hadseregben, szörnyű pusztításokat végzett. Az egykorú források alapján a lakosság veszteségét kb. 1/5 részére, a hadseregét 1/4 részre becsülhetjük. A pestisjárvány tombolásának idején, 167-ben indult meg a Rajna és Duna menti határon a germán törzsek első nagy császárkori támadása a birodalom ellen – ez már a népvándorlás sorozatos rohamai előjátékának tekinthető. Ez a támadás nyilván kapcsolatban van az északi germán törzsek – a gótok, de főként a burgundok és vandálok – ekkor megkezdődő vándorlásával, mely maga előtt hajtotta a délebbre élő törzseket.

Ezek – termékeny földeket keresve – s a „szabad germán”-októl szorongatott helyzetükben a római provincia területére követeltek bebocsáttatást (SHA Marcus 14,1), s amikor ezt megtagadták tőlük, erőszakos földfoglalásokhoz folyamodtak. Jelentős szerepe volt a támadások megindulásában a germán törzsi társadalmakon belül végbement változásoknak is: kialakult – részben a clienskirályok hatalmának kedvező római politika eredményeként is – az erősebb királyi hatalom, amely a korábbi atomizált törzsi viszonyok helyett nagyobb és ütőképesebb törzsszövetségeket tudott létrehozni. A határerődök elnéptelenedéséről érkező hírek is hozzájárulhattak a határ mentén élő germán népek összpontosított támadásának megindításához. Előbb a Cseh–Morva-medencében élő *markomannok* és *kvádok*, majd hozzájuk csatlakozva a thüringiai *hermundurok*, s a Rajna menti *naristák* átkeltek a Dunán, áttörték a Duna menti határ egész vonalát, elfoglalták Brigetio (Szőny) legiós táborát, felgyújtották Aquincumot, és mindkét pannoniai provinciát elárasztva, az Alpok vidékét is megszállták. 171-ben már Aquileiát fenyegették. A védelmi háborút M. Aurelius császár vezette, míg a keleti frontot 169-ben Syria provincia helytartójára, Avidius Cassiusra bízta rá (Lucius Verus 169-ben pestisben meghalt). A markomannokhoz és kvádokhoz később csatlakoztak a mögöttes területen élő ún. szabad germán törzsek is. A rómaiak látókörében ekkor jelentek meg első ízben a longobardok és vandálok. Ugyanekkor a szarmata jazygok is – akik eddig a birodalomtól függő helyzetben a középső Duna-szakasz határvédelmi feladatait látták el – benyomultak Daciába. 167-ben az ottani aranybányák egy időre beszüntették működésüket. A Fekete-tenger északi partján élő kelta eredetű bastarnák tengeri úton Kis-Ázsiába törtek be. Egyiptomban és Mauretaniában a bennszülött lakosság felkelése robbant ki („bukoloi” [pásztorok] felkelése 171–172).

A birodalom minden erőforrását mozgósító ellentámadás Pannoniából indult ki, Aquileia felszabadítása után a harcok a Duna vidékére helyeződtek át, és 174-ben a kvádok, markomannok és szövetségeik kénytelenek voltak meghódolni. A következő évben pedig (175) a szarmatákat is sikerült kivenni Daciából. A béke értelmében a leverett törzsek kötelesek voltak a Duna bal parti sávját is kiüríteni, itt római erődök létesültek. A nagyszámú hadifoglyot a császári kormányzat már nem tette rabszolgákká, hanem colonusokként a pestis, a háború és az éhínség folytán elnéptelenedett területeken, elsősorban a császári birtokokon telepítették le őket. Ezzel a leginkább sújtott Pannoniának eddig erősen romanizált lakossága is új, barbár népelemekkel töltődött fel. Ez a fontos lépés, amelynek újszerűségét ókori forrásaink is kiemelik, a súlyos elnéptelenedés mellett még arról is tanúskodik, hogy ekkor a colonus-

munkát már hasznosabbnak és kifizetődőbbnek tekintették a rabszolga-munkánál, s a rabszolgák számának növelésére már a meglevő lehetőségeket sem használták fel.

Katonai sikerek és békekötés

A Kelet élére kinevezett Avidius Cassius felkelése (aki 175-ben ellencsászárként lépett fel) azonban megállította az immár támadásba lendülő római hadsereget. Az ellencsászár leverése után Marcus Aureliusnak tovább kellett folytatnia a küzdelmet a szigorú békefeltételekbe belenyugodni nem képes kvádok és markomannok újabb támadásával szemben. A dunai határ jobb védelmére Castra Reginában (a mai Regensburg) új, állandó legiós tábornokot szervezett, majd mélyen behatolva az ellenséges területre, már-már két újabb provincia, „Marcomannia” és „Sarmatia” megalapítására gondolt. E tervek közepette, 180 márciusában, a dunai hadszíntéren érte utol a halál, valószínűleg pestis következtében.

Verus halála után Marcus Aurelius saját fiát, Aurelius Commodust nevezte ki „második” Augustusszá (177). Így elhunytakor magától értetődő volt, hogy – egy évszázad óta először – a császári hatalom az apáról fiára szállt. Commodus lemondott apja utolsó éveinek nagyralátó hódító terveiről, és inkább Hadrianus konzervatív módszereihez tért vissza. A gyorsan megkötött béke alapján a kvádok és markomannok visszatértek a római clientela rendszere alá. 15 ezer főnyi segédcsoportok állítására, fegyverek kiszolgáltatására és gabonában teljesítendő adóra kötelezték magukat. A Duna egész felső szakasza mentén a bal part feletti uralmat is Rómának kellett átadniuk. Itt római erődláncolat létesülhetett (vö. RTCh. 101. sz.). Az ókori történetírás a további hódító tervekről való lemondást kizárólag Commodus egyéni tunyaságával és közömbösségével magyarázta. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Commodus tanácsadói voltak azok, akik a Traianus alatti hódítás sorsán okulva, a birodalom gazdasági és katonai erejét már nem tartották kielégítőnek az esetleg meghódítható provinciák állandó kézbentartására. Így a Traianus utáni legnagyobb szabású hódító terv is megvalósulatlan maradt.

A birodalom és a provinciák. Pannonia

Mint erről már többször esett szó, a 2. század a provinciák felemelkedésének, növekvő gazdasági prosperitásának, a városi szervezet fejlődésének, a polgárjoggal rendelkező személyek számszerű növekedésének időszaka. A birodalom provinciáinak száma kb. 40 volt (ez a szám azért nem állandó, mert ismételten történtek átszervezések, egyesítések vagy kettéosztások). Ezek nagy része császári legatus irányítása alatt állt; a

helytartók általában 2–4 évig töltötték be tisztjüket. Ahol legiós katonaság állomásozott, ott a helytartó legalább egy legiónak volt parancsnoka, de ellenőrizte az egész, ott állomásozó katonai erőt (legiókat, cohortákat, alakokat, numerusokat). A helytartó ellenőrizte a provinciákon belül létező kisebb szervezeti egységeket: a városi önkormányzatokat és a törzsi egységeket.

A provinciák fejlődésének általános tendenciáit jól szemlélhetjük Pannonia példáján. Ezt a provinciát Augustus és közvetlen utódai a nagy pannon felkelés leverése (Kr. u. 9) után szervezték meg. A „római” lakosság ide való betelepítését szolgálták Tiberius és Claudius alatt a veteráncolóniák: Emona (ma: Ljubljana), Poetovio (ma: Ptuj) és Savaria (ma: Szombathely), ez utóbbit Claudius alapította 43-ban. Az egységes Pannonia provinciát Traianus osztotta ketté: *Pannonia Inferior* a provincia keleti, *Pannonia Superior* a nyugati felén jött létre. Hadrianus szervezte meg a két provincia katonai védelmét oly módon, ahogyan az a század végéig megmaradt. Pannonia Inferior székhelye Aquincum lett, itt állomásozott a helytartó parancsnoksága alatt a *Legio II. Adiutrix*, a II. számú „segítő” legió; a másik legió, a *Legio I. Adiutrix* táborhelye Brigetio volt (a mai Szőny), Pannonia Superior területén ugyancsak két állandó legiós tábor volt: Carnuntumban (ma Deutsch-Altenburg – ez volt a helytartó székhelye is – Ausztriában), és Vindobonában (a mai Wien, Bécs). Mindkét provinciában állomásoztak – hol ideig-óráig, hol tartósabban – cohorta és ala – alakulatok; Pannonia Inferior területén nevezetes állomáshely volt Intercisa (a mai Dunaújváros), ahol egy szír, hemesai eredetű lovasíjász alakulat állomásozott és (más táborhelyekhez képest) feltűnően sok feliratot hagyott maga után. Pannonia jelentőségét elsősorban határ menti fekvésének katonai fontossága adta: a Duna túlsó partján germán, illetve jazyg törzsek éltek. A városiasodás és a katonai szolgálat, továbbá a betelepedések hozzájárultak az itteni kelta és illír lakosság romanizálódásához; a Duna-könyök legnépesebb kelta törzse az *eraviscus* volt.

Az urbanizálódás egyébként a belső területi provinciákhoz képest csak lassan haladt előre. Pannonia Inferior területén csak Aquincum és a déli határ néhány fontos központja (Sirmium = Mitrovica, Siscia = Susak, Singidunum = Beograd, Cibale = Vinkovci) kapott már a 2. sz. folyamán municipium rangot. A többi városias jellegű település, így: Brigetio, Scarbantia, Sopianae, Arrabona, Gorsium rendszerint valamely – már városi rangú – település territoriumának maradt a része. Ezek általában a Severusok idején – amikor ennek már nem volt nagy jelentősége – kapták meg a colonia (pl. Aquincum) vagy municipium (pl. Sopianae, Scarbantia) rangját. Némely település közjogi helyzete máig tisztázatlan (pl. Gorsium).

A Hadrianusszal kezdődő „első virágkor”-nak a 166-ban megindult markomann–kvád támadás vetett véget, amelynek során valamennyi határ menti és néhány beljebb fekvő település teljesen elpusztult. Csak Septimius Severus uralma – akinek trónja juttatásában a pannoniai katonaságnak is jelentős szerepe volt – hozta el Pannonia mindkét provinciájának a „második virágkor” kezdetét. Az elpusztult településeket csaknem mindet újjáépítették és – részben császári támogatással – új épületekkel is növelték fényüket. Pannonia jelentősége ettől kezdve mindinkább katonai jellegű. A provincia természeti kincsekben szegényebb, kézműipari szempontból fejletlenebb volt Galliánál, Hispaniánál, Noricumnál és Raetiánál. Lakói részben emiatt más, gazdagabb provinciák lakosságához képest nagyobb számban teljesítettek zsoldoskatonaiszolgálatot – ez volt számukra a gazdasági és jogi (polgárjogi) emelkedés leginkább hozzáférhető módja. A Severusok óta tehát Pannonia és a tágabban értelmezett Illyricum a legnagyobb katonai jelentőséggel bíró provinciák csoportját alkotta a birodalom nyugati felében. Kialakult – ennek következtében is – ennek a provinciacsoporthoz más provinciákhoz képest erősebb „birodalmi tudata” is. A pannoniai hadsereg katonái – tisztjeik (*tribunus*aik és *centurió*ik) vezetésével – éppen ezért a 3. sz.-ban többször is beavatkoztak a trónviszályokba, általában azzal a céllal, hogy *katonailag eredményes* császárt juttassanak hatalomhoz. A pannoniai legióknak volt vezető szerepük már Maximinus Thrax trónra juttatásában (235), Gallienusszal szemben két, a katonai szempontokat erősebben képviselő ellencsászárt is kikiáltottak: Ingenuust és Regalianust (258–259) – de közülük az előző Gallienus lovasságával, az utóbbi pedig a betörő kvád és jazyg törzsi csoportokkal szemben maradt alul. A 260 utáni évek ismétlődő barbár betörései – északról a kvád és markomann germánok, keletről a roxolán, jazyg és sarmata – iráni jellegű – törzsek részéről szinte teljesen elpusztították a csak néhány évtizede helyreállított városokat. Némelyek – köztük Aquincum – korábbi jelentőségüket nem is nyerték többé vissza, a provinciák igazgatása a határtól távolabb fekvő központokból történt. Pannonia Inferior köz-igazgatási központja egy ideig talán Gorsium volt, később Sopianae (= Pécs) lett.

Ezekkel a megpróbáltatásokkal párhuzamosan azonban egyre növekedett Pannonia és a tágabban vett Illyricum katonai jelentősége: részben az itteni lakoságnak (saját tapasztalatai alapján is) erősebb „birodalmi érzülete”, római patriotizmusa miatt; részben a pannoniai–illyricumi elemnek a hadseregben való erős képviselete miatt; részben pedig azért, mert itt kellett a legnagyobb katonai erőket összevonni. Így az illyricumi katonai egységek – mint erről más összefüggésben szó esik még – a Gallienus meggyilkolását követő császárválasztásokban döntő szerepet kaptak.

5. Commodus (180–192)

Commodus uralkodása alatt Nero napjai látszottak visszatérni. A császár korlátlan személyes uralmat gyakorolt. Praefectus praetorióvá is egy felszabadított rabszolgáját, a phrygiai Cleandert nevezte ki (185). Önmagát a legfőbb isten, „Iuppiter exsuperantissimus” és az alattvalók között közvetítő isteni lénynek, a földre visszatért Herculesnek nyilvánította. Nerón is túltéve, személyesen vett részt a gladiátori és állatviadalokon. A birodalmat közben sorozatos felkelések és támadások rázták meg. Dél-Galliában egy szökött katona, Maternus vezetésével tört ki nagyarányú felkelés, amely Hispaniára és Észak-Itáliára is átcsapott. Britanniában a caledoniai szabad törzsek támadása nyomán a határt délebbre kellett visszavonni, emiatt pedig az ottani római legiók lázadtak fel (184), majd Mauretaniában a berber törzsek támadását kellett visszaverni. A központi kormányzat tétlensége ellenére azonban a jórészt még Marcus Aurelius környezetéből kikerült helytartók úgy-ahogy, úrrá lettek a nehézségeken.

Commodus végül udvari cselszövésnek esett áldozatául. 193. újév napjára virradóra, miközben az újévi ünnepségekre készülő gladiátorok felett tartott szemlét, testőreinek egy csoportja meggyilkolta. A senatus – akárcsak Domitianus meggyilkolását követően – most is gyorsan cselekedett. A praetorianus gárdával egyetértve, még aznap Marcus Aurelius egykori kiváló hadvezérét, M. Helvius Pertinaxot (a 192. év consulát) választották császárrá (vö. RTCh. 103. sz.). Úgy tűnt, a válság hamar megoldódott – de ez csak látszat volt. Commodus halálával lezárult az Antoninusok kora, hogy egy véres és erőszakos eseményekkel terhes, de ugyanakkor alapvető gazdasági, társadalmi és politikai változásokat is kibontakoztató korszaknak, az ún. katonacsászárok korának adja át helyét.

Bibliográfia

A Nervától Commodusig terjedő politikai történet feldolgozását a nagy összefoglaló műveken kívül elsősorban az egyes császárok tevékenységét elemző életrajzi monográfiák nyújtják. Kiemelhető ezek közül: R. Paribeni: *Optimus Princeps* (Traianus életrajza). Roma, 1926–27; B. D.'Orgeval: *L'Empereur Hadrien, Oeuvre législative et administrative*. Paris, 1950; A. v. Premenstein: *Das Attentat der Konsulare auf Hadrian*. Klio-Beiheft 8, 1908, betekintést ad a császár uralomra jutásának körülményeibe; Antoninus Pius terjedelmes életrajzát adja W. Hüttl: *Antoninus Pius*. Praha, 1933; H. D. Sedgwick: *Marcus Aurelius; a Biography*. Oxford, 1921; P. Lambrechts: *L'Empereur Lucius Verus, Essai de réhabi-*

litation. Bruxelles, 1934. F. Grosso: *La lotta politica al tempo di Commodo*. Torino, 1964 (a különböző politikai irányzatok harca a 2. sz. végén); A. Birley: *Marcus Aurelius*. London, 1966; J. H. Oliver: *Marcus Aurelius*. Princeton, 1970 (főként a császár keleti politikája szempontjából jelentős); S. Perowne: *Hadrian, His Life and His Times*. London, 1966 (ua. német és francia fordításban is); P. Lambrechts: *La composition de Sénat romain... d'Hadrien à la mort de Commode*. 1936. A római provinciaszervezethez általában: G. Bowersock és társszerzők: *History of the Provinces of the Roman Empire*. London, 1967 óta több kötet (kiadása folyamatban). – Az ANRW sorozat II. része (Principat) az 5–9. kötetben tartalmazza az egyes provinciákra vonatkozó tanulmányokat. – Pannoniához alapvető: Mócsy A.: *Pannonia a korai császárkorban*. és ua.: *Pannonia a kései császárkorban*. Bp., 1974; uo. gazdag bibliográfia is.

IV. A Római Birodalom a 2. században

Források

A gazdaság- és társadalomtörténet jelenségei számos részletadat összegezése alapján ismerhetők csak meg. Elsőrendű *irodalmi* források: az ifjabb *Plinius levelezése* (magyar ford.: Szepessy Tibor) Bp., 1966; különösen jelentős a bithyniai helytartósága idejéből származó levélváltását tartalmazó X. könyv; Apuleius: *Metamorphoses* (magyar ford.: Az aranyszámár címmel Révay Józseftől, Bp., 1957); a politikai ideológia szempontjából fontos *Aelius Aristides* szónoklatainak gyűjteménye, főként a Rómát magasztaló beszéd (Eis Rómén); az éppen ebből a korból igen terjedelmes feliratos anyagnak ma is használható válogatása: H. Dessau: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, 4 kötet 1913 skk.; Je. M. Stajerman: feliratválogatását vö. 274. lap; a szétszórt forrásanyagból jó magyar nyelvű válogatást ad: Szepessy Tibor: *A régi Róma napjai*. Bp., 1968. – Művelődéstörténeti szempontból is jelentősek *Persius* és *Iuvenalis* éles társadalomkritikát kifejező *Szatírái* (magyar ford.: Horváth I. K., Bp., 1961 és 1964) és *Martialis epigrammái* (magyar válogatás és ford. Balogh Károlytól, Antik bronztükrő címen); Lukianos: *Összes művei* 2. k., szerk.: Szilágyi J. Bp., 1974. A filozófiai gondolkodás története szempontjából: *Marcus Aurelius Elmélkedései* (magyar ford.: Szilágyi J. Gy. Bp., 1974). – A gazdaság- és társadalomtörténet írott forrásainak terjedelmes kommentált gyűjteménye: T. Frank (szerk.): *An Economic Survey of Ancient Rome*. 5 kötet, Baltimore, 1935–1940.

1. A gazdasági élet

A virágzó birodalom

A 2. sz. egyik neves szónoka, Aelius Aristides „Rómához” címzett magasztaló beszédében ragyogó képet fest a birodalom akkori állapotáról. Róma – így mondja a görög rhétor – minden eddigi nagyhatalommal

szemben egy új életelvet valósított meg: a zavartalan béke elvét. „A föld ércpáncél helyett ünnepi köntöst öltött”, feltárták a hegyek méhét, haddal fékezték meg a nagy folyamokat, benépesítették a pusztaságot. Város várost ér, s a legtávolibb vidékeket is szabad közlekedés kapcsolja egybe. Ami a birodalom bármely részén terem, mindenkinek közkincsévé lesz. A tengereken zavartalanul járnak a hajók, az utakon nem kell félniök a vándoroknak, mert kalózok és rablók immár legendává lettek. Itt-ott, „a lakott világ szélein”, a távoli Germániában, Afrika sivatagiban még akadnak csetepaték. De nagy háborúk, pusztítások és embergyilkoló csaták elképzelhetetlenek immár. A pusztító háború mítosszá lett, amelyről régi könyvekben olvasunk, de amelytől e művelt század sarjainak már nem kell tartaniuk. A pusztaságot szántóföldek váltották fel, a vadállatokat a háziállatok szorították ki – ma már annyi várost számlálhatunk, mint ahány ház volt egykoron.

Ebben az optimista képben sok a retorikus túlzás, de megvannak benne az igazság elemei is. A 2. sz. közepének néhány évtizede alatt a Földközi-tenger medencéje a jólétnek és a szervezettségnek oly fokán állt, amely messze meghaladott minden addigi eredményt. Ennek a jólétnek alapja az a viszonylagos béke és biztonság volt, amely – az adott társadalom korlátozásai között – lehetővé tette a termelőerők fejlődését és kiszélesedését.

A földművelés

A termelés legfontosabb ágazata, a jólét alapja a birodalom egész területén a *földművelés*. A mezőgazdasági termények köre bővült és finomodott. A kenyérgabonán belül az árpat kiszorította a búza, a szőlő termelése nagyjából elérte a mai határvonalát. Germániában és Galliában, a Rajna és Mosella vidékén, Pannoniában a Balaton mentén a római uralom honosította meg a szőlőművelést és bortermelést. Itália jellegzetes gyümölcssei, az alma, körte, füge és gesztenye Galliában és Hispaniában is elterjedtek. Új, keleti eredetű gyümölcsök honosodtak meg: a cseresznye (*cerisia*) és a barack két fajtája, a korán érő *pomum praecox* (innen a német Aprikose, a francia abricot) és a későn érő *pomum persicum* (innen a német Pfirsich, a magyar barack). A mezőgazdasági kultúrák közül mindinkább tért hódított a veteményes- és kertgazdálkodás, a Földközi-tenger medencéjének nyugati területein is az olajfatermelés. Mindez kétségtelenül jelentős fejlődés volt, amely azonban inkább a kiterjedésében, az egyes területeken elért eredmények általánossá válásában mutatkozott, mint lényegi újításokban, a mezőgazdaság technikai fejlődésében. A vízimalmot már a Kr. e. 2. sz.-ban/feltalálták, de a római császárkor első századaiban sem nyert még általános elterjedést. A kere-

kes ekét Gallia egyes körzeteiben már időszámításunk kezdete körül használták, de Itáliában még mindig ragaszkodtak az eke hagyományos formájához, amely csak a lazább talajok megművelésére volt elegendő. A technikai fejlődés lassúsága a mezőgazdasági termelés bizonyos aránytalanságára vezetett. A gabonatermelés, mind a megművelt területek nagyságát, mind a művelés intenzitását tekintve, elmaradt a jóval jövedelmezőbbnek tartott szőlő-, bor-, olaj-, gyümölcs- és veteményestermelés mögött. A birodalom legfontosabb gabona- (elsősorban árpa és búza) termelő területei az afrikai provinciák és Egyiptom voltak. Az innen származó gabonakivitel biztosította elsősorban Róma és ezen felül a többi itáliai város szervezett ellátását. Egyiptomban a császári kormányzat ennek érdekében gondoskodott is az öntözősatornák karbantartásáról, a Fayyum vidékén lévő mocsarak lecsapolásáról. A többi gabonatermelő provincia (a galliai és hispaniai térségben) megelégedett a saját szükségletének kielégítésével; innen csak alkalmilag szállítottak a birodalom többi területeire. A gabonatermelés elhanyagolásának volt a következménye, hogy a gazdasági fellendülés évtizedeiben is gyakoriak, különösen egy-egy nagyobb város környékén az időszakos éhínségek, amelyek kiváltásához elegendő volt egy-egy év rossz termése. A császári gazdaságpolitika csak Rómaváros és a hadsereg ellátásáról gondoskodott szervezett formában. A provinciák városai jórészt saját erőfeszítéseikre voltak utalva. A mezőgazdasági termelés a fejlődés ellenére sem tudott lépést tartani a városi lakosság létszámának növekedésével. Ezért a 2. sz.-ban a városokban külön közellátási hivatalnokokat választanak (*curatores annonae*), a görög városokban megjelennek az *agoranomosok* (piacfelügyelők) és *sitónések* (gabonabeszerzők).

Földtulajdonviszonyok

A mezőgazdasági termelésnek ez az aránytalansága a földtulajdonviszonyok állapotára és a termelés sajátos szervezetére vezethető vissza. A 2. sz.-ban a birtokállomány legnagyobb részét a császári és magánkézben levő nagybirtok teszi ki. A közép- és nagybirtokokon a rabszolgamunka mellett már az 1. sz.-ban megjelent a colonusi bérlőrendszer, s ez a 2. sz.-ban már kezdte kiszorítani a rabszolgamunkát. A tipikus nagybirtok a 2. sz.-ban két részből áll: a *villa* körüli központi területből, amelyet egy felügyelő (*procurator*) vagy az egész birtokot bérlő vállalkozó (*conductor*) vezetése mellett *rabszolgák* művelnek meg, és a colonusoknak bérbe adott, átlag 7–10 iugerumos parcellák sokaságából. Így a nagybirtok a kisebb központi terület kivételével, valójában számos törpebirtok halmozavá szakadt. Bár a termelő itt érdekeltőbb volt a termelés fokozásában, mint egykor a rabszolga, ez nem érezte hatását sem a technikai

fejlődésben, sem a piaci termelés növekedésében. A colonus az általa termelt javaknak nyilván nagyobb részét fordíthatta saját fogyasztására, mint a rabszolga. Ehhez járult a colonus általában konzervatív beállítottsága a technika fejlődésével szemben. Így például a gabonatermelés még mindig kétnyomásos módszerrel folyt, mint évszázadokkal azelőtt, és csak egyes területeken tértek át a háromnyomásos rendszerre. A nagyobb befektetést igénylő belterjes módszereket (trágyázás, nemesítés) csak a szőlő-, gyümölcs- és veteményesgazdálkodásban alkalmazták, a gabonatermelés megrekedt a hagyományos módszereknél. Így a lakosság ellátása szempontjából legfontosabb mezőgazdasági ágazatban, a más területen mutatkozó fejlődés ellenére is megmaradt a régi idők legsúlyosabb öröksége: a birodalom nem rendelkezett jelentős tartalékokkal, a termelt javak mennyisége és minősége az adott technikai szinten nem volt növelhető, s a termelés bármily okból bekövetkezett súlyosabb megrázkódtatása a közellátás egész rendszerét felboríthatta (ilyen esetről számol be már egy Domitianus korabeli felirat, vö. RTCh. 90. sz.).

A nagybirtok mellett Itáliában is és a legtöbb provinciában (így pl. Pannoniában) is megtartotta jelentőségét a paraszti kisbirtok és a városi arisztokrácia, a *curialis*ok (rendszerint 50–200 iugerumos) középbirtoka is. Statisztikai adatok híján természetesen csupán becslés alapján szólhatunk a különböző földtulajdonformák (császári és városi tulajdon, templomi földtulajdon, magánkézben lévő nagy-, közép-, illetve kisbirtok, valamint a faluközösségek közös földjei) egymáshoz viszonyított arányáról: inkább csak megállapíthatjuk, hogy a földtulajdonnak mindezek a formái megvoltak a császárság korában. Az is megállapítható, hogy a császári és magántulajdoni nagybirtokon alakult ki leginkább a kisbirtoki (*colonus*) rendszer, míg a középbirtokokon – éppen kisebb kiterjedésüknél fogva – továbbra is főként rabszolgák végezték a termelést. A paraszti kisbirtok viszont elsősorban a családi munkaerőn alapult, és – a közép- és nagybirtoktól eltérően – csak kevéssé vett részt az árutermelésben. A városi központoktól távolabb fekvő falvakban még a természetes gazdálkodási viszonyok voltak uralkodók.

A növénytermesztést mindenütt kiegészítette az állattenyésztés valamely formája. Dél-Itáliában és Szicíliában egész nagybirtokok rendezkedtek be juh- és szarvasmarha-tenyésztésre, az erdőségekben sertéskondákat makkoltattak, a paraszti kisbirtok jellegzetes állatfaja pedig a kecske volt. Erőteljesen fejlődött viszont a szárnyasok tenyésztése: liba, kacska, galamb, tyúk, fácán a kedvelt húsfajták közé tartozott; a nagybirtokokon szívesen rendeztek be halastavakat, a sekély tengerpart menti szakaszain pedig osztrigatenyésztést vezettek be. Jövedelmező volt a méhészet is, mivel a méz volt az egyetlen édesítőanyag.

Az ipar és kézművesség területén a császárkor első két évszázada technikai vonatkozásban korlátozott fejlődést mutat. Legészrevehetőbb a fejlődés az építészetben. Itt új építőanyagok jelennek meg: a cement (lat.: *caementum*) és az égetett téglá, amely mindaddig a terméskő mellett az építésben csak kisegítő szerepet töltött be, de a 2. sz.-ban a legfontosabb építőanyaggá válik. Az új anyagok igénybevétele és a statikai tudomány fejlődése tette lehetővé a kupolatechnika addig el nem ért magas színvonalát, és olyan – nagy tömegek befogadására alkalmas – létesítmények építését, mint a római Colosseum és a kétszázezer embert befogadó Circus Maximus.

Az Augustus korabeli Pantheont Hadrianus korában újjáépítették: 55 méter átmérőjű és 44 méter magas kupolája az ókornak e nembn leghatalmasabb és statikai megoldását tekintve is bámulatra méltó építészeti konstrukciója. A 2. sz.-ban terjed el az üveggészítésben az üvegfűvás technikája, az addigi öntött üveg helyett. Az olcsó és átlátszó üveg tömegcikké vált, s ez különösen az északi provinciák építészetében gyakorolt fontos hatást. Kisebb-nagyobb jelentőségű újításokkal találkozunk a vaskohászatban is, a fűjtató tökéletesítése révén, továbbá a bányászatban. Tiszteletre méltó vívmányai a császárkori technikának a központi fűtés megvalósítása – oly módon, hogy az alagsorban elhelyezett fűtőkamra (*hypocaustum*) forró levegőjét üreges téglák felhasználásával vezették a kőpadlózatba és a falakba –, a vízvezeték-építés (vö. RRN 22 1. skk), híd- és útépítés technikája, a városi csatornázás, s az utak kövezésének általánossá válása. A több kilométer hosszúságban húzódó pillérek százaira épített vízvezetékek (*aquaeductus*), a hatalmas folyókat – köztük a Dunát és a Rajnát – átívelő köhidak, a széles völgyeket átszelő viaduktok a római építészetnek nemcsak merész vállalkozó kedvét, hanem a munka szoliditását, tartósságát is dicsérik; vannak olyan, római császárkorban épült hidak, amelyek – természetesen többszöri átalakítás után – még ma is használatban vannak. Ezek az eredmények és újítások régebbi kezdeményezések tökéletesítésében és általánosításában álltak. Új, forradalmasító jelentőségű találmányok a császárkor idején már nem születtek – és főképpen nem az emberi energiának helyettesítése terén.

Az ipar fejlődésére tehát bizonyos területeken a technikai tökéletesedés, de még inkább a kiegyenlítődés és a decentralizálás tendenciája jellemző. Itália a 2. sz.-ra az ipar minden ágában elvesztette vezető szerepét. A kerámia- és bronzipar új központjai, beleértve a *terra sigillata*-ipart is, Galliában alakultak ki, Egyiptom maradt a papiruszkészítés és lenvászoniipar központja, míg a kis-ázsiai városok vezető szerepet

érték el a gyapjúiparban és fényűzési cikkek, ékszerek, illatszerek készítésében.

Miként a mezőgazdaságban, úgy az iparban is megfigyelhető a rabszolga-munkaerő alkalmazásának hanyatlása. Az 1. sz.-ban az arretiumi terra sigillata-műhelyek és Puteoli bronzműhelyei még 100–200 rabszolgával dolgoztak, a 2. sz.-i termelés nagy részét ellátó galliai, majd az azok mellé felzárkózó Rajna menti germániai műhelyekben már szabad dolgozók végezték a termelő munkát. Viszont úgy látszik, hogy a Kelet egyes nagy ipari központjaiban, így az egyiptomi Alexandriában a nagy műhelyek a 2. sz.-ban még döntő többségben rabszolga-munkaerőt alkalmaztak, de új jelenség – és a rabszolga-munkaerő számszerű növekedésével magyarázható –, hogy a vásárolt rabszolgák mellett egyre nagyobb arányt ér el a kényszermunkára ítélt politikai és közönséges bűnözők száma is.

A kézműipar hellenisztikus kezdeményezéseken alapuló, de a császárkorban elterjedt új formája egy sajátos „bedolgozási rendszer”. A műhelytulajdonos rabszolgáit – akik az illető kézműves szakmát már ismerték – fokozatosan felszabadította, de azzal a feltétellel, hogy továbbra is ezt a munkát végzik (bár önállóan), és termékeiket kizárólag neki adhatják el, általa megszabott áron. Gyakran (erre Rómában is van példa) a „felszabadított” rabszolgák továbbra is gazdájuk házában voltak kötelesek lakni; némely római magánház földszintjén egész műhelysorok húzódtak, mellettük a kicsiny lakások. Így egyes műhelytulajdonosok nagykereskedőkké és vállalkozókká lettek, felszabadított rabszolgáikat pedig továbbra is kizsákmányolhatták – anélkül, hogy ellátásukra és munkájuk megszervezésére gondot kellett volna fordítaniuk. Ez a rendszer némileg emlékeztet a Kr. e. 5. sz.-i Athénből ismert „apophora”-eljárásra. A „bedolgozási” rendszer kedvezett a szűk körű specializálódás kialakulásának is; leginkább Egyiptomban volt elterjedve a rabszolgák felszabadítása helybenlakás (*paramoné*) kötelezettsége mellett.

Az ipar szervezetének új vonása továbbá az ipari műhelyek megjelenése a nagybirtokokon (házi műhelyek formájában), a helyi nyersanyag felhasználása és a saját szükségletek ellátása érdekében. A 2. sz.-ban egyes nagyobb latifundiumok saját szövőműhellyel és téglavetővel rendelkeztek. Már Plinius megemlíti egy levélben, hogy észak-itáliai birtokain tégláégetőt hozott létre, a birtokán élő vagy oda költöző colonusok olcsó téglával való ellátása érdekében.

A nagybirtokok gazdálkodásában így a 2. sz.-ban bizonyos önellátó törekvések jelennek meg. Bár ennek gazdasági hatásairól adatok nem szólnak, valószínű, hogy az ipari termelés egy részének kihelyezése a nagybirtokokra, korlátozta a városi ipar termékeinek értékesítési lehetőségeit.

A nagyüzemi szervezet szétesése

A mezőgazdaság és ipar fejlődésének legfontosabb jelensége tehát a 2. sz.-ban a rabszolgatartó nagyüzemi szervezeti forma szétesése, és a szabad munkaerő igénybevételén alapuló kisüzem újlágos térhódítása. Ennek a jelenségnek – amely szembetűnő ellentétben van a birodalom gazdasági és politikai egységének ugyanakkor végbemenő kialakulásával – oka a rabszolgatartó nagyüzem technikai fejlődésképtelensége. A nagyüzem éppen rabszolgatartó jellegénél, a rabszolgáknak munkájuk iránti alapvető érdektelenségénél fogva nem vehetett igénybe olyan bonyolultabb, finomabb gépi szerkezeteket, amelyek a kisüzem számára is ne lettek volna elérhetők. Rentabilitását tehát nem technikai fölénye, hanem a rabszolga-munkaerő beszerzésének és eltartásának olcsó volta biztosította, s a nagy hódító háborúk megszűnése óta ez a forrás mindinkább kiapadt. A rabszolgák ellenállásának leküzdésére való törekvés viszont ellátásukat és a felügyeletet tette költségesebbé. Az a tény, hogy a nagyüzem a kisüzemhez képest nem volt termelékenyebb (vagy éppen kevésbé volt termelékeny), tükröződik a nagyüzemi forma ókori értékelésében is. Túlzás azt állítani, hogy a szabad emberhez méltatlannak tartották volna általában a fizikai munkát. De méltatlannak tartották a más vezetése alatt és más javára végzett munkát, hiszen ez az önálló munkához képest termelékenyebbnek sem bizonyult. Ezért nem vezethették a rabszolgatartó nagyüzemi forma átalakulása a bér munka térhódítására a nagyüzemi formán belül, hanem csupán a termelés atomizálódására, mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban. A galliai és germániai *terra sigillata*-üzemekben számos kézműves önállóan dolgozott, s a nagyüzem tulajdonosának tevékenysége a nyersanyag beszerzésére és a piaci értékesítésre korlátozódott. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk Itáliában is. Csupán Keleten, elsősorban Alexandriában tartotta magát a rabszolgatartó nagyüzemi forma. Egyiptomnak egyes terményekben (papirusz, lenvászon és bizonyos fokig üveg) a birodalom belül monopolisztikus helyzete volt, a szinte korlátlan piaci lehetőségek lehetővé és szükségessé tették a nagyüzemi forma fenntartását.

A nagyüzemi forma szétesése a bányaiiparban is megmutatkozott. A daciai aranybányák kiaknázása a helyi rabszolgaanyag (dák rabszolgák) bőséges volta miatt a 2. sz.-ban is főként rabszolgaerővel folyt (vö. RTCh. 99. sz.). A hispaniai Vipasca ezüstabányáinak ránk maradt szabályzata (*lex metallorum Vipascensis* RTCh. 89. sz.) azonban arról tanúskodik, hogy ott az egyes tárnákat egyéni bérlőknek adták ki, akik családi munkaerővel és csak néhány rabszolga igénybevételével végezték a munkát.

A 2. sz.-ban a rabszolgatartás hanyatlása Itáliában és a provinciák-

ban, a mezőgazdaságban és a kézművességben ugyanarra a következményre vezetett: a rabszolgatartó nagyüzem nagyszámú kis- és törpeüzemmé szakadozott.

Az árucseré formái

A béke és biztonság megteremtése a kereskedelem fejlődésére hatott a legkedvezőbbben, mind a birodalmon belül az egyes provinciák között, mind a birodalmon kívüli területekkel. A szállításban továbbra is a tengeri útnak volt a legnagyobb jelentősége. A hajókon való szállítást nagyvállalkozók (*naviculariusok*) végezték, és ezek már az 1. sz.-ban egy-egy nagyobb földrajzi körzetben *collegium*okba vagy *corpus*okba tömörültek. A szárazföldi szállítást megkönnyítette a császárok igen élénk útépítő tevékenysége. A 2. sz.-ban az úthálózat nemcsak Rómát kötötte össze az egyes provinciákkal, hanem – a katonai védelem szempontjait szem előtt tartva – az egyes határ menti provinciákat közvetlenül is. Germaniától Pannonián és Dacián át Moesiáig, Itália megkerülésével, közvetlen útvonal-csatlakozás jött létre. Ez a kereskedők számára is lehetővé tette, hogy Itáliát megkerülve, egymással közvetlen árucserét folytassanak. A provinciák kereskedelmének fellendítését szolgálta az is, hogy a hadsereg ekkor már kizárólag a határ menti provinciákban állomásozott és itt, mint állandó felvevőpiac és városalapító tényező, szintén hozzájárult a provinciák fejlődéséhez. A szárazföldi szállítás lehetőségei azonban még mindig elmaradtak a folyókon és tengeren bonyolított árucseré lehetőségeitől, és ezért sokkal költségesebbnek is tartották (Plin. Ep. 10,61). Egy fogaton 5 mázsánál nagyobb terhet nem lehetett szállítani, míg a tengeri szállítóhajók befogadó képessége az 500 tonnát is meghaladta.

A birodalmon belüli árucserének kedvezett a belső vámok nagy részének eltörlése, s a meglevő vámtételek alacsony volta. Általában több provincia – például a galliai és a hispaniai provinciák – alkottak egy-egy vámterületet. A vámtétel 1–5% között mozgott, átlagban nem haladta meg a 2%-ot. A vámokat a 2. sz.-ban már nem magánbérlok és nem is felszabadított rabszolgák szedték, hanem közvetlenül az állam közegei, a császári provinciákban az egy-egy vámállomás élére kinevezett lovagi rangú *procuratorok*.

Élénk kereskedelem folyt a birodalmon kívüli területekkel is. A legfontosabb behozatali cikkek a következők voltak: borostyánkő (Germaniából és a Balti-tenger vidékéről), elefántcsont és cirkuszi célokat szolgáló ritka állatok (Afrikából), tömjén és illatszerek, például myrrha (Dél-Arábiából), bors, sáfrány, nádcukor, drágakövek és igazgyöngy (Indiából), végül az egyre divatosabbá váló selyem (Kínából). Indiával

a kereskedelmet egyes római cégek indiai fiókjai bonyolították le – egy ilyen telepet tártak fel Virampatnam – Arikamedu mellett a Kr. u. 1. sz.-ból. Kínával a kapcsolat csak közvetett volt; de 97-ben kínai kereskedők eljutottak Antiochiába, és kínai krónikák adata szerint 166-ban a nyugati „An-tun” (Antoninus) császár követei megjelentek a kínai császári udvarban. Mivel római források erről a követjárásról nem tudnak, alighanem néhány élelmes római kereskedő önkényesen adta ki magát a császár hivatalos követének.

A római ipar a behozatallal szemben csak egyes területekre tudott megfelelő mennyiségű árut kivinni. Az európai barbár népekkel folytatott kereskedésben Róma főként kerámiákat, ezenbélül *terra sigillatát*, bronz- és vasárukat, üvegárut és ékszereket vitt ki. A Keletről behozott árukért azonban arannyal és ezüsttel kellett fizetni. Ez a kereskedelem tehát ráfizetéses volt, és a birodalom nemesfémtartalékának állandó csökkenésére vezetett. Ezt a bányászat a 2. sz.-ban már nem tudta pótolni. „Dacia aranya” ebben a vonatkozásban is csak ideiglenes javulást hozott.

A rabszolgatartás hanyatlása

Az 1–2. sz.-i gazdasági élet legszembetűnőbb két jelensége: egyfelől a rabszolgatartó gazdálkodás fejlődésének megrekedése a rabszolgamunkaerő fokozatos elapadása és drágulása következtében – másfelől pedig a birodalmon belül a *decentralizálódás és kiegyenlítődés* Itália és a provinciák gazdasági élete között. Ez a folyamat ugyanúgy megmutatkozott Itália és a szorosan hozzá tapadó Szicília gazdasági térvesztésében, mint egyes provinciák különösen gyors felvirágzásában; e gyorsan fejlődő területek közé tartozott Gallia, Hispania, Afrika, Kis-Ázsia és Syria térsége. Ennek következtében a provinciák hivatalos megbecsülése és öntudata is megnőtt. A 2. sz.-i császárok már gyakran adtak ki olyan érméket, amelyek feliratukban egy-egy provincia „genius”-át magasztalták, és annak jellegzetes terményét ábrázolták. Ebbe a folyamatba illik bele a provinciákban való városalapítások, illetve városi szervezetek létrehozása, főként a Flaviusok óta; a „latin jog” vagy éppen a teljes értékű római polgárjog tömeges adományozása ugyancsak a 2. sz. utolsó évtizedei óta; a meglehetősen nagyméretű áttelepülés Itáliából a galliai és hispaniai provinciákba; a senatori rend tagjainak törekvése arra, hogy ezekben a provinciákban is földtulajdont szerezzenek; mindezzel szorosan összefügg a provinciális lakosság megnövekedett jelentősége a hadsereg emberanyagának utánpótlása szempontjából is. Terjedt a latin nyelv ismerete is (főként nyugaton). A császári propaganda azt sugallta, és a „hivatalos” álláspontot képviselő rhétorok is azt hangoztatták, hogy

azoknak az egykori barbároknak, akik a hódítás idején Róma ellenségei voltak, és a birodalom katonai erejét szenvedték – azoknak unokái most a „közös haza”, *communis patria* áldását élvezik.

Mindezek a gazdasági – és velük együtt járó politikai és szemléleti – változások a társadalom szerkezetének átalakulására is hatással voltak.

2. A társadalom

A császár és hatalma

A társadalom élén a császár áll. Helyzete a 2. sz.-ban még nem teljesen egyértelmű. Valójában a birodalom ura, hivatalosan annak csak „első polgára”. A császárok ennek megfelelően – Domitianus időleges kísérletétől eltekintve – még nem szerveztek udvartartást, még nincs külön császári palotájuk, még nem alakult ki a keleti despotizmusokhoz hasonló udvari szertartásrend; környezetük tagjai számára viszonylag könnyen megközelíthetők, és minden római alattvaló személyes beadvánnyal fordulhat a császári scriniumokhoz. A császár mégis már a társadalom fölé emelkedik. Ennek jele az, hogy a Palatinus domb, ahol Augustus óta a császárok hagyományszerűen laktak (és ahol Domitianus különösen díszes magánpalotát emeltetett) az idők folyamán hivatali negyeddé és kormányzati központtá alakult át. A római nagyurak a város más részeire költöztek, a Palatinuson a 2. sz.-ban már csak a császár és személyzete lakott állandóan.

Kiemelkedő társadalmi helyzetét a császár nemcsak közjogi állásának köszönheti, hanem annak, hogy vagyona messze meghaladja a leggazdagabb polgárok vagyonát is. Földtulajdona minden provinciában megtalálható, és úgy látszik, hogy egyes provinciákban, így például Afrikában és Egyiptomban a földterületnek több mint a felére terjedt ki. Ez a kivételes vagyoni helyzet a császároknak a birodalom egész gazdasági életében irányító szerepet biztosított. Több fontos gazdasági újítás, például a colonustartás elterjedése, a császári nagybirtokokból kiindulva vált általánossá.

A kiváltságos rendek

A császár mögött sorakozik fel a társadalom arisztokráciája. Ennek két kiváltságos rendje még mindig a senatori rend és a lovagrend. A senatori rendbe egymillió sestertiust kitevő vagyoni census és császári kinevezés alapján lehetett bejutni, de magától értetődő volt, hogy elhunyt senatorok fiai újabb kinevezés alapján öröklik atyjuk rangját. A senatorok zöme még mindig nagybirtokos. Ők látják el az állam magasabb szintű

irányító feladatainak nagy részét. Csak közülük kerülhetnek ki a szenatori provinciák proconsulai, a nagyobb császári provinciák legatusi rangú helytartói s az egyes legiók parancsnokai. Összetételében azonban a szenatori rend már nemcsak Itália, hanem a fejlettebb provinciák leggazdagabb polgárait is saját soraiban tömörítő birodalmi arisztokráciává lett. A 2. sz.-ban – a régi szenatori arisztokrácia kihalásával párhuzamosan – mindinkább elterjedt az a szokás, hogy a császár a legjobban bevált lovagokat a szenatori rendbe is befogadta (*adlectio inter senatores*): még arra is lehetőség volt, hogy egy csapásra a praetorságot viselt senatorokkal kerüljenek azonos rangba (*adlectio inter praetorios*) és így tüstént legióparancsnoksághoz, helytartósághoz vagy consulsághoz is jussanak. Ugyancsak a 2. sz. jelensége, hogy a lovagokon belül gyakorlatilag különvált a „katonai” és a „polgári” karrier. Hadrianus óta a „polgári” lovagi karrier az *advocatus fisci* tisztségével indulhatott meg, hogy különböző *curae* viselésén és *procuratori* tisztségeken keresztül a *praefectura*ig emelkedjék fel; míg a lovagi „katonai” karrier általában lovaskatonai szolgálattal (*militia equestris*) kezdődött, a *primipilus* centurio rangjával folytatódott, majd a *tribunus militum* tisztségén át vezetett – amennyiben időközben nem lett szenatorrá – a *cohors* parancsnokságáig. (A legióparancsnokok ebben a században még a szenatori rend tagjai.) A lovagok egyre növekvő jelentősége előkészítette már azt a fejlődési szakaszt, amikor a 3. sz.-ban a lovagok teljesen kiszorítják a szenatori rendet a vezető katonai és adminisztratív funkciókból.

A lovagrendhez való tartozást ugyancsak vagyoni census (400 ezer sestertius) és császári kinevezés határozta meg. A császárkor lovagjai elsősorban jogászok, érdemes katonák, a császári adminisztráció tagjai. A lovagrend jelentőségét fokozta a császárok féltékenysége a senatorok befolyásával szemben: ezért egyes vezető tisztségeket, így a *praefectus praetorio* mellett a legtöbb *praefectus* tisztségét is lovagok számára tartották fenn. Zömükben a lovagok a császári adminisztráció középső csoportját képezték. A szenatori rendtől eltérően, a lovagrendhez való tartozás gyakorlatilag sem volt öröklődő: így a feltörekvő tehetségek számára a lovagrendbe való felvétel biztosította leginkább a társadalmi, gazdasági és politikai felemelkedés lehetőségét.

A városi arisztokrácia

A birodalmi arisztokrácia e két kiváltságos rendje mögött a 2. sz.-ban egy harmadik kiváltságos csoport is kialakult: az önkormányzatú városok életét irányító városi arisztokrácia. Ide tartoznak a városi curiák tagjai, a decuriók és általában ama családok tagjai, amelyek közül a városi tanácsosok kikerülhettek. Ez a szélesebb kör a curialisok, a curia

tagságára alkalmas személyek köre. Közülük kerülnek ki az egyes városok vezető tisztviselői; a legtöbb városban évenként négy, ezért nevük: *quattuorviri*, és pedig a két *duoviri iure dicundo* és a két *aedilis*. A curialis családok meglehetősen önkénytelennel irányíthatták a város életét. Ők hajtják be a város lakóira kivetett adót, gondoskodnak a város földjeinek bérbeadásáról és a jótékonysági alapítványok kezeléséről. A városi tisztségek viselői hivatali idejük lejártakor megkapták vagy a római polgárjogot – vagy a valamivel kisebb értékű (mert állami hivatalok viselésére nem jogosító) *latin jogot*, s ez az előny – az adókivetés, adóbehajtás és városi vagyongazdálkodás nyújtotta burkolt anyagi előnyökkel együtt – egyelőre még kárpótolta őket azokért az anyagi áldozatokért, amelyeket a város vezetőitől a közvélemény általában megkívánt. A curialisok alkotják az egyes városok középbirtokos rétegét. Rendszerint már 100–200 iugerum nagyságú földbirtok elegendő volt ahhoz, hogy tulajdonosa a városi arisztokrácia tagjai közé emelkedjék. Pénzürtékben kifejezve, 100 000 sestertius értékű vagyon (a lovagi census negyedrésze) képesített a városi tisztségek viselésére.

A senatori rend, a lovagrend és a curialisok alkotják együtt a birodalmi arisztokráciát, a *honestiores* („tisztellettelműek”) szélesebb körét. A 2. sz.-ban kiváltságos helyzetüket már bizonyos törvényes intézkedések is elismerik. Csak a *honestiores* társadalmi rétegének tagjai jogosultak peres ügyekben a helytartótól magáig a császárig fellebbezni, csak ők mentesek a testi büntetések (vesszőzés) és a kínvallatás alól. A *honestiores* mentesek voltak a halálbüntetés alól is, kivéve a felségsértés (*laesa maiestas*) és hazaárulás (*proditio*) büntetést. Egyébként a rájuk róható leg súlyosabb büntetés a száműzetés (*exilium*) volt.

A közrendűek csoportjai

A *honestiores* vezetése alatt élnek és dolgoznak a szabad dolgozók széles tömegei, a *humiliores* vagy *tenuiores* („alacsony rangúak”). Ezek is különböző csoportokra oszlanak.

A *humiliores* körén belül bizonyos kiváltságokkal rendelkezik a római városi plebs. Politikai jogait már régen és teljesen elvesztette, de azért – a főváros kedvező közhangulatának biztosítása érdekében – bőven kárpótolták őket a császárok anyagi vonatkozásban. Nemcsak az ingyenes gabonaellátás rendszerét tartották fenn, de ezenkívül időnként külön természetbeni és pénzbeli juttatásokban, ún. *congiarium*okban is részesítették őket. E tekintetben főként a 2. sz. császárai voltak bőkezűek. Míg Augustus egész hosszú uralkodása során összesen 445 denariust kaptak pénzben, Traianus a daciai győzelem után 650 denariust osztott ki fejenként, Hadrianus pedig 1000 denariust juttatott (több részletben)

minden „Rómában lakó római polgár”-nak (*civis Romanus domo Roma*). Szórakoztatásukat biztosítják az amphitheatrumi és cirkuszi játékokon kívül – amelyek természetesen ingyenesek – az ugyancsak díjtalanul használható nyilvános fürdők, parkok, sétányok és olvasótermek. A római plebs nagy részét mégsem lehet ingyenélőnek minősíteni. Rengeteg volt a kisiparos, a szatócs, a korcsmáros, a málhahordó, az alkalmi munkás, a napszámos stb. A császári jótékonykodás szükségleteiknek csak egy részét fedezte, így a termelő munka valamely ágazatában rendszeres elfoglaltságot kellett maguknak biztosítaniuk.

Hátrányosabb helyzetben voltak a vidéki, itáliai és provinciális városok kézművesei és kiskereskedői. Politikai jogokkal – a curialisok korlátlan vezető szerepe következtében – saját városukban sem rendelkeztek, és gazdasági helyzetük is kedvezőtlen volt. A 2. sz.-ban a kézművesek egyes csoportjai anyagi érdekeik védelmében *collegium*okba tömörültek. Ezek eleinte elsősorban jóléti, önszegélyező és temetkezési egyesületek, amelyek egyben kultikus tevékenységet is folytattak. A szervezeti keret megteremtése mégis lehetővé tette egyes szakmák bizonyos érdekvédelmi tevékenységét. Kis-ázsiai városokban – ahol a *collegium*szervezkedés a legáltalánosabb volt – szervezett sztrájkokkal, bérmozgalmakkal is találkozunk (vö. RTCh. 100. sz.). Egyes *collegium*okba (*collegia tenuiorum*) rabszolgák is felvételt nyerhettek, sőt, egyes nagy rabszolga-tulajdonosok rabszolgái önálló *collegium*okat is szerveztek. Az állam eleinte rossz szemmel nézte a *humiliores* szervezkedését, s a *collegium*ok megalakítását akadályozni igyekezett. A 2. sz. második felében a császári kormányzat már rájött arra, hogy a *collegium*okat egyes közszolgáltatások érdekében is igénybe veheti. Így a közszolgáltatások szempontjából fontos *collegium*ok állami elismerést nyertek, és hivatalos jellegű testületekké, *corpus*okká alakultak át. Traianus a római pékek *corpus*át (*corpus pistorum*) a közellátás folyamatosságának biztosítása érdekében bizonyos kiváltságokkal is felruházta.

A *humiliores* körén belül a leghátrányosabb helyzetben a mezőgazdasági munkát végző lakosság, a szabad parasztok (*rustici*) és a kisbérlők (*coloni*) voltak. A gazdasági élet fejlődésének minden eredménye, a birodalom minden ragyogása csak a város lakóinak jutott osztályrészül. Igaz, hogy csak Róma lakói kaptak ingyenes gabonaellátást, de minden provinciális város kézművesének is csurrant-cseppent valami a curialisok adományaiból, élvezhették a gyakori megvendégeléseket, a minden városban megszervezett közfürdők előnyeit (vö. ehhez: RRN 160 skk.), az amphitheatrumok és cirkuszok nyújtotta szórakoztatás lehetőségeit, a várost építő parkokat, fedett sétányokat, jobb iskolázási lehetőségeket – mindazt, amit az urbánus életmód jelentett. A falu dolgozóinak mind ebből kevés jutott: ők a birodalom fenntartásának főként a terheit

érezhették. E tekintetben nem volt lényeges különbség a még saját birtokkal rendelkező parasztnak és a colonusok között. Maguknak a parasztnak nagy része kicsiny birtoka mellett kénytelen volt bérletet is vállalni valamely császári vagy magántulajdonban levő nagybirtokon. Számba véve a provinciák gazdasági fejlődésének és önállósulásának, egyben Itália gazdasági térszűkítésének tényeit – a parasztság helyzete nem volt teljesen azonos a birodalom minden részében. Legsúlyosabbnak látszik az egyiptomi parasztság sorsa, ahol a római gazdaságpolitika a Ptolemaiosok nyomozó módszereit vette át; ezzel szemben a nagyobb jómód jeleivel találkozunk elsősorban Galliában, de Hispaniában és a Duna menti tartományokban is.

A császári politika Augustus óta következetes volt abban, hogy elsősorban az arisztokratikus és egyben rabszolgatartó rétegekre támaszkodott, és a rabszolgatartó arisztokratikus társadalmi rendet akarta konzerválni. A konzerválás módszereit illetően azonban jelentős eltérés van az egyes császárok politikája között. Augustus és Tiberius még csupán az itáliai arisztokrácia érdekében cselekedett, s a provinciák lakosságát kizsákmányoltatásra kárhoztatta. A Flaviusok és az első Antoninusok alatt a polgárjog-adományozás elterjedésével a provinciák gazdag polgárait is bevonják már a szenatori és lovagrendi arisztokráciába, Antoninus Pius óta pedig az egyes városok legelőkelőbb polgárai, a curialisok is tagjaivá lettek az egységesé vált birodalmi arisztokráciának. A császárok közül Hadrianus – a sztoikus filozófia tanításainak hatása alatt is – tudatos intézkedések egész sorával igyekezett a szabadokon belüli és a szabadok és rabszolgák közötti osztályellentéteket tompítani. A colonusok birtokjogát (*possessio*) megerősítette, és terjedését előmozdította. A kisbérlők panaszait orvosolni igyekezett, támogatta a kisemberek collegiumainak szervezkedését. Jogi döntéseinek egy része is a *tenuiores* és *humiliores* érdekeit védelmezi a *potentiores*, a hatalmasok önkényeskedései ellen. Egy adott esetben például védelmet nyújtott a termelőknek a lánckereskedelemmel foglalkozó árdrágítókval szemben. Hadrianustól eltérően viszont Antoninus Pius törvényhozása ismét elsősorban a *honestiores* érdekvédelmére vet súlyt.

A társadalmi tagozódás

Így a 2. sz.-ban a római társadalom végül is három nagy társadalmi csoportra tagolódott:

1. A rabszolgatartó és kiváltságos, birodalmi, szélesebb körű arisztokrácia, a *honestiores*, *potentiores* köre (ezenbelül az *ordo senatorius*, *ordo equester* és *ordo decurionum*). Az ehhez való tartozás feltétele a megfelelő nagyságú földtulajdon. Császári tisztviselők, nagykereskedők és ipari

vállalkozók csak annyiban válhattak a kiváltságos csoport tagjaivá, amennyiben a senatori, lovagrendi vagy curialis censushoz illő földtulajdont szereztek. Nyilván jelentős különbség volt egy római senator és egy provinciái coloniába telepített veteranus anyagi és társadalmi helyzete között – de ezek mégis ugyanazon arisztokráciának, a *honestiores* rétegének két szélső lehetőségét jelentették.

2. A rabszolgákat egyáltalán nem vagy elenyésző számban tartó „kisemberek” (*humiliores, tenuiores*), azaz: *colonusok*, falvakban élő kisbirtokos szabad parasztok, városi kézművesek, szatócsok. Ennek a társadalmi rétegnek közjogi és magánjogi helyzete egyaránt rosszabbodott. Közjogi helyzete – amennyiben a köztörvényi szabályozás is kedvezőtlenebb helyzetbe juttatta őket a *potentiores* rétegével szemben. Magánjogi helyzete annyiban, amennyiben gazdasági függésük általánosabbá vált és súlyosbodott. A rabszolgaság hanyatlásával ismét megjelentek, illetve általánosabbá váltak a szabadokon belüli kizsákmányolás és függés különböző formái: a nagybirtokos a maga *colonusait* és a kisbérletet vállaló kisbirtokos parasztokat ugyanúgy kizsákmányolta, mint a nagykereskedő a „bedolgozó” felszabadított rabszolgáit és egyéb *tenuiores* sorához tartozó háznépét. A „szabadok”-nak (*ingenui*) mint valóságos vagy potenciális rabszolgatartóknak addig – legalábbis jogilag és elvileg – egységes osztálya két (jogilag és gazdaságilag megkülönböztetett) rétegre szakadt, s a *humiliores* bizonyos vonatkozásban már-már közelebb állt a rabszolgákhoz, mint a *honestiores* szabadokhoz.

3. A rabszolgák. Ezeknek száma az 1. sz. közepe óta már nem emelkedett többé, a 2. sz. közepe óta pedig mindinkább csökkent. A rabszolgák foglalkoztatása, a rabszolgamunka általános háttérbe szorulása keretében, a termelőmunkáról mindinkább a házi rabszolgaság, háztartási, cselédi teendők felé tolódott el. Jogi helyzetük a 2. sz.-ban észrevehetően javult. A törvényhozás már életbiztonságot, a rossz bánásmóddal szemben is bizonyos védelmet nyújt nekik (vö. ehhez: RÓR 62 skk., 78 skk.), illemszabállyá válik bizonyos szolgálati idő után való szabadon bocsátásuk – kifogástalan magatartás esetében kb. 7–8 évi szolgaság után. A rabszolgákon belül is kiváltságos csoportot alkotnak a császári rabszolgák (*servi Caesaris*), továbbá az állami és városi szolgálatban állók (*servi publici*). Ezek gyakorlatilag fontos állami megbízásokat is teljesíthettek, és amennyiben felszabadultak, az arisztokrácia legmagasabb körei közé emelkedhettek. Claudius egyes felszabadított rabszolgái a birodalom leggazdagabb polgárai közé tartoztak. Az arisztokrácia erős ellenállása következtében a császári rabszolgák a 2. sz.-ban bizonyos mértékben visszaszorultak az állam hivatalos irányításából, de alacsonyabb ügykörökben még mindig megtarthatták jelentőségüket.

3. Közigazgatás és államgazdaság

A városi önkormányzatok

A több mint 3 millió négyzetkilométerre terjedő és kb. 60-70 millió lakost számláló birodalom igazgatása a decentralizáció és centralizáció egymást kölcsönösen ellensúlyozó elvein épült fel.

A közigazgatás legalsó helyi szervei révén a városok (*civitasok*, *municipiumok* és *coloniák*), egyes elmaradottabb területeken pedig a törzsi közösségek (nevük ugyancsak: *civitas*) voltak. Az államvezetés arra törekedett, hogy a törzsi közösségeket is egy-egy városi központ köré tömörítse. E törekvés eredményeként a 2. sz.-ban úgy látszik, hogy a Római Birodalom valójában az önmagukat igazgató városok hatalmas szövetségén épül fel. A városok szervezete az egyenlősítés irányában fejlődött. Hadrianus óta az önkormányzati városok két típusa, a *municipium* és *colonia* között a különbség mindinkább elenyészett, s ez kapcsolatban van azzal, hogy a 2. sz.-ban megszűnt a veteránusoknak coloniákba való szervezett letelepítése (*deductio coloniae*), ehelyett a pénzben való végkielégítés (*missio nummaria*) vált általános gyakorlattá. Bonyos különbség megmaradt azonban a görög és a római típusú városok között. Az előbbieken a népgyűlésnek általában még volt bizonyos befolyása, a tanács tagjait *választották*, s a városi tisztségek rendje még a hellenisztikus hagyományokon épült. A nyugati városokat az önmagát kiegészítő curia a nép minden beleszólása nélkül vezette. A város ügyeiben a *curia* messzemenő önállóságot élvezett. A curiák tagjai választották saját körükből a város tisztviselőit, ők osztották szét az egyes polgárok között a város lakosságára globálisan kivetett adót, ők irányították a város területéhez (*territoriumához*) tartozó falusi közösségek életét. Egy-egy város gazdaságilag önellátásra törekedett, amennyiben a város építkezésének és fenntartásának költségeit saját erejéből teremtetten elő. Minden város tulajdonában földbirtok volt, amelyet bérlet formájában értékesítettek. Ehhez hozzájárultak a jómódú polgárok kötelező – és az illemszabályok által is előírt – adományai, a tisztviselők illetéke, a *summa honoraria*, állandó jellegű alapítványok, valamint a város fenntartására szolgáló külön adók. A 2. sz. óta azonban anyagi nehézségek esetén a helytartó a város élére *curatort* nevezhetett ki, aki a curia anyagi tevékenységét ellenőrizte. Vitás esetekben, például alapítványok hováfordításának kérdésében a császár személyesen is beleavatkozhatott a város életébe. Erre vonatkozólag Plinius levelezése számos értékes közlést nyújt (vö. ehhez: RTCh. 98. sz.). A még meglévő törzsi közösségek, *civitasok* eleve erősebb ellenőrzés alatt álltak. Egy-egy civitas élén a császár által kinevezett *praefectus* állt (vagy valamely idősebb *centurio* a megszálló hadseregből vagy a helyi törzsi arisztokrácia valamely tagja).

A provinciaszervezet

A városi territoriumokat nagyobb közigazgatási egységbe foglalta össze a *provincia*. A 2. sz. második felében a birodalomhoz 40 provincia tartozott, több – korábban egységes – provincia kettébontása következében. A provincia helytartója – akár senatori, akár császári provincia helytartójáról van szó – ellenőrzi a városok belső kormányzatát, az adóbehajtást; ő ítélkezik a provinciák lakóinak peres ügyeiben, és egyben parancsnoka a provinciákban elhelyezett katonai egységeknek. A provinciák lakosságának is volt azonban bizonyos beleszólása ügyeik intézésébe. Már Augustus óta kialakult, majd egyre terebélyesedett az a szokás, hogy a császár születésnapján – mely birodalmi ünnepnek számított – a provincia egyik fontos városában (de rendszerint nem a székhelyén!) összejöttek a városok küldöttei, és ott az áldozatbemutató és ajándékok átnyújtása alkalmából panaszaikat, kívánságaikat is előterjeszthették, még a helytartót is bírálattal illethették. Ezek a provinciai gyűlések (*concilium provinciae*) a 2. sz.-ban állandó intézménnyé lettek; egyes összetartozó provinciák (pl. a galliai és hispaniai provinciák) közös összejöveteleket is tarthattak. A provinciai gyűlések határozatait és javaslatait a császárhoz terjesztették fel. Pannonia tartományi gyűléseit Gorsiumban tartották.

A központi kormányzat

A központi kormányzat jogköre a következő területekre terjedt ki:

a) *Törvényhozás*: Hadrianus óta csak a császár adhat ki törvényeket (*lex*) és törvényerejű rendeleteket (*edictum*). Ezeknek kidolgozásában a császárok jogi tanácsadói (*iuris consulti*) és a császári tanács (*consilium principis*) tagjai nyújtottak segítséget. A végleges formába öntés a *scrinium a cognitionibus* (a jogi döntések hivatala) feladata volt. Egyes tekintélyes jogászok a köz- és magánjog egész területét átfogó elvi-gyakorlati jellegű összefoglalásokat állítottak össze (legjelentősebb ezek közül *Gaius*: *Institutiones iuris Romani* című műve), vagy egyes kérdéskomplexumokat monografikus formában dolgoztak fel. Ezeknek a jogtudományi műveknek eredményeit a konkrét ügyekben való döntéseknél is figyelembe vették. Így a birodalom egészére kiterjedő egységes jogrend jött létre. Emellett azonban, főként az erőteljes jogi hagyományokkal rendelkező területeken, például Egyiptomban, tovább éltek egyes helyi jogszokások is.

b) *Bíráskodás*: A *honestiores* tagjai fellebbviteli szinten, s a *senatus* tagjai első fokon is, a császár, illetve a császár által megbízott bizottság – senatorok esetében a *senatus* – ítélkezése alá tartoztak.

c) *Hadügy*: A császár mint a *proconsuli imperiummal* felruházott

imperator, egy személyben a hadsereg főparancsnoka is volt. Minden katona az ő nevére tett hűségesküt (*sacramentum militare*), s ez a személyes hűség követelményét is magában foglalta. A legiók és cohorsok parancsnokait a császár nevezte ki, ő határozta meg a hadsereg egységes fegyelmét. Mivel a hadsereg nyelve a latin volt, s a katonai szolgálat 20–25 évig tartott, a hadsereg a romanizálásnak is fontos tényezőjévé lett.

A törvényhozás (*jogalkotás*) és (*bíraskodás*), valamint a hadsereg egysége biztosította az autonóm városi területekre szakadozott birodalom egységes irányításának elvi és gyakorlati lehetőségét.

d) *Nemzetközi kapcsolatok*: Már a *lex de imperio Vespasiani* a császárra ruházta a béke és háború kérdéseiben való döntést. Ennek értelmében a császár most már a senatus megkérdezése nélkül is köthetett más uralkodókkal vagy törzsekkel, illetve törzsszövetségekkel szerződéseket. Többé-kevésbé „rendezett” kapcsolatok azonban csak a Parthus-birodalommal álltak fenn egy-egy hosszabb időszakon át. A többi, „barbár”-nak tekintett népet a Római Birodalom potenciális alattvalójának tekintették, uralkodóik (bármilyen címet is viseltek) Róma clienskirályai voltak; kinevezésük, letételük vagy királyságuknak provinciává való átszervezése csak a római császár elhatározásától függött.

Az állami pénzügyek

A Római Birodalom államgazdasága a köztársasági maradványok és a császári szervezet kettőssége miatt meglehetősen bonyolult képet mutat.

Az állam a következő bevételi forrásokkal rendelkezett:

a) Egyenes adók. Itália a köztársasági idők óta megőrizte adómentességének kiváltságát. Egyes városok különleges császári kegyként ugyan-csak adómentességgel járó *ius Italicumot* nyerhettek el. A provinciák lakói általában kétféle adót fizettek: a senatusi provinciákban az adó fő típusa a földek értéke után megállapított évi állandó összeg, a *stipendium*. A császári provinciákban inkább az évi termés meghatározott százalékat, rendszerint 10%-ot kitevő *tributumot* (*tributum soli*) fizettek. Ehhez a földadóhoz járult egyes provinciákban a fejadó (*tributum capitis*). Ilyen fejadót fizetett – korábbi, hellenisztikus kori kötelezettségéhez hasonlóan – már Augustus óta Egyiptom és Syria provincia közrendű lakossága. Hadrianus óta a fejadóra kötelezett provinciák száma tovább növekedett, bár pontos adataink erre vonatkozólag hiányoznak. Az adó összegének pontos meghatározása érdekében a birodalom egész területét felmérték. Meghatározták egyes városok territoriumának, valamint a civitasoknak határait, s ezeken belül az egyes birtokok mezsgyéit is. Ennek a felmérésnek alapján vetette ki a császári kormányzat egy-egy

provinciára globálisan a rá eső adóösszeget. Ezt minden provinciára külön-külön kiadott *lex provinciae* határozta meg. A provincia helytartója osztotta fel a provinciára eső összeget az egyes városok és civitasok között, s a városi curia – illetve a civitasok esetében a praefectus – vetette ki az adót az egyes adófizetőkre. Az adó elsősorban a földtulajdont terhelte. Egyes provinciákban, főként keleten, a föld- és fejadó mellett a kézművesekre külön kivetett adót is szedtek.

b) Az egyenes adókon kívül többféle közvetett adót is ismertek. Csak a római polgárokat terhelte az 5%-os örökösödési adó (*vicesima hereditatum*) és az ugyancsak 5%-os rabszolga-felszabadítási illeték (*vicesima manumissionum*). Minden kereskedő köteles volt az adásvételi szerződések útján kötött ügyletek után fizetni az 1%-os forgalmi adót (*centesima rerum venalium*). A közvetett adók közé tartoznak a vámok (*vectigalia*) és a kikötők használata után szedett révpénzek (*portoria*).

c) Állami jellegűeknek tekintették a császári földek hozadékát, a bírságok és büntetéspénzek jövedelmét s a vagyonekbevételekből és gazdátlanra vált földek (*caduca*) kisajátításából eredő jövedelmeket.

Az állami jövedelmek közül a senatus hatásköre alá tartozó *aerarium*-ba kerültek a senatusi provinciák egyenes adói, és ebből fedezték a provinciák közigazgatásának költségeit. Minden más jövedelem a császári kincstár (*fiscus*) illetve. Külön császári ellenőrzés alatt álló pénztárakból fedezték a hadsereg fenntartásának költségeit (*aerarium militare*), Róma gabonaellátását és a császári tisztviselők fizetését. Az állami bevételekről és kiadásokról készült összefoglaló adatok azonban nem maradtak fenn. Úgy látszik, az 1. sz.-ban az adókat még nem érezték nagyon súlyosaknak. A 2. sz.-ban azonban már gyakoriak a súlyos adók miatti panaszok, adóelengedési kérelmek. Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius egyaránt nagyobb arányú adóelengedések végrehajtására kényszerültek. Mivel új adók bevezetéséről nem tudunk (bár valószínű, hogy Hadrianus óta a fejadóra kötelezett provinciák számát növelték), a terhek miatti fokozódó panaszokat részben az adóbehajtás fokozottabb szigorára kell visszavezetnünk (ebben különösen Hadrianus intézkedései lehettek eredményesek), részben már a gazdasági élet stagnálásának jelét láthatjuk bennük. Az állam bevételei és kiadásai az 1–2. sz.-ban – egyes különösen költséges császárok időszakától eltekintve – nagyjából egyensúlyban voltak. Mind a jövedelmek, mind a kiadások évi összege az 1. sz.-ban 1,2–1,5 milliárd sestertius körül mozgott, Hadrianus óta 1,5 milliárd–2 milliárd körüli összeget ért el. Ez az adóösszeg már meghaladta a lakosság teherbíró képességét. Jellemzőek Marcus Aurelius szavai, amelyeket zsoldemelést követelő katonáinak mondott: „Mindent, amit a rendes zsoldon felül kaptok – ne felejtsetek – a saját születek és rokonaitok véréből és verejtékéből kell kisajtolni.” (Cassius Dio)

4. A válság előjelei

A gazdasági alapok

Az a szembetűnő fejlődés, amelynek tényeivel az előbbiekben megismertedtünk, s amely elragadtatott magasztalásokra készítette a birodalom dicsőségét zengő rhétorokat és költőket – a 2. sz. végére kimerítette fejlődésének lehetőségeit. Az a lendület, amelyet a béke és viszonylagos jogbiztonság időszámításunk kezdetétől fogva a termelésnek adott, inkább extenzív, mintsem intenzív fejlődésre vezetett. Ez azt jelenti, hogy a birodalom egyes területein már kialakult termelési és ipari technikák birodalomszerte elterjedtek, de jelentős technikai újítások, kezdeményezések nem jöttek létre. Az újabb, főként technika- és tudománytörténeti kutatás megcáfolta ugyan azt a régi elképzelést, hogy a technika a rabszolgotartás körülményei között teljesen stagnált volna, de az új mozzanatok inkább az állami és katonai, császári reprezentációs és kényelmi berendezkedésekben érvényesültek, mintsem a termelés fejlesztésében. A 2. sz. közepe óta újabb termőterületeket már nem vettek művelés alá, sőt inkább az ugarföldek terjeszkedtek; s a megművelt földeken sem növekedett lényegesen sem a termelt mennyiség, sem annak minősége. Így az államnak – különösen a 2. sz. vége óta megnövekedett – szükségleteit nem lehetett a termelés fokozásával kielégíteni – csakis a termelt mennyiség nagyobb hányadának lefölözésével, az adók és terhek növelésével.

Egy másik kedvezőtlen következménye az 1. sz. viharos fejlődésének: a város és falu életszínvonalának növekvő ellentéte, a város túlsúlya a mezőgazdasági termelésért elsősorban felelős falusi lakosság rovására. Ezt sugallta már a városi szervezet kiépülése, a város uralma a territorium fölött. Ez kedvezőtlenül hatott a parasztság termelési kedvére (részben innen a sok panasz az ugarföldek miatt) – és pedig akkor, amikor a szabad lakosság a termelőmunka egyre nagyobb hányadát volt kénytelen átvenni a fogyatkozó rabszolgotömegektől.

A nagy rabszolgotömegeket Itáliába juttató háborúk lezajlásával a rabszolga-utánpótlás csökkent, a rabszolga értékesebb portéka lett, és a külső források bedugulása miatt a rabszolgák természetes szaporodására a korábbinál nagyobb ügyet vetettek (*vernae* = a házban született rabszolgák). Rabszolgagyermek felnevelése pedig növelte a költségeket. A rabszolgamunka megdrágulása, rentabilitásának csökkenése a birtokosokat arra készítette, hogy földjeik egy részét (növekvő mértékben) kisbirtokok formájában értékesítsék. Így alakult ki, elsősorban a császári birtokokon, a kisbirtokok (*colonusok*) rendszeres igénybevétele. Vespasianus alatt már szükségessé vált az afrikai *colonusok* szabályzatának elkészítése, Marcus Aureliusról pedig feljegyezték a történetírók,

hogy a markomann–kvád háborúban szerzett germán hadifoglyokat, szakítva a régi szokással, nem tette rabszolgává, hanem colonusokként az elnéptelenedett császári birtokokon telepítette le őket. Tehát a colonusok munkájának igénybevétele még akkor is, ha rabszolgaszerzésre lehetőség volt, előnyösebbnek látszott a rabszolgamunkánál. Mai ismereteink alapján eldönthetetlen kérdés, a colonusok vagy a rabszolgák végeztek-e jobb munkát: az viszont bizonyosra vehető, hogy a colonusok nagyobb (mert önmaguk megszabta) fogyasztása következtében a piacra termelés mennyisége csökkent, ez pedig a városok ellátását és az adójövedelmeket kedvezőtlenül befolyásolta.

Mindezek a jelenségek a 2. sz. folyamán még csak villanásszerűen és alkalmilag kerülnek a felszínre. A városi reprezentációhoz tartozó fényűző építkezések költségei időnként a városi gazdálkodást már nehézségekbe sodorták, s ezekből (mint Plinius levelezéséből kiderül) esetenként császári segítséggel tudtak csak kilábolni. Míg az 1. sz.-ban még általános a vetélkedés a városi tisztségekért (Pompeii-ben a város pusztulását megelőző napokban éppen heves választási harc folyt elnyerésükért); a 2. sz.-ban, itt-ott (tehát még nem általában, de már alkalmankint) a jómódúak már húzódoznak a tisztségekkel járó költségektől. Traianus keleti hadjárata idején a hadsereg ellátása az útvonalába eső városoknak már nehézségeket okozott: a birodalom gazdasága már nehezen bírta a nagy katonai vállalkozások költségeit, főként pedig (éppen az árugabona mennyiségének csökkenése miatt) a természetbeni ellátás terheit. A birodalom gazdasága már nem rendelkezett olyan tartalékokkal, amelyeket szükség esetén, rendkívüli igénybevétel alkalmából, mozgósítani lehetett volna. A birodalom fénye és fényűzése annak a szerencsés körülménynek volt köszönhető, hogy kb. két évszázad folyamán – az actiumi csatától a kvád–markomann háborúig – nem volt tartós teherpróbának kitéve. A felszínes jólét elfedte a gazdaság és a társadalmi szerkezet törékenységet, sebezhetőséget.

Egyelőre azonban csak alkalmi jelenségek vallanak a mélyben lappangó feszültségekre. Nincsenek rabszolga-megmozdulások, de gyakoriak és aggasztóak az egyes nagy rabszolgatartók elleni merényletek, terroristikus akciók, s ezek, ha előfordulnak, széles körű riadalmat keltenek, és kegyetlen retorziót idéznek elő. Pedanius Secundus, praefectus urbi meggyilkolásakor a háznépéhez tartozó mind a 400 (!) rabszolgát, cin-kosság gyanúja miatt kivégezték (Tacitus: Ann. 14,42 = RÓR 49 skk.). Gyakoriak a rabszolgák szökései (RÓR 158 skk.), és a központi hatalom időleges megrendülése esetén a szökött rabszolgák bandákba tömörülnek (*latrones* – innen a magyar lator szó), sőt egy-egy bandavezérrel az élükön egész vidékeket veszélyeztethetnek (Bulla Felix rablóbandája Itáliában a 200 körüli években, vö. Cass. Dio 76,10).

Az osztályharc jelenségei

Erőteljesebbek a rosszabbodó helyzetben lévő városi és főként a falusi *tenuiores* ellenállásának megnyilatkozásai. A városi „kisemberek” alkal-
milag nyomást gyakorolnak a gazdagokra, hogy kiváltságaik fejében
több – még több! – áldozatot hozzanak városaikért. Az 1. és 2. sz.
rhétorai, a prusai Dio, Aelius Aristides és társaik minduntalan egyetér-
tésre (*homonoia*) szólítják fel a keleti (görög) városok lakosságát: a
gazdagok becsüljék meg a *tenuiores* munkáját, emezek pedig ne követel-
jenek a jómódúaktól túlzott áldozatokat. Milétosban a színház építkezé-
sén dolgozó szabad bér munkások a rossz bérek miatt tiltakoznak. Tar-
sosban a lenszövő munkások nyugtalankodnak, Ephesosban a pékek
tagadják meg a munkát (RTCh. 100. sz.) – ezek a jelenségek szinte
sztrájkokra emlékeztetnek. Xanthosban a „kisemberek” 50 képviselőjét
„szabályellenesen” bevásárlják a városi tanácsba: ezek mind helyi jelen-
ségek, ötletszerűek és tervszerűtlenek, de a *tenuiores* nyugtalanságának,
a szabadokon belüli társadalmi feszültségek fokozódásának bizonyí-
tékaik.

Élesedik a harc a falvakban is. Észrevehető a nagybirtokosoknak
az a törekvése, hogy a colonusokat tartósan bérletükhöz kapcsolják.
Az afrikai császári birtokokon a colonusok szerződéseit lejártuk után
automatikusan hosszabbítják meg, és elhalálozásuk esetén a fiukra is
kiterjesztik. A colonusi kapcsolatok állandósítását szolgálja Hadrianus
már említett rendelete is a „tulajdonosi jelleggel felruházott bérlők”
kategóriájának megteremtéséről. A colonusoknak viszont érdekeik vé-
delmében fontos fegyverük az elköltözés vagy azzal való fenyegetőzés
(vö. pl. RTCh. 108. sz.). Különösen Egyiptomban tanúsítják a fennma-
radt papiruszleletek a parasztság helyzetének romlását és ellenállásának
különböző formáit már a 2. sz.-ban is. Gyakoriak a szökések (*anachóré-
sis*) akár a nagyvárosba, Alexandriába, akár a sivatagos határterületek-
re. A bérleti szerződéseket csak kényszerből vállalják, a bérbeadó nagy-
birtokosok pedig szerződésileg próbálnak védekezni az „önkéntes távo-
zás” ellen. Már ekkor előfordul, hogy egy-egy szökött bérló földjének
átvételére rendeletileg kötelezik az ott maradt szomszédokat (*epibolé*).
Fennmaradt egy rendelet, amely amnesztia ígéretével próbálja az önké-
nyesen eltávozott colonusokat földjükre visszacsalogatni – ez a mozga-
lom tömeges jellegének bizonyítéka. Valószínű, hogy más provinciák-
ban, ahol a forrásanyag hiányzik, a helyzet ehhez hasonló lehetett.
A paraszti (colonusi) ellenállásnak lehettek szelídebb formái is: nem
egyszer, főként a császári birtokok bérloí magához a császárhoz fordul-
tak a visszaélések orvoslása érdekében (vö. RTCh. 102. sz. Commodus
korából). Másfelől azonban a paraszti osztályharc fegyveres jellegét is

ölthetett. Ilyen „harcos” jellegű megmozdulás volt a „pásztorok” (*bukoloi*) felkelése Egyiptomban Marcus Aurelius császár idejében.

A növekvő társadalmi feszültségeket a császárok – mint láttuk – különböző módszerekkel iparkodtak enyhíteni vagy elfojtani: a császári adminisztráció tökéletesítésével, a városi szervezetnek hol hatékonyabb ellenőrzésével, hol pedig anyagi támogatásával, az itáliai szegény sorsú lakosság *alimentatio*jának rendszeresítésével, alkalmi ajándékosztással és adóelengedésekkel, a sérelmeket orvosolni hivatott rendeletekkel, szükség esetén pedig: az ellenállás letörésével. Így a gazdasági és társadalmi válság a 2. sz. folyamán, részben a 3. sz. elején is, megmaradt lappangó állapotában, és csupán akkor lépett a nyílt szakaszba, amikor a birodalomnak a külső ellenségek megsokszorozódó támadásaival is szembe kellett néznie. Ennek a folyamatnak vagyunk tanúi Róma 3. sz.-i történetében, a katonacsászárok korában.

5. A szellemi élet

A fejlődésnek az eddig elért csúcspontján való megrekedése – amelynek jelenségeit a gazdasági és társadalmi élet különböző területein megfigyelhettük – a *szellemi élet* vonatkozásában is megmutatkozott. A „telítettség” és nivellálódás jelensége a kulturális tevékenységben ugyanúgy tapasztalható, mint a gazdasági és társadalmi élet már ismertett területein. A 2. sz. a gyűjtés, a rendszerezés és összegzés, a már elért vívmányok terjedésének időszaka – nem pedig a nagy és merész kezdeményezéseké, mint még Augustus korában.

Az „általános műveltség” a római császárkorban

A műveltség – elsősorban a társadalom „felsőbb rétegeinek” körében – általánossá vált. A császároktól – akik többnyire olvasott és művelt, sőt szellemi alkotómunkára is hajlamos emberek – le a vidéki városok tanácsainak tagjaiig és a felkapaszkodott szabadosokig mindenki szereti megmutatni vagy csak fitogtatni műveltségét, olvasottságát, irodalom és művészet iránti érdeklődését. Vespasianus szívesen faragott verseket, Hadrianus szeretett festegetni, néhány apró költeménye is fennmaradt és villáját, a Tibur (mai Tivoli) melletti *Villa Hadrianát* részben maga tervezte és ékesítette a legszebb műalkotások másolataival; Marcus Aurelius éppenséggel a legelmélyültebb filozófusok egyike. Ez az érdeklődés pedig az általános közfelfogást tükrözi: csak a művelt embernek van becsülete. Még Petronius Satyriconjának parvenü hőse, Trimalchio is fitogtatja „műveltségét” – közben persze csak nevetségessé válik.

Tagadhatatlan azonban az általános és nem mindig felületes irodalmi és művészi érdeklődés. A fővárosban és más nagyvárosokban egymást követik az irodalmi felolvasások, költők bemutatkozásai, rhétorok látogatásai. Plinius panaszkodik, hogy nem is tud eleget tenni a számos meghívásnak; Apuleius és Aurelius Aristidész pedig a vendéglőadásokra való rengeteg felkérésnek. Az irodalmi műveket a kézi másolás lehetőségein belül nagy példányszámban terjesztik, a kiadók nagyszámú másoló-rabszolgát foglalkoztatnak; Rómában két hatalmas közkönyvtár működik, de vidéki városokban is akad legalább egy, és minden jómódú földesúrnak is megvan a maga házi könyvtára. A görög klasszikusok ezerszámra előkerült papiruszmásolatai Egyiptom határ menti kisvárosainak köz- vagy magángyűjteményeiből jöttek napvilágra. Ennek az ízlésnek megfelelően terjed az iskoláztatás. A 2. sz.-ban minden városban működik grammatikai, retorikai iskola és gymnasion; s ezek már nemcsak magánjellegűek, hanem fenntartásukról a városi tanács – Rómában már Vespasianus óta a császár – is gondoskodik.

Az általános műveltség retorikus jellege

Ez az általános és örömdetes kulturális érdeklődés elsősorban humánus, retorikus és klasszicista jellegű. Az iskolázás és a társadalmi ízlés csak az irodalmi és szónoki műveltséget igényli és értékeli – ezen belül is elsősorban már akkor is klasszikusnak minősülő alkotásokat: tehát a távolabbi múlt, ezen belül is a görög és római „aranykorok” íróit és műveiket. Már Tacitus nehezményezi, hogy kora „a saját dolgaival nem törődik”, *aetas suorum incuriosa* (Agricola 1, 1). A természettudományok fejlődése nemcsak megakadt, hanem hanyatlás állott be: már Seneca észrevette azt a veszélyt, hogy az ismeretek nemcsak hogy nem gyarapodnak, hanem az is feledésbe merül, amit egykor tudtak. A retorikus műveltség képviselői a természettudományos kutatást csak annyiban értékeli, amennyiben „az erkölcsök javításához és a halálfélelem eloszlatásához hozzájárulnak”. Olyan nagy műveltségű szerző, mint a 2. sz. végén élt Lukianos a Nap–Föld-távolság kiszámítására irányuló kísérleteket az értelmetlen időpocsékolás példájaként említi (Ikarome-nippos, 1. fejj.).

A 2. sz. szellemi élete mindennek következtében – különösen az augus-tusi „aranykorhoz”, de még a Claudiusok korának némely merész kezdeményezéséhez is viszonyítva – kevés igazán kiemelkedő tehetséget mutat fel; ezeknek nagysága is leginkább erkölcsi komolyságukban, gyűjtő szorgalmukban és rendszerező képességükben mutatkozik meg. Tacitus magányos nagyságán kívül a történettudományt inkább a források gondos és sokoldalú felhasználása, mint önálló történet szemlélet tünteti ki.

A filozófusok – Plutarchos és Marcus Aurelius a példa rá – elsősorban a morális kérdések iránt érdeklődnek, ebben is a korábbi gondolkodók által kidolgozott etikai elvek gyakorlati megvalósításának problémája izgatja őket; a filozófiai megismerés elvi kérdései távol esnek már tőlük. A legnagyobb eredményeket – éppen rendszerezésre való igényénél fogva – a jogtudomány érte el: amit római jogtudománynak nevezünk, elsősorban a *magánjog* területén – az főleg a 2. sz. *iuris consultusai* munkásságának köszönhető.

A természettudományos érdeklődéstől és önálló kutatástól való elfordulás, a műveltség és szellemi érdeklődés egyoldalúan humánus, klasszicizáló és retorikus jellege összhangban van a legkülönbözőbb idealista és vallásos nézetek és hangulatok általános terjedésével. A 2. sz.-i írók – így például Apuleius – ijesztő képet tárnak elénk a különböző mágikus praktikák, a csillagjósítás és varázslás terjedéséről. A mágikus eljárások és az asztrológia elméletén alapuló csillagjósítás tudományos értékű megismerésnek és gyakorlatnak számítottak. A 2. sz. olyan kitűnő csillagásza, mint az alexandriai Claudius Ptolemaios (a róla elnevezett „ptolemaioszi” világkép megfogalmazója) is komolyan hitt abban, hogy az ember végzete meg van írva a születés pillanatában látható csillagok állásában. Ezzel a hittel összhangban vallotta azt, hogy a Föld a mindenség középpontja: hiszen csak ez esetben ésszerű, hogy a Föld körül keringő csillagok a Föld urát, az embert szolgálják, az ő végzetét szabják meg.

Irodalmi alkotók és irodalmi alkotások

Az Augustus nevével fémjelzett irodalmi „aranykor” után következő Kr. u. 1–2. sz.-i irodalmat „ezüstkor” néven szokták említeni. Ezt azonban nem szabad értékjelző kifejezésnek vagy éppen az irodalmi érték csökkenését érzékeltető jellemzésnek tekintenünk. Inkább bizonyos szemléleti változást vehetünk észre. Az Augustus által teremtett béke – és a császár tudatos irányító politikája – lelkes vagy éppen lelkendező hangulatot váltott ki a kor reprezentatív alkotóiból. Az „ezüstkor” alkotóit inkább a kiábrándult, szkeptikus, jelenük viszonyait fanyar realizmussal jellemző, a múltat (egyes alkotók esetében) még nosztalgikusan is idealizáló szemlélet jellemzi. Egy további sajátága az Augustust követő időszaknak a görög nyelvű irodalom újjáéledése, főként a prózai műfajokban (szónoklat, történetírás, filozófia és satíra). Újjáéled a hellenizmus korának egyik sajátos és jellegzetes műfaja is: a prózai regény, amelynek görög alkotói mellett megjelennek első latin nyelvű képviselői is.

A történetírás legnagyobb egyénisége Cornelius Tacitus (kb. 55–120).

Két legfőbb műve az *Annales* („Évkönyvek” Augustus halálától Nero haláláig) és a *Historiae* (a 68. évi polgárháborútól Domitianus haláláig) szinte démoni erővel és lélektani éleslátással ábrázolja a császári udvarok fülledt életét, tetszetős szavak és kegyetlen valóság ellentétét, a mindenkori hatalom gyakorlásának és a vele szemben való ellenállásnak lehetőségeit: szolgálalkúság, megalkuvás, hősiesség és üres hősködés szinte kimeríthetetlen alternatíváit. Hozzá képest másodlagos jelentőségű a latinul írók közül Suetonius Tranquillus életrajzgyűjteménye (A 12 Caesar élete), amelynek értékét főként a szerzőnek mint császári levéltárosnak bizalmas értesüléseket is tartalmazó tájékozottsága adja. Velleius Paterculus, Tiberius kortársa, az akkori hivatalos álláspontok megismerése szempontjából fontos (és azért is, mert a politikai történet tárgyalásába gazdag művelődés- és irodalomtörténeti anyagot is beleszótt). A görög nyelvű írók közül Appianus (kb. 95–160) a Római Birodalom egyes területeinek történetét írta meg, felismerve és érzékeltetve a provinciák önálló létét; érdeme még a gazdasági tényezők, elsősorban a földtulajdonért folytatott társadalmi harc politikai, történetformáló jelentőségének felismerése. Plutarchos (kb. 50–120) elsősorban filozófusnak tekintette magát, számos etikai vonatkozású munkája maradt fenn. Legjelentősebb (vagy legalábbis legismertebb) művében, a *Párhuzamos életrajzokban* azt akarta megmutatni, hogy a görög és római történet nagy egyéniségeiben mennyi hasonló vonás fedezhető fel, mert az emberi nagyság nincs néphez vagy nyelvhez kötve. Így e műve a görögök és rómaiak kölcsönösen jobb megértését is hivatott volt szolgálni.

A görög nyelvű prózairodalomban különleges helyet foglal el *Lukianos*, akinek rendszerint párbeszédes formában megírt szatirikus művei éppoly szórakoztató, mint kíméletlenül kritikus módon leplezik le korának megannyi visszásságát, képmutatását, nagyképűségét, babonáját.

A latin nyelvű regényirodalom kiemelkedő egyénisége: Petronius Arbiter, Nero kortársa és áldozata, akinek *Satyricon* című, töredékesen fennmaradt kalandregénye egy felkapaszkodott újjazdag felszabadított rabszolga, Trimalchio és több kalandor, csavargó, szélhámos alakján keresztül mutatja be kora arisztokratikus társadalmának fonákját – az antik értelemben vett gyülevész elemek alvilágát. Az afrikai, Madaura városból való Apuleius *Metamorphoses* (Átváltozások) című regényében egy varázslónő által számárrá változtatott ifjú, Lucius kalandjait beszéli el – hogy az illető végül Isis istennő misztériumai által megváltást nyerjen egyéni megpróbáltatásaitól és általában: a profán emberi élet kiszolgáltatottságából.

A *filozófia* területén az erkölcsi kérdések kerültek előtérbe – elsősorban mint a társadalmi cselekvésből kizárt ember helyes magatartásának problémái. Ezeket a kérdéseket elsősorban a sztoikus filozófia elvei

alapján taglalták olyan egymástól eltérő viszonyok között élő szerzők, mint a görög felszabadított rabszolga Epiktétos (*Encheiridion* = Kézikönyv), a császár Marcus Aurelius (*Eis heauton* = Önmagához, szokásos fordítása: Elmélkedések), és az 1. század talán letehetségesebb, mindenképpen legszínesebb és legsokoldalúbb írója, Annaeus Seneca, Nero nevelője, filozófus és drámaíró. Filozófiai művei közül jelentősek fiktív levelei egy elképzelt tanítványához, amelyben erkölcsi kérdéseket fejteget, többek között a rabszolgákkal való humánus bánásmódról. Drámái görög mitológiai tárgyakat dolgoznak fel, szónokias formában és oly módon, hogy saját korának kérdései is megszólaljanak a mitikus cselekmény keretében.

A történetíráson kívül a tudományos irodalom inkább összefoglaló, és kevésbé kezdeményező jellegű. A prózairodalom elméletét dolgozta ki Quintilianus, elsősorban a szónoklás szempontjából; korának természet-tudományos ismereteit összegezte az idősebb Plinius: *Naturalis historia* („A természet története”) című terjedelmes munkájában. A szerző főként írott forrásokból dolgozott, de egyéni megfigyeléseket is tett. A Vezúv 79. évi kitörésekor vesztette életét, miközben a vulkanikus jelenségeket akarta megfigyelni. Unokaöccse, az ifjabb Plinius kiadta saját levelezését, nemcsak személyes ismerőseivel, hanem Traianus császárral is. Levelei főként művelődéstörténeti szempontból forrásértékűek.

A költészet nagy alakja Annaeus Lucanus, Seneca unokaöccse, az eposzköltő. Egyetlen műve, a *Pharsalia* Caesar és Pompeius polgárháborújának ábrázolását a személyi uralommal szemben való gyűlöletének és köztársasági érzületének kifejezésére használta fel. Műve töredékes maradt, mert Nero kivégeztette. Aulus Persius és Decimus Iunius Iuvenalis szatíráikban fejezték ki – már nemcsak bírálatukat, hanem gyűlöletüket és megvetésüket koruk erkölcsi züllésével szemben (Iuvenalis, aki Traianus kortársa volt, azt a látszatot próbálta kelteni, hogy csupán Domitianus korának erkölceit ítéli el). A római epigrammaköltészet letehetségesebb képviselője, *Martialis* viszont óvakodott attól, hogy császárárt és támogatóját, Domitianust bírálja (sőt, csodálattal szól építkezéseiről, például a Colosseumról) – és inkább a magánélet visszásságait csipkedte meg rövid, tömör verseiben. Ezekben felvonulnak a császári Róma jellegzetes figurái: a felkapaszkodott úgazdag, az éhenkórász fűzfapoéta, a tudatlan orvos, az ingyenélők sokféle típusa, prostituáltak és kitarítottak, az örökségi ügyek minden furfangját ismerő ügyvédek, öregedő gavallérok és szerelemre éhes vénasszonyok.

A vallási képzetek átalakulása. Császárkultusz

A hagyományos vallási képzetek is erőteljesen átalakultak a császárkor századaiban. Az egykor önálló egyéniséggel rendelkező istenek: Mars, Mercurius, Apollo és a többi isten ugyanannak a legfőbb istennek váltak – különböző funkcióik alapján megkülönböztetett – többnevű, de egylényegű megszemélyesítőivé. Így a többistenhit mögött kirajzolódtak egy monoteizmus tendenciái. Ezt a legfőbb istent a 2. sz. írói már gyakran emlegetik egyes számban és név nélkül, mint *deus*, illetve görög nyelven *theos* (isten), illetve *theion* (istenség). Ebben a fejlődésben a filozófiai igénnyel megfogalmazott monotheizmus, egyistenhit tendenciája jutott kifejezésre.

A mind elvontabbá és személytelenné váló istenhitet lett volna hivatott pótolni az Augustus óta fokozatosan kialakuló császárkultusz. Ez nem az élő uralkodó császárnak szólt – saját személyének istenítésére csak a pszichopátának számító Caligula és az abszolutisztikus hatalmát ezzel is megtámasztani vélő Domitianus tett kísérletet, kevés sikerrel –, hanem csupán az elhunyt császároknak. Ezek, amennyiben a senatus a „megszentelés” (*consecratio*) szertartása keretében az istenek közé emelte őket, a *divus* (isteni) melléknevet kapták. Némely császárt viszont halála után „emlékezete elítélésének” (*damnatio memoriae*) büntetésével sújtották, például Nerót és Domitianust – ezek természetesen nem lettek „isteniek”, és akadt, például Tiberius, aki nem lett „isteni”, de emlékeztét nem sújtották elítéléssel. Az istenivé (tehát nem „istenné!”) emelt császárok kultuszát az egyes városokban e célra szervezett hattagú bizottság (*seviri Augustales*) vezette. Ez a kultusz – éppen politikai jellegénél fogva – azonban nem vált élő hitté: inkább az állampolgári lojalitás megnyilvánulása, mint valamilyen valóságos vallás.

Megváltáshit és misztériumvallások

Az egyéniségüket és tekintélyüket veszített régi és a tekintélyt sohasem szerzett hivatalos „új” istenek helyett, főként a közrendű „*tenuiores*” tömegek között mindinkább terjedtek a hellenisztikus és keleti jellegű misztériumvallások. Ezek megadták azt az illúziót, amit a létbizonytalanságban vergődő és társadalmi helyzetük permanens rosszabbodását ösztönösen is érzékelő „*tenuiores*” máshonnan nem nyerhetett: a könyörtelen végzet hatalma alól való egyéni felszabadulást, az egyéni megváltás hitét. Ezek a kultuszok azt hirdették, hogy akik a titokzatos beavatás (*initiatio*) szertartásában részt vettek, ezáltal mintegy azonosultak az istennel, benne és általa újjászülettek (*renati*), és lelkükben felszabadultak a Sors kegyetlen uralma alól: isteni és szabad emberekké váltak. Ennek a hitnek és biztatásnak jegyében terjedtek el a főként keleti

eredetű kultuszok: az egyiptomi Isis és Serapis, a kis-ázsiai Cybele (Magna Mater) és Attis, a syriai Atargatis és az emesai Hélios, a mezopotámiai Iuppiter Dolichenus, valamint az iráni eredetű katonaiisten, Mithras kultusza. Jelentős eltérések mellett közös vonásuk: a titokzatos szertartások, misztériumok megléte, s az istenükkel való azonosulás, illetve ezen azonosulás által elérhető megváltás és újjászületés képzele.

A kereszténység terjedése

A 2. sz.-ban ezek közül a keleti eredetű misztériumvallások közül emelkedett ki – a hozzájuk való hasonulás és velük való küzdelem útján – a kereszténység. A Iudaeából kiindult és a zsidó vallás egy sajátos irányzatként kialakult vallási mozgalom már az 1. sz. folyamán elvesztette jellegzetes „zsidó” vonásait, és hellenisztikus jelleget öltött. Hívei Jézust nem „zsidó” messiásnak (ennek szó szerinti fordítása Christos, vagyis a „felkent”, amelyet személynévként használtak), hanem hellenisztikus megváltóistennek tekintették: azonban olyan istennek, aki nem a ködös, mitikus időkben, hanem a közelmúltban, történeti személyként élt. A megváltó Christos (Krisztus) hívei – a *christianusok* sok mindent átvettek a misztériumvallások hiedelmeiből és szertartásaiból, de sokban különböztek is tőlük: elsősorban abban a kizárólagosságra való igényben és elszántságban, amely a többi szinkretisztikus irányzatnak nem volt sajátja. Az új hit leginkább a keleti provinciák városainak szegényebb (*tenuiores*) lakossága között terjedt, de korán eljutott Rómába is (erre utal a Nero keresztényüldözésére vonatkozó Tacitus közlése). Plinius egy levele szerint (Ep. 10,96) Traianus idején a kis-ázsiai Bithynia városaiban már nagy számban éltek keresztények.

A császári kormányzat – mint a *tenuiores* minden szervezkedésére – a kereszténységre is bizalmatlanul tekintett; leginkább ellenszenves volt az a kizárólagossági igény, amely minden más kultuszt (köztük a császárkultuszt is) elutasította: ez az állam szempontjából is gyanússá tette őket. Nero óta a keresztény gyülekezeteket titkos és tilalmas társulásnak (*collegium illicitum*) tekintették, és tagjaikat feljelentés esetén halállal is sújthatták. Rendszeres üldözésre Nero óta mégsem került sor a 2. sz. felvilágosult császárai alatt – ha azonban kíváncsún látszott a néptömegek elégedetlenségét elterelni, akkor a bajok okozóiként szívesen tüntették fel az „istentelen és emberellenes” keresztényeket. Ilyenkor kegyetlen kivégzésekre is sor került: a hitükhöz makacsul ragaszkodókat az amphitheatrumokban vadállatok elé vetették („*Christianos ad bestias!*”). A legnagyobb arányú tömeges kivégzés Marcus Aurelius alatt Lugdunumban (Lyon) 177-ben történt, amikor kb. 20 keresztényt végeztek ki ily kegyetlen módon: ezeket társaik „a hit tanúinak” (*martyres*

fidei), mártíroknak nevezték. Az egyes, kisebb-nagyobb üldözések vértanúinak száma a 2. sz. végéig azonban együtt sem haladta meg a néhány százat. A császári hatalom és a terjedő kereszténység csak a 3. sz. általános válságának folyamán került egymással éles ellentétbe.

Bibliográfia

A nagyszámban megjelent római császárkori művelődéstörténeti összefoglalások közül – a már korábban idézett munkák mellett – főként a 2. század viszonyait tartják szem előtt. U. Kahrstedt: *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit.*, 2. kiad., Bern, 1958; J. Aymard: *Rome et son Empire*, az *Histoire Générale des Civilisations* sorozatban, Paris, 1956; M. Grant: *The Climax of Rome*. London, 1968; P. Grimal: *La civilisation romaine*. Paris, 1962 (ua. angol és német nyelven is); M. P. Charlesworth: *The Roman Empire*. Oxford, 1967; P. Petit: *La Paix romaine*. Paris, 1967; U. E. Paoli: *Vita Romana*. 10. kiad. Firenze, 1968.

Egyes részletkérdésekhez különösen figyelemreméltó: M. Wheeler: *Rome Beyond the Imperial Frontiers*. London, 1961 (a távolsági kereskedelem és a „barbár” világgal való kapcsolatok); H.G. Pflaum: *Les procurateurs équestres*. Paris, 1950 (a lovagrendi karrier elemzése); M. Сергеевко: *Ремесленники древнего Рима*. Moszkva, 1965 (a kézműipar helyzete); F. Kiechle: *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*. Wiesbaden, 1969; D. Noerr: *Imperium und Polis in der Hohen Prinzipatszeit*. München, 1966 (a központi kormányzat és a városi önkormányzatok viszonya); A. Alföldi: *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich*. Darmstadt, 1970 (főként a császári protokoll kialakulása szempontjából fontos); G. W. Bowersock: *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford, 1969 (a szellemi élet megítélése és a görög értelmiség szerepe szempontjából); R. McMullen: *Enemies of the Roman Order*. Harvard, 1966 (a válság kezdődő jelenségei és a társadalmi ellenállás); K.H. Ziegler: *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*. Wiesbaden, 1964 (a nemzetközi kapcsolatok szempontjából).

V. A katonai monarchia

Források

Az egykorú, okmányyszerű forrásanyagból jelentősek a feliratok. Septimius Severus korának feliratait összeállította G. L. Murphy: *The Reign of the Emperor Septimius Severus from the Evidence of Inscriptions*. Philadelphia, 1945. A *Constitutio Antoniniana* egy töredékét (vagy végrehajtására vonatkozó utasítást) tartalmaz egy sokat vitatott papirusztöredék, Pap. Giessen 40. A mezopotámiai Dura-Europos erődben került elő egy, Severus Alexander korában készített összeállítás a történeti szempontból nevezetes napokról, az ún. Feriale Duranum, szövege megjelent: *Excavations at Dura Europos, Final Report V. köt.* 1959. Az elbeszélő források közül erre a korra kortársi értékű *Cassius Dio* Római történetének utolsó kilenc könyve (72–80), amely a 220-ig terjedő eseményeket tárgyalja. *Hérodianos* a 180–238 közötti eseményeket dolgozta fel. A *Scriptores Historiae Augustae* életrajzsorozat minden császárról és ellencsászárról ad – anekdotikus és célzatos hamisításokban bővelkedő – életrajzot. Felhasználhatók a kései életrajzgyűjtemények is: Aurelius Victor: *Caesares* és ismeretlen szerző: *Epitoma de Caesaribus* című művei. A perzsa–római harcok rendkívül értékes feliratos emléke Šāhpuhr (Sapor) Sāsānida király felirata, amelyet „Res gestae divi Saporis” néven szoktak említeni (magyar ford. és kommentár: OKTCh 351 1. skk.).

1. Septimius Severus (193–211)

Az erőviszonyok megváltozása

A Római Birodalom történetében fordulópont Commodus meggyilkolása, amely véget vetett az „Antoninusok” kora viszonylagosan békés fejlődésének és jólétének. Az ezt követő évszázad (nagyjából a 192–284 közötti időszak) eseményeire a kettős válság nyomja rá bélyegét. A Róma területén kívül, a germán törzsek világában és Iránban végbement

változások kedvezőtlenül befolyásolták a birodalom katonai helyzetét. A nyugati germánok meg-megújuló támadásai következtében a Rajna-Duna egész térségében állandó veszélygóc alakult ki; ugyanakkor a keleti germán törzsek, a gótok törzsszövetsége az Al-Duna és a Balkán, valamint Kis-Ázsia térségét veszélyeztette; a keleti határt alkotó Eufrátesz mentén pedig a perzsa Sāsānida-birodalom létrejötté (226–229) változtatta meg gyökeresen – és ismét Rómára kedvezőtlenül – az erőviszonyokat. A három katonai veszélygóc kialakulása minden eddiginél súlyosabb erőfeszítéseket követelt a birodalomtól – olyan időszakban, amikor a rabszolgatartó gazdálkodásnak már a 2. sz.-ban is tapasztalható hanyatlása nyilván látható, válságos szakaszába érkezett. A katonai nehézségek okozta megnövekedett anyagi szükségletek csak elmélyítették a gazdasági válságot, és általános társadalmi és politikai válságot idéztek elő. Ezekben a roppant megrázkódtatásokban gyökeresen átalakult a római társadalom szerkezete, de lényegesen megváltozott politikai felépítése is. E válságos korszakban alakult át az Antoninusok bürokratikus monarchiája katonai monarchiává, majd létrejött az általános anarchia fél évszázados konvulzióiban a *dominatus* rendszere.

A polgárháború

A praetorianusok és a senatus által 193. január 1-jén császárrá választott P. Helvius Pertinax az egykori Galbához hasonlóan – és ugyanazzal az eredménnyel – a takarékoság, a katonai fegyelem és a senatus tekintélye helyreállításának programjával lépett fel. Nehéz körülmények között vette át az uralmat. A császári kincstárban mindössze 25 ezer denarius volt (Antoninus Pius halálakor még 675 millió), és az alimentatiokat már 9 éve nem fizették. Az új császár a termelés fellendítése érdekében egy törvényével az ugarföldeket mindazoknak teljes tulajdonába akarta adni, akik vállalják azoknak művelés alá vételét. Emiatt a nagybirtokosok érdekeit képviselő senatusban is népszerűtlenné vált, s ezen felbátorodva a praetorianusok a donativummal is fukarkodó császárt már 3 hónap múlva meggyilkolták (193. március 28.).

Most egyszerre négy császárt választottak: a praetorianusok a legnagyobb donativumot ígérő *M. Didius Iulianus* senatort, a Rajna és Duna menti legiók (összesen 16) Pannonia superior császári legatusát, *L. Septimius Severust*, a keleti legiók Syria legatusát, *C. Pescennius Nigert*, a britanniaiak pedig *Dec. Clodius Albinust*. Severus, aki Rómához legközelebb tartózkodott, Pertinax bosszulójaként már júniusban benyomult Rómába – közben Didius Iulianust, mivel a megígért (fejenként 25 000 sestertius összegű) ajándékot nem tudta kifizetni, meggyilkolták (június 2.). Severus előbb nyugati ellencsászárával egyezett meg, majd minden

erejével Niger ellen fordult, s az illyricumi legiók élén Issosnál megverte. A vetélytársához csatlakozott városokat (Bizánc, Antiochia) súlyos harcok árán elfoglalta. A Pescennius Niger elleni polgárháború folytatásaként benyomult az ellencsászárt támogató Parthus-birodalom területére is (194. szeptember), és Észak-Mezopotámiában megszervezte Osrhoene provinciát. Ezután, megszakítva Clodiusszal való addigi szövetségét, ellene fordult, és Gallia területén, Lugdunumnál döntő vereséget mért rá (197).

A négyéves polgárháború rendkívül súlyos anyagi és emberáldozatokat kívánt. Az az elkeseredett gyűlölet, amellyel a harcok nemcsak a vezérek, hanem a közkatonák, sőt a városok polgári lakossága részéről is folyt, annak jele, hogy nem csak személyi kérdések voltak előtérben. Az egyes legiocsoportok – amelyek ekkor már saját származási körzetekben szolgáltak – magukat a birodalom egyes nagyobb területei képviselőinek is tekintették. Az ő szemükben a kérdés úgy vetődött fel, vajon az illyr–thrák–germán elem (Severus hadserege), vagy a szír–egyiptomi–arab, tehát orientális elem (Pescennius Niger hadserege) vagy pedig a gall nép (Clodius Albinus hadserege) váljék hangadóvá a hadseregben s a birodalom politikai életében. Septimius Severus győzelme az illyr lakosság katonai értékeinek és ütőképességének is bizonyítéka. Szerepet játszott természetesen az a kedvező körülmény is, hogy a trónkövetelők közül ő volt a legközelebb Itália térségéhez. Az illyriai és pannoniai legiók (melyek állománya e provinciák lakosságából került ki) ettől fogva azonban egy évszázadon át a birodalom védelmében és politikai életében is jelentős, egyes időszakokban döntő szerepet tölthettek be.

A 197 óta egyeduralkodó Septimius Severus afrikai lovagrendi családból származott, és Marcus Aurelius alatt nyerte el a senator rangját. Felesége, a rá nagy befolyást gyakorló Iulia Domna pedig a syriai Hemesa város Hélios-szentélye főpapjának lánya volt. Severus személyében tehát a provinciális lakosság csak felszínesen romanizált rétegének képviselője került a császári trónra. A római arisztokrácia már kezdettől fogva bizalmatlanul fogadta, s a császár későbbi politikája ezt a magatartást érthetővé is teszi.

A császár és a hadsereg

A megrendült császári hatalmat elszánt intézkedésekkel állította helyre. A teljesen lezüllött és megbízhatatlannak bizonyult praetorianus testőrgárdát szétkergette, és helyette az illyricumi provinciális katonaság legmegbízhatóbb elemeiből szervezett új, tízezer főre emelt testőrgárdát. Emellett Rómában még egy reguláris legiót is elhelyezett, amely szükség esetén megfékezhetné a praetorianusok esetleges engedetlenségét. A le-

giók számát 30-ról 33-ra növelte, s a katonák zsoldját felemelte. Augustus idejében ez a zsold évi 225 denarius volt, Domitianus óta 300, Commodus halálakor 375, Septimius Severus uralkodásának végén már 450 denarius.

Következményeiben még messzebbre mentek a más téren is nyújtott kedvezmények. A katonáknak szolgálati idejük alatt is megengedték a törvényes házasságot. Ennek eredményeként a katonák egy része a táboron kívül a *canabae*-telepen élt, kívül a szoros katonai fegyelmen. A közkatonák Severus óta nemcsak a centurio rangjáig emelkedhettek, hanem érdemes centuriók arra is lehetőséget kaptak, hogy a császári adminisztrációba való kinevezésük után a lovagrendbe emelkedjenek. Ha pedig kitöltötték katonai szolgálatukat, mint veteránok, az addig is nyújtott kedvezményeken felül, felmentést kaptak az adófizetés és közmunkák alól is – tehát vagy ilyen vagy olyan formában kiváltságos polgárokká lettek. Ennek közvetlen következménye csak annyi volt, hogy Severus uralkodása egész folyamán hűséges hadseregre támaszkodhatott – távolabbi következménye az, hogy a hadsereg mintegy kiszakadt a társadalomból, zárt és kiváltságos réteggé alakult át, amely saját érdekeit egyre követelődzőbb módszerekkel szolgálta, miközben a fegyvelm elkerülhetetlen lazulása folytán katonai értéke gyengült. A hadsereggel szembeni magatartását fejezi ki fiaihoz intézett állítólagos végső intelme: „Legyetek egyetértők – gondoskodjatok a katonák jólétéről – senki mással ne törődjete.” (Cassius Dio 76,15.)

A hadsereg tagjainak megnyerésére szolgáló anyagi erőfeszítések gazdasági alapját Septimius Severusnak a 193–196. évi polgárháború alatt és után végrehajtott széles körű vagyonekbevonásai szolgáltatták. Az elkobzott földeket a császár a *patrimonium privatum* földállományába vonta össze. Így a Vespasianus óta egységes császári földtulajdon két részre oszlott: *res privata*, a császár hivatali és állami jellegű földtulajdona, amelynek jövedelme állami célokat szolgál és *patrimonium privatum*, a császár személyes vagyona, amellyel tetszés szerint rendelkezik.

A császári hatalom kiépítése

A katonai és gazdasági alapok megteremtésével egyidejűleg *személyes hatalmát* ideológiailag is alátámasztotta. A polgárháborúk idején mint „Pertinax megbosszulója” felvette a Pertinax melléknevet is. Később jobbnak látta az Antoninusok dinasztijával való eszmei kapcsolat megerősítését. Önmagát Marcus Aurelius fiának, Commodus testvérének nyilvánította, és Commodusnak utólag megadatta a consecratiót. Ezzel Commodus senatusellenes törekvései mellé is elkötelezte magát (Vö. RTCh. 106. sz.). Idősebb fiának a Marcus Aurelius Antoninus Caesar

nevet adományozta. A dinasztikus gondolatot szolgálta az is, hogy feleségének az Augusta, Mater Augustorum, Mater Patriae, Mater Castorum címeket adatta meg. Nem csak a császár maga kötődött szorosan a hadsereghez, és nem csak az ő személye volt isteni; ez a kapcsolat és ez a jelleg kiterjedt egész családjára is. A császári család (*domus Augusta*) Severus óta a *domus divina* (az isteni ház) címet viselte.

A császári adminisztrációban mindinkább a lovagok kerültek előtérbe. A császári tisztviselők személyi állományában Severus óta két nagy csoport vált külön: a katonáké és jogászoké. A kor legkiválóbb jogtudósai, Papinianus, Ulpianus, Paulus, Charisius és mások a császári tanács tagjaivá lettek, a felsoroltak közül az első három a praefectus praetorio tisztségéig is eljutott. Septimius Severus első, nagy befolyású és túlzott hatalomra törekvő testőrparancsnokának, Plautianusnak bukása és kivégzése után (205) a praefectus praetorio tisztségét kettéosztotta. Ezt a méltóságot azóta rendszerint két személy, egy katona és egy jogász töltötte be. A lovagrendi tisztségek száma ettől függetlenül is növekedett. Míg Augustus kormányzata csak kb. 20 lovagrendi tisztviselőt (procuratort és praefectust) alkalmazott, Septimius Severus alatt számuk mintegy 170-re emelkedett. Ezek többsége már nem itáliai, hanem provinciális, jórészt afrikai és keleti eredetű. A senatus összetétele azonban nem változott meg lényegesen – s erre nem is volt szükség, hiszen megmaradt hatásköre amúgy is csak Rómára és Itáliára korlátozódott.

A helytartók hatalmának korlátozása érdekében a császári kormányzat több provincia (így pl. Syria és Britannia) kettéosztásával csökkentette a nagyobb provinciák területét. Ezzel azt is elérte, hogy egyetlen provinciában sem állomásozott többé kettőnél több legio.

A pénz elértéktelenedése és a munusok rendszere

A gazdaságpolitikát a rabszolgaság egyre szembetűnőbb hanyatlása és az állam egyre növekvő terhei (a hadsereg és a bürokratikus apparátus növelése révén) határozták meg. Ez a helyzet két, következményeiben egyaránt messzire ható lépés megtételére vezetett: a *munusok* (közmunkák) rendszeresítésére és a pénz értékének jelentős csökkentésére.

Valamennyi ókori társadalom ismerte a szabad lakosság különböző ingyenes szolgáltatásokra való kötelezésének módszerét. A görög városokban ezt a *leiturgia* intézménye testesítette meg. Az ókori keleti és a görög hagyományok és módszerek egyesítésével a leiturgiák a ptolemaioszi Egyiptomban a lakosság minden rétegére kiterjedő és gyakran igen súlyos anyagi következményekkel járó követelmények szerteágazó rendszerévé váltak. A római hagyomány is ismerte – de gyakorlatban csak kivételes alkalmakkor vette igénybe – a szabad lakosság munusokra

való kötelezésének módszerét. Nagyobb számú példáról csak a 2. sz. közepe óta tudunk. Antoninus Pius császár már általános elvként hangoztatta, hogy minden polgárnak munkával is szolgálnia kell az államot (SHA Antoninus 7,7): ez az elv már magába foglalja a *munusokra* való általános kötelezés lehetőségét. Ámde Septimius Severusnak és utódainak törvényhozása, elsősorban a ptolemaiوسي Egyiptom módszereire nyúlva vissza, gyakorlatilag megszervezte és körültekintően rendszerezte a szabad lakosság különböző rétegeit terhelő *munusokat*. Ezek vagy bizonyos irányító és szervező feladatok díjtalanul, de ugyanakkor anyagi felelősség mellett való ellátásában álltak (*munera ordinaria*), vagy fizikai munkának ellenszolgáltatás nélküli elvégzésében (*munera sordida*). Az előbbieket a társadalom jómódú rétegei (*honestiores*), az utóbbiakat a *tenuiores*, *humiliores*, a fizikai dolgozók (kézművesek és colonusok) voltak kötelesek elvégezni. Severus törvényhozása a városi curiákon belül egy 10 tagú szűkebb bizottságot szervezett (*decemprimi*, görög városokban *dekaprōtoi*), akiket felelőssé tettek a város territoriumán esedékes adók, közmunkák és gabonabeszolgáltatások behajtásáért. A behajthatatlan adót saját maguknak kellett megfizetniük. A városi arisztokrácia e súlyos anyagi megterhelése népszerűtlenné tette a városi tisztségek viselését: s ez egyben az egyik döntő mozzanat az arisztokratikus szervezett város hanyatlásának útján.

A *munusok* rendszerét a *collegiumok* és *corpusok* tagjaival szemben is érvényesítették. E testületek vezetőit felelőssé tette a császári törvényhozás a tagok munkájáért, különösen olyan esetekben, ahol ez az államgazdaság szempontjából is fontos volt (pl. pékek, szállítók *collegiumai* esetében). Kiépült a *munus sordidum*-ok rendszere is. Építkezésben, útépítésben, a városok tisztántartásában, romeltakarításban, szeméthordásban, a hadsereg számára teljesítendő szolgáltatásokban, például beszállásolásban, a császári posta részére való fogatállításban és szállításban Severus törvényhozása már igénybe veszi a szabadok idejét, munkáját és pénzét. Az ilyen munkák szervezését a városi curiák tagjaira bízták, a végrehajtás a városi plebs tagjainak feladata lett.

Mindezeket az állami feladatokat a császárság első két évszázadában még állami, illetve városi rabszolgákkal (*servi publici*), adott esetben a városi magistratusok saját rabszolgáikkal végeztették el, vagy szabad vállalkozóknak adták ki fizetés ellenében. A rabszolgák – köztük az állami és városi rabszolgák – számának csökkenése, s az állam anyagi erőforrásainak más célokra való lekötése következtében ezek a feladatok ingyenes *munusokként* mindinkább a szabad lakosságra hárultak: a fizikai munka a *humilioresra*, az irányító munka és anyagi felelősség a városi arisztokráciára. Egyes kiváltságos társadalmi csoportok kaptak csak felmentést (*immunitas*) a *munusok* végzése alól: a senatorok, állami

tisztviselők, veteránok és egyes szellemi foglalkozásúak, például orvosok, grammaticusok és retorok. Így a társadalom jobb módú rétegeinek, a *honestiores*nek szélesebb körű arisztokráciájából egy *szűkebb*, kiváltságos, a munusok alól felmentett „igazi” *arisztokrácia* vált ki. A provinciális városok addigi vezető rétege már nem volt tagja ennek az arisztokráciának.

A Severus törvényhozása által részletesen is szabályozott munusok rendszerének kialakulása kettős szempontból is jelentős. A munka és terhek egyre nagyobb részét hártotta át a rabszolgákról a szabad dolgozókra; másrészt a pénzszolgáltatások mellett és helyett egyre nagyobb tért nyertek a természetben és munkában teljesítendő szolgáltatások. A munusok rendszere a rabszolgatartó gazdaság válságának további elmélyülésével egyre terebélyesedett, és egyik forrása lett a szabad lakosság később bekövetkezett általános megkötésének.

A természeti gazdálkodás újjáéledése

A pénzromlás nem Severus idején indult meg. Hosszas, már a 2. sz. közepétől fogva észrevehető folyamat volt, amely meggyorsult Commodus alatt, de csak a 194–195-ös években öltött riasztó méreteket. Az ókori pénzérmék értékét súlyuk és (nemesfémből vert pénzek esetében) finomságuk határozta meg. A Nero alatt némileg csökkentett súlyok (aureus: 7,4 gr, denarius: 3,4 gr) nagyjából a 2. sz. végéig érvényesek maradtak, a denarius ezüstitartalma azonban szüntelenül csökkent. (Augustus alatt kb. 96%, Traianus alatt: kb. 85%, Marcus Aurelius alatt: kb. 75%, Septimius Severus alatt kb. 50%). A pénz vásárlóereje – a piacra termelés hanyatlása miatt – még nagyobb mértékben zuhant. A 3. sz. első évtizedeiben az árak (ezeket főként papiruszleletek alapján Egyiptomra vonatkozólag ismerjük) átlag kb. háromszorosát teszik ki a fél évszázaddal azelőttinek. Mindez hozzájárult a gazdasági életben, főként az államgazdaság területén a természeti gazdálkodás egyes jelenségeinek felbukkanásához. Az állam Septimius Severus óta az adók egy részét természetben követelte, így a hadsereg ellátásához szükséges gabonát (innen neve: *annona militaris*) és a katonák ruházatához való szöveteket (*vestis militaris*). Az ugrásszerű áremelkedés egyébként egyes, jelentősebb exporttal rendelkező provinciák gazdasági életére pillanatnyilag még kedvezően is hatott. Afrika provincia ekkor jutott jólétének legmagasabb fokára, városaiban a Severusok korában vált legélénkebbé az építkező tevékenység.

A császári hatalom tekintélyének biztosításához és az anyagi alapok megteremtéséhez szükség volt újabb hódításra is. Ezért indította meg második parthus hadjáratát (197–199), melynek eredményeként az Euf-

rátesszől keletre két új provinciát szervezett: Osrhoene és Mesopotamia néven, Edessa, illetve Nisibis székhellyel. Döntő sikert a bomlófélben levő Parthus-birodalom ellen így sem tudott elérni, sőt egy vészjósló kudarcot is elszenvedett. Az arab lakosságú Hatra fontos karavánváros elfoglalása többszörös ostrom után sem sikerült. Ekkor ütköztek össze először a római seregek a Mezopotámia térségében élő arabokkal. Nem ért el nagyobb sikereket Severus 209-ben megindított britanniai hadjáratában sem. A brit hadszíntéren érte el a halál is 211-ben.

Septimius Severus uralkodásának jelentősége

Septimius Severus uralma tudatos kísérlet volt arra, hogy a császári hatalom a szabadok egy bizonyos rétege, a nagybirtokos senatori arisztokrácia érdekeinek képviselőjétől megszabadulva, „társadalomfeletti” jellegűnek tűnjék fel. Ne legyen rászorulva egyetlen társadalmi osztály vagy réteg támogatására sem, és ehelyett kielégítő támaszt nyerjen a császári család iránt hűséges hadseregben. Hadrianus bürokratikus-abszolutizmusa így a Severusok alatt katonai-bürokratikus jelleget nyert. A hadsereg gazdasági előnyei és politikai kiváltságai birtokában az állam legfőbb politikai erőtényezőjévé vált.

2. A Severus-dinasztia (211–235)

A polgárjog általánossá tétele

Severus még életében utódaiul jelölte ki két fiát, Marcus Aurelius Antoninus *Caracallát* és Septimius *Getát*. A kettős császárság megteremtésének ez a második kísérlete is megbukott, Caracalla már egy év múlva meggyilkoltatta öccsét (212), s a gyilkossággal szembehelyezkedő Papinianus praefectus praetoriót, a kiváló jogtudóst kivégeztette (212). (A senatus viszont szolgálalkúságában ezt a testvérgyilkosságot a városalapító Romulus tettéhez hasonlította.) Véres eszközökkel megszerzett egyeduralmában – apja állítólagos végső intelmének szellemében – főként a hadseregre támaszkodott. A katonák zsoldját ismét felemelte – bár ezt a pénz értékének szüntelen romlása is megindokolhatta. Rövid uralkodásának legmaradandóbb eredménye a 212-ben kiadott *Constitutio Antoniniana*, amelynek értelmében a birodalom szabad lakói legnagyobb részének megadta a római polgárjogot. Csupán a fegyverrel meghódított és feltétlen megadásra kényszerített lakosság (*dediticii*) maradt a római polgárjog keretein kívül (vö. RTCh. 104. sz.). Ez a közelebbről meg nem határozható csoport jórészt a városi szervezetbe még be nem vont törzsekből állt; Egyiptom paraszti lakosságának nagy részét még

mindig *dediticius*nak tekintették. A társadalomban bizonyos súllyal rendelkező városi lakosság azonban teljes egészében római polgárnak számított immár. Caracalla az egykorú források (Cassius Dio 77,9,5) szerint részben propagandisztikus, részben anyagi okokból tette ezt a lépést. A csak római polgárokat kötelező örökösödési adó – amelyet a törvény kiadásával egyidejűleg az eddigi 5%-ról 10%-ra emelt – így ugyanis jelentős jövedelemnövekedést nyújtott a császári kincstárnak. A nagy jelentőségű törvény egyébként logikus és végső következménye volt a Flaviusok óta megszakítatlan polgárjog-kiterjesztésnek és jogi nivellálódási folyamatnak, de már csak akkor született meg, amikor a római polgár rangja nem kiváltságokat, hanem anyagiakban is felmérhető fokozott terheket jelentett. Kihatásai éppen ezért nem voltak egyértelműek. Eddig az anyagilag egyre terhesebbé váló városi tisztségek viselésének és a katonai szolgálatnak egyik vonzerejét a római polgárjog elnyerésének lehetősége jelentette. E körülmény megszűnése még inkább távol tartotta a lakosságot a városi és a katonai szolgálattól. Az előbbire egyre súlyosbodó adminisztratív kényszerrel, az utóbbira egyre nagyobb zsolddal, donativumokkal és kedvezményekkel kellett az utánpótlást megszerezni.

Macrinus

Caracalla apjának hódító törekvéseit is folytatta. 213-ban megverte a Castra Regina (Regensburg) ellen támadó alemannokat, a következő évben a Daciát fenyegető karpokat, majd a belső bajai miatt végvonaglaiban levő Parthus-birodalom ellen fordult. E hadjárat során gyilkoltatta meg testőrparancsnoka, *M. Opellius Macrinus* (217). A hadsereg egy része Macrinust kiáltotta ki császárnak. Ő az első, aki császári hatalmának megszerzésekor nem volt még tagja a szenatori rendnek, s a senatus-tól nem is kérte császári hatalma törvényesítését. A parthus hadjáratot gyors békekötéssel fejezte be; Róma nagy összegű hadisarc fizetése ellenében megtartotta keleti birtokállományát.

A két gyermekcsászár

A hadsereg Caracalla-párti csoportjai, a meggyilkolt császár rokonai által nyújtott megvesztegetési pénzek hatása alatt is, már egy év múlva annak egy rokonát (híresztelések szerint törvénytelen fiát): a fiatalkorú Avitus Elagabalust kiáltották ki császárrá (218). A hadsereg két csoportja között kitört háború során Macrinus életét vesztette (218).

A Severus-dinasztia alkonyát két fiatalkorú császár, Elagabalus (*Heliogabalus* 218–222) és *Alexander Severus* (222–235) uralma jelzi. Mindkettőt a hadsereg egy részének meggyerése után a Severus-dinasztia

syriai származású nőtagjai juttatták uralomra, s azok is gyakorolták a tényleges hatalmat. Heliogabalusról csakhamar kiderült vallási rajongásra és kicsapongásra való hajlama. Fő törekvése arra irányult, hogy a hemesai Hélios (sémi nevén *El-Gabal* = a magaslat istene) istennek – akinek főpapja volt – kultuszát Rómában ne csak meghonosítsa, hanem az állam egyedüli vallásává tegye. Az új kultusz látványos, de idegenszerű, emellett költséges, a közvélemény szemében pedig visszataszító módszerei nagyanyját és nagynénjét arra készítették, hogy a családon belül alkalmasabb utód után nézzenek. Előbb arra bírták rá a gyermekcsászárt, hogy a nála is fiatalabb (alig 14 éves) unokaöccsét Septimius Alexianust fiává fogadja, majd a tekintélyét veszített császárt saját testőreivel meggyilkoltatták.

Alexianus mint császár a jobban hangzó, és programot is kifejező *Alexander Severus* nevet vette fel. Helyette valójában az őt uralomra juttató anyja, Iulia Mamaea és nagyanyja, Iulia Maesa, valamint a praefectus praetorio, a még Septimius Severus idejében felemelkedett nagy jogtudós, Ulpianus uralkodott. Az új kormányzat az Antoninusok bürokratikus monarchiájához való visszatérést, a hadsereg túlkapásainak megfékezését és a senatusban tömörült nagybirtokos arisztokráciával való együttműködést tűzte ki céljául. Egykorú források ezt úgy határozzák meg, hogy az előző Severusok tyrannisa után Alexander Severus kormányzata „arisztokratikus” jelleget öltött (Hérodianos 6,1,2). Senatorokból, lovagokból és hivatásos jogtudósokból új, 70 tagú császári tanácsot szerveztek, amelynek 20 tagja volt jogász. Ennek a tanácsnak lett volna feladata a fenyegető külpolitikai helyzet, az egyre súlyosbodó gazdasági válság és a politikai anarchia közepette biztosítani a birodalom határait és belső stabilitását. Élénk jogalkotó tevékenység indult meg. Forrásaink közlése szerint az állam szempontjából legfontosabb iparágak kézműveseit ekkor tömörítették kötelező jellegű collegiumokba, és a díjtalan szolgáltatások (*munusok*) és adók ily módon való biztosítása fejében ezeket érdekvédelmi jogkörrel is felruházták. Az ekkor államilag elismert collegiumok egy-egy *defensor*t („védőt”) választhattak, akinek feladata volt a collegium egyes tagjainak érdekeit is képviselni. Egyes iparágakban (bíborfestés) monopolisztikus jellegű állami műhelyeket (*fabricae*) hoztak létre. A zsoldfizetés nehézségei miatt egyes határ menti csapattesteket földjuttatással elégítettek ki. Ez első lépés volt a határ menti katonaságnak parasztkatonasággá való átalakulása felé.

Bizonyos intézkedések történtek a szélesebb néprétegek megnyerése érdekében is. Felújították a Commodus óta szünetelő *alimentatio*kat, és a termelés fellendítésére kamat nélküli kölcsönöket is juttattak a parasztnak földvásárlás céljára. A hadsereg azonban rossz szemmel nézte

kiváltságos politikai helyzetének megcsorbitását, és a zsold fizetésében mutatkozó fennakadásokat. 228-ban a praetorianusok egy zendülés során a császár szeme láttára koncolták fel Ulpianust, s a kormányzat ezt a veszélyes lépést tehetetlenül volt kénytelen szemlélni.

A Severus-dinasztia bukása

Nyomasztóbbá vált a külpolitikai helyzet is. I. Ardašēr, a Sāsānida-dinasztia megalapítója, alighogy megszilárdította az új dinasztia uralmát, 230-ban felszólította a római császárt valamennyi ázsiai terület átadására (vö. Hérodianos 6,4 skk). Az ennek következtében kirobbanott háború a rendkívüli római erőfeszítések ellenére sem hozott eredményt. A római sereget a vereségtől csak egy, Irán északkeleti részén kitört felkelés mentette meg, amely a Sāsānida uralkodót a hadműveletek felfüggesztésére kényszerítette. Viszont ugyanakkor a csapatok jelentős részétől megfosztott dunai–rajnai határon az alemannok törtek be. A jórészt Duna menti, illyricumi legiókból álló keleti hadsereg katonái, féltve szülőföldjüket, a császárt visszavonulásra, s a germán front védelmére kényszerítették (233–234). A rajnai határra érve azonban a császár (illetve: a fölőtte gyámkodó anyja) – erélyes hadviselés helyett a germán törzsfőnökökkel hadisarc fizetése fejében békésen egyezett meg, ennek költségét pedig a legrosszabb időpontban alkalmazott zsoldcsökkentéssel akarták megtakarítani. A felháborodott katonák zendülést robbantottak ki, amelyben Alexander Severus, vele együtt anyja, valamint a praefectus praetorio, a jogtudós L. Paulus is életét vesztette (235. március 18.). Alexander Severus személyében kihalt a Severusok uralkodócsaládja.

Bibliográfia

M. Platnauer: *The Life and Reign of the Emperor L. Septimius Severus*. Oxford, 1918. máig a legrészletesebb életrajz; A. Jardé: *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*. Paris, 1925; A. Bellezza: *Massimino il Trace*. Genova, 1964; az államszervezeti fejlődés általános kérdéseihez fontos: O. T. Schulz: *Vom Prinzipat zum Dominat, das Wesen der römischen Kaisertums des III. Jh.* Paderborn, 1919; a 3. századi történetnek főként az újabb kutatásban vitatott kérdéseit ismereti: G. Walser–Th. Pekáry: *Die Krise des römischen Reiches*. Berlin, 1962. Részletes eseménytörténetet ad: A. Calderini: *I Severi. La crisi dell'impero nel III. secolo*. Bologna, 1949. Az egész bonyolult korszakot a rabszolgatartó gazdálkodás válságának szempontjából elemzi: E. M. Штаерман: *Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи*. Moszkva, 1957 – ua. német fordításban is.

A környező világban végbement változásokat helyezi előtérbe F. Altheim: *Der Niedergang der alten Welt*. 2 kötet, Frankfurt, 1954. Ugyancsak a 3. századi válság jelenségeit elemzik más-más szempontból: A. Alföldi: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des III. Jahrhunderts*. Darmstadt, 1967; R. Rémondon: *La crise de l'empire Romain de Marc-Aurèle à Anastase* (az 5. század végéig halad), Paris, 1964; M. Mazza: *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel 3° secolo d. C.* Catania, 1970. A Constitutio Antoniniana értelmezése körüli újabb vitákat ismerteti: Chr. Sasse: *Die Constitutio Antoniniana*. Wiesbaden, 1958. – A. Segré: *La Costituzione Antoniniana*. Iura 17, 1966, 1 skk.

3. A katonai anarchia (235–268)

Források

Az elbeszélő források ugyanazok, mint a 342. lapon idézettek; a 238 utáni eseményekre csak a Historia Augusta és Aurelius Victor császár életrajzai állanak rendelkezésre. A *feliratos anyag* igen csekély; a fontosabb e korba vágó feliratokat összeállította H. Dessau: *Inscriptiones Latinae Selectae* 487–611 sz. A Decius-féle keresztényüldözés dokumentumait közli: P. M. Meyer: *Die libelli der decianischen Christenverfolgung*. Berlin, 1910. A kereszténység üldözéseinek (s üldözői bűnhődésének) történetét adja: Lactantius: *De mortibus persecutorum* (francia fordítással kiadta: J. Moreau, Paris, 1958. Magyarul I. Adamik T. fordításában a Lactantius Az isteni gondviselésről c. kötetben. Bp., 1985. Prometheus Könyvek és Eusebius: *Ekklesiastiké historia*, angol fordítással megjelent a Loeb Classical Library-sorozatban.

Maximinus Thrax katonai terroruralma

A fellázadt katonák egyik praefectusukat, a thrák származású C. Iulius Verus Maximinust (ismertebb nevén *Maximinus Thrax*) kiáltották ki uralkodóvá. Maximinus közkatonából verekedte fel magát a centurio rangjáig, és Septimius Severus uralkodása idején lett a lovagrend tagjává, majd Mezopotámia helytartójává. Egész életét a katonai szolgálatban töltötte el, soha polgári hivatalt nem viselt, és így a senatori rendnek sem lehetett tagja. Az illyricumi legiók közötti népszerűségét rendkívüli testi erejének, a katonai érdekek következetes szolgálatának, szervező és stratégiai képességeinek köszönhette. Uralma már kizárólag a hadsereg-re támaszkodó, annak érdekeit néző leplezetlen terroruralom (vö. RTCh. 107. sz.): a legiók parancsnokait felhatalmazta arra, hogy a katonák szükségleteit a városok készleteiből erőszakkal és önkényesen is elégítsék

ki; a legsúlyosabb terhek természetsszerűleg a jómódú társadalmi csoportokra, elsősorban a városi arisztokráciára hárultak, míg a hadsereg igényeit messzemenően kielégítették. Ilyen áron jelentős katonai sikereket is ért el, előbb a Rajna mentén támadó alemannok, majd a Daciába betört szabad dákok és karpok ellen.

Arisztokratikus államcsínyek sorozata

Az arisztokratikus rétegek szervezett ellenállása azonban már uralomra jutásakor megkezdődött, s ezt katonai akciókkal és vagyoneklkobzásokkal csak egy ideig sikerült féken tartania. 238-ban az afrikai nagybirtokosok egy csoportja a provincia senatori rangú helytartóját, az idős Antonius Gordianust kiáltotta ki császárnak. Ezt a kísérletet a szomszédos Numidia provincia császári legatusának ugyan sikerült gyorsan elfojtania – Gordianus öngyilkos lett –, de ekkor a senatus is nyíltan fellépett Maximinus ellen, és két római senatort, *Pupienus Calvinust* és *Maximus Balbinust* kiáltotta ki ellencsászárnak; a Gordianus-párt kielégítésére helyettesükként Caesar címmel Gordianus fiatal unokáját is elismerte, *III. Gordianus* néven. A különböző központokból kiindult arisztokratikus ellenállás így egységes mozgalommá duzzadt, és egybefonódott a hadsereg ellátása érdekében a végletekig megterhelt városok ellenállásával. Maximinus terrorisztikus hatalmának el kellett buknia. A felkelés leverésére indulva már az itáliai Aquileia várost ostromolta, amikor az ellenpárt által megvesztegetett katonái álmában orvul meggyilkolták (238).

Az anarchia

A sorozatos államcsínyek és az egyre fokozódó külső támadások anarchikus állapotokat idéztek elő. A senatus két császára rövidesen szintén katonai zendülés áldozata lett, III. Gordianus egymaga maradt a porondon (238–244). Ugyanekkor indult meg a gótok első nagy támadása a Duna torkolatvidéke felé. A Fekete-tenger nyugati partjának városai, Olbia, Histria, Tyras, Istros már 238-ban elestek. Keleten Ardašēr utóda, I. Šāhpuhr (Sapor, 239–271) indított támadást a keleti provinciák ellen, és Mezopotámia elfoglalása után Syriába is benyomult. A Római Birodalom tehát háromfrontos háborúra kényszerült berendezkedni: A Rajna–Duna-vonalán az alemannok, az Al-Dunánál és Daciában a gótok és szövetségeseik ellen, az Eufrátesz vonalánál pedig a perzsa birodalommal szemben. Az ellenállást az egyes helytartók, a központi kormányzat segítsége híján a helyi erőkre támaszkodva próbálták megszervezni, míg a gyorsan váltakozó császárok a mindenkor legveszélyesebbnek tartott hadszíntéren igyekeztek helytállni. Szükség esetén, például a gótokkal

szemben több alkalommal, a császári kormányzat segélypénzek nyújtásának formájában, valójában rendszeres hadisarc fizetésének árán teremtett időleges nyugalmat.

A 238. év végére ennek az évnek hat császára közül már csak a fiatakorú III. Gordianus maradt életben. Uralkodását a perzsák elleni váltakozó sikerű háború tölti ki; ennek során 244-ben praefectus praetoriójának, az arab származású *Iulius Philippus Arabsnak* hallgatólagos egyetértésével katonáinak egy zendülő csoportja meggyilkolta, majd a testőrparancsnokot kiáltották ki császárrá (244–249).

Philippus kisebb mezopotámiai területek átengedése és 500 000 denarius hadisarc árán gyorsan véget vetett a perzsa háborúnak, hogy a karpok és a gótok ellen siessen. Itteni részleges sikerei még arra is felbátorították, hogy Rómában (egy évi késedelemmel) 248-ban nagy pompával ünnepelje meg a város alapításának ezredik évfordulóját. De az általános anarchiát az ünneplés nem tudta palástolni, még kevésbé orvosolni. Még ugyanebben az évben a Duna menti, a kis-ázsiai és a syriai legiók új ellencsászárokat kiáltottak ki. Az újabb polgárháborúból *P. Messius Decius* (Traianus) – akit még maga Philippus nevezett ki a rajna–dunai hadszíntér főparancsnokává – került ki győztesként (249. szeptember).

Restaurációs kísérletek

Decius, Maximinus Thraxhoz hasonlóan, hatalmát elsősorban az illyricumi legiók támogatásának köszönhette, és ezek harcias szellemét, a Pannoniában újjáéledt ősi római virtus feltámasztását hirdette politikai programként. A római katonai erő helyreállításának programját jelképezte az is, hogy uralomra jutásakor a Traianus melléknevet vette fel.

A római hagyományok helyreállításának jelszavával indította meg keresztényüldözését is: ez a római történet első, általános jellegű – és számos vértanút is követelő – vallásüldözése. A birodalom minden polgárát arra kötelezte, hogy (erről szóló igazolvány ellenében) az isteneknek áldozatot mutasson be (vö. RTCh. 119. sz.). Törekvéseit azonban jórészt csak a régi római arisztokrácia és saját illyricumi katonasága támogatta. Az anarchikus állapotokat még tetézte az akkor másodízben fellobbant pestisjárvány, és az Al-Duna táján végzetesen súlyossá vált hadi helyzet. 251-ben, nem törődve serege gyengeségével, az Al-Duna felé előrenyomuló gótok ellen harcba bocsátkozott, és a mai Dobrudzsában fekvő Abryttus mocsarai között a gótok királya, Kniva elleni harcban életét vesztette (251. június). Vereségében állítólag római részről történt árulás is közrejátszott. A leginkább gyanúsított személy, *C. Trebonianus Gallus*, a praefectus praetorio azonban sietett magát a

sereg megmaradt részével császárrá kikiáltatni (251–253). Uralmának a moesia helytartó, *Aemilius Aemilianus* felkelése már 253-ban véget vetett, azt pedig még ugyanabban az évben a rajnai legiók parancsnoka, a senatori rangú *P. Licinius Valerianus* fosztotta meg életétől és hatalmától (253–260).

A válság mélypontján

A határ menti provinciákban közben egyre súlyosbodott a helyzet. A külső támadásokkal párhuzamosan a helyi lakosság, elsősorban a colonusok is helyi felkeléseket robbantottak ki, vagy átálltak a támadók oldalára. A nagybirtokok urai, de nem kevésbé a császári birtokok nagybérlői, a *conductorok*, az anyagi terheket a colonusokra hárították tovább. A 3. század közepétől több elkeseredett hangú panaszirat maradt ránk egyes nagybirtokok colonusai részéről (vö. pl. RTCh. 108–110. sz.). Ezek itt-ott már fenyegető hangot ütöttek meg: amennyiben sérelmeik, a nagybérlők által való kiuzsoráztatásuk nem nyer orvoslást, tömegestül fogják a birtokot elhagyni. Ijesztő mértéket öltött a parasztok már korábban is jelentkező elvándorlási és menekülési mozgalma, az ún. *anachórésis* Egyiptomban. Egész falvak néptelenedtek el, miközben lakóik a sivatagba menekülve, ott rablóbandákba verődtek. A nagybirtokosok és a császári birtokok nagybérlői minden eszközzel, a katonai kényszert is igénybe véve, igyekeztek a colonusok menekülését megakadályozni: a bérlők földhöz kötésének folyamata ekkor kezd határozott jogi formákat ölteni. Az anarchikus állapotok közepette azonban ez csak részleges eredménnyel járt.

Időközben a gótok – az abryttusi győzelem után – az általuk megdöntött bosporosi királyság kikötőit és hajóhadát felhasználva, sorra indítottak rablótámadásokat, immár tengeri úton is, Kis-Ázsia és a tengerszorosok kikötői, Byzantium, Sinope, Trapezus ellen, majd dél felé haladva, Ephesust is megsarcolták. Szárazföldi seregeik elárasztották Daciát, amely gyakorlatilag már ekkor elveszett a birodalom számára. A daciai aranybányák többszörös időszakos megszakítás után a 250-es években végképp megszűntették működésüket. A Duna vonala sem védte többé a Balkán-félsziget provinciáit. A Dunán átkelve a gót seregek 253-ban eljutottak a tengerparti Thessaloniké kikötőig. Nyugaton a szüntelen alemann támadások a császári kormányzatot az *agri decumates* területének végleges feladására kényszerítették. A perzsa fronton Sapor 253-ban mélyen behatolt Syriába – elesett az Eufratész partján épült jelentékeny erőd, Dura-Europos –, majd Syria belsejében Hemesa és Antiochia is. Ugyanekkor Afrika népei is megmozdultak. A 250-es

évektől kezdve indítják támadásaikat Egyiptom ellen a nubiai nomád *Blemmyes* törzsek, a nyugati afrikai provinciák ellen pedig az ugyancsak nomád, tevetenyésztő berberék.

Katonai vereségek és gazdasági válság

Az egymásra tornyosuló veszélyekben Valerianus a birodalom kettéosztásával kísérletezett. Ő maga a leginkább veszélyeztetett és gazdaságilag is legjelentősebb keleti területek védelmét vállalta, fiát és társcsászárat T. Licinius Gallienust a nyugati területekre küldte.

A keleti hadjárat azonban kezdeti sikerei után (Antiochia visszafoglalása, 257) kudarcba fulladt. A Mezopotámiába benyomuló császár Edesánál vereséget szenvedett, és a perzsa király, Sapor fogságába esett (260. június). Fogságában halt meg néhány évvel később. Egy évtizeden belül tehát egy császár (Decius) elesett, egy másik pedig (Valerianus) ellenséges hadifogságban, szégyenletes körülmények között fejezte be életét! Sapor a rómaiak fölött aratott győzelmeit dicsekvő hangú, de értékes adatokban bővelkedő feliratban örököltette meg (*Res gestae Divi Saporis* – kommentált magyar fordítását lásd ÓKTCh. 351 l. skk.).

A 3. sz. közepén a birodalomnak már évtizedek óta érlelődő, majd egyre súlyosbodó válsága teljes mélységében és sokoldalúságában bontakozott ki. A rabszolga-munkaerő már két évszázada csökkenőben volt, és felhasználása – drágasága miatt is – egyre kevésbé kifizetődő: így a termelő munka mindinkább a szabad lakosság alsó rétegeire hárult. Viszont a 170-es évek óta megismétlődő pestisjárványok, a lakosság minden rétegében csökkenő születések (ezt statisztikai adatok híján a kortárs írók egybehangzó közléseiből állapíthatjuk meg) a szabad munkaerőt is csökkentették: éspedig akkor, amikor a szüntelen barbár támadások a termelőmunkából kiszakadt katonaság számának növelését tették szükségessé, a támadások sújtotta területek adójövedelmei csökkentek vagy kiestek, a belső árucseré helyenkint akadozott, másutt teljesen megbénult – a birodalom anyagi és emberi erőforrásai tehát képtelenek voltak a kiesett rabszolga-munkaerőnek megfizetett szabadokkal (pl. szabad bér munkásokkal) való pótlására. Így a szabadok ingyenes munkára való igénybevétele a század egész folyamán fokozódott – ez pedig egyre keményebb kényszerítő eszközöket is sugallt. Nem csak az államhatalom részéről: a colonustartó nagybirtokosok is igyekeznek munkaerőiket helyhez kötni, kötelezettségeiket súlyosbítani. A súlyos terhek és a nyomasztó létbizonytalanság következtében a termelőmunka magának a termelőnek szempontjából vált érdektelenné – a colonusokat csakúgy, mint a kézműveseket erre már különböző módszerekkel (pl. a collegiumok igénybevételeivel) kényszeríteni kellett.

Az állami bevételek csökkenése, a bányatermelés hanyatlása (s az addigi nemesfém bányák egy részének kimerülése), az ismétlődő hadisarcok és növekvő katonai kiadások mellett a pénz elértéktelenedésére vezettek. A Severus alatti „első” devalvációt Caracalla új pénz, a régi denarius kétszeres névértékben (de csak másfélszeres súlyában) kiadott *antoninianus* bevezetésével próbálta orvosolni. Ez a kísérlet is kudarcra volt kárhozthatva a kellő gazdasági megalapozottság híján. Az aranypénz verése megszűnt, az ezüst *antoninianus* nemesfém tartalma a 240-es években 10%-ra csökkent, két évtizeddel később pedig a pénzverés teljesen anarchikussá vált. Van olyan ezüstpénz, amelyben már csak 5% a nemesfém, és vannak olyan veretek, amelyek bronz anyagát csak vékony ezüstözés takarja el. Az árak – az áruhiány következtében is – elképesztő magasba szöktek. Egyiptomban egy artabé (kb. fél mázsa) gabona ára Augustus idején még 7–8 drachma volt, 250 körül már 120 000 devalvált drachma. Fizetés céljaira nem is az egyes érmeket, hanem azoknak bőrzacskóba (*follis*) csomagolt kötegét használták fel.

Így az államgazdaság visszatért a már régen meghaladott terménygazdálkodáshoz: az adót különböző terményekben, elsősorban gabonában követelte meg; ez viszont a szállítási költségeket növelte meg, és rengeteg visszaélésre adott alkalmat. A zsoldjukat és élelmüket csak rendszertelenül és hiányosan megkapó katonák, illetve vezéreik önkényes fosztogatásokkal segítettek magukon: áldozataik elsősorban a jómódú városok (ahol mindig akadt árukészlet), de nem kímélték a parasztokat, colonusokat sem. A vagyon- és létbiztonság a „barbár” támadásoktól függetlenül is sokat szenvedett. A colonusok egész csoportjai váltak földönfutókká, vagy hagyták el földjüket önként is; mások biztonságuk érdekében egyes nagyurak védelme (*patrocinium*) alá helyezték magukat – s ezt nem ingyen kapták meg. Erre a 3. sz.-ban főként Galliában akadnak példák. Ugyanitt alakult ki a *bagauda* mozgalom: a földtelen parasztok bandákba verődtek, és fosztogatásból éltek. (A *bagauda* kelta szó eredetileg csavargót, útonállót, törvényen kívül álló embert jelent.)

A hadsereg növekvő politikai jelentősége

E kaotikus körülmények között a viszonylag legszervezettebb erőt a *hadsereg* jelentette. A hivatásos hadsereg léte függött a megélhetését biztosító államszervezet fennmaradásától – és ez a megállapítás vonatkozik tágabb értelemben azokra a nagyobb földrajzi egységekre is, ahonnan a hadsereg zöme rekrutálódott, így nagymértékben Illyricumra és Pannoniára; viszonylagos jólétüket az innen kikerült nagyszámú katona zsoldja és végkielégítése biztosította. Így ezek a provinciák – eltérően a birodalmat saját anyagi erejükkel „fenntartó” gazdagabb provinciáktól,

mint például Gallia és a keleti területek – szembenálltak az elszakadási törekvésekkel, és a birodalom egységének fenntartására törekedtek a súlyos válságtünetek ellenére is. A javarészt illyricumi származású katonák és vezérek általában kitartottak császáraik mellett is – amennyiben azok az érdekeiknek megfelelő tevékenységet folytatták: csak akkor tették le őket (és ölték is meg egyben), ha úgy tűnt, alkalmatlanok a rájuk háruló feladatokra: ilyen értelemben a sorozatos császárgyilkosságok egy (nagyon sajátos) „morál” kifejezői is.

A birodalom súlyos és különleges helyzete okozta azt, hogy a válság legélesebben és legközvetlenebbül katonai tekintetben volt észlelhető (bár gyökerei a termelés jellegéig nyúlnak vissza), a megoldás is a hadseregéből indult ki, és módszerei is „katonai” jellegűek. A válság megoldása felé vezető fejlődés a mélyponton, Gallienus uralkodása alatt indult meg.

4. Gallienus és a stabilizálódás kezdetei (260–268)

A hadsereg újjászervezése

A válságos helyzetben *Gallienus* (260–268) a közvetlen fennhatósága alá tartozó és hozzá hűséges központi területek legióira támaszkodva indította meg a helyreállítás munkáját. E törekvéseiben meglepő engedelmeknek kellett a más helyen alkalmazott, kegyetlenségig terjedő szigorral párosulniuk. Gallia túlságosan is hatalmas helyi császáraival egyelőre kibékült, hatalmukat hallgatólagosan elismerte. A keleti határ védelmét Róma legerősebb keleti clienskirályára, a palmyrai *Iulius Odaenathus*ra bízta, s a támogatás fejében páratlan kitüntetésekkel és jelentős felhatalmazásokkal ruházta fel: a *corrector Orientis*, a *consularis* és a *rex regum* címekkel. Számításai ezen a téren beváltak. A galliai uralkodó osztály anyagi erőforrásait igénybe venni képes helyi császárok (Postumus, Victorinus és Tetricus) a helyi erővel legalábbis részlegesen fel tudták tartani az alemannok támadásait. Palmyrának, a gazdag oázisvárosnak királya és nagykereskedőkből álló uralkodó osztálya pedig legalább annyira tarthatott az erősen centralizált perzsa birodalom teljes győzelmétől, és ezzel saját közvetítő kereskedelmének elsorvadásától, mint amennyire Rómát érintette volna a keleti provinciák elvesztése. A palmyrai clienskirály pedig a perzsa harcászatot már ismerő szír és arab törzsekre támaszkodva, és a rendelkezése alá juttatott keleti provinciák (Syria, Egyiptom és Kis-Ázsia római provinciái) anyagi erőforrásaival 262–263-ban Saport sikerrel viasszaszorította, és nagyjából helyreállította a Septimius Severus alatti határvonalat. Így Gallienusnak csak a központi területek, elsősorban Itália és az Al-Duna vidéke védelmét kellett ellátnia.

263-tól kezdve Gallienus kormányzata a nyugati és keleti határszállón tett jelentős engedmények árán lélegzethez jutott, és végrehajthatta a szükségesnek tartott katonai és közigazgatási reformokat.

A hadseregben már régebben szokás volt az, hogy amennyiben a határ menti csapatok áthelyezése szükségessé vált, nem teljes legiókat, illetve cohorsokat helyeztek át a veszélyeztetett szakaszra, hanem azokból kiemelt kisebb egységeket, az ún. *vexillatiókat* (zászlóaljokat). Ezekbe a kiemelt alakulatokba rendszerint az illető csapattest legjobb katonáit (főként lovasokat) osztották be. A század közepének viharos eseményei közepette a *vexillatiókat* nemigen küldték vissza eredeti csapattestükhöz, hanem további önálló katonai feladatokra használták fel. Így a határon már csak másodrendű katonaság maradt – Alexander Severus óta a határ jelentős részén csak afféle parasztkatonaság –, míg a hadsereg leginkább ütőképes erejét az önálló taktikai egységekké vált *vexillatiók* képezték. Gallienus a tartósan kiemelt *vexillatiókat*, a Daciából kivont legiókat és más alkalmas csapattesteket néhány nagy központban a hátszágban egyesítette. A legnagyobb katonai központot Mediolanumban hozta létre. Ide csoportosította a dalmata, mór és arab lovascsapatok bevonásával a teljes lovasságot, amely így önálló fegyvernemmé vált, parancsnoka (*magister equitum*) pedig a birodalom legbefolyásosabb hadvezéreinek egyikévé. A lovasság összpontosítását és jelentőségének növelését a Rómával szembenálló hatalmak, elsősorban a perzsa birodalom és a gótok mozgékony lovas harcmodora tette szükségessé. A közvetlen határvédelem ettől ugyan meggyengült – s emiatt a régi legiós táborral rendelkező határ menti városok lakossága elégedetlen is volt –, viszont mozgékonyabb, új hadseregcsoporthoz jöttek létre a határhoztól távolabb fekvő központokban, s ezeket szükség esetén hol itt, hol ott lehetett felhasználni. A gyalogság részére hasonló új központokat az itáliai Aquileiában, Veronában s az illyricumi Sirmiumban hozott létre.

A senatori rend térvészése

A hadsereg vezetésében s a közigazgatásban is jelentős változások születtek. Gallienus visszatért Septimius Severus, Caracalla és Maximinus Thrax senatusellenes módszereihez. Ebben az a tapasztalat is vezethette, hogy a trónbitorlások élén igen gyakran álltak a senatori rendből származó helytartók, akik egyetértettek a hadsereg ugyancsak senatori rendű főtishti karával. Gallienus a senatorokat – akik közül sokan veszítették életüket a harcok folyamán – a császári provinciák és a hadsereg vezetésében háttérbe szorította. Ezt úgy oldotta meg, hogy legatusok helyett, egyelőre helyettesekként, később már végleges formában, az egyes legiók élére *praefectusokat*, *praepositusokat*, a császári provinciák élére pedig

praeseseket nevezett ki, s ezeket már rendszerint a lovagok közül választotta ki. A lovagi rendbe pedig – már Septimius Severus óta – minden jól bevált centurio is felemelkedhetett. A senatori rend tagjainak a császári közigazgatásban és a hadsereg vezetésében már eddig is tapasztalt térvesztése meggyorsult. A nagy múltú testület befolyása és hatásköre Rómára és Itáliára korlátozódott.

Hellenizáló törekvések

Sajátos volt Gallienus valláspolitikája is. A kereszténységgel – mint egyre nagyobb társadalmi befolyást nyerő vallási mozgalommal – a század közepe óta nem lehetett többé nem számolni. Gallienus a szélesebb tömegeket megnyerni akaró politikájának megfelelően a keresztényüldözést is megszüntette, de elvileg a kereszténységnek nem tett engedményeket. Ellensúlyozására inkább a hellenisztikus eredetű misztériumvallások – köztük a nagy múltú eleusisi misztériumok – terjesztésére törekedett, s a Hélios-kultusz körül akart létrehozni egységes, hellenisztikus jellegű birodalmi vallást.

Görögbarátsága, a polgári lakosság érdekeinek és hangulatainak fokozottabb figyelembevételé s a nyugati és keleti határon jelentkező szeparatiztikus törekvésekkel szembeni tétlensége az illyricumi legiók elégedetlenségét is felkeltette. Ennek az elégedetlenségnek volt kifejezője az az összeesküvés, amelyben a lovasság főparancsnoka, Aureolus vezetésével az illyr származású főtisztek nagy része részt vett, s amelynek Gallienus 268-ban áldozatául esett. Bár uralma alatt látszólag tetőpontját érte el a birodalom részekre való szakadásának tendenciája, s a császári hatalom a birodalomnak csak központi részeire terjedt ki, mégis az ő reformjaiból indult ki a birodalom katonai megerősödése és politikai egyesítése. Ezt a feladatot utódai végezték el: az illyr származású katonacsászárok, akiknek céltudatos és erélyes tevékenysége egy időre megszüldítette a birodalom határait, és helyreállította a politikai egységét.

5. Az illyr katonacsászárok (268–284)

Az illyr katonacsászárok restaurációs törekvései

Gallienus megteremtette a stabilizálódás feltételeit – ezek felhasználása utódjaira várt. A Gallienust követő császárok: Claudius Gothicus (268–270), Aurelianus (270–275), Tacitus (275–276), Aurelius Probus (276–282) és Carus (282–283), mindannyian illyricumi származásúak voltak, azaz az Adria és a Duna közötti, jórészt illyr őslakosságú területen születtek, s az illyricumi (javarészt pannoniai származású) legiókra

támaszkodva gyakorolták hatalmukat. A senatori származású Tacitus kivételével mindannyian a közkatonasorból verekedték fel magukat a birodalom legmagasabb méltóságáig. Politikai törekvéseik nagyjából azonosak voltak. Abban a meggyőződésben, hogy szűkebb hazájuk biztonsága az egész birodalom egységétől és határainak szilárdságától függ, mindent ennek a célnak rendeltek alá. Származásuknál fogva is többé-kevésbé szembenálltak a nagybirtokos arisztokráciával, tehát egyben a senatusszal is, a nagybirtokosok túlkapásai ellen védelmezni iparkodtak a „kisembereket”, a tenuiorest, ugyanakkor a birodalom egysége érdekében elutasították egyes elődeiknek – Maximinus Thraxnak és Gallienusnak – a senatus elleni erőszakos módszereit, s az alulról kiinduló osztályharc fegyveres formáit. A birodalom fennmaradásának zálogát olyan katonai jellegű fegyelem megteremtésében látták, amelyben az egyén érdekei feltétlenül és mindenben alá vannak rendelve az immár pusztá léteért küzdő állam érdekeinek. Az állam megmentésére irányuló törekvéseik többirányúak voltak. Elsősorban hadseregükre támaszkodtak: sokat nyújtottak katonáiknak, de szigorú fegyelmet követeltek, s azt könyörtelen eszközökkel meg is teremtették. Pénzérmék feliratai a katonai erényeket: a *virtust* és *disciplinát* magasztalják. Politikai tekintetben fő törekvésük a birodalmi egység megteremtése volt minden területen. Adminisztrációjuk célja a területi autonómiák és kiváltságok megszüntetése, illetve a központi hatalomnak való alárendelése. Valláspolitikájukban már tudatosan jelentkezik a birodalom egységes vallásának és egyházi jellegű szervezetének megteremtésére irányuló törekvés. Egységes vallássá leginkább a Napkultusz valamely formáját (Hélios- vagy Mithras-kultusz) óhajtották tenni. Uralmuk katonai diktatúra, amely a birodalmat mintegy permanens ostromállapotba helyezte. Rideg elképzeléseik tetterővel párosultak, és módszereik következetes alkalmazásával ők készítették elő a dominatus új rendjét.

Az első katonai sikerek

M. Aurelius Claudius, aki a gótok felett aratott győzelmei alapján a *Gothicus* melléknevet vette fel, katonái Gallienus gyilkosával, Aureolusszal szemben kiáltották ki császárnak. Uralkodásának legfőbb eredménye a gótok felett Naissus (a mai Niš) közelében aratott döntő győzelem (269), amelynek eredményeként az al-dunai határt végül is sikerült megszilárdítani. A még mindig dühöngő pestisjárvány áldozataként 270-ben meghalt. Utóda, L. Domitius Aurelianus, Claudius lovasságának parancsnoka, a birodalom politikai egységének megteremtésére irányította fáradozásait. Keleten új veszélyt jelentett Palmyra elszakadása. Ebben a clienskirályságban a római részről teljhatalommal felruházott Odae-

nathus halála után fia, Vaballathus, illetve annak nevében anyja, Zenobia vette át az uralmat. Róma gyengeségében bízva, függetlenítette magát, megszállta Kis-Ázsiát és Egyiptomot, és önállósága jeléül felvette a római császárok címét is, mint „Vaballathus Pius Felix Augustus”. Így Róma elő-ázsiai és egyiptomi birtokai helyén új, önálló birodalom kialakulása fenyegetett. Aurelianus az al-dunai veszély elhárítása után két nagy hadjáratban (271–272, majd 273) Vaballathust megverte, Zenobiát foglyul ejtette, s a város lakosságának újabb felkelését megtorolva, Palmyrát feldúlta oly kegyetlenül, hogy soha többé jelentőségét visszanyerni nem tudta. Róma keleti uralma teljes mértékben helyreállt.

A birodalom egységének helyreállítása

A központi hatalom megerősödése a galliai arisztokrácia szemében fölöslegessé tette immár az önálló helyi császárság fenntartását. A bagaudák – fegyveres bandákba tömörült földjüktől megfosztott parasztok és más, megélhetésüket veszített elemek – itt folytatódó mozgalmai is meggyőzhették a helyi arisztokráciát arról, hogy a központi hatalom hatásosabban tudja megvédeni biztonságukat, mintha csak saját erejükre hagyatkoznak. Így érthető, hogy az utolsó galliai helyi császár, Tetricus, harc nélkül hódolt meg a közeledő Aurelianus előtt (273). A birodalom egysége keleten is, nyugaton is helyreállt, és Aurelianus méltán vehette fel a *Restitutor orbis terrarum* (a földkerekség <rendjének> helyreállítója) büszke címét. A stabilizálás érdekét szolgálta még az is, hogy a katonailag már nem tartható Dacia provinciát, ahonnan a legiókat már korábban visszavonták, s az aranybányák művelésével is már egy évtizede felhagytak, közvetlen katonai kényszer nélkül feladta, a lakosság jelentős részét a Duna jobb partjára telepítette át, s a határvonalat a Dunához vonta vissza. A látszat fenntartása érdekében Moesia provincia északi sávján, az Al-Dunától délre, „Dacia nova” néven szervezett új provinciát. A megritkult lakosságú térségben a gótok nyugati ágának törzsei (vizigótok, tervingek) telepedtek meg.

Aurelianus uralma belső viszonylatban sem jelentéktelen változásokat hozott. A termelés fokozása érdekében az egyes városi curiákat felelőssé tette a város territoriumán levő elhagyott földek megműveléséért; az ipari termelés fenntartását szolgálta a collegiumok szigorú állami ellenőrzés alá való helyezése és közmunkákra való fokozott igénybevétele. A rómovárosi corpusok közül a pékek testülete (*corpus pistorum*) állami irányítás alá került. Ez lehetővé tette Róma ellátásának javítását is: Aurelianus óta a lakosság gabona helyett napi 2 font (650 gramm) ingyen kenyeret kapott, s ezt olaj, sertéshús és más élelmi cikkek kiosztása egészítette ki. Katonai fegyelmet vezetett be az állami üzemekben is.

Egy ilyen intézkedése válthatta ki a római pénzverde dolgozóinak, a monetariusoknak lázadását, amelyet véresen kellett levernie.

A „rend helyreállítása” mégsem törölkötte el a bizonytalanság általános elharapódzó érzését. A 3. sz. közepe óta a veszélyeztetett provinciális városok mind falakkal vették magukat körül. Aurelianus pedig a markomann törzsszövetségből kivált germán juthungok itáliai betörésének nagy nehezen történt visszaverése után megkezdte magának Rómának fallal való körülvételét is (271): nem lehetett már tagadni, hogy maga a főváros is a veszélyeztetett zónába került. Az ún. aurelianusai városfal, ez a 19 km hosszú, átlag kb. 8 m magas, számos kaputól megszakított és 350 őrtoronnyal megerősített téglapítvány a városi lakosság munkaerejének nagymérvű igénybevételével csak Aurelianus utóda alatt készült el.

Kísérlet az egységes vallás megteremtésére

A vallási egység megteremtése érdekében Aurelianus a Napkultuszt akarta birodalmi vallássá tenni; ez a vallási elképzelés a késő ókorban különböző formákban tört magának utat. A császár a Palmyra elleni háború idején előtte megjelent „látomásra” hivatkozva (SHA Aurelianus 25), a hemesai Hélios kultuszát honosította meg Rómában; ezzel voltaképpen felújította Elagabalus kísérletét, de annak orientalizáló és a római közvéleményben visszatetszést keltő külsőségei nélkül. Ebbe az istenségbe olvadt bele a görög Apollo, az egyiptomi Serapis s a perzsa Mithras alakja is. 274. december 25-én, a Napisten születésnapján avatta fel a latin *Sol*, illetve görög *Hélios* új templomát, és szervezte meg a tiszteletére az ötévenként tartandó ünnepi játékokat. Az új kultusz főpapja – és egyben mintegy *Sol-Hélios* földi megjelenítője – maga a császár, *deus Aurelianus* lett. Egységesítő és stabilizáló tevékenysége közepette, 275-ben magánbosszú áldozataként, orgyilkosság által vesztette életét.

A stabilitás helyreállítása

Egy pillanatra úgy látszott, hogy a senatus ismét kezdeményező szerephez juthat. Mivel Aurelianus alvezérei a császár meggyilkolása idején mind távol voltak a főhadiszállástól, a katonák egyes csoportjai a római senatust kérték fel császár kinevezésére, s a senatus az idős *Cornelius Tacitus* senatort választotta. Az utolsó, a senatus által kiszemelt császár nem tarthatta magát sokáig a hadsereg egyes részei által kikiáltott ellen-császárokkal szemben. Már egy év múlva Aurelianus egyik alvezére, *Aurelius Probus* (akinek Palmyra leverésében is nagy érdemei voltak) ragadta kezébe a hatalmat, hogy további katonai sikerekkel zárja le a

helyreállítás korszakát. Probus az alemannokkal vívott harcokban megszilárdította a Rajna–Duna határt, Egyiptomból kiűzte a Nubia felől támadó nomád *Blemmyes* törzseket, és kedvező békét kötött az éppen akkor belső bajokkal küzdő perzsa birodalommal (280). A szüntelen háborúk, pestisjárvány és gazdasági nehézségek által megtizedelt lakosság kiegészítésére nagyarányú telepítés során a legyőzött barbár törzseket (pl. állítólag egyetlen akció során 100 000 bastarnát) a leginkább elpusztított területekre költöztette be, és a *laeti*, illetve *gentiles* névvel a császári birtokokra telepítette csökkent jogú „örökös” colonusokként. Így mindinkább barbár törzsek, gótok, vandálok, bastarnák népesítették be a határ menti provinciákat, és minden telepítési akció egy-egy lépés volt a birodalom barbarizálódása felé (vö. SHA Probus 18 fej.).

Probus eredményesnek ígérkező uralkodása sem volt hosszú életű; az a hír terjedt el, hogy nagy győzelmei után a hadsereg egy részét le akarja szerelni, és a katonákat colonusokként letelepíteni. Katonái fellázadtak, és a praefectus praetoriót, M. Aurelius Carust kiáltották ki császárnak: Probus a zendülés során életét vesztette (282).

Carus trónra lépésekor ismét fellángolt a perzsa háború. A császár maga indult a keleti frontra, s a nyugati területek kormányzását fiára, Carinusra bízta. A keleti hadjárat során Carus baleset (villámcsapás) következtében meghalt, és nem sokkal később hasonlóan gyanús körülmények között elhunyt a visszavonuló sereget vezető másik fia, Numerianus is. A hadsereg a praefectus praetoriót, Arrius Apert gyanúsította megölésével, s amikor a testőrség egyik tisztje, G. Valerius Diocles, a megölt császár bosszulójaként nyilvánosan ledöfte Apert, őt kiáltották ki császárnak Diocletianus néven (284). Így jutott uralomra az első olyan császár, aki – miután Carinus a Margus (mai Morava) folyó mellett ellene vívott csatában gyilkosság révén életét vesztette – gyorsan váltakozó elődei után tartós, több mint két évtizedes uralmat valósíthatott meg. Ez a szilárd uralom tette lehetővé a harmadik század viharos eseményei által előidézett új gazdasági, társadalmi és politikai helyzet következményeinek levonását; a *dominatus* rendszerének kialakítását.

A *dominatus* megteremtése két császárnak, Diocletianusnak és Constantinusnak műve. Az előbbi még az illyr katonacsászárok törekvéseit folytatta és teljesítette be, az utóbbinak tevékenysége, bár közvetlenül Diocletianus eredményein alapult, már a bizánci feudális társadalmi és politikai viszonyok kialakulása felé mutat.

Bibliográfia

Az összefoglaló műveket lásd a 352. sk. lapon. Egyes császárok életrajzához: G. M. Bersanetti: *Studi sull'imperatore Massimino il Trace*. Roma, 1940; P. W. Townsend: *The Revolution of A. D. 238, the Leaders and Their Aims*. Yale Class. Studies 14, 1955, 49 skk.; L. Fronza: *Studi sull'imperatore Decio*. Trieste, 1951; E. Manni: *L'impero di Gallieno*. Roma, 1949; P. Meloni: *Il regno di Caro. Numeriano e Carino*. Palermo, 1948; – a 3. század második felének problémáit tárgyalja főként: L. De Regibus: *La crisi del terzo secolo*. Milano, 1949; T. Kotula: *L'insurrection des Gordiens et l'Afrique Romaine*. Eós 51, 1960, 197 skk.

VI. A dominatus kora (284–395)

1. Diocletianus és a tetrarchia (284–305)

Források

A feliratos anyag legfontosabb emléke az ármaximáló rendelet (*Edictum de pretiis rerum venalium*), mely több töredékes példányban maradt fenn; angol fordítással ellátott szövegét közli T. Frank: *Economic Survey of Ancient Rome*, 5. k. Újabb kiadás: S. Lauffer: *Diocletians Preisedikt*. Berlin, 1971; a 311. évi harcok korából való egy Brigetióban (Szőny) talált bronztábla, magyarázatos kiadása: Paulovics I., Bp., 1936; az elbeszélő források közül a legrészletesebb Lactantius: *De mortibus persecutorum*, francia fordítással kiadta: J. Moreau; sommasabb feldolgozást nyújt: Aurelius Victor: *De Caesaribus*, illetve az *Epitome de Caesaribus* című összefoglalás. Az egyháztörténet fő forrása Constantinus koráig: Eusebius: *Ekklesiastiké historia* 8 könyve, angol ford., Loeb Cl. Libr.; Constantinus életrajzát az egyházi szempontok egyoldalú érvényesítésével írta meg Eusebius: *Vita Constantini* című művében; korábbi indokolt kételyekkel szemben az újabb kutatás Eusebius szerzőségének elismerése felé hajlik. A tetrarchia korának ismertetésével kezdődik és 405-ig halad Zosimos görög nyelvű, pogány érzelmű *Nea Historia* című művének fennmaradt része. Csak töredékek maradtak fenn egy név szerint nem is ismert 4. századi író, az *Anonymus Valesii* munkájából (tetrarchia és Constantinus kora); Constantinusnak és utódainak jogalkotását a 438-ban összeállított és társadalomtörténeti szempontból kiemelkedő értékű *Codex Theodosianus* alapján ismerjük (szövegét kiadta: Th. Mommsen–P. Meyer, Berlin, 1905, angol ford.: Th. Pharr, Princeton, 1953). Ez a gyűjtemény tárgykörönkénti csoportosításban közli a 4. századi császárok fontosabb rendeleteit, jogi döntéseit és elvi állásfoglalásait.

Diocletianus és a tetrarchia

Carinus legyőzése után Diocletianus első politikai lépései a császári hatalom újjászervezésére irányultak. Már 285-ben megosztotta hatalmát egyik alvezérével, M. Aurelius Valerius Maximianusszal, és így a máso-

dik század vége óta ismétlődő kettős császárságokhoz hasonló rendszert hozott létre. Ő maga a keleti, Maximianus a nyugati területek kormányzását vette át (Nicomedia, illetve Mediolanum székhellyel), de Diocletianus vezető szerepét rangidős voltának hivatalos elismerése (*augustus maior*) is kifejezésre juttatta. Később ez a rendszer bonyolultabbá vált. 293-ban Diocletianus kezdeményezésére mindketten egy-egy, utódlási joggal felruházott alcsászárt választottak maguk mellé *caesar* címmel, és pedig Diocletianus – *Valerius Galerius*, Maximianus pedig *Flavius Valerius Constantius Chlorus*. Ez sem volt merőben új eljárás; már Vespasianus ezzel a címmegejelöléssé vált tulajdonnévvel ruházta fel még saját életében Titust, Marcus Aurelius pedig Commodust, s a harmadik században általánossá vált, hogy a kijelölt utódok még elődjük életében caesarnak nevezhetik magukat. Mindkét *caesar* saját *augustusának* lányát vette feleségül – mint ahogy már Tiberius is Augustus vejeként lehetett egyben utódjelöltjévé is. Egészében véve azonban, bár mind a császári hatalom kettéosztása, mind az adoptio eljárása, mind pedig a *caesar* cím adományozása történeti előzményekre nyúlik vissza, Diocletianus a két főcsászárra és két alcsászárra támaszkodó négyes hatalom (*tetrarchia*) megteremtésekor mégis új, eredeti megoldással kísérletezett. Célja a császári hatalom decentralizálása volt. Ezzel vélte elejét venni a trónbitorlásoknak, és elérni azt, hogy a négytagú császári testület valamely tagja mindig jelen lehessen ott, ahol egy teljhatalommal rendelkező személy jelenlétére éppen szükség van. Ez további területi megosztást tett szükségessé. Bár a két Augustus mindegyike a birodalom keleti, illetve nyugati felét egészében kormányozta, s a caesarok *általános* helyettesek voltak, mindkét *caesar* mégis egy-egy kisebb terület ügyeiért volt közvetlenül felelős: Galerius a keleti rész európai területeit, nagyjából Illyricumot kapta Sirmium székhellyel, Constantius pedig Gallia, Britannia és Hispania provinciát (székhelye a galliai Treviri), míg a két *augustus* közül Diocletianus a görög anyaország, az ázsiai területek és Egyiptom, Maximianus pedig Itália, Afrika s a nyugati Duna menti provinciák közvetlen irányítását vállalta.

A közigazgatás újjászervezése

A decentralizálás és egységesítés elvei érvényesültek a közigazgatás reformjában is. Diocletianus a provinciák számát további kettéosztásokkal, mintegy 100-ra emelte. Ezek már mind császári provinciák voltak. Magát Itáliát is bevonta a provinciarendszerbe, és több tartományra osztotta. Ezzel Itália hivatalosan is elvesztette addigi különállásának és vezető szerepének utolsó külső jelét is. A provinciák élére különböző címeket viselő helytartók kerültek (*proconsul*, *consularis*, *praeses*, *cor-*

rector), de hatáskörükbe már csak a közigazgatás, adószedés és bíraskodás tartozott, a hadügyek kikerültek fennhatóságuk alól. A provinciák szervezete egységessé vált, a helyi különbségek mindinkább eltűntek. Minden helytartó mellé hivatali apparátust, *officiumot* szerveztek, amelynek tagjai meghatározott fizetéssel katonai jellegű, szigorú fegyelem alatt álltak. A hivatalnokok száma ugrásszerűen duzzadt fel. Egy egykorú egyházatya, Lactantius, nyilván túlzó, de mégis jellemző megjegyzése szerint, már többen éltek az adókból, mint ahányan fizették (De mort. pers. 7,3).

A katonai igazgatás elvált a polgári közigazgatástól. A Gallienus óta észrevehető fejlődésnek megfelelően a provinciákban állomásozó katonai alakulatok feletti rendelkezést *dux* címmel önálló hadvezérek vették át, akik csak a központi kormánynak voltak alárendelve.

A központi kormányzati szervek is a decentralizáció szellemében alakultak át. A két augustus és a két caesar önálló udvart tartott, s ezeknek élén egy-egy *praefectus praetorio* állt. Tehermentesítésükre egy-egy nagyobb provinciacsoporthoz, például a hispaniai, észak-, illetve dél-galliai, britanniai, afrikai, kis-ázsiai provinciák kormányzását egy-egy „helyettes” *vicarius* hangozta egybe; a hozzá tartozó terület neve *dioecesis*; ezeknek száma 12 volt; Itália két dioecesiset alkotott.

A decentralizálás nem hagyta érintetlenül a hadsereget sem. A határmenti provinciákban általában két-két „partvédő” (*ripensis*) legiót helyeztek el a csökkent katonai értékű határőrségből. Ezek emberanyaga már jórészt a frissen betelepített barbár törzsekből került ki. Az ütőképesebb katonaságot a négy császár személyes székhelyén és környékén helyezték el, és a mindenkor szükségletnek megfelelően vezényelték a hadszínterekre. Ezek alkotják a „katonai kíséretet” (*comitatus*), amely nem azonos a személyes védelmet biztosító testőrséggel (*protectores domestici* – későbbi neve: *schola*). Itália különállásának megszűnésével a praetorianus testőrgárda ugyanis elvesztette ilyen jellegét, és a Rómában állomásozó helyőrséggé degradálódott. Így a hadseregben hármas tagozódás jött létre: *határvédelem* (ripenses, limitanei); *központi katonai alakulatok* (comitatenses); *testőrgárda-alakulatok* (protectores domestici). Az átszervezés együtt járt a hadsereg létszámának további növelésével; ez Diocletianus alatt kb. 400 000 főre emelkedett.

A dominatus

A decentralizálás tendenciáját ellensúlyozták a centralizálás és uniformizálás ezzel ellentétes törekvései. A helyi, városi önkormányzatok a Severusokkal erőteljesen meginduló és a 3. sz.-ban kiteljesedő fejlődés eredményeként eltűntek, illetve a felismerhetetlenségig megváltoztak. A mu-

nicipiumok és *coloniák* tanácsa nem autonóm testület többé. Tagjai az összes, a városban és a hozzá tartozó territoriumon élő, anyagilag teherbíró és kivételezettséggel nem rendelkező személyek (ez utóbbiak közé tartoztak a senatorok és veteránok), városkormányzó feladatuk nem kitüntetés (*honor*) többé, hanem – bár „megtiszteltetés” is, de elsősorban mégis kötelesség (*munus*). Feladatuk az állam iránti kötelezettségek, adók és közmunkák behajtása és elvégzése, teljes anyagi felelősség mellett és a helytartó ellenőrzése alatt. A városok és a városi polgárság anyagi erejének romlását tanúsítja, hogy míg a 3. sz. elejéig a városokban folyó építkezéseket jórészt a jómódú polgárok fedezték, részben a város saját erőforrásainak (városi földeknek, alapítványoknak és adományoknak) felhasználásával, addig a 3. sz. közepe óta minden nagyobb városi építkezést már csak a császár anyagi segítségével tudtak végrehajtani. A centralizálás és decentralizálás egymásnak ellentmondó tendenciái tehát oda vezettek, hogy a területileg részekre szakadozott császári hatalom magába szívtott és magának rendelt alá minden más területi jellegű vagy ősi köztársasági hagyományokra visszanyúló szervezetet. A császári testület tagjainak területileg korlátozott hatalmát így ellensúlyozta e hatalom intenzitásának növekedése. Ezt külsőségek is kifejezésre juttatták. Mint egykor Domitianus, s a 3. században Aurelianus, Diocletianus is *dominusnak* szólíttatta magát, de ez a cím már nem egyéni hiúság kifejezése, nem is ideiglenes jelenség, hanem egy egész rendszernek, a császári mindenhatóság rendszerének véglegessé vált kifejezési formája. Ezért vált szokássá Th. Mommsen óta az újabb tudományban a császárságnak Diocletianusszal kezdődő szakaszát *dominatusnak* nevezni – bár hivatalosan egyetlen császár sem deklarálta a monarchia új, szigorúbb formájának létrejöttét.

A császár azonban nemcsak ura alattvalóinak, hanem isteni személy is. Diocletianus Iuppiterhez való hasonlóságának kifejezésére a *Iovius* melléknevet, Maximianus pedig – bizonyos mértéktartással, Iuppiterhez képest alacsonyabb rendű feladatkörét juttatva kifejezésre – a *Herculius* melléknevet vette fel. Szokássá vált mindazt, ami a császár személyéhez tartozik a „szent” melléknévvel jelezni. Palotája „*sacrum palatium*”, a császári tanács „*consilium sacrum*”. Az emberfeletti jelleget fejezi ki a bonyolulttá vált szertartásrend is. A császári palota méltóságteljes épület, amelybe ajtónállók során keresztül lehet csak bejutni; a császár elé lépve, kötelező a perzsa mintákat követő *adoratio* szertartása (mély meghajlás és kézcsók); ünnepélyes alkalmakkor a császár bíborfestésű, arannyal és drágakövekkel bőven ékesített díszköntösben, fején gyöngyökkel átfűzött diadémmal jelent meg. A *dominatus* rendjében és külsőségeiben könnyen felismerhetjük a Sásánida-dinasztia óperzsa hagyományokra támaszkodó szervezetének, ideológiájának és szertartásainak hatását.

A kettős adózás rendszere

A költséges udvartartás, a megnövekedett létszámú hadsereg és bürokratikus apparátus költségeit az új rendszer alapján kivetett *adók* fedezték. Diocletianus vezette be a *iugatio-capitatio* kettős adórendszerét. Mivel az erről szóló alaptörvény nem maradt fenn, az adórendszer számos vonása még homályos, de alapvető jellegzetességeit ismerjük. Az adózás alapja a *föld* és a *munkaerő*. Egy-egy földadóegység neve a *iugum*, a munkaerő-adóegység neve: *caput*. (Innen ered az adózás kettős megjelölése.) Egy-egy *iugum* nagyságát a föld minősége és területe alapján határozták meg; összecszerúságában pedig egy munkaerőegységre kivetett adó azonos volt a földterületegységre kivetett adóval. Amiként azonban a „területegység” (*iugum*) nem csupán a terület nagyságától, hanem az ott művelt terményektől és a föld minőségétől is függött, ugyanúgy a „munkaerőegységek” (*caputok*) száma sem kizárólag az ott dolgozók számától, hanem nemétől, munkaképességétől is függött. A női munkaerőt adó szempontjából például általában a férfi munkaerő felére értékelték. A *caputok* és *iugumok* meghatározásában helyi tényezők is szerepet játszottak, s a számítás módszereit az egyes császárok is eltérően alkalmazták. Csupán az adókivetés általános alapelvei voltak tartósak. Valamely birtok adóját úgy határozták meg, hogy a föld területe, értéke, állatállománya s a földön dolgozó személyek száma, illetve munkaereje alapján megállapították az *iugumok* és *caputok* számát, és ezek egyszerű összeadása adta az *adóegységek* számát. Hogy egy-egy adóegység után mennyit kell fizetni pénzben és terményben, azt császári rendelet évről évre provinciánként állapította meg. Az *iugumok* és *caputok* számát 15 évenként mindig újonnan állapították meg, első ízben 297-ben, majd másodszor már Diocletianus lemondása után, 312-ben. A közbeeső időben az előző megállapítás szerinti adóegységek után kellett fizetni. A 15 évenkénti adókivetés neve: *indictio*, s ennek rendszere a bizánci birodalomban, sőt még a moszkvai fejedelemségben is fennmaradt. Diocletianus adórendszere az állam számára stabil, a termés évi változásaitól független és a mindenkori szükségleteknek megfelelően könnyen növelhető, illetve (ritkán) csökkenthető évi jövedelmet biztosított. A lakosság számára ez az eddiginél sokkal súlyosabb anyagi megterhelést jelentett, amely elsősorban a földre és a földön dolgozókra nehezedett. Mivel egy-egy nagybirtok adózása az ott dolgozó colonusok számától is függött, s ezt 15 évre előre rögzítették, az új adórendszer meggyorsította a colonusok helyhezkötésének folyamatát. Az állam számára azonban a stabil gazdálkodás és a szilárd pénz megteremtését tette lehetővé.

A hosszan tartó pénzromlás után a szilárd pénz megteremtésére Diocletianus több kísérletet tett, de csak 301-ben alakult ki bizonyos rend. Ekkor a kormányzat háromféle pénzt bocsátott ki: aranyból az *aureust* ($\frac{1}{60}$ font = 5,45 gr súly), *argenteus* néven ezüstpénzt ($\frac{1}{60}$ font = 3,4 gr súly) és váltópénzként a bronz *denariust*, kb. 3,4 gr súlyban; 25 bronz denarius volt egy „argenteus”, és 50 000 denarius felelt meg 1 font arany értékének. A pénzkibocsátást követte Diocletianus ár- és bérmaximáló rendelete, amely az összes árucikkek és bérek összegét *denariusban* határozta meg (egyes részleteket közöl: RRN 109 skk., 154 skk.).

Az ármaximáló rendelet a 300-as évek gazdasági életének – különösen a keleti provinciákra vonatkozólag – igen fontos forrása. Fényt vet az árucikkek minőségi különbségeire, s a termelés differenciált voltára. Így például 19 különböző fajta bor és más szeszest, 4 fajta minőségű étolaj, 50 húsfajta, ipari cikkekből 25 fajta lábbeli, több mint 60 fajta ruházati cikk és anyag szerepel az áruk lajstromán. A béreket a rendelet napszám-ban (ellátással vagy anélkül), illetve havi bérben közli, pedagógusok esetében a tanulók száma szerint. Például alsó fokú írástanító tanulóknak havi 50 denarius, számtan- és gyorsírástanító havi 75, latin–görög nyelvtanár havi 200. Egy kőműves, kárpitos, asztalos napi 50 denarius és teljes ellátás, mozaikpadló-készítő 60 denarius, szobafestő: 75, figurális festés esetén: 150 denarius stb. Néhány példa az árak közül: élelmiszerekből 1 kettős modius (17,5 liter) búza 100 denarius, árpa, zöldbab, zöldborsó: 60 denarius, rizs, szezám: 200 denarius; borokból 9,5 liter: 8–30 denarius, sör: 2–4 denarius, sonka: 20 denarius, 1 pár csirke: 60 denarius, 1 hizott liba: 200 denarius. A rendelet célja: az egységes birodalomban egységes maximális árszintet létrehozni. Eredményét nem ismerjük pontosan, de az újabb kutatások alapján úgy látszik, hogy Diocletianus uralmának végéig a valóságban is érvényt sikerült neki szerezni.

Diocletianus gazdaságpolitikája céljaiban és eszközeiben megfelelt annak az átfogó politikai-katonai programnak, amelyet maga elé tűzött. Minden gazdasági eszközzel biztosítani a birodalom védelmi képességét, katonai potenciálját, egységét és kormányzásának stabilitását. Ezért elsősorban az állami pénzügyek, az állami bevételek voltak érdeklődésének előterében. Ezt szolgálta az új, rugalmas és nyomasztó kettős adórendszer; ezt az értékálló pénz megteremtésére való törekvés s a pénz vásárlóértékét erőszakos eszközökkel is fenntartó ár- és bérmaximáló rendelet egészítette ki. Ezek az intézkedések minden átgondoltságuk mellett sem lehettek tartósan eredményesek: mert csak az árucseré szintjén avatkoztak bele a gazdasági életbe, magát a termelést nem érintették;

csak a termelés eredményét „fölözték le”, de nem ösztönöztek jobb és több termelésre. Az állami üzemek létesítése csupán a katonai és udvari szükségletek kielégítésére szolgált. Az ármaximálás – amennyiben az árualap nagyobb bősége nem volt biztosítható – csupán újabb visszaéléseket, a „feketepiac” jelenségeit szülte (ilyenre a 4. sz.-ban több városból, Rómából, Antiochiából stb. vannak példánk), a jobb minőségű földekre kivetett nagyobb adó visszatartott a talajjavítástól, új növényi kultúrák bevezetésétől stb., a munkaerő száma szerinti adózás pedig a kisbirtokosság számára volt szinte végzetes. A paraszti kisbirtokon a „munkaerő” elsősorban a családtagokból állt – így a gyermekeket még külön meg is adóztatták, és pedig éppen a birodalomnak népszaporulat szempontjából is aggasztó helyzetében. Az új fiskális politika elsősorban a *nagybirtoknak* kedvezett, és objektíve meggyorsította a kisbirtokok felszívódásának, „colonusi” földekké való átalakulásának folyamatát.

Belső harcok: bagauda felkelések

A nagy támadások visszaverése után Diocletianus uralma nem járt súlyosabb háborús bonyodalmakkal. A perzsa birodalommal sikerült egyensúlyi állapotot teremteni. A 297-ben kötött béke során a keleti határokat előretolta és biztosította Róma észak-mezopotámiai uralmát. Súlyosabbak voltak a belső harcok, főként a galliai *bagaudák* ellen (283). A bagaudák – akik ellen ekkor vívott először fegyveres harcot az államhatalom – szökött katonákból, kisbirtokos parasztokból, colonusokból, rabszolgákból álló fegyveres csoportok, amelyek a 280-as években két vezérük (Aelianus és Amandus) alatt valóságos hadsereggé verődtek össze, és Galliának főként az Atlanti-óceán melletti területeit tartották ellenőrzésük alatt. Bár katonai leverésük súlyos harcok árán sikerült, fontos jelenség az, hogy a szabad lakosság lesüllyedt rétegei már rabszolgákkal közösen szerveztek fegyveres ellenálló mozgalmat. Végleges leverésük nem is valósulhatott meg. Későbbi forrásokban egészen az 5. sz. közepéig újra meg újra felmerül a bagaudák neve, mint olyan felkelőké, akiknek fegyveres mozgalmát erőszakkal kellett leverni.

A keresztényüldözés

Diocletianus politikájának legproblematisabb és egyben legvisszatartóbb oldala: valláspolitikája és ezen belül különösen az utolsó éveit beárnyékoló kegyetlen keresztényüldözés (vö. ehhez: TRCH 120. sz.). A keresztények a 250–260 közötti évtized üldözései után viszonylagos nyugalmat élveztek. Gallienus és Aurelianus nemcsak a gyakorlatban ismerték el a keresztény egyház létezését, de egyes vitás kérdésekben még a keresztény egyházfők véleményét is meghallgatták. A keresztény gyüle-

kezetek anyagilag annyira megerősödtek, hogy saját temetőket (*cata-cumba* = katakomba) és közös épületeket szerezhettek. Az új vallás terjedését az Aurelianus által bevezetett Napkultusz sem tudta megállítani. Ez a helyzet Diocletianus alatt sem változott, mindaddig, amíg – látszólag előzmények nélkül – 303–304-ben egymás után négy keresztényellenes rendelet nem jelent meg. Az első, 303 februárjában a keresztény templomok lerombolását és javaik elkobzását, a második a papok börtönbe vetését rendelte el, a harmadik a bebörtönzöttek további sorsáról intézkedett (vagy áldozatot mutatnak be az isteneknek, vagy halált szenvednek), végül a negyedik, minden keresztény számára, tehát nem csak a klerikusoknak, kötelezővé tette az isteneknek való áldozást hatóság jelenlétében, ellenkező esetben kényszermunka vagy halál várt rájuk. Az üldözés kiváltó okai máig sincsenek egyértelműen tisztázva. Diocletianus konzerváló törekvései, a császár személyének istenítése, amely az *adoratio* bevezetése óta konkrét formát is öltött (s amely szertartás teljesítését a keresztények megtagadták) önmagában is érthetővé teszi az üldözést. Emellett forrásaink egy, a császári palotában kitört rejtélyes tűzvészről is szólnak, amellyel Galerius, aki a kereszténységnek nagy ellensége volt, a keresztényeket vádolta (gondoljunk a Nero alatti tűzvészre!). Az üldözés arányait nem ismerjük, de bizonyos, hogy több ezer áldozatot követelt; az egykorú egyházi szerzők, Lactantius és Eusebius egyházatyák, számszerű adatok nélkül a hitvallók (mártírok) roppant tömegéről szólnak, a későbbi adatok pedig már legendások. Néhány vonás azonban jelentősen megkülönbözteti Diocletianus üldözését a korábbiaktól. A 2–3. sz.-ban a keresztények még széles körben voltak népszerűtlenek. A tömegek egyes csoportjai részéről hangzott el nemegyszer a felkiáltás: *Christianos ad leonem!* (Keresztényeket az oroszlán elé!), maguk a keresztények pedig konok fanatizmussal vállalták a halált. Most nem „alulról” indult meg az üldözés, hanem felülről, a kormányzat részéről, s azt még a pogány tömegek is kevés lelkesedéssel fogadták. A keresztények között pedig – ez a nyilván egyoldalú egyházi közlésekből is kitűnik – a korábbihoz képest is sok a megalkuvó, akiknek különböző kategóriái alakultak ki (*libellati*: akik hamis írással mentették ki magukat; *turificati*: akik bemutatták a tömjénáldozatot; *lapsi*: akik teljesen behódoltak; *delatores*: akik szent iratokat beszolgáltattak vagy másokat feljelentettek). Ezek mellett természetesen igen nagy volt a vértanúk, halált vagy kényszermunkát vállalók száma is. Az üldözés jelenségei mégis azt mutatják, hogy a valóságban a keresztény gyülekezetek már beilleszkedtek az adott társadalmi rendbe, és mindkét oldalról megvoltak a megegyezés reális feltételei. A részben szubjektív indítékokból megkezdett üldözés csak hátráltatta, de végleg meg nem akaszthatta ezt a folyamatot. Az üldözés végső soron kudarcot vallott, s ez a kereszténység legjelentősebb sikerének bizonyult.

Diocletianus lemondása

Diocletianus 303 végén, az üldözés közepette Rómában ünnepelte a *vicennaliát*, uralkodásának 20. évfordulóját. 305. május elsején, Maximianus évfordulójának napján viszont váratlan esemény történt: Diocletianus és Maximianus Nicomediában, illetve Mediolanumban ugyanazon a napon jelentették be önkéntes visszavonulásukat a császári hatalomtól, és egyben az augustusi címet a két caesarnak adták át. A lépés okát már a kortársak is csak találgatni tudták. Van olyan feltevés is, hogy Diocletianus már eleve 20 évre korlátozta volna a császári hatalom betöltésének maximális idejét, hogy a caesaroknak ne beláthatatlan ideig kelljen várniuk, míg a hatalom legmagasabb csúcsára érnek. Ezt a feltevést azonban egyértelmű adatok nem támasztják alá. Inkább arra gondolhatunk, hogy Diocletianust már hosszabb ideje megrendült egészségi állapota, a keresztényüldözés sikertelensége és utódjelöltjének, Galeriusnak sürgetése bírta rá a legfőbb hatalomról való lemondásra, és ő volt az, aki Maximianust is ugyanezen lépés megtételére kényszerítette.

2. A polgárháború

Harcok az utódlásért

A két új augustus caesarjai: Flavius Valerius Severus és Maximinus Daia (az előbbi nyugaton, az utóbbi keleten) Galerius baráti köréből kerültek ki. Kinevezésük érdekében Diocletianus mellőzte a két, legesélyesebb jelöltet: Maximianus fiát, Maxentiust és Constantius Chlorus fiát, Constantinust (ily módon is szembeszállt a császári hatalom öröklődő voltának elvével), ez a döntése azonban valamennyi érintett fél sértődöttségét váltotta ki. Az új rendszer alig egy évig maradt érvényben. Constantius Chlorus, az új, rangidős Augustus, már 306 júliusában Britanniában meghalt, és katonái – a hivatalos intézkedés bevárása nélkül – a helyszínen augustusnak kiáltották ki az ott tartózkodó Constantinust. Erre a hírré Maxentius, a hivatalos főváros mellőzése miatt már régóta elégedetlen római lakosság, s az ott állomásozó helyőrségi alakulatok élére állva, „princeps” címmel császárrá kiáltotta ki magát (306. október).

A trónbitorlóval szemben a császári collegium megbízásából Severus lépett fel, de Itáliába való benyomulása során saját katonái ölték meg (307). Erre az öreg Maximianus „az egység helyreállítása érdekében” visszavonta lemondását, és egykori katonái élére állva saját fia ellen vonult. Vereséget szenvedett, és Galliába menekült. Így a négyes császárságnak már öt uralkodója volt. Diocletianust saloniae-i magányából szólították vissza társai, hogy egy Carnuntumban tartott konferencián (308)

rendezzék a helyzetet. A közös határozat értelmében Maximianust és Maxentiust lemondásra szólították fel, és Severus helyébe egy újabb jelöltet, *Flavius Liciniust* ismerték el a nyugati területek augustusának, Constantinusnak pedig caesari rangot adtak. Ezzel a trónkövetelők között újabb polgárháborúk sorozata indult meg, melyeknek során Constantinus – aki időközben trónkövetelő jogainak megerősítése érdekében feleségül vette Maximianus lányát – hozzá menekült apósát meggyilkoltatta (310); Galerius természetes halállal, kínos betegségben meghalt (311), mire Licinius önkényesen a keleti területek meghódítására indult, s ezáltal Maximinus Daiával bocsátkozott háborúba. Constantinus, miután az összes nyugati provinciák feletti szilárd uralmat megszerezte, betört Itáliába s a Róma előtt, a Milvius hídnál vívott csatában (312. október 28.) legyőzte Maxentiust, aki menekülés közben a Tiberisbe fűlt. A következő év elején Licinius is legyőzte és megölette Maximinus Daiát. Constantinus és Licinius, akik egymást a Maxentius és Maximinus Daia elleni harcban már korábban kölcsönösen támogatták, közvetlenül Maxentius legyőzése után, és a Maximinusra mért végső katonai csapás előtt 313 tavaszán Mediolanumban találkoztak. Itt kölcsönösen elismerték egymást a birodalom nyugati, illetve keleti fele egyedüli augustusának, és megállapodtak a közösen folytatandó politika alapelveiben. Egyidejűleg Licinius feleségül vette Constantinus húgát. A tetrarchia rendszerét így többéves válság után ideiglenesen kettős uralom váltotta fel. A két uralkodó szövetsége azonban nem volt sem őszinte, sem tartós. Kettejük közül kezdettől fogva Constantinus volt az erősebb. Már egy évvel a szövetség megkötése után Constantinus egy gyors háborúban (314) megszerezte Licinius európai birtokainak nagy részét. Az újabb kiegyezés után 320-ban ismét szakításra került köztük a sor, amely 324-ben fegyveres összeütközéssé fajult. Licinius sorozatos katonai vereségek után, életbiztonságára tett ígéret ellenében, megadta magát sógorának, de Constantinus hamarosan megölette, fiát rabszolgának adatta el. Így Flavius Constantinus, aki 306 óta önkényesen az augustus címet viselte, és 313 óta a birodalom nyugati felének volt ura, 324-ben megszerezte a korlátlan egyeduralmat. Valójában ekkor már egy évtizede az ő elképzelései irányították a birodalom politikáját. Ennek az évtizednek kezdeteihez kell visszanyúlnunk ahhoz, hogy Constantinus politikáját és ennek egyik sarkkérdését: a kereszténységhez való viszonyát megértsük.

3. Constantinus (313–337)

Constantinus és a kereszténység

Diocletianus keresztényellenes rendeletei lemondásakor is érvényben maradtak, de végrehajtásuk egyenetlenné vált. Galerius és Maximinus Daia folytatták a kegyetlen üldözést, Chlorus már eleve csak lagymatagon hajtotta végre, Constantinus pedig egyáltalán nem vette figyelembe a keresztényüldöző rendeleteket. Döntő fordulat 311-ben következett be. Galerius, az üldözés eredménytelenségét látva, és talán bizonyos vallási hiedelmek hatása alatt is, halála előtt visszavonta a rendeleteket, s az általa kormányzott területek minden lakójának megadta a szabad vallásgyakorlatot (vö. RTCh 121. sz.). 313-ban Constantinus és Licinius mediolanumi tanácskozásának eredményeként ennél is messzebb menő határozat, az ún. *milanói edictum* született (szövegét lásd: RTCh 122. sz.). Ennek értelmében nemcsak megerősítették a keresztények vallásszabadságát, hanem visszaadták elkobzott javaikat, még az esetben is, ha azokat időközben elárverezték volna. Helyreállították szervezkedési szabadságukat, s a helytartókat felszólították a keresztények kárpótlási igényeinek tevékeny támogatására. Nemcsak a vallásszabadságot adták meg tehát, hanem határozott jóindulatot mutattak a tegnap még üldözött vallással szemben.

Ezt a fordulatot részben a fennálló viszonyok hatásának, részben azonban Constantinus személyes állásfoglalásának kell tulajdonítanunk. A fiatal császár a Milvius híd melletti döntő csata óta félreérthetetlen jóindulatot mutatott a kereszténység iránt. A korabeli egyházi hagyomány egy híressé vált látomásnak tulajdonítja a fordulatot: Constantinusnak a csata előtti éjszakán (így mondja el Lactantius) álmában, vagy a másik változat szerint (melyet Eusebius egyházatya Constantinus-életrajzából ismerünk) a csata délelőttjén megjelent volna a keresztény vallás valamely szimbóluma (vagy a kereszt vagy az ún. Krisztus-monogram) ezzel a körirattal: „Tütō nikā” (gör. „ezzel győzz!”). Constantinus a csodás jelet isteni útmutatásnak fogta fel, azt katonáinak pajzsára rajzoltatta, s a csatában győzelmet aratott.

A látomást és értelmezését tehát két, nagyjából egykorú egyházi szerző, Lactantius és Eusebius közli, egymástól lényegesen eltérő változatokban. A gyorsan kialakult legenda történeti magvát ezért nehéz kihámozni. Hasonló „látomásoknak” nem egy példáját ismerjük éppen császárok részéről a kései ókorban. Aurelianus is látomásra hivatkozva vezette be Rómában a Napkultuszt, és Constantinusnak, amikor 310-ben szakított Maximianusszal és a Hercules-kultusszal, ugyancsak álmában jelent meg Apollon isten, és ugyancsak rejtélyes szimbólum útján jövendőlte meg

leendő uralmát (Paneg. 21,4). A Milvius híd előtti látomás tehát bizonyos értelemben megismétlése és korrigálása a 310. évi látomásának. Bizonyos, hogy Constantinus környezetében több egyházi férfiú volt, köztük Osius (vagy Hosius) cordubai püspök. Ezek bírhatták rá Constantinust, hogy folyamodjék kísérletként a „keresztény isten”-hez, akinek hatalmát a keresztényüldöző császárok (Nero, Decius, Valerianus, a lelkileg meghasonlott Diocletianus és a kínos betegségben meghalt Galerius) rút vége is bizonyíthatta. A döntő csata előtt Constantinus valamilyen, a keresztény isten hatalmát jelképesen elismerő lépést tett is. Ő maga győzelmét valóban isteni segítségnek és éppen a keresztény isten támogatásának tulajdonította. Saját régebbi vallási elképzelését, a monotheisztikus színezetű Nap-, illetve Apollon-kultuszt könnyen lehetett a kereszténységgel összhangba hozni, és a császár sokáig hajlandó is lett volna egy szinkretisztikus Hélios-Krisztus kultusz bevezetésére. Még 331-ben felavatott székvárosa főterét is Hélios emberfeletti méretű szobra díszítette. Constantinus tehát folytatta az illyr katonacsászárok törekvését egységes vallás megteremtésére – de azzal az eltéréssel, hogy a mindenható monarchia ideológiai támaszául szolgáló egységes vallási szervezetet a Napkultusz keretein belül az elődei által sikertelenül üldözött vallásban, a kereszténységben találta meg. 313-ban tehát a kereszténység nemcsak vallásszabadságot nyert, hanem a hatalmon levők által kedvezményezett vallássá lett. Ezzel létrejött a császári hatalom és a keresztény egyház szövetsége. A császári hatalom ideológiai támaszaként kívánatos egységes vallás és hozzá tartozó egységes egyházi szervezet megteremtése, amely Aurelianus óta a solaris monotheizmus irányában haladt, végül is egy váratlanul látszó fordulattal a keresztény egyház győzelmére vezetett.

A Licinius elleni második, 324. évi hadjáratot Constantinus már a kereszténység védelmének jelszavával vezette a mediolanumi egyezmény betű szerinti megtartásához, tehát a mindenki számára egyforma vallásszabadság elvéhez ragaszkodó Licinius ellen. A felette aratott győzelem ismét csak e jelszavak használhatóságát vagy más szóval „a keresztény isten hatalmát” bizonyította.

A nicaei zsinat

A győzelem utáni évben ült össze Constantinus kezdeményezésére és személyes elnöklésével, kb. 250 résztvevővel a keresztény püspökök első birodalmi (oekumenikus) zsinata a kis-ázsiai *Nicaeában* (Vö. RTCh 123. sz.). Célja a dogmatikai, rituális és szervezeti egység megteremtése, más szóval: a vallási szervezetnek *egyházzá* való átalakítása volt. Dogmatikai vonatkozásban a zsinat elvetette Arius alexandriai diakónusnak azt a

tanítását, hogy Krisztus, a „fiúisten”, az Atyaisten teremtménye – tehát nem lehet vele „egylényegű”; ehelyett Athanasius alexandriai püspök elméletét fogadták el és emelték „hitelv” (dogma) szintjére, hogy az Újszövetség három isteni lénye, az Atyaisten, Fiúisten (Krisztus) és a Szentlélek (pneuma hagian) – hármasság mellett is egyetlen istenháromságot alkot, tehát „a fiú egylényegű (görögül: homoúsios) az atyával”. Ez a dogma – amelynek megértését a zsinat hittitoknak tekintette – a következő évszázadokban heves és sokszor véres dogmatikai és krisztológiai viták forrásává lett. Mivel a nicaei zsinat többsége Athanasius „hármassági” (*trinitarius*) álláspontját fogadta el, ezt tekintették a kereszténység „egyetemes” (görögül: *katholikos*) álláspontjának; azoknak a gyülekezeteknek összességét, amelyek ezt a többségi álláspontot elfogadták, „katholikus egyháznak” (*ecclesia catholica*) vagy igaz hitű (*orthodox*) egyháznak nevezték. Constantinus a nicaei zsinatot követő években is ezt az álláspontot tette magáévá, így az államhatalom szempontjából a katolikus volt egyben a „hivatalos”, elismert egyház. Később Constantinus közeledett az *arianus* elvekhez, fiai közül Constans a katolikusokkal, Constantius az arianusokkal rokonszenvezett, s a trinitarius irányzat csak Theodosius uralkodása alatt győzött véglegesen az arianus felfogás és annak különböző változatai felett. A nicaei zsinat ugyanakkor szentesítette a császári hatalom és az egyház szövetségét. Constantinusnak a „külső ügyek püspöke” (*episkopos tón ektos*) címet adományozta, s ezzel az egyház hivatalosan is elismerte a császár isteni elhivatottságát a világi ügyek intézésére. Az isten-császárság elve az „isten kegyelméből való” és isten szolgálatára rendelt császárság eszméjévé alakult át. Ezzel még inkább megszilárdult a korlátlan hatalmú császárság és a katolikus egyház ideológiai-politikai szövetsége. A keresztény egyház még nem államegyház, a császár még nem keresztény, sőt a *pontifex maximus* pogány főpapi címéről sem mond le, de leplezetlen rokonszenvével és támogatásával a sok közül már csak egyetlen vallást tüntet ki. 331 óta ez a rokonszenv a görög-római vallás hagyományos formáinak alig burkolt üldözésévé fajult. Constantinus több pogány filozófust összeesküvés címén kivégeztetett, elrendelte egyes keresztényellenes könyvek elégetését, s a pogány templomok évszázadok során felhalmozott kincseinek jelentős részét kisajátította. Az arany istenszobrokat és műemlékeket beolvasztatta, és ennek a nemesfém készletnek segítségével kezdhette meg bőséges aranypénzverését. Halálos ágyán – valószínűleg hiteles hagyomány szerint – maga is felvette a keresztséget.

Az egyházzal való szövetség megteremtése csak egyik alkotórésze Constantinus központosító törekvéseinek. A Diocletianus alatti politika el-
lentmondó tendenciáiból Constantinus a centralizálás és uniformizálás
törekvéseit érvényesítette. A császári hatalom ismét egyetlen kézben
összpontosult. A császár, ha nem is lehet többé isten, mégis isteni eredetű
és jellegű hatalommal rendelkezik, s ezt különböző külsőségek, szertartá-
sok, hangzatos címek és elnevezések fejezik ki. Már nemcsak a császári
palota „sacrum palatium”, hanem a császár hálósobája is „sacrum
cubiculum”, s az udvari főeunuch is „a szent hálószoba előjárója”
(*praepositus sacri cubiculi*) címet viseli, míg a császári ruhatáros „a szent
ruházat őrizője”. A palota csendje felett 30 „csend”-őr (*silentarius*)
örködik. A császári udvartartás a társadalomtól elzárt, egészségtelen,
fülledt és feszült légkörben élt. Nem tivornyak jellemezték, mint egykor
Nero és Commodus alatt, de annál sötétebb intrikák. A vezető szemé-
lyek kiválasztása kizárólag a császár akaratától függött, s ez csak sűrűb-
bé tette a kölcsönös gyanakvás és ellenségeskedés légkörét. Constantinus
udvarában ez már a császári család tagjait sem kímélte. A császár előbb
legidősebb fiát, Crispust végeztette ki házasságtörési kísérlet miatt, majd
a vádlót, saját feleségét, Maximianus lányát, Faustát is megölette.

A birodalom igazgatásának új rendje

Constantinus alatt, Diocletianus kezdeményezéseinek nyomában, több
évszázados érvénnyel kialakult a császári bürokrácia központi és területi
kormányzásának rendszere. A kormányzat élén a császári tanács áll,
amely régebbi címe helyett a *consistorium sacrum* címet viseli. Összejövö-
telei szigorú szertartásrend szerint folynak le. A tanács összegyűlt tagjai
adoratióval üdvözlik a belépő császárt, majd, miután az leült trónszékére,
állva adják elő javaslataikat és gondolataikat (innen a név is, a latin
consistere igéből). A tanács tagjai a központi kormányzati szervek veze-
tőin kívül mindazok, akiket a császár a *comes* címmel tüntetett ki (*comi-
tes consistorii*).

A fontosabb központi kormányhivatalok vezetői a következők:
quaestor sacri palatii; a *scriniumokat* vezeti, szerkeszti a törvényeket, vá-
lasziratokat, kinevezési okmányokat, kezeli a császári udvartartás alkal-
mazottainak nyilvántartását. *Magister officiorum*: az udvari szertartá-
sok és fogadások irányítója, ilyen minőségében a külügyeket is intézi.
Ő ügyel fel a császári testőrgárdára, s az ő kezében futnak össze a provin-
ciális közigazgatás számai is. *Comes sacrarum largitionum* és *comes rei
privatae*, a császári pénzügyek két ágazatának intézői. Az előbbi, az
állami jellegű császári kincstár, a *fiscus*, az utóbbi a császári család, a

domus divina személyes jellegű vagyonának bevételeit és kiadásait kezeli. Az előbbi ügyköréhez elsősorban a hadsereg és a területi közigazgatás, az utóbbiéhoz a császári udvartartás és a testőrgárda alakulatainak (*scholae*) gazdasági ügyei tartoztak. Végül a három katonai főparancsnok: a *magister peditum* (a gyalogság), *magister equitum* (a lovasság) és *comes domesticorum* (a testőrség) parancsnoka. Az előbbi két tisztséget időnként összevonták, s ez esetben viselőjének címe: *magister utriusque militiae* (mindkét fegyvernem parancsnoka).

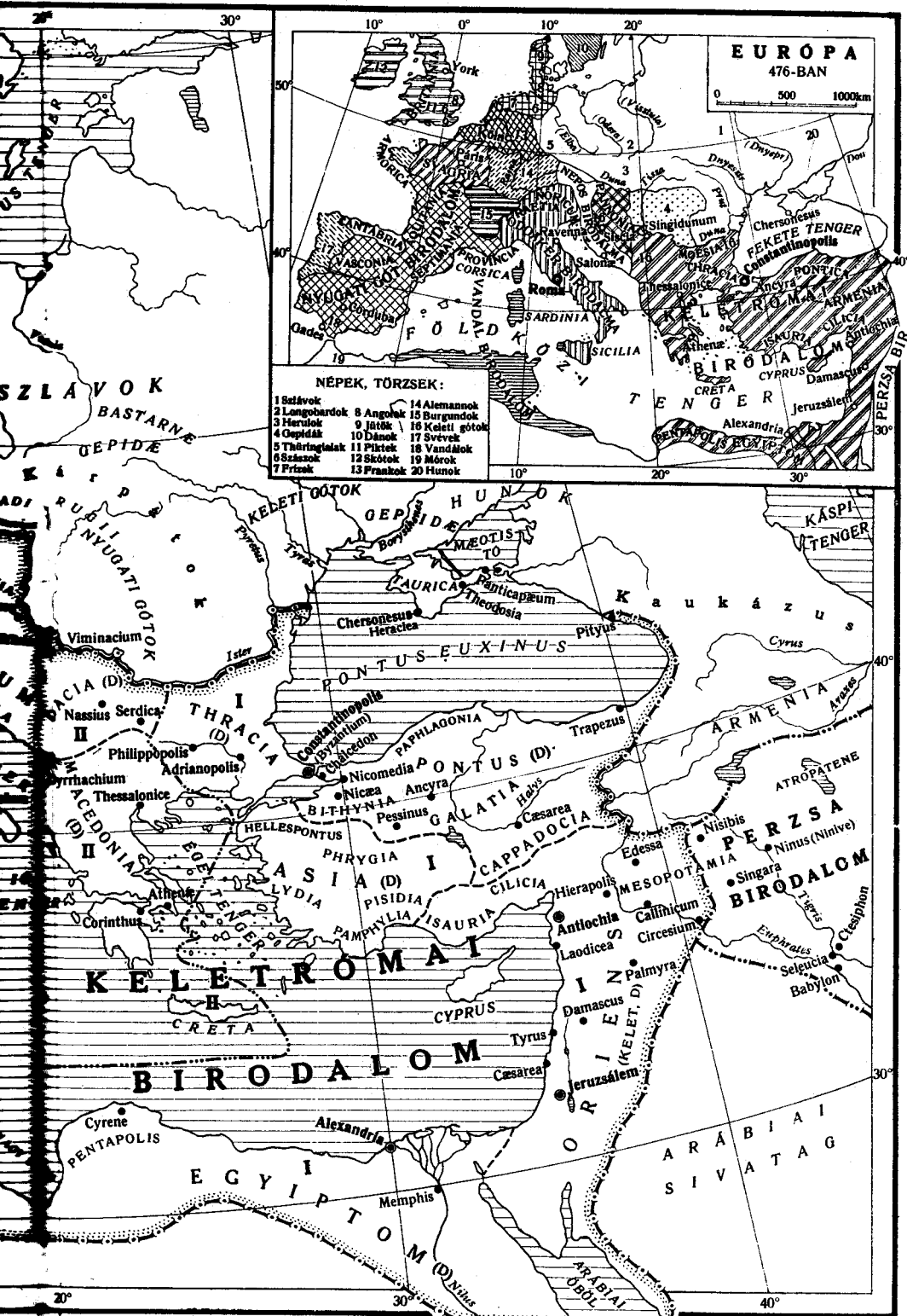
A helyi közigazgatás legfőbb szerveivé a *praefectus praetoriók* lettek. Ezek Constantinus alatt elszakadtak a császári udvartól, és számuk négyről (ahogyan Diocletianus idején volt) háromra csökkent: a keleti területek (Oriens), a középső területek (Italia, Afrika, Illyricum) s a nyugati provinciák (Galliae) kerültek egy-egy praefectus praetorio alá. A praefectus praetorio a maga területi illetékességén belül a császár teljhatalmú helyettese. Ítéletével szemben nincs fellebbezés, rendeleteket adhat ki, felügyel az adószedésre, az utak és középületek karbantartására, a császári posta működésére, a hadsereg zsoldjának fizetésére s a katonaság ellátására.

A *vicariusok*, az egyes provinciacsoporthoz (dioecesisek) élén, közvetlenül a praefectusoktól függenek, és azok utasításait hajtják végre. Itália, amely már Diocletianus óta provinciákra oszlott, Constantinus óta két dioecesiset alkotott: Rómától északra (*Italia annonaria*), illetve délre (*Italia suburbicaria*). A provinciák helytartóit a praefectusok javaslatára a császár nevezi ki és váltja le. A provinciák közötti egykori közjogi különbség már csak a helytartók – még mindig nem teljesen egységes – címzésében jut kifejezésre.

A birodalom igazgatása több évszázados fejlődés eredményeként egységessé vált. Az egységen belül bizonyos fokig Róma városa volt kivételes helyzetben. A város élén álló *praefectus urbi* tisztségét Constantinus óta a császárok rendszerint a római senatus egy tekintélyes tagjával töltötték be, hogy az az ősi múltú testülettel egyetértésben vezesse a birodalom egykori uralkodó városának ügyeit. Ez hallgatólagosan bizonyos önkormányzat elismerését jelentette. Róma így mintegy kikapcsolódott a birodalom kormányzásából. Ez a tény jut kifejezésre Constantinus új császári székhelyének kiválasztásában is. Már Licinius legyőzése évében megkezdte a régi Byzantium helyén az új császári székhely, Constantinopolis (Konstantinápoly) felépítését, és azt 7 évi munka után 331-ben avathatta fel. Az új főváros mindenben egyenrangú lett Rómával: a császár a vidéki városok, sőt Róma s a pogány templomok kirablása árán pompás műemlékekkel díszítette, Rómához hasonlóan lakosságának adómentességet és ingyen gabonát biztosított, különféle kiváltságok juttatásával csábította az előkelőket az odaköltözésre, és a

A késő Római Birodalom Kr. u. 395-ben

város tanácsát a római senatusszal azonos jogkörű senatus rangjára emelte. Az új főváros helyének kiválasztása kifejezésre juttatta azt a tényt is, hogy a birodalom gazdasági, katonai és politikai súlypontja a 3. sz. utolsó évtizedei óta keletre helyeződött át.

A hadsereg újjászervezése

A hadseregen belül teljessé vált a részben lovas, részben gyalogos *comitatenses* és a kizárólag gyalogosokból álló *limitanei* alakulatok szervezeti különválása. De kettévált a két fegyvernem, a lovasság és a gyalogság is. A római hadsereg legősbíbb szervezeti egysége, a *legio* elvesztette jelentőségét. Bár a legiók száma mintegy 100-ra emelkedett, s egy-egy legió létszáma 1000 főre csökkent, már csak gyalogságból állt. A hadsereg legütőképesebb alakulatainak azonban a perzsa mintára szervezett páncélos-lovas alakulatok (*clibanarii, catafractarii*) és a speciális alakulatok (íjászok, harcikocsizók stb.) számítottak. Ezekbe Constantinus óta egyre fokozódó mértékben vonták be a birodalomba betelepített vagy erre a célra zsoldos szolgálatba fogadott idegeneket, „barbárokat”. A testőrgárdában szinte kizárólag germán zsoldosok szolgáltak. A hadsereg barbarizálódása szempontjából Constantinus uralma jelenti a döntő lépést. Ez a folyamat, amely már a 3. sz. elején, Septimius Severus idején megindult, a század második felében – egész törzseknek a zsoldos hadseregbe való befogadása, illetve katonai szolgálatra való kötelezésük révén – erősen felgyorsult. Constantinus a testőrgárda-alakulatokat (*protectores domestici scholae*) kizárólag germánokból toborozta: ez annak jele is volt, hogy a dominatus rendszere a saját alattvalóinak kezébe már nem mert fegyvert adni, és a császár a saját életét csak tőle személyesen függő idegenek védelme alatt látta biztonságban. A hadsereg vezetői, a lovas- és gyalogparancsnokok is legtöbbször germán származásúak; ez az etnikai ellentét csak fokozta a polgári (elsősorban városi) lakosság és a hadsereg közötti bizalmatlanságot.

Az új adóterhek

A Diocletianus óta létszámában tovább növelt bürokrácia és hadsereg egyre növekvő költségeit új jövedelmi források biztosították. Rendkívül jelentős anyagi erőforrást jelentett a pogány templomok 331 óta folyamatos kifosztása. Ezenfelül Diocletianus adórendszere további új adókkal egészült ki: *aurum glebale* (aranyban fizetendő földadó), amelyet a szenatori rangú nagybirtokosok fizettek évi ¼–1 font arany értékben; *aurum coronarium*, amelyet a városi tanácsok 5 évenként fizettek „aranykoszorúk” formájában; *aurum lustrale*, a kereskedők és kézművesek aranyban vagy ezüstben teljesítendő 5 évenkénti különadója. A minden

ötödik évben szedett különadók bevezetését az indokolta, hogy Constantinus óta a katonák minden ötödik évben zsoldjukon felül külön ajándékot kaptak – a tisztek aranyban, a legénység ezüstben.

Diocletianus pénzverési politikájának némi módosításával Constantinus két új pénzfajtát vezetett be. *Solidus* néven ($\frac{1}{2}$ font) 4,48 gr súlyban aranypénzt, *siliqua* néven pedig ($\frac{1}{144}$ font) 2,24 gr súlyú ezüstpénzt veretett. A solidus értékállóságát szigorú intézkedésekkel óvták. Ez az aranypénz a Római Birodalom bukása után mint bizánci pénz (*nomisma*, *hyperpyron* néven) egészen a 11. sz.-ig megtartotta eredeti súlyát és értékét, s a pénztörténet mindmáig legértékállóbbnak bizonyult pénzévé lett. Az ezüstpénz értéke azonban Constantinus után ismét csak csökkent súlyban és finomságban, s a 350-es évektől kezdve erősen devalválódott. Míg tehát Diocletianus az alacsony értékű s a mindennapi áruforgalomban szerepet játszó pénznemre, a denariusra alapozta a stabilizálást, Constantinus és utódai csak az aranypénz értékállóságát (súlyát és finomságát) tartották fenn. Így a birodalom utolsó évszázadában egymás mellett volt érvényben egy stabil és egy inflációs pénzfajta. Ez előnyös volt a hadsereg tisztjeinek és az állami tisztviselőknek, akik aranyban kapták fizetésüket, továbbá az aranyhoz könnyebben hozzájutó nagybirtokosoknak és nagykereskedőknek, de anyagilag tönkretette a kézműveseket s általában a kisárutermelőket. Constantinus sajátos stabilizáló politikája már kifejezésre juttatja osztálypolitikájának alapelvét: a hadsereg és a nagybirtokos arisztokráciára való támaszkodást, s a szabad lakosság többi rétegének elnyomását és anyagi tönkretételét.

A dominatus osztálypolitikája

Az 1. sz. császárainak társadalompolitikájában az a kérdés volt leginkább előtérben, hogy a politikai döntések hozatalában és végrehajtásában milyen mértékben támaszkodnak a két kiváltságos rend, a senatori és a lovagrend egyikére vagy másikára. Egyes császárok az egyensúlyozás módszerét választották (így lényegében már Augustus is), a személyes hatalmuk kiépítésére törekvő császárok a senatori rend befolyásának csökkentésére tettek lépéseket, a 2. sz. császárai ezzel ellentétben a senatori rendet tüntető tiszteletben részesítették, a katonacsászárok, leginkább pedig az illyr katonacsászárok ismét a lovagrend tagjaiban keresték munkatársaikat. A dominatus kialakulásával ennek a politikának alternatívái mind elvesztették jogosultságukat. Amióta a császári bürokrácia kiépítésével a császár mindenhatóvá lett, és Róma senatusa helyi hatáskörű városi tanácsa zsugorodott, a konstantinápolyi senatus pedig éppenséggel a császár kegyének köszönhetette létrejöttét: a senatori rend, mint politikai vetélytárs, nem jött többé számításba. Így a lovagrendre,

mint annak társadalmi-politikai ellensúlyára, a senatorok politikai ambícióinak féken tartása végett – nem volt többé szükség.

Már Diocletianus sem különböztette meg a „senatusi” és a „lovagrendi” tisztségeket – erre semmi gyakorlati szükség nem volt –, Constantinus pedig a vezető tisztségviselőknek sorra megadta a senatori rendhez való tartozás jeleként a *vir clarissimus* címet, illetve ennél is magasabb, újonnan bevezetett címeket (*spectabilis, illustris*). Ez az új, már a 320-as évek óta kibontakozó gyakorlat kettős következménnyel járt. A senatori rangot elválasztotta a senatus tényleges tagságától, s ezzel egy új, egységes, kiváltságos uralkodó osztályt hozott létre, a senatustól mint testülettől a gyakorlatban már különvált senatori rendet. Ennek tagjai az adminisztráció összes vezetői; így ezek a tisztségek ismét megnyíltak a már meglevő senatusi arisztokrácia tagjai előtt is. A nagybirtokosság, anyagi és társadalmi kiváltságainak alapján már Diocletianus óta nagymértékben monopolizálni tudta a kulcsjelentőségű tisztségeket. Akik pedig „alulról” jutottak fel a senatusi arisztokráciába, módot találtak megfelelő nagybirtok megszerzésére. Így a császári hatalom és a senatori rend több évszázados harcának eredményeként a 4. században kialakult új senatusi arisztokrácia tagjai egy személyben alkotják a birodalom nagybirtokos arisztokráciáját és közvetlen államirányító rétegét. Constantinus egyértelműen erre a társadalmi rétegre támaszkodott, és – bár anyagilag erősen igénybe vette (vö. pl. *aurum glebale*) – ennek fejében messzeemenő kiváltságokkal is felruházta: az arisztokrácia tagjai mentesek például a városi tisztségek és *munusok* alól.

A colonusok helyhez kötése és a feudalizálódás kezdetei

Így az állami terhek aránytalanul nehezedtek a társadalom nem kiváltságos, kisárutermelő és dolgozó rétegeire. Ez tette szükségessé a diocletianusi adópolitika szellemében is ezeknek a helyhez és foglalkozáshoz való kötését. Constantinus volt az első császár, aki a colonusok önkényes elköltözését, más nagybirtokosok által való rejtegetését, más birtokra való átcsábítását szigorúan büntette. De a kézműves collegiumok tagjai sem léphettek ki saját akaratukból a collegium köréből, és nem költözhettek más városba. A városi curiák tagjai, a curialisok nem mentesülhettek sem elköltözés, sem katonai szolgálat révén a város iránti kötelezettségeik alól, és a senatori rendbe való felemelkedésüket is különböző (egyébként igen gyakran kijátszott) törvények akadályozták (vö. mind ehhez: RTCh 111. sz.). Katonai szolgálatra elsősorban azok voltak igénybe vehetők, akiknek már apjuk is katona volt. Constantinus törvényhozása rögzítette tehát az előző évtizedeknek azt a fejlődését, amelynek során a szabad lakosság nem kiváltságos csoportjai (és ezek közé

süllyedtek alá a korábban kiváltságosnak tekintett curialisok is), megélhetésükben, szabad mozgásukban és foglalkozásuk megválasztásában korlátozott, félszabad réteg soraiba süllyedtek alá. A további fejlődés során Constantinus utódai alatt a helyhez és foglalkozáshoz kötés mellett az öröklődés és a kisebb közösségek (falvak, colonusi csoportok, collegiumok, corpusok, a fabricák dolgozói) kollektív felelősségének elve és gyakorlata is életbe lépett. Megvolt tehát a tendenciája egy kasztszerű, megmerevedett társadalom kialakulásának, amelynek egyes nagy csoportjai: senatori rend, hivatalnokok (az officiumok tagjai), katonaság, szabad parasztok és colonusok, kézművesek, állami nagyüzemek dolgozói – az öröklődés útján beleszülettek társadalmi csoportjukba, s a belőle való kiemelkedés elvileg lehetetlen, gyakorlatilag is csak ritkán fordult elő. Bár a rabszolgatartó viszonyok elvileg még fennálltak, és Constantinus törvényhozása a rabszolgákról nem egy intézkedést hozott – részben helyzetüket enyhítő, más vonatkozásban pedig súlyosbító hatállyal – (pl. megengedte a rabszolgák felszabadítását keresztény templomban, megtiltotta rabszolgacsaládok szétszakítását, viszont máglyahalállal sújtotta azt az asszonyt, aki rabszolgával nemi kapcsolatba lépett), a rabszolgatartó társadalom mélyén – főleg a colonusok helyhez kötése és félszabad sorba való süllyesztése révén – már kezdtek kibontakozni a feudális viszonyok körvonalai.

A császári és egyházi hatalom szövetsége

Constantinus arisztokratikus irányú osztálypolitikája befolyásolta valláspolitikáját is. A császárság és a nicaei zsinat által elfogadott elveket valló katolikus, „hivatalos” egyház szövetségének értelmében lehetővé tette az egyház számára a birtokszerzést, s uralkodása folyamán már kezdett kialakulni az egyházi nagybirtok, főleg Itáliában, Afrikában és a keleti provinciákban. Az egyházi nagybirtok részben császári adományok, részben a „pogány” templomok birtokainak átadása, részben magánajándékok és főként örökbehagyások révén öltött jelentős méreteket. A katolikus egyház – amelynek érdekei már mindinkább egybefonódtak a császári hatalom s a nagybirtokos arisztokrácia érdekeivel – a vele szembenálló csoportosulásokat, az ún. eretnekségeket állami segítséggel törte le. A legjelentősebb ilyen összetűzésre közvetlenül a milanói edictum kiadása után, 313-ban került sor, a karthágói püspökség betöltésének kérdésében. A provincia többi püspöke által támogatott jelölttel, Caecilianusszal szemben – akit azzal vádoltak, hogy a keresztényüldözés idején megalkuvó magatartást tanúsított, és hogy az őt felavató püspök delator lett volna – a gyülekezetek közrendű tagjai Donatus, addigi diakónust jelölték püspöknek. Donatus hívei elszakadtak a hivatalos

egyháztól, és a *donatista* eretnekséget alkották (vö. RTCh 124. sz.). Ennek különállása nem dogmatikai, hanem szervezeti kérdésben, a hivatalos egyház jelöltjének elutasításában, és saját püspökök alatt önálló egyházközségek szervezésében nyilvánult meg. A donatizmus széles körű társadalmi mozgalommá terebélyesedett. Amikor Constantinus az állam erejét is rendelkezésre bocsátotta a donatista „eretnekség” letörésére – ami egyébként nem járt sikerrel –, baljós kezdeményezést tett az egyház belső ügyeibe való állami beavatkozásra.

Constantinus külpolitikája nem járt súlyosabb bonyodalmakkal. A 3. sz. vége óta elért katonai eredmények nyomán a határokon be-betörő germán törzsekkel szemben csak kisebb hadivállalkozásokra volt szükség. Súlyosabb harcok csak a dunai határon alakultak ki, ahol a sarmatákkal vívott sikeres háború eredményeként kb. 300 ezer sarmatát telepítettek a Balkán-félszigetre (334). Ugyanekkor kiéleződött a perzsa birodalommal való viszony. 336-ban Constantinus nagy hadjáratra készült a perzsák ellen, s ennek előkészületei közepette érte el 337-ben – a kereszténység felvétele után – a halál.

Diocletianus és Constantinus dominatusa még egyszer megszilárdította a 3. sz. rettenetes válsága után a Római Birodalmat: de súlyos áron! A szabad lakosság széles rétegeinek végletes anyagi megterhelése, messzeszemenő jogfosztása és egy, szinte az ókori keleti nagy monarchiákra emlékeztető despotizmus megteremtése volt az új stabilizálásnak az ára. Ennek a „nyugalmi helyzetnek” közvetlen haszonélvezője elsősorban a senatori rend szűk körű arisztokráciája, közvetve pedig a császári bürokrácia és a hadsereg. A széles tömegek, és elsősorban a szabad kisárutermelők és a dolgozók, nemcsak közömbösen, hanem sokszor ellenségesen álltak szemben az állammal. A *dominatus* már nem az összes szabadok állama volt – ezért elnyomó funkciói már nem elsősorban a rabszolgák ellen irányultak –, hanem csupán az arisztokráciáé, amely a szabad lakosság széles tömegeit egyre súlyosabb megkötöttségekbe taszította. A Constantinus idején nagymértékben kiéleződött ellentétek lettek forrásai az utódai alatt mindinkább kibontakozó, és végül a birodalom bukását előkészítő válságnak vagy pontosabban: a 3. sz.-ban kibontakozott általános válság második és egyben végső szakaszának.

Bibliográfia

A *dominatus* korával számos összefoglaló munka foglalkozik. Kiemelkedő jelentőségű A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire*. 284–602, 3. kötet, Oxford, 1964; ugyanennek rövidített kiadása: *The Decline of the Ancient World*. N. Y., 1967; gazdag bibliográfiai anyaguk miatt is értékesek: J. Vogt: *Der Niedergang Roms*. Zürich, 1965; R. Rémondon:

La crise de l'empire Romain. Paris, 1964; F. G. Maier: *Die Verwandlung der Mittelmeerwelt*. Fischer Weltgeschichte 9. k. Frankfurt, 1968; H. Dannenbauer: *Die Entstehung Europas*. Stuttgart, 1959, 1962; Várady L.: *Die Auflösung der Antike*. Bp. 1977; az egyes császárok tevékenységéhez kapcsolódó művek: W. Seston: *Dioclétien et la tetrarchie*. Paris, 1946; D. v. Berchem: *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*. Paris, 1952; J. Vogt: *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*. 2. kiad. München, 1960; – társadalomtörténeti jelenségekhez: L. Harmand: *La patronat et les collectivités publiques des origines au Bas-Empire*. Paris, 1957; W. Seyfarth: *Soziale Fragen der spätrömischen Kaiserzeit im Spiegel des Codex Theodosianus*. Berlin, 1963; G. P. Kohns: *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*. Bonn, 1961; A. В. Фихман: *Эконом на рубеже двух эпох*. Moszkva, 1966 (főként papirológiai adatok feldolgozása jelentős); Hahn I.: *Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt*. Annales Univ. Bp., Sectio Hist. 1958; N. Charbonnel: *La condition des ouvriers dans les ateliers impériaux*. Paris, 1964; – A vallástörténeti problematikához: A. Momigliano: *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Oxford, 1963; H. C. Frend: *The Donatist Church*. Oxford, 1953; J. Gaudemet: *L'Église dans l'empire Romain*. Paris, 1958; R. McMullen: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*. Cambridge, 1963; S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo*. Roma, 1951; F. M. De Robertis: *Lavoro e lavoratori nel mondo Romano*. Bari, 1963; F. Wieacker: *Recht und Gesellschaft in der Spätantike*. Stuttgart, 1968.

4. A Constantinus-dinasztia (337–363)

Források

A kortársi és elsődleges (jogi, feliratos és papirológiai) forrásokra nézve lásd a 367. lapot. Az elbeszélő források közül a Constantinust követő korszak kiemelkedően értékes forrása az egykorú *Ammianus Marcellinus*, az ókor utolsó nagy történetíró-egyénisége. 31 könyvből álló művéből csak a 14–31. könyvek maradtak fenn, amelyek a 353–378 közötti eseményeket (II. Constantius, Iulianus, Valentinianus és Valens uralmát) dolgozzák fel a hadrianopolisi csatáig, félelmetes erővel láttatva meg a birodalom mélyreható válságának jelenségeit (magyarra fordítva: Pirchala I., Bp., 1917). Történeti forrásértékűek Iulianus császár fennmaradt elmélkedései, levelei és (részben fiktív) szónoklatai; továbbá a század második felében tevékenykedő *Libanios* antiochiai rhetor politikai tárgyú beszédei és széles körű levelezése. Az egyházi viszonyok és a

közállapotok megismerése szempontjából nélkülözhetetlenek a 4. századi egyházi írók is [így: Hieronymus (Jeromos), Nyssai Gergely, Nazianzosi Gergely, Basilius (Nagy Szent Vazul), Theodoretus Cyrus, Ambrosius (Ambrus) stb.].

A politikai és államelmélet fontos forrásai *Themistios* konstantinápolyi rhetor politikai beszédei és *Synesios* kyrénéi püspöknek a császári udvarban elmondott és a „germánellenes” ideológiát képviselő szónoklatai.

A társadalmi ellentétek kiéleződése

A Constantinus halála utáni évtizedekre a mindinkább kiéleződő belső ellentétek nyomják rá bélyegüket: egyfelől az uralkodó osztály egyes, etnikailag is külön tagozódó (itáliai, gall-germán, illyr-pannoniai és keleti) csoportjai között a császári hatalom közvetlen ellenőrzéséért, másrészt az arisztokrácia világi-bürokratikus, katonai és egyházi csoportja között, végül az egész arisztokrácia és a mindinkább egységes elnyomott osztállyá váló dolgozó tömegek (szabad kisbirtokos parasztok, colonusok, collegiumok tagjai, rabszolgák) között. Ehhez járulnak hozzá az egész polgári lakosság ellentétei a tőle érdekeiben már különvált és barbár elemekkel feltöltődő hadsereggel szemben. Mindezek az ellentétek ideológiai harcban is kifejezésre jutottak, egyrészt a kereszténység és a pogányság, másrészt a kereszténységen belül a katolikusok, arianusok és különböző eretnekmozgalmak között.

Constantinus halála után három fia katonai zendülés szításával előbb felkoncoltatta a császár távolabbi s a hatalomra ugyancsak igényt tartó rokonait, majd egymás között osztozkodott a hatalmon, oly módon, hogy *II. Constantinus* és *Constans* a nyugati területeket, *II. Constantius* pedig a Keletet kapta. *Constans* hamarosan végzett gyülölt bátyjával (340), s így ismét kettős császárság alakult ki (340–350).

A kettős császárság idején a belső harcok tovább éleződtek. Az egyes társadalmi csoportok és etnikai egységek közötti ellentétek gyakran közvetett formában jutottak kifejezésre, nemegyszer a kereszténység egyes irányzatai vagy a kereszténység és a pogányság közötti vallási ideológiai harcokként. *II. Constantius* az arianusokkal rokonszenvezett (az ő kezdeményezésére tartott sirmiumi és ariminumi [Rimini] zsinatok vissza is vonták Arius tanainak elítélését), és arianusok voltak a római zsoldba szegődött germánok is. A legnagyobb városok, elsősorban Róma és a hagyományosan trinitarius Alexandria püspökei viszont szembeálltak a császár ez irányú törekvéseivel. Ugyanakkor Róma legelőkelőbb, „senatori rangú” családjai és Keleten a görög értelmiség egy része, a rhetorok még a régi „pogány” vallással vagy a keleti misztériumokkal

szimpatizáltak. Kieleződött az ellentét a donatista irányzattal is. Ez az eretnokség, amely fellépésétől fogva mindeddig csak ideológiai-politikai harcban állt a hivatalos egyházzal s a császári hatalommal, 347 óta – amikor az afrikai Bagai városban donatisták fegyveres csoportjai elűzték az állam által támogatott „hivatalos püspököt” – fegyveres felkeléssé fejlődött.

Ekkor egyesült a donatista, vallási jellegű eretnokség az ugyancsak afrikai circumcelliók forradalmi mozgalmával. Circumcelliókon (= „a raktárak körül kódorgók”) a mezőgazdasági dolgozók legszegényebb csoportját, a napszámosokat és idénymunkásokat értették. Ezek a plebeius tömegek a donatista eretnokség híveivé lettek, s az őskereszténység utópisztikus társadalmi tanításaival való megismerkedés addigi ösztönös ellenállásukat egy eléggé határozott szociális, forradalmi program szintjére emelte. Circumcelliók és a velük szövetséges többi donatisták szervezett, fegyveres csapatokba verődtek, megtámadták a nagybirtokokat, felszabadították a rabszolgákat, és elégették a colonusok kötelezettségeire vonatkozó iratokat. Mozgalmuk tehát az afrikai colonusok és rabszolgák forradalmi mozgalmává vált, amely egyfelől az egész római uralkodó osztállyal, annak államával s a hivatalos egyházzal állt szemben, másrészt pedig megfelelt az afrikai lakosság egyre inkább tudatosodó szeparatiztikus, elszakadó törekvéseinek is.

Fegyveres felkelésben robbant ki a galliai lakosság elégedetlensége is. Ennek élére Magnus Magnentius, a galliai katonaság főparancsnoka állt, aki hadseregének s a polgári és városi lakosságnak széles körű támogatásával lázadt fel Constans ellen; ennek során Constans életét vesztette (350). A felkelés leverésére maga II. Constantius indult meg, és 351-ben a rendkívül véres, több mint 50 ezer áldozatot követelő mursai csatában megverte Magnentiust. Így ismét helyreállt az egységes császárság.

Az egyre sokasodó belpolitikai problémák s az állandóan súlyos keleti helyzet miatt Constantius társuralkodókkal volt kénytelen kísérletezni. Előbb egyik unokaöccsét, Flavius Gallust nevezte ki *caesar* címmel a keleti területek helytartójának, majd annak kegyvesztettsége és kivégeztése után másik unokaöccsét, *Flavius Claudius Iulianust* ugyancsak caesarként Galliába küldte az alemann betörések megállítására, míg ő maga a perzsaellenes hadműveletek vezetését tartotta fenn magának (353).

Iulianus apostata

Iulianus viszontagságos életre tekinthetett vissza. A Constantius-dinasztiának addig mellőzött szárnyához tartozott; apját a 337. évi vérengzésben ölték meg. Őt magát családja Görögországba küldte, ahol, bár

kereszténynek nevelték, de filozófiai és retorikai tanulmányai a régi, pogány filozófia rajongójává tették. A szobatudósna és filozófusna ismert fiatal ember látszólag megoldhatatlan feladat elé került, amikor a Rajna menti határ katonai védelmét kellett megszerveznie. Minden várakozás ellenére azonban nagy sikereket ért el. A meglehetősen szétzilált határvédelmet újjászervezte, adóelengedésekkel a helyi lakosság támogatását is elnyerte, és katonáiban is sikerült lelkesedést támasztania. 357-ben az Argentorate (mai Strasbourg) mellett vívott csatában az aleman-nok s a velük szövetséges többi germánok fölött nagy győzelmet aratott, s azt a Rajnán átkelve, további katonai sikerekkel toldotta meg. Ezzel a győzelmével több évre sikerült biztosítania a nyugati, Rajna menti határ szilárdságát.

A lakosság – és különösen a hadsereg – körében való népszerűségének hatása alatt katonái 360-ban császárrá kiáltották ki. Az ismét kitört polgárháború során Constantius, a keleti hadszíntérről visszatérőben, még döntő katonai összeütközés előtt betegségben meghalt (361. november). Iulianus egyedüli császárrá lett (361–363).

Iulianus rövid uralkodása nem hagyott maradandó nyomokat. Vallási törekvései elbuktak, s ő maga alig másfél éves uralkodás után elesett. Személyisége mégis jelentős annak a közvetett pozitív és negatív hatásnak következtében, melyet az utókorra gyakorolt. Társadalompolitikájának fő törekvése az idealizáltan elképzelt „ősi erkölcsök” újjáélesztése: az osztályellentétek tompítása, s a dominatus rendjének az egykori principatus szellemében való megújítása, az adóterhek enyhítése s a városok önkormányzatának bizonyos fokú helyreállítása útján. A lakosság terheit a *munusok* egyenletesebb szétosztása, az uralkodó osztály kiváltságainak, az *immunitasoknak* korlátozása, a korrupció megfékezése és ármaximálás, valamint a közellátás javítása útján akarta enyhíteni.

Az „ősi erkölcsök” s a hagyományos vallásos elképzelések jegyében indította meg eszmei támadását a kereszténység ellen is. Trónra lépésekor nyíltan pogánynak vallotta magát, és bár hivatalosan a „szabad vallásgyakorlat” elvéhez tért vissza, ugyanúgy a pogányságnak kedvelt, mint ahogy elődei a kereszténység ügyét támogatták. Ezért adták neki egyházi szerzők az *apostata* (hitehagyott) nevet. Törekvései csak mérsékelt eredménnyel jártak. Csupán az itáliai arisztokrácia egyes körei, s a pogány érzelmű értelmiség (ennek is elsősorban görög anyanyelvű csoportja) támogatta; a birodalom keleti felének lakossága többségében már keresztény volt.

Iulianus politikai törekvéseit katonai sikerekkel akarta alátámasztani. A perzsa birodalom ellen nagy hadjáratot indított, de kezdeti sikerek után, amelyeknek során mélyen behatolt Mezopotámiába, egy kisebb csetepatéban elesett (363), híveinek – ma már ellenőrizhetetlen hitelű –

híresztelése szerint egy keresztény katonájának lándzsájától. A pogányság helyreállításának ezzel utolsó kísérlete is elbukott. Iulianus személyében kihalt a Constantinus-dinasztia is.

5. A Valentinianus-dinasztia (364–378)

Procopius felkelése

Iulianusnak a helyszínen megválasztott utóda, Flavius Iovianus, a perzsa birodalommal, Róma mezopotámiai birtokainak feláldozása árán, gyors békét kötött, hogy a nyugati területekre egy esetleges trónbitorlás megelőzése érdekében mihamarabb visszatérhessen. Útközben azonban rejtélyes körülmények között meghalt, s a hadsereg vezérkara a *protectores domestici* testőrgárda egyik főtisztjét, a pannoniai származású keresztény Flavius Valentinianust választotta császárrá. Egyben – nyilván a Iulianus és Iovianus halálakor támadt zavarhoz hasonló jelenség elhárítása érdekében – felszólították társcsászár kinevezésére. Valentinianus saját öccsét, Valenset nevezte ki társául; ő maga a nyugati, öccse a keleti területek kormányzását vette át.

A lakosság széles körű ellenállása a Iulianus halála óta ismét rohamosan emelkedő adóterhek ellen csakhamar új fegyveres felkelésben robbant ki. Procopius, a Constantinus-dinasztia távoli rokona és Iulianus egykori bizalmasainak egyike ellencsászárként lépett fel Valens ellen (365. szeptember). Egyes katonai alakulatokon kívül a főváros, Konstantinápoly és más keleti nagyvárosok polgársága támogatta. A trónkövetelés népi felkeléssé duzzadt azáltal, hogy Thrakia és Kis-Ázsia colonusai is tömegesen csatlakoztak hozzá, és Procopiustól a radikális népi követelések: adósságelengedés és földosztás megvalósítását remélték. A trónkövetelő radikalizálódása azonban éppen a katonai vezetőket riasztotta el, miután azok átálltak Valens oldalára, ez a felkelés is elbukott (366).

A császárok és a senatori arisztokrácia

Részben a Procopius trónbitorlásakor szerzett tapasztalatok hatása alatt Valens és Valentinianus kormányzata átvette Iulianus társadalompolitikájának egyes „népbarát” elemeit. Mindkét császár a senatori arisztokráciával szemben a szélesebb tömegek érdekeinek képviselőjeként lépett fel. Megszervezték a *defensor plebis* intézményét: a „nép védői”-nek feladata az, hogy a hatalmasok visszaéléseivel szemben megvédjék a közrendűeket. Ugyancsak fellépett a császári kormányzat a *patrocinium* mindinkább elharapózó szokása ellen. A *patrocinium* lényege abban állt,

hogyan a szabad parasztek (egyéniel és csoportosan, falvanként), valamint az egyes nagybirtokokon élő colonusok egyes nagyurak (nagybirtokosok) vagy más befolyásos katonai, illetve polgári személyek „oltalma” alá helyezték magukat, s így a gazdasági függés mellett kialakult a colonusok személyi függése is. Amennyiben az állami terhekkal szemben saját nagybirtokosuk védelmét kérték, a gazdasági és személyi függés egybeesett, s így a feudalizmus felé való fejlődés új elemmel bővült. Gyakori volt azonban szabad parasztek részéről is, adóterhekkal szemben, egy-egy környékel nagybirtokos védelméhez folyamodni. Ilyen esetben a szabad paraszti közösségek (faluközösségek) terményeik, később már földjeik egy részének átadásával „hálálták meg” a nagyúr támogatását. Ez a szabad parasztek feudális jellegű személyi függésének kialakulását is maga után vonta. A 360-as évek óta ismételten kiadott rendeletek szemlátomást sikertelenül akarták megakadályozni a *patrocinium* e kétféle formájának terjedését (vö. Cod. Theod. XI. könyv 24. fej.).

Valens és Valentinianus kormányzatának „népbarát” törekvései a császárokat szembeállították a bürokratikus-nagybirtokos arisztokráciával. Az önkényes földfoglalásokkal, zsarolással, adóeltitkolással, megvesztegetéssel, katonai szökésekkel és egyéb visszaélésekkel szemben hozott rendeleteik riasztó képet adnak a császári közigazgatás akkori züllött állapotáról és az általánosan elharapódzott korrupcióról.

A zilált belső viszonyok közepette ismét előtérbe került a birodalom katonai megvédésének kérdése is. A Rajna-vidéken Iulianus távozása óta ismét felújultak az alemann támadások, Britanniában nehéz harcok folytak az észak felől előrenyomuló pikt és skót, s a tenger felől beszivárgó germán-szász törzsek ellen. Afrikát egy újabb berber támadás ellen kellett megvédeni. Egy alemann támadás sikeres visszaverése után, a törzsszövetség jelentős töredékeit a Pó síkságára telepítették be. Valentinianus hatalmas munkát végzett a határvédelem erősítése érdekében is. A rajnai és dunai határ mentén, legfőként Pannoniában, hatalmas építőtevékenység során helyreállította védelmi vonalát, a városokat arra kötelezte, hogy földjeik átengedése árán is anyagilag vegyenek részt az erődítési munkálatokban. Valentinianus a kvádok elleni harcok során, hazánk területén, Brigetióban halt meg 375-ben, miután előbb idősebb fiát, Gratianust, majd közvetlenül halála előtt a fiatalabbikat, II. Valentinianust is utódaivá jelölte ki.

A vizigótok benyomulása

Valentinianus halála évében új – és minden eddiginél végzetesebbnek bizonyult – válság körvonalai bontakoztak ki. A 360-as években nyomult be Belső-Ázsiából a Volga térségére és az attól nyugatra fekvő

sztyeppvidékre a hunok törzsszövetsége. 360–370 között uralmuk alá hajtották a Don és Volga között élő nomád törzseket, köztük az iráni alánokat. Így olyan nomád törzsszövetség jött létre, amelyben a hunoké volt a vezető szerep, a többi szövetséges törzs pedig alávetett állapotban volt. Az alánok megnyerése révén a hunok a lovasnomád harcmódor mellett megismerkedtek a perzsa jellegű páncélos nehézlovasság harcmódorával, s az alánok közvetítő szerepét felhasználva a Fekete-tenger partvidékének görög városaival is gazdasági kapcsolatot teremtettek. Ez nagymértékben bővítette a rendelkezésükre álló ipari cikkek körét. Megnövekedett katonai és gazdasági erejük birtokában 370 körül megtámadták a Dnyeszter és Don között élő keleti gót (osztrogót) törzseket, és hatalmuk alá vetették őket. A Dnyesztertől nyugatra letelepült nyugati gótok (vizigótok) meg sem várták a félelmetes hun támadást. A vizigót törzsszövetség két részre szakadt: az egyik rész a rómaiak által elhagyott Dacia felé tért ki a hun nyomás elől, a másik csoport pedig Fritigern törzsfő vezetésével, több mint 100 ezer főnyi létszámban, az Al-Duna felé vonult, és a Római Birodalomtól bebocsátást kért (376). Valens kormányzata azzal a feltétellel teljesítette óhajukat, hogy zsoldosokként a római hadsereg kötelékébe lépnek. A nagytömegű gót szövetségesek zsoldjának kifizetésével és ellátásukkal megbízott főtiszték azonban a zsoldot és élelmet elsikkasztották, s a kiéhezett gótoknak csak azzal a feltétellel voltak hajlandók élelmet adni, ha azok saját hozzátartozóikat adják el rabszolgáknak. A végsőkéig elkeseredett gótok megtagadták az engedelmisséget, és Moesia–Thrakia körzetében – ugyanott, ahol nemrég a Procopius-felkelés kirobbant – fellázadtak a római uralom ellen. A helyi parasztság tömegesen csatlakozott hozzájuk, de soraik közé léptek a hunok elől folyamatosan menekülő más barbár törzsi csoportok is. Így a vizigótok, taifalok, alánok s a thrakiai–moesia-i parasztság részvételével a katonai zendülés félelmetes erejű felkeléssé duzzadt. Leve-résére maga Valens császár indult meg, de Hadrianopolis (Drinápoly) előtt, 378. augusztus 9-én hadserege megsemmisítő vereséget szenvedett. Maga Valens császár is elesett – még holttestét sem sikerült megtalálni. Nyugaton a két gyermekcsászár tehetetlennek látszott. A birodalmat teljes káosz fenyegette (vö. RTCh 115., 116. sz.).

A népvándorlás és a Római Birodalom

A vizigótok és a velük szövetséges többi germán törzsek támadása első nagy hulláma volt a népvándorlásnak. A népvándorlásban a Római Birodalmon kívüli, elsősorban germán, de rajtuk kívül iráni, szláv, türk és más népeknek – törzseknek és törzsszövetségeknek – azokat a kétirányú: kelet–nyugati és észak–déli tömeges etnikai megmozdulásait értjük,

amelyek a 4. sz. végétől a 9. sz. végéig szinte szakadatlanul tartottak a Római Birodalom (illetve később annak egykori területei) felé. A 2. sz. végével a Római Birodalom ellen támadó germán (markomann és kvád) törzsek már a nagy népvándorlás első előfutárainak tekinthetők, de rohamaik méreteikben és főleg történelmi hatásukban meg sem közelítették a nagy népvándorlás során megmozdult törzsek tömegerejét és támadásaik pusztító hatását.

A népvándorlás több tényező hatása alatt indult meg. A kelet–nyugati vándorlásban döntő szerepe volt a hunok Belső-Ázsiából kiinduló előrenyomulásának, amely részben maga előtt tolta, részben magával sodorta a különböző kisebb népeket és törzseket. Ezek között kiemelkedő jelentőségük volt az alánoknak és osztrogótoknak. Az észak–déli vándorlás megindulásában feltehetőleg Észak-Európában lezajlott klimatikus változások is közrejátszottak, amelyek az itt élő germán törzseket kedvezőbb éghajlatú, állattartásra és földművelésre alkalmasabb földek felkutatására ösztönözték. A Római Birodalom elleni tömeges támadások továbbá nem választhatók el az e törzsekben végbement társadalmi változásoktól sem. A vándorlások során egyes nemzetségek kiemelkedtek a többiek közül, és részben saját nemzetségük tagjait, részben „fegyveres kíséret” formájában a nemzetségtől és törzstől idegen személyeket is hatalmuk alá vonták. A nemzetségek és törzsfők hatalmának megerősödése s a fegyveres kíséret kialakulása a népvándorlás korában ismét megváltoztatta a támadó csoportok jellegét. Az 1–2. sz.-ban kisebb törzsek támadtak a Római Birodalom határai ellen, a 3. sz.-ban ezek hatalmas törzsszövetségekké duzzadtak, míg a 4. sz. vége óta a támadó csoportok általában egy-egy erősebb törzs körül csoportosuló kisebb töredékekből álltak, etnikailag tehát igen vegyes összetételűek lehettek, és az összefogó erőt rendszerint egy-egy nagyhatalmú és szervezőképességű vezető egyéniség biztosította.

6. Theodosius kora (379–395)

A gótok betelepítése

Az egyedül maradt Gratianus császár (öccse II. Valentinianus még kisgyermek) a fenyegető zűrzavar közepette Flavius Theodosiust, Moesia egykori helytartóját, a hadszíntér kiváló ismerőjét nevezte ki előbb a lovasság parancsnokává (378), majd augustus címmel társcsászárrá (379), s egyidejűleg a keleti területek kormányzását bízta rá. Theodosius a gót veszélyt – több évi harc után, amelyben a római katonai erőnek bizonyítékait adta – újszerű kiegyezés alapján oldotta meg (382). A góto-

kat *foederati* néven szövetségeseknek ismerte el, s a thrakiai dioecesisben zárt lakóterületet jelölt ki számukra, ahol saját vezetőik alatt teljes autonómiát nyertek. Az itteni földek egy részét teljes jogú tulajdonba vehették, adómentességet és ezenkívül fölemelt zsoldot kaptak, és mindennek fejében csupán katonai határvédő szolgálatra kötelezték magukat. Első ízben történt, hogy egy egész barbár törzs, szervezetének korlátlan fenntartásával és területi autonómia birtokában települhetett le a birodalmon belül. A gótok így államot alkottak az államban, törzsszövetségük feje – aki a *rex* (király) címet is megkapta – a birodalom területén belül, a kijelölt települési körzetben államfői jogokkal rendelkezett. A római hadsereg barbarizálódásának s a birodalom politikai felbomlásának folyamatában ez új, végzetesnek bizonyult kezdeményezés volt. Már a kortársak is joggal látták a drinápolyi katasztrófában s a vizigótok betelepítésében a birodalom szempontjából a „vég kezdetét”.

A Fritigern vezetése alatt álló első nagy vizigót csoport letelepítését az Al-Duna térségében hasonló feltételek mellett más barbár népek betelepítése és számukra a *foederatus* jogi helyzet megadása követte. Így a gótok, alánok és hunok egy másik csoportja, Alatheus és Saphrac vezetése alatt a pannoniai térségben kapott települési területet (382).

A nagybirtokrendszer további térhódítása

A gót támadástól s a népi felkeléstől érintett provinciák gazdasági helyzete is válságosra fordult. Theodosius a helyi lakosság ellenállásának lecsendesítése végett elengedte a fejadót – a jövedelemkiesést viszont máshonnan, a városok rovására kellett pótolnia. Egy ilyen, rendkívüli adóemelés miatt viszont Antiochiában tört ki felkelés (387), majd nem sokkal később, a katonai beszállások terhei miatt Thessalonikében (390). Ez utóbbi felkelés megtorlásául a császár 3000 polgárt koncoltatott fel. Az alkalmilag igénybe vett terrorisztikus eszközök sem leplezheték azonban a központi hatalom egyre végzetesebb gyengülését. A hivatalos rendelkezések végrehajtása gyakorlatilag sokszor lehetetlenné vált. Egykorú forrásból tudjuk például, hogy Antiochiában a város vezetésére kijelölt 100 curialis nagyrésze megvesztegetés útján különböző ürügyekkel felmentést szerzett magának. Annál súlyosabb volt a helyzete mindazoknak a közrendű szabadoknak, akik nem segíthettek magukon törvénytelen eszközökkel. A törvények szigora csak ezekre a rétegekre nehezedett teljes súlyával. Az adók biztonságos behajtása s a nagybirtokos arisztokrácia megnyerése érdekében Theodosius törvényhozása a colonusoknak immár teljes alárendelését vitte keresztül. A nagybirtokosok már nemcsak a colonusok adóját szedték be, nemcsak megakadályozhatták a colonusok távozását, hanem ők lettek a colonusok bíráivá;

a colonusok uraikkal szemben senkihez nem fordulhattak jogorvoslásért. A nagybirtokon megjelentek a magánbörtönök, s a colonusok fékentartására a nagyurak „rendfenntartó” alakulatai, a *buccellariusok* – valóságos magánhadseregek. A nagybirtokosok földjei mint kivételezett földek (*agri excepti* vagy *fundi exempti*) kikerültek annak a városnak fennhatósága alól, amelynek territoriumához tartoztak; a földesurak így mintegy törvényen fölül helyezték magukat.

A colonusok függőségének további súlyosbodása

A nagybirtokrendszer a birodalomnak mind a nyugati, mind a keleti felében a 4. sz. utolsó negyedében rohamosan haladt a paraszti kisbirtok teljes elnyelése, beolvasztása felé. Ezt egyaránt tanúsítják az Egyiptomban fennmaradt papiruszleletek (bérleti szerződések, földkataszterkimutatások, kérvények, panasziratok stb.) az irodalmi források adatai és a császárok különböző rendeletei és intézkedései. A 400 körül élt római arisztokrata Aurelius Symmachus családjának 3 palotája volt Rómában, 12 birtoka villával Róma és Nápoly környékén és további nagybirtokai Dél-Itáliában, Szicíliában és Mauretaniában. Melania, egy hitbuzgó keresztény római nagyasszony, aki egész vagyonát az egyházra hagyta, 26 helyen bírt földtulajdonnal, és mindegyikben kb. 300–400 rabszolga is dolgozott – összesen mintegy 8000. A rabszolgaság tehát – főként Itáliában, Hispaniában és Syriában – nem tűnt el teljesen. Ezek a rabszolgák azonban rendszerint egy-egy parcellát önállóan műveltek meg, és uraiknak rögzített összegű bért fizettek – nevük: *servi casarii*, „házzal rendelkező rabszolgák”. A nagybirtokok alapvető munkaereje azonban már nyugaton és keleten egyaránt a *colonus*, aki minden tekintetben alá van vetve urának. A nagybirtokokon dolgozó colonusokat külön listán tartották nyilván – ezek a *coloni adscripticii* vagy *coloni glebae adscripti*. Helyzetük gyakorlatilag alig különbözött a *servi casarii* viszonyaitól – csak annyiban, hogy a rabszolgát földjétől függetlenül is el lehetett adni, a colonust csak a földdel együtt. A colonusi viszonyok általánossá válásának fontos tényezője volt az, hogy egyes parasztok és egész falvak is az általános jogbizonytalanság körülményei között nagybirtokosok „védelme” alá helyezték magukat (*patrocinium*), ennek fejében átadták földjüket, majd ugyanazt „kérésre” (*precario*) terményszolgáltatás ellenében megművelés céljából visszakapták. Így – különösen a barbár támadásoknak leginkább kitett területeken, Galliában és Hispaniában – a kisbirtokos parasztok szinte teljes tömegükben, akár egyénileg, akár egész falujukkal, *vicusukkal* együtt *colonusokká* és egyben *cliensekké* váltak, gazdasági és személyi függésbe kerültek. A fegyverforgatásra képes colonusok a nagyurak magánhadseregébe kerültek *buccel-*

lariusokként: a magánhadseregek – ismét elsősorban a nyugati területeken – sokszor ütőképesebbeknek bizonyultak az állami hadseregnél, és éppen ezért az államhatalom számára is nélkülözhetetlenek voltak. A nyugati birodalom germán származású nagy hadvezéreinek, Stilichónak, Aëtiusnak, Ricimernek és társaiknak mind megvolt a maguk nagy létszámú buccellarius-hadserege; ez jobban biztosította hatalmukat, mint a császártól nyert magas rangjuk. A birodalom nyugati felében így az államhatalom a megmaradt területeken is jórészt átadta funkcióit az egyes senatori rangú birtokosoknak.

E tekintetben tehát bizonyos különbség vehető észre a birodalom keleti és nyugati fele között. Theodosius kormányzata, az anyagilag még mindig teherbíró, jelentős iparral és kereskedelemmel rendelkező és a barbár támadásoktól kevésbé érintett keleti (görög) elsősorban egyiptomi, syriai és kis-ázsiai városokra támaszkodva, ebben a térségben a nagybirtokos arisztokrácia erősödését a központi hatalom számára még elfogadható korlátok között tartotta. Az arisztokráciának a colonusokkal s a városi igazgatással szembeni hatalmi igényeit kielégítette, de korlátozta a nagybirtokos arisztokrácia politikai megerősödését a császári kormányzattal szemben. Nyugaton viszont a nagyfokú barbarizálódás, a városok elszegényedése, a háborús pusztítások következtében a központi hatalom – amelyet mindezen felül személyileg is gyenge uralkodók, a „gyermekcsászárok” képviseltek – elvesztette a nagybirtokos arisztokráciával szemben felhasználható társadalmi alapját. Itt a nagybirtokos arisztokrácia az állam vezető tisztségeinek teljes kisajátítása útján a császári hatalmat is nagymértékben volt képes a saját közvetlen érdekeinek alárendelni.

Ellencsászárok

Az általános elégedetlenség talaján újabb trónkövetelők léptek fel. Britannia helytartója, Magnus Maximus a britanniai és galliai legiók élén császárrá kiáltotta ki magát (383), s az ellene induló Gratianust megölette. Theodosius csak 388-ban végzett a nyugaton fellépett ellencsászárral. Nem sokkal később a fiatalkorú II. Valentinianus is összeesküvés áldozata lett. A császár frank származású testőrparancsnoka, Arbogast (az első germán származású „római” méltóság, aki még nevének latinosítását is feleslegesnek tartotta), az önállóságra törekvő császárt meggyilkolta, és helyébe a pogány érzelmű Eugenius rhétort nevezte ki császárrá (392). Eugenius a germán zsoldosokra és Róma még pogány érzelmű arisztokráciájára támaszkodva kísérelte meg hatalmának szilárd bázisát megteremteni, de Theodosius támadásával szemben a dalmáciai Frigidus folyó melletti csatában (394) alulmaradt, és életét vesztette. Vele a po-

gányság ügyének utolsó védelmezője is elbukott, míg Theodosius személyében a kereszténység, és pedig annak legtűrelmetlenebb irányzata diadalmaskodott.

A kereszténység mint birodalmi vallás

Theodosius és nyugati uralkodó társai: Gratianus és II. Valentinianus a keresztény vallás niceaei (katholikus) irányzatának voltak meggyőződéses hívei. Egyaránt szemben álltak tehát a pogány vallásokkal s a kereszténység nem katholikus (arianus és eretnek) irányzataival. Már 380-ban a birodalom minden lakója számára kötelezővé tették a szentháromságban való hitet. 382-ben a római senatus ülésterméből eltávolították a győzelem istennőjének, Victoriának oltárát, Róma hajdani győzelmeinek utolsó, pogány jelképét. Eugenius fellépése s a pogányság utolsó ellentámadása pedig addigi viszonylagos tartózkodásának feladására készítette Theodosiust. Ehhez hozzájárult Ambrosius milánói püspöknek a császárra gyakorolt egyre erősödő személyes befolyása is. A thessalonikéi vérengzés (390) után megtorlásul a milánói püspök a császárt kiközösítette az egyházból, és csak nyilvános megalázkodása árán fogadta vissza: ezzel az egyház képviselőjének szellemi hatalma az államhatalom képviselőjével szemben teljes hatásosságában nyilatkozott meg. 392 óta egymást követték a pogány vallás, s az „arianus és eretnek tévelygés” teljes letiprását szolgáló rendeletek. Ezek már nemcsak elvileg tiltották a pogányságot, hanem a templomok lerombolását, javaik kizárólagosát is elrendelték. 394 óta az „una vera catholica fides”, az „egy igaz katholikus vallás” a birodalom kizárólagos államvallásává lett (vö. RTCh 125. sz.).

A birodalom kettéosztása

Theodosius Eugenius leverése után rövid ideig, 395 januárjában bekövetkezett haláláig, saját kezében fogta össze az egységes – és nagyjából a diocletianusi határokig terjedő – birodalom feletti uralmat. De még életében felruházta két fiát, *Arcadiust* és *Honoriust* az augustus címmel, és végrendeletében kettejük között osztotta szét birodalmát. Ez a végső rendelkezése nem volt történeti előzmények nélküli lépés, hiszen a 3–4. sz. legnagyobb részében gyakorlatilag mindig különvált a nyugati és keleti területek kormányzata, de ez a kettéosztás immár teljesnek, véglegesnek és végzetesnek bizonyult. A birodalom két része Theodosius halála óta nemcsak adminisztratív szempontból vált ketté, de különböző körülmények összejátszása folytán a birodalom két fele politikailag is szembekevert egymással. Theodosius halála óta beszélhetünk külön Kelet-római és külön Nyugat-római Birodalomról.

Theodosius az utolsó császár, akinek uralma még megőrzött valamit Róma egykori nagyságából – de a régi rabszolgatartó társadalmi rend és államszervezete bomlásának, s az új, a feudalizmus felé mutató fejlődésnek jelenségei az ő uralma alatt rajzolódnak ki a legvilágosabban. A nagybirtokos arisztokrácia hatalma már feudális jelleget ölt: keleten ez még csak a colonusok félszabad sorba való süllyesztésében és gazdasági függésük mellett személyi függésük megvalósításában, valamint a városi szervezettől való függetlenülésben nyilvánult meg, nyugaton emellett már a központi hatalom érvényesülését is korlátozza. A birodalom számára súlyos következményekkel járó kezdeményezés történt a vizigótok befogadásával és területi autonómiájuk engedélyezésével. Véglegessé vált az állam és egyház olyan szövetsége, amelyben a szellemi irányítás kizárólag az egyházné, s az állam csak arra való, hogy az egyház ideológiáját – akár erőszakos eszközökkel is – érvényesítse.

A Constantinus által a legmagasabb fokra emelt császári hatalomnak jobbára csak pretenciói és külsőségei maradtak meg. Valójában kiszolgálója lett a társadalomban felemelkedő új erőknek, a már feudális jellegű hatalmat gyakorló nagybirtokos arisztokráciának s a „harcos és diadalmaskodó” egyháznak. Theodosius halálával s a birodalom végleges és teljes kettéválásával szétesésének folyamata rohamossá vált.

Bibliográfia

A 386. sk. lapon idézett nagy összefoglaló művek (A. H. M. Jones, J. Vogt, R. Rémondon, S. Mazzarino) mellett főként erre a korszakra vonatkozik: S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo*. Roma, 1951. Életrajzi jellegű: A. Lippold: *Theodosius der Grosse und seine Zeit*. Berlin, 1968; J. Bidez: *La vie de l'empereur Julien*, 2. kiad., Paris, 1965; a barbár támadások problémájának új ismertetése: É. Demougeot: *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. Paris, 1969. – mindezekben bő adatok a korábbi irodalomról is.

VII. A kettéosztott birodalom és a Nyugat-római Birodalom bukása (395–476)

1. A Nyugat-római Birodalom

Források

Az 5. század eseményeihez kortársi értékűek a jogi, feliratos és papirológiai forrásokon kívül (felsorolásukat lásd 367. lapon) a kortárs írók megnyilatkozásai. Így: Aurelius *Symmachus* levelezése (a századforduló idejéből), *Claudius Claudianus* politikai tárgyú, Stilichót magasztaló költői művei; a társadalmi viszonyokhoz: Salvianus: *De gubernatione Dei* című műve és az utolsó, élő latin nyelven író antik író: *Sidonius Apollinaris* művei; Severinus életrajzát egyik tanítványa, *Eugippius* írta meg (magyar fordítása történeti kommentárral: Mócsy A. szerk., Bp., 1969). Alarich pusztításának költőkortársa: *Rutilius Namatianus*. A kortársi gondolkodásra és az egyházi történetfilozófia kialakulása szempontjából alapvető jelentőségű Augustinus (Ágoston) egyházatyja irodalmi munkássága, történeti szempontból legjelentősebb: *De civitate dei* (Az isten országáról). Az elbeszélő források – a 367. lapon idézett *bizánci* szerzőkön kívül – jórészt latin nyelvű krónikák; gyűjteményük a *Monumenta Germaniae Historica*, *Auctores Antiquissimi* sorozat *Chronica Minora* címen összefoglalt kötetében.

Ellentétek a nyugati és keleti birodalom vezetői között

Theodosius örökét két, egyaránt fiatalos és gyenge tehetségű fia vette át. Mindkettő helyett az atyjuk által kinevezett gyámjaik uralkodtak: nyugaton *Honorius* (395–423) helyett a vandál származású Stilicho mint *magister utriusque militiae*, keleten *Arcadius* (395–408) nevében az egymást gyorsan váltó kegyencek, akik az udvar valamely vezető tisztségét viselték. A birodalom két része a rendezetlen határkérdés, nevezetesen az illyricumi határ megvonása kérdésében csakhamar ellenségesen állt egymással szemben.

Ezek az ellentétek először a nyugatigót-kérdésben éleződtek ki. Fritigern utóda, *Alarich*, mint „a gótok királya”, tüstént Theodosius halála után további új települési területet követelt népe számára Epirus terüle-

tén. A konstantinápolyi udvar azonban diplomáciával és megvesztegetéssel Alarich támadását a birodalom nyugati fele ellen irányította. Itt súlyos helyzetet idézett elő a berber származású *Gildo* afrikai helytartó felkelése (395–398), mivel az afrikai gabonaszállítmányok elmaradása Róma városát éhínséggel fenyegette: így minden katonai erőt Gildo ellen használtak fel. A Balkán-félsziget védtelen maradt. A vizigótok 401-ben betörték Itáliába, de rövid harc után megegyeztek Stilichóval, és elfogadták a mai Száva folyó partján számukra kijelölt települési területet. Ennek a támadásnak hatására helyezték át a nyugat-római császár székhelyét a környező mocsarak révén jól védhető *Ravenna* városba. Nem sokkal később indult meg a germán törzsek tömeges támadásának, a népvándorlásnak végső, immár feltartóztathatatlan rohama. A 405. év utolsó napjaiban a hun uralom elől menekült *osztrogótokból* és más germán törzsek töredékeiből összeverődött több százezernyi tömeg – a fegyvert fogó férfiakon kívül asszonyok, gyermekek is – Radagaisus nevű főnökük vezetésével átkelt a Dunán, előzönlötte az alpesi tartományokat, és mélyen benyomult Itáliába. Csak Florentia (a mai Firenze) előtt sikerült őket megállítani. Vezérüket a győztes csata során elfogták és kivégezték, a hadifoglyok egy részét rabszolgának adták el, de a már benyomult germán tömegek végleges letelepedését nem tudták megakadályozni.

A Rajna menti határ összeomlása

A következő, 406. év utolsó napján (406. december 31.) még nagyobb tömegű alán, vandál, kvád, burgund és svéb elemekből álló csoport átkelt a Rajnán, majd benyomult Galliába, s az itteni provinciákat elárasztva véglegesen megszállta Gallia és Hispania legnagyobb részét. Ennek a támadásnak hatására a kormányzat kénytelen volt Britanniából s a Duna mellől csapatait kivonni, s így ezek a területek ekkor végképpen elvesztek a birodalom számára. Pannonia megnyílt a benyomuló hunok egyes csoportjai előtt.

A Galliát és Hispaniát megszálló germánok a helyi lakosság támogatását élvezték. A nagybirtokokat kisajátították, s az ott élő colonusokat a kisajátított földeken régebbi jogi helyzetükben hagyták meg, de a korábbihoz képest kisebb szolgáltatásokat követeltek tőlük, s ezzel kedvezőbb helyzetbe juttatták őket. Forrásaink arról szólnak, hogy a colonusok nem is tanúsítottak velük szemben ellenállást. Gallia és Hispania gyakorlatilag már ekkor kikerült a ravennai császári adminisztráció ellenőrzése alól.

Újabb felkelések – újabb barbár támadások

A colonusok és rabszolgák ellenállása fegyveres formában is megnyilatkozott. Galliában a nagy germán áttörés évében, 407-ben kiújult a bagaudák fegyveres mozgalma, amellyel már Maximianusnak is meg kellett küzdenie, s ebben forrásaink közlése szerint (Olympiodóros frg. 18) colonusok is, rabszolgák is részt vettek. Egy 435-ben kirobbant felkelés vezetőjének, Tibattónak nevét is ismerjük – csak 437-ben, hun segítséggel sikerült foglyul ejteni. A krónikák odavetett feljegyzéseiből csak annyi derül ki biztosan, hogy a római uralom megszűnéséig ismételen fel-fellobbantak ezek a mozgalmak. Salvianus massiliai (Marseille) presbiter *De gubernatione Dei* (Isten kormányzásáról) című művében megrázó képet fest az elnyomásnak azokról a megnyilvánulásairól, melyek a colonusokat a bagauda életmód vállalására kényszerítették.

A császári kormányzat, amely Alarichnak és gót csapatainak Itáliához való közelsége miatt ebben a térségben nagyobb katonai akcióra képtelen volt, kényszermegoldásként a benyomult törzseket is szövetségeseknek (*foederati*) ismerte el, és hivatalosan is átengedte nekik az összes rendelkezésre álló földek egyharmad részét. Ez az ún. *tertia* („harmad”) szabály, amelyet a barbár törzsek betelepítése alkalmával ezentúl általában szem előtt tartottak. A burgundok, akik 413-ban léptek *foederatus* helyzetbe, egyelőre a Rajna mentén, a vandálok és alánok pedig Hispania déli részén telepedtek le. (Innen ered Spanyolország e részének a középkorban is használt neve: Andalúzia, eredetileg: Vandalusia.)

Alarich Rómában

A császár környezete a balsikerek hatása alatt Stilichót a barbárokkal való összejátszással vádolta, s a vereségeért őt dobták oda bűnbaknak. A császári udvarban szövődött az az összeesküvés, amelynek során rajtaütésszerűen elfogták és kivégezték (408). Stilicho megölése és az ennek nyomán fellángolt „barbárellenes” hangulat felháborította és veszélyes helyzetének felismerésére készítette Alarichot, másrészt a római katonai kudarcok további követelésekre bátorították fel. Most már magában Itáliában követelt népe részére földeket, s amikor ezt megtagadták, előbb 408-ban ostrom alá vette Rómát, és csak nagy hadisarc fejében vonult el, majd ellencsászárt nevezett ki, 410. augusztus 24-én pedig rövid ostrom után elfoglalta Rómát, a források szerint az ottani rabszolgák tevékeny támogatásával (vö. Olympiodóros frg. 3). Ez addig elképzelhetetlennek látszó csapást jelentett a birodalom számára. A gótok három napi rablás után zsákmánnyal terhelten hagyták el a várost, majd termékeny és bőven lakott területeket keresve, amelyek gondtalan ellátásukat biztosítják, végigdúlták Itáliát. Alarich még ugyanazon év

végén Dél-Itáliában meghalt. Utóda, Athaulf, hosszas viszontagságok után 412-ben Galliába nyomult be. Egyelőre kiegyezett a császári hatalommal, és népét *foedus* alapján (414) a Burdigala (mai Bordeaux) körüli területen telepítette le. Ezzel újabb foederált germán királyság jött létre, amelynek jelentőségét csak fokozta az, hogy Honorius a gót király megnyerése érdekében húgát is feleségül adta hozzá. A megegyezés csak ideiglenes volt. A gótok nem elégedtek meg a kijelölt területtel, hanem a Földközi-tenger vidékének gazdagabb földjeire áhítozva, önkényesen dél felé nyomultak tovább, és 418-ban Dél-Galliában és Hispaniának a vandáloktól még meg nem szállt részében Tolosa (a mai Toulouse) székhellyel létrehozták a vizigót (nyugati gót) királyságot, egyelőre még foederált jogi helyzettel.

Afrika elvesztése

Honorius utódának, III. Valentinianusnak (424–455) uralkodása alatt az afrikai válság is végkifejletéhez jutott el. Itt Gildo leverése után (398) a circumcelliók és szövetségeseik szüntelen támadásai következtében nem sikerült többé a központi hatalmat teljes mértékben helyreállítani. Afrika helytartói egyre önállóbbá váltak, s a központi hatalommal szemben „barbár” katonai támogatásra szorultak. 428-ban Bonifatius, Mauretania provincia helytartója, személyes hatalma megerősítése végett Hispaniából segítségül hívta a vandálokat. Geiserich vandál király 429-ben hajóhaddal átkelt Afrikába, de nem azért, hogy a helytartónak segítséget nyújtson, hanem hogy a saját részére hódítsa meg. A római uralom szinte ellenállás nélkül omlott össze. A császár előbb *foederatus*-szerződés megkötésével próbálkozott (435), de Geiserich – felismerve a birodalom katonai gyengeségét – rajtaütésszerűen elfoglalta a provincia fővárosát, Karthagót (439), majd a többi megerősített várost is. Az újabb békekötésben (442) a római kormányzat elismerte Geiserich vandál királyságának teljes önállóságát. Afrika területén így létrejött az önálló vandál királyság, amely már formailag sem volt „szövetséges”, hanem a birodalomtól teljesen független, sőt azzal ellenséges állam. Afrika elvesztésével a Római Birodalom gazdasági életének egyik alapfeltétele, a Földközi-tenger medencéjének gazdasági-politikai egysége is megszűnt.

A 440-es években, a veszteségek első nagy hulláma után Aëtius *magister utriusque militiae*, a nyugati birodalom tényleges irányítója a meglevő helyzet alapján megkísérelte bizonyos stabilitás megteremtését. Szövetségesekként elismerte a vizigótok uralmát Galliában és Hispaniában, a száli frankokét a Rajna torkolatvidékén, s a burgundokét Sapaudia (a mai Savoya) térségében. Britanniáról, Afrikáról és Pannoniáról gyakor-

latilag teljesen lemondott. A Nyugat-római Birodalom hatalma közvetlenül már csak Itáliára és az alpesi tartományokra szorítkozott, míg a többi terület felett csak elvi, de gyakorlatilag nem realizálható fennhatóságot gyakorolt.

2. A Kelet-római Birodalom

A keleti birodalom fejlődésének sajátos vonásai

A birodalom keleti felében a központi uralom egységét nagyobb mértékben sikerült megővni, mint nyugaton. Az Arcadius nevében uralkodó kegyencek tudatosan törekedtek a hadvezérek hatalmának féken tartására, s a katonai védelmet – kihasználva a főváros és más nagyvárosok lakosságának germánellenes hangulatát – a germán zsoldosok igénybevétele helyett inkább belső erőforrásokból, elsősorban Kis-Ázsia félbarbár törzseinek a hadseregbe való bevonásával tudták biztosítani. Ezzel sikerült elkerülni a foederált királyságok kialakulását is. Néhány további fontos lépés is megerősítette a központi hatalmat. Róma sorsán okulva, 412-ben a fővárost háromszoros fal és hatalmas erődítmények létesítésével mind a tenger, mind a szárazföld felől bevehetetlen erőddé alakították át. A központositást szolgálta az érvényes jogi döntéseket magába foglaló gyűjtemény, a II. Theodosius (408–450) nevét viselő Codex Theodosianus összeállítása. Ez magába foglalta az összes, Constantinus óta kiadott császári rendeleteket és elvi jelentőségű jogi döntéseket is. A törvénygyűjtemény érvényét a birodalom nyugati felében is elismerték – ezzel még tanúságot téve a birodalom elvi egységének fennmaradásáról (438).

Dogmatikai harcok és elszakadási törekvések

A szétesés, bomlás jelenségei Keleten nem annyira fegyveres harcokban, mint inkább dogmatikai jellegű ideológiai ellentétekben jutottak kifejezésre. A katolikus vallás győzelme után a nicaei hitvallás közelebbi értelmezésének kérdésében fellobbant az ún. krisztológiai harc. Ennek vitái akörül folytak, hogy ha a fiúisten (Krisztus) *lényege* (görögül: *úsia*) azonos az atyáistennel a *homoúzion* elve alapján, akkor kettejük *természete* (görögül: *physis*) is azonos-e. Az alexandriai püspökök a két isteni lény „egy természetű” voltát fogadták el – ezt a felfogást nevezték monofizita irányzatnak; viszont az antiochiai püspökök Krisztusban különválasztották az isteni és az emberi természetet – ez a heterofizita irányzat. Egyik fél sem fogadta el a konstantinápolyi püspököknek azt a közvetítő megoldását, amely mind a teljes azonosságot, mind a teljes

különbözőséget elutasította. Ezek a dogmatikai harcok egészen a 7. századig – az arab hódításig – tartottak, és mérgezték a központi hatalom és a tartományok közötti viszonyt. A dogmatikai finomságok meghatározása körüli küzdelem egybefonódott a nagy egyházfők, elsősorban a konstantinápolyi, alexandriai és antiochiai patriarchák hatalmi harcaival, és közvetett módon a befolyásuk alatt álló területek lakosságának önállósulási törekvéseivel. Alexandria nagyhatalmú püspökei (Theophilos és Kyrillos, akit kortársai „az alexandriai fáraó”-nak neveztek) a fanatizált helyi lakosság élén Egyiptomot egy időre valósággal egyházi állammá szervezték. A törzsökös egyiptomi lakosság meggyőzése érdekében az egyiptomi keresztény papság írásműveiben is a görög nyelv helyett az egyiptomi lakosság kopt nyelvét használta. Így a dogmatikai harcok során emelkedett a központi kormányzattal szembenálló egyiptomi lakosság nyelve, több évszázados némaság után ismét az irodalmi alkotás szintjére: a 4. sz.-ban alakul ki a kopt irodalmi nyelv. Hasonló módon alakult ki Szíriában és Mezopotámiában a szír írásbeliség és irodalmi nyelv. A görög nyelvtől és kultúrától és a központi kormányzat által képviselt dogmatikai állásponttól való függetlenség tudata már kifejezésre juttatja Egyiptom és Szíria lakosságának elszakadási (szeparatistikus) törekvéseit. Ez az eszmei elszakadás teszi érthetővé azt, hogy egy évszázad múltán az arab hódítás oly könnyen szakíthatta el ezeket a területeket a bizánci birodalomtól.

3. A hun birodalom

Az első hun támadások

A 440-es évektől fogva újabb válságot idézett elő a hun birodalom megalakulása és megerősödése. A hun törzsszövetség 375-ben a keleti gótok meghódítása után hatalmas birodalom szervezőerejévé vált, amelyben a lovasnomád hunok alattvalóiként a keleti gótok és alánok is jelentős szerephez jutottak. A századfordulótól kezdve az addig meglehetősen laza szervezetű törzsszövetség mindinkább egységes birodalom-má alakult át. Központja is nyugatra, a Római Birodalommal szomszédos területekre helyeződött át. A 400-as évektől kezdve az egész Kárpát-medence a hunok uralma alatt állt. Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan alakult ki az erős központi hatalom, előbb Ruas (Rof) uralma, majd 434–445 között Bleda (neve a magyar mondai hagyományban: Buda) és Attila kettős királysága, végül 445 óta Attila egyedüli uralma alatt. A 400-as évekkel kezdődő sorozatos hun támadások eleinte főként a Kelet-római Birodalom ellen irányultak, ezeket azonban súlyos hadisar-

cok fizetésével még sikerült elhárítani. 430 óta évi 350 font aranyat, néhány évvel később már ennek kétszeresét fizette a kelet-római császár a hun királynak, s a 440-es években a Kelet-római Birodalom kénytelen volt kiűriteni az Al-Dunától délre fekvő tartományokat is. A nyugati birodalom diplomáciai eszközökkel egy ideig még el tudta magától hárítani, illetve a keleti birodalom ellen irányítani a hun támadásokat. Aëtiusnak Attila katonai támogatását is sikerült megnyernie a Galliában újra megerősödő bagaudamozgalom ellen.

A Nyugat-római Birodalom és Attila viszonya 448 óta kezdett romlani, s ebben a kelet-római arany is közrejátszott. 451-ben Attila azzal az ürüggyel, hogy Honorius előzetesen tett ígérete ellenére sem hajlandó feleségül hozzáadni húgát, Honoriat, hun, alán, keleti gót és más germán törzsekből álló hatalmas sereg élén átkelt a Rajnán. A félelmetes hun támadással szemben a nyugati birodalom foederált germán királyai, legerőteljesebben a közvetlenül veszélyeztetett nyugati gót és burgund királyok, még egyszer a birodalom oldalára álltak, és a mai Troyes körül elterülő catalaunumi síkon megállították a hunok előrenyomulását (453). A következő évben Attila Itáliát támadta meg, de Aquileia elpusztítása után Róma felé közeledő hadserege ellátási nehézségek miatt kénytelen volt visszavonulni. A következő évben, Attila váratlanul bekövetkezett halála után, a hun birodalom elsősorban a keleti gót szövetségesek elszakadása következtében, részeire hullott szét, s a Kárpát-medence a keleti gót és a velük rokon gepida törzsek uralma alá került.

4. A Nyugat-római Birodalom bukása

A fokozódó szétesés jelenségei

A közös hun veszély elmúlása csak tovább siettette a birodalom szétesését, s a foederáltak függetlenedésének egyre erőteljesebb folyamatát. Kieleződtek a belső ellentétek is. III. Valentinianus császár 454-ben megölette a catalaunumi győzőt, Aëtiuszt – nyilván azzal az elgondolással, hogy a barbár uralkodók pártfogójának s a császári hatalmat korlátozó nagybirtokos osztály képviselőjének eltávolításával a központi hatalmat képes lesz megerősíteni. A császár azonban hamarosan Aëtius egykori katonái bosszújának esett áldozatul (455. március). Erre Geiseric újabb támadásra látta az időt elérkezettnek. Hajóhada élén megindult Itália ellen, 455. június 2-án elfoglalta Rómát, és közmondásossá lett „vandál” módon, Alarichnál is alaposabban kirabolta. A császári palotát lerombolta, a kincstár műkincseit magával hurcolta, még Iuppiter capitoliumi templomának aranyborítású tetőzetét is leszedte. A vá-

rost egy hónap múlva elhagyta, de Afrika még megmaradt területeit, továbbá Sardinia és Corsica szigeteit is saját birodalmához csatolta. Róma földközi-tengeri uralmának utolsó támaszpontjai is összeomlottak.

Ezzel valójában beteljesült a Nyugat-római Birodalom sorsa is. II. Theoderich vizigót király, III. Valentinianus halála után nyíltan is függetlenítette magát; a burgundok, elhagyva előző lakóhelyüket, a Gallia keleti részén fekvő későbbi Burgundiát szállták meg; csupán az Itáliával határos partszegély maradt meg a birodalom utolsó galliai provinciájának (innen neve ma is: Provence). Eurich vizigót király ugyanakkor Hispania megmaradt területeit csatolta államához. Dalmáciában a Kelet-római Császárság támogatásával helyi uralkodók kerültek hatalomra. Azokkal a területekkel is, melyek jogilag még nem szakadtak el (Noricum, Raetia, Gallia egyes részei), a rendszeres összeköttetés gyakorlatilag szinte megszűnt. A katonaság zsoldját a központi hatalom nem tudta fizetni, s a helyi lakosság egy-egy tekintélyesebb katonai vagy egyházi személy vezetésével próbálta feltartóztatni a barbár előrenyomulást. Így tartotta fenn a „rómaiságot” az 5. sz. második felében a felső-dunai provinciákban a birodalom teljes bomlása idején egy sajátos szent és diplomata, Severinus, akinek ránk maradt életrajza érdekes képet fest erről a korról.

Itáliában közben gyorsan váltották egymást a császárok. Maiorianus (457–461) az utolsó közülük, aki még rendeleteket adott ki és kísérletet tett a maradék területek fenntartására – eredménytelenül. Aëtius utóda a főparancsnokságban, a germán *Ricimer* ezt a császárt saját testőreivel fogatta el és fejeztette le, s attól kezdve tetszése szerint nevezte ki és tette le a birodalom névleges urait. Egy utolsó, kétségbeesett kísérlet arra, hogy a Kelet-római Birodalommal szövetségben megdöntsék a Róma létét fenyegető vandál államot, szégyenletes kudarcot szenvedett (468).

A vég

473-ban a pannóniai származású Orestes (Attila egykori titkára) ragadta kezébe a *magister utriusque militiae* tisztségét, és saját fiát, a kiskorú *Romulust* nevezte ki császárrá (474). Ekkor lépett fel a különböző germán törzsekből összeverődött itáliai hadsereg vezetője, *Odovacar* azzal a követeléssel, hogy Itália földjét is osszák fel a *tertia* alapján a barbár alakulatok tagjai között. Amikor ezt Orestes megtagadta, Odovacar előbb a *rex Italiae* címet vette fel (476. augusztus 23.), majd Orestest rövid harc után elfogta és kivégeztette, a kiskorú császárt, az „Augustulust” pedig egy vidéki birtokra internálta. A császári jelvényeket Konstantinápolyba, a Kelet-római Birodalom császárához, Zénónhoz küldte.

Azzal, hogy immár Itália is egyike lett az önálló germán királyságoknak, lezárult a Római Birodalom történetének utolsó szakasza. A nyugati birodalom önálló germán államok sorára hullott szét: Itáliában Odovacar állama, a *Regnum Italiae*; Galliában és Hispaniában a vizigót királyság, Pannoniában a keleti gót állam, a Rajna mentén a két frank királyság (száli és ripuári frankok), a Rhône völgyében a burgund állam, végezetül Afrikában a vandál királyság lett Róma örökösévé. A birodalom keleti fele, súlyos belső megrázkódtatások és a bomlás már észrevehető jelenségei ellenére lényegében még megtartotta területi integritását. Császárai 476 óta magukat elméletileg a Római Birodalom egyedüli császárainak tekintették, és bizonyos külső formák fenntartásával és szépen hangzó címek adományozása révén még sokáig igyekeztek a nyugati germán államok fölötti jogi fennhatóság látszatát keltetni. Egy alkalommal – Iustinianus alatt – kísérlet történt az egykori Római Birodalomnak valóságos egyesítésére is. Ez azonban csak ideiglenes eredménnyel járhatott.

A Római Birodalom, a rabszolgatartó társadalom leghatalmasabb állama, végképpen alkotórészeire hullott szét. A fejlődés, amely az új államokban, új gazdasági, társadalmi és politikai feltételek között megindult, már egy új társadalmi forma, a feudalizmus teljes kibontakozása felé vezet. Ennek kezdeti elemei már a 4. sz.-i dominatus korában a római társadalom méhében megjelentek – teljes kibontakozása csak a germán királyságokban történhetett meg.

Bibliográfia

A már idézett műveken kívül (lásd 386., 399. lap) különösen kiemelkedő: É. Demougeot: *De l'unité à la division de l'empire*. Paris, 1951 (a 395–410 évek részletes eseménytörténete); S. Mazzarino: *Stilicone*. Roma, 1947; P. Courcelle: *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*. 3. kiad. Paris, 1964; R. Latouche: *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle*. Paris, 1946; L. Musset: *Les Invasions*. 2. köt., Paris, 1965; A. E. Boak: *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*. Ann Arbor, 1955; S. Dill: *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*. 2. kiad. N. Y., 1958; F. G. Maier: *Augustin und das antike Rom*. Stuttgart, 1955; H. I. Marrou: *St. Augustin et la fin de la culture antique*. 4. kiad. Paris, 1958.

Magyarázat a görög és latin nevek átírásához

A jelen tankönyvben a görög és latin nevek és szavak átírása a Római Történeti Chrestomathia, a Görög Történeti Chrestomathia és az Ókori Keleti Történeti Chrestomathia átírási rendszerével megegyezően tör-

tént. Azokat a görög neveket, amelyek a magyarban valamilyen formában már meghonosodtak (pl. Athén, Spárta), ebben az alakjukban használjuk. A többi görög nevet és szót a nemzetközi gyakorlatban követett rendszer alapján betű szerint írtuk át a latin ábécé betűivel. Ezt az átírási rendszert az teszi szükségessé, hogy a görög ábécé egyes betűinek más volt a hangértéke az archaikus, más a klasszikus s ismét más a hellenisztikus vagy a bizánci korban. Hogy ezt egy példán szemléltessük, vegyük az *ei* betűkapcsolat esetét. Ennek hangértéke – eltekintve most a nyelvjárási különbségektől – a Kr. e. 8. és a Kr. e. 3. század között a következőképpen alakult:

8. sz.	7. sz.	5. sz.	4. sz.	3. sz.
ϵi és $\bar{\epsilon} i$	$\bar{\epsilon}$ és $\bar{\epsilon} i$	$\bar{\epsilon}$	\bar{i}	i

Elképzelhetjük, milyen zűrzavar keletkeznék, ha a görög neveket és szavakat egykori kiejtésük szerint próbálnánk átírni. Ugyanazt a nevet nyelvjárásonként és úgyszólván századonként más és más alakban kellene átírnunk, nem is szólva arról, hogy sok esetben nem is tudnánk kiejtését biztosan megállapítani. A következőkben a magyar ábécétől eltérőleg használt írásjeleknek megadott hangértéke sem a görög nevek egy meghatározott korban feltehető kiejtését, hanem csak a tudományos közhasználatban nálunk elterjedt konvencionális olvasását tükrözi, amely a klasszikus kori (Kr. e. 5. sz.-i) attikai görög kiejtésen alapszik, de sok esetben jelentősen eltér tőle. A magyar ábécétől eltérőleg használt írásjelek:

$$\begin{array}{lll} u = \acute{u} & ch = kh & ph = p + h \text{ (nem } f!) \\ z = z \text{ és } dz & s = sz & y = \ddot{u} \end{array}$$

(megjegyzendő, hogy a klasszikus latinban használt hosszúságjellel, *apex*szel ellátott \acute{e} = éta, \acute{o} = ómega).

A latin neveket és szavakat eredeti klasszikus kori helyesírásos alakjukban közöljük. A magyartól eltérőleg használt betűk klasszikus kori hangértéke a következő:

$$\begin{array}{lll} ae = ai & c = k & s = sz \\ oe = oi & ch = kh & \end{array}$$

(Tehát pl. *Caesar* olv. *Kaiszar*, *Cornelius* olv. *Korneliusz*.)

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE

Név- és tárgymutató

- Achaios – 155
Achaimenidák – 180
Acilius Glabrio, M'. – 152
Actium, actiumi csata – 239, 246
Adherbal – 166
adoptio – 258, 300
adó, adózás, adómentesség – 247, 250, 274, 278, 292, 300, 303, 305, 339, 360, 381, 394, 407
aedilis – 32, 274
– curulis 79
– plebis 79
Aelianus – 383
Aelius Aristides – 322–323, 343
Aelius Gallus – 286
Aemilianus – 366
Aemiliusok – 95, 135, 266
Aemilius Paulus, L. (Cannae-nál elesett consul) – 115
– Paulus, L. (Az előző fia; pydnai győztes) – 126–127
Aeneas – 41, 42
aequusok – 20, 23, 63, 65, 66, 85, 89
Aëtius – 415, 418, 419
Afranius, L. – 217
Agathoklész – 90, 92, 106, 107
ager Gallicus – 90
ager publicus – 291
Agésilaos – 88
agrártörvények – 75–76, 98, 158–164, 165, 205, 308
Agricola, Iulius – 297
Agrippa, Iulius – 279
Agrippa Postumus – 265
Agrippa, M. Vipsanius – 233, 235, 238, 239, 251, 252, 258
Agrippina (Claudius felesége) – 275, 276
aknasíros temetkezés (Fossa-kultúra) – 20, 22
Alarich – 412, 413, 414, 418
Alatheus – 407
Alba Longa – 20, 42, 43, 47
Alexandros (Nagy Sándor) – 106
Alexandros (épeirosi, Nagy Sándor sógora) – 88, 91
– II. Alexandros (Cyprus királya) – 209
alimentatio – 296, 301, 361
Allia, dies Alliensis – 68
Amandus – 383
Ambrosius – 410
Amyntas – 240
Ancus Marcius – 47
Andriskos – 131
Anicetus – 290
Antigonos Dószon – 122
Antiochos III. – 123, 124–125, 127, 133, 135, 152
– IV. Antiochos Epiphanész – 127
Antonia (Tiberius sógornője) – 268
Antonius Pius – 300, 302, 314–315, 335, 340, 353, 357
Antonius Orator, M. (a Kr. e. 102-es hadjárat vezére) – 169, 172, 201
– Antonius Creticus, M. (Orator fia, a triumvir apja) – 190, 201
– Antonius, M. (triumvir) – 215, 216, 218, 219, 220, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236–237, 240, 253
– Antonius, L. (a triumvir fivére) – 233
– Antonius, C. Hibrida (Kr. e. 63. évi consul) – 206, 217
– Antonius Saturninus (Domitianus elleni összeesküvő) – 295
Apollodóros (mérnök Traianus alatt) – 303
Appennini-kultúrkör – 17, 26

- Appianos – 347
 Appuleius Saturninus, L. (néptribunus Kr. e. 103.) – 169, 170, 181
 Apuleius (író, 2. század) – 345, 347
 Aquilius, M'. (consul Kr. e. 129-ben) – 157
 Aquilius, M'. (consul Kr. e. 101-ben) – 172, 180
 Arbogast – 409
 Arcadius – 410, 412, 416
 Archelaos (Mithridatés hadvezére) – 183
 Archelaos Sissinés (Kappadokia királya) – 240
 Archidamos, III. – 88
 Ardašér, I. – 362
 Ariovistus – 210
 Aristión – 181
 Aristobulos – 204
 Aristodémos – 64
 Aristonikos – 157
 Aristotelés – 86
 Arius, arianus elvek – 388, 389, 400
 Ariminus – 253, 269
 Arnoaldi-korszak (Villanova-kultúra) – 19
 Arrius Aper – 375
 Arsinoe – 237
 Asandros – 218
 Asinius Pollio, C. – 228, 230
 Astarte – 29
 Athanasius – 389
 Athaulf – 415
 Athénión – 171, 172
 Atiliusok – 95
 Attalos, II. – 131
 – III. Attalos – 156, 157, 180
 Attila – 417–418
 Attius Varus, P. – 219
 Augustus (C. Julius Caesar Octavianus)
 – Octavianus – 81, 226, 228–240
 – Augustus principatusa – 243–259, 266, 267, 268, 269, 271, 273, 282, 283, 286, 287, 289, 318, 333, 335, 349, 355, 356, 358, 378, 395
 Aurelianus – 371, 372, 373–374, 380, 383, 384, 387
 Aurelius Cotta, L. (consul Kr. e. 65-ben) – 200
 – Aurelius Cotta, M. (consul Kr. e. 74-ben) – 202
 – Aurelius Symmachus – 408
 Aureolus – 371, 372
 Avidius Cassius – 315, 316, 317
 bagaudák – 383
 Balbinus, Maximus – 364
 Barbiusok – 287
 Barkasok – 106
 Bellum Italicum v. Marsicum – 179–180
 – Bellum Iudaicum – 279, 290, 307
 – Bellum Latinum – 87
 – Bellum Perusinum – 233
 Benacci-korszak I–II (Villanova-kultúra) – 19
 Beneventumi csata – 92
 birtokrendszer – 282–283, 291–292, 324–325, 327, 407–408
 Blossius – 157, 158
 Bocchus – 167
 Bonifatius – 415
 Boudicca – 279
 Brennus – 68
 Britannia provincia – 275
 Brutus, M. Iunius – 189, 223, 227, 228, 230, 231, 232, 236
 Buda (Bleda) – 417
 Bulla Felix – 342
 Burebista – 297
 Burrus, L. Afranius – 276, 277, 278
 Caecilianus – 397
 Caecilius Metellusok – 135
 Caecilius Metellus, L. (néptribunus Kr. e. 49-ben) – 217
 – Metellus Celer, Q. (consul Kr. e. 60-ban) – 208
 – Metellus Creticus, Q. (consul Kr. e. 69-ben) – 201, 207
 – Metellus Macedonicus, Q. (consul Kr. e. 143-ban) – 131
 – Metellus Numidicus, Q. (consul Kr. e. 109-ben) – 166, 167, 170
 – Metellus Pius, Q. (consul Kr. e. 80-ban) – 189, 190
 – Metellus Pius Scipio, Q. (consul Kr. e. 52-ben) – 214, 216, 219
 Caelius Rufus – 219, 228
 Caere (Cerveteri) – 29, 32, 44, 45, 97
 Caius (Augustus adoptált fia) – 258
 Caligula – 269, 271, 272, 275, 282, 287, 289, 310, 349

- Callistus – 272, 273
 Calpurnia – 207
 Calpurnius Bestia, L. – 161
 – Calpurnius Bibulus, M. – 207, 208
 – Calpurnius Piso, C. (Pompeius teljhatalmának ellenzője) – 201
 – Calpurnius Piso, C. (összeesküvő Nero ellen) – 278
 – Calpurnius Piso, L. (thrák felkelés elfojtója) – 252, 268
 – Calpurnius Piso Caesonius, L. (consul Kr. e. 58-ban) – 207, 208, 216
 – Calpurnius Piso Frugi, I. (consul Kr. e. 133-ban) – 155
 Camillus, M. Furius – 63, 68
 Cannae, cannae-i vereség – 115
 Canuleius – 75, 76
 Caracalla – 359–360, 368, 370
 Carinus – 375, 377
 Carus – 371, 375
 Cassius Chaerea – 272
 – Cassius Longinus, C. (Caesar gyilkosa) – 213, 227, 228, 230, 231, 232
 – Cassius Longinus, Q. (néptribunus Kr. e. 49-ben) – 215, 216
 – Cassius Spurius – 65
 Castus – 194
 Catilina, Sergius L. – 165, 195, 205–206, 209, 217, 228
 Cato, Porcius L. (consul Kr. e. 89-ben) – 179
 – Cato Censorius Porcius, M. – 130, 132, 133, 134, 136, 144–145, 152, 153, 172, 283
 – Cato, Porcius M. (Caesar alatt) – 207, 208, 209, 215, 219, 223,
 censor – 79, 186
 census, centuria – 52–53, 64, 67, 77, 90, 98, 138–139
 Cerialis – 294
 Certosa-korszak (Villanova-kultúra) – 19
 Cestius Gallus – 279
 Charisius – 356
 Chlorus, Constantius – 378, 385, 387
 Chrestus – 275
 Christos (Jézus Krisztus) – 350
 Cicero, M. Tullius – 45, 47, 205, 206, 209, 211, 214, 215, 216, 219, 227, 228, 229, 231
 – Cicero, Q. Tullius (az előző öccse) – 213
 Cinna, Cornelius – 182, 185, 187, 205
 Claudia Drusilla – 271
 Claudiusok – 66, 74, 95, 135
 – Claudius Caecus, Appius (consul Kr. e. 307-ben) – 85, 93, 95
 – Claudius Caudex, Appius (consul Kr. e. 264-ben) – 108
 – Claudius Pulcher, Appius (consul Kr. e. 143-ban) – 160
 – Claudius császár – 269, 271, 272–275, 276, 280, 284, 289, 291, 301, 310, 318, 336
 – Claudius Britannicus (az előző fia) – 275, 276, 278,
 – Claudius Glabrio, C. – 192
 – Claudius Gothicus – 371, 372
 – Claudius Marcellus, M. (consul Kr. e. 222-ben) – 112, 116
 – Claudius Marcellus, M. (consul Kr. e. 51-ben) – 215
 – Claudius Marcellus, C. (consul Kr. e. 50-ben) – 216
 – Claudius Nero, C. (consul Kr. e. 209-ben) – 117
 Cleander – 320
 clientes, clientela – 49, 51
 Clodius Albinus – 353, 354
 Clodius Macer – 280
 Clodius Pulcher, P. – 208–209, 211, 214, 221, 231
 Cloelia – 66
 Clusium (Chiusi) – 29, 46, 48
 colonia – 97, 160, 274, 302, 318, 337, 380
 Columella – 283
 comitia
 – calata – 49
 – centuriata – 67, 77
 – curiata – 49, 50, 52, 77
 – tributa – 77, 182
 – concilium plebis – 77, 79
 Commodus – 300, 317, 320, 352, 355, 358, 361, 378, 390
 Constans – 389, 400, 401
 Constantinopolis (Konstantinápoly) – 391
 Constantinus – 375, 385, 386, 387–398, 400, 411
 – II. Constantinus – 400
 – Constantius, II. 399, 400, 401, 402
 consul – 78, 134, 186, 254, 266, 273, 309

- proconsul – 186
- consul designatus – 200
- consules ordinarii / suffecti – 254
- Coriolanus, C. Marcius – 63, 66
- Cornelia (Caecilius Metellus Scipio Q. lánya) – 214
- Cornelia (Scipio Africanus lánya) – 158
- Corneliusok – 135, 266
- Cornelius Lentulus Batiatus, Cn. (Spartacus felkelés idején) – 192
- Cornelius Lentulus Clodianus, Cn. (consul Kr. e. 72-ben) – 192
- Cornelius Lentulus, L. (consul Kr. e. III. században) – 93
- Cornelius Lentulus, L. (consul Kr. e. 49-ben) – 216
- Cornelius Lentulus, P. (consul Kr. e. 71-ben) – 206
- Cornelius Palma – 306
- Cornelius Scipio, P. (consul Kr. e. 218-ban) – 114, 116
- Scipio Africanus, P. (az előző fia) – 116, 117, 125, 135, 155
- Scipio Aemilianus, P.(L. Aemilius Paulus fia, adoptio útján került Scipio Africanus családjába) – 131, 133, 159, 162, 166, 167
- Scipio L. (Scipio Africanus öccse) – 125
- Scipio Asina, Cn. – 108
- Scipio Barbatus, L. – 90
- Scipio Cn. (a 218. évi consul fivére) – 116
- Scipio Nasica – 134, 161
- Crassus, M. Licinius (triumvir) – 184, 188, 193, 194, 200, 201, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214, 223, 253
- Crassus, P. Licinius (a triumvir fia) – 211, 212
- Crassus, P. Licinius (Tib. Gracchus földosztó bizottságának tagja) – 161
- Crassus, P. Licinius Dives Mucianus (consul Kr. e. 131-ben) – 157
- Crispus – 390
- Cumea (Kyme) – 22, 23, 27, 34, 36, 38, 65
- curia – 49, 50, 274, 337
- Dacia provincia – 303–304
- dákok – 297–298, 303
- damnatio memoriae – 300
- Damophilos (görög művész) – 44
- Damophilos (hennai nagybirtokos) – 154
- Decebal – 297, 298, 303
- decemvir testület, decemviri – 74
- Decimus Brutus – 228, 229, 230
- Decius – 365, 367, 388
- Démétrios (parosi) – 111
- Démétrios (Perseus fivére) – 126
- II. Démétrios (makedon király) – 122
- Dentatus, M'. Curius – 89, 90, 92, 94
- Diaios – 128
- dictator – 31, 32, 80, 186–187, 220–221
- Didius Iulianus – 353
- dies Alliensis – 68
- Dio (prusai) szónok – 343
- Diocletianus – 375, 377–385, 387, 388, 390, 391, 394, 395, 396, 398
- Dionysios, I. – 85, 86, 106
- II. Dionysios – 106
- disciplina Etrusca – 28, 30, 31
- Divitiacus – 210
- Dolabella (Cicero veje) – 219, 228, 229
- dominatus – 375, 379–380, 395
- Domitianus – 295–298, 300, 301, 305, 310, 311, 320, 331, 349, 355, 380
- Domitius Aenobarbus, L. (consul Kr. e. 54-ben) – 211, 217, 233
- Domitius Corbulo – 277, 278
- Domitius, Cn. – 125
- Donatus – 397
- Dorilaos – 183
- dór vándorlás – 18, 21, 26, 27
- Drakón – 72
- Drusus, Claudius (Augustus mostohafia) – 251, 252, 258, 268
- Drusus, M. Livius (C. Gracchus ellenfele) – 164
- Drusus, M. Livius (az előző fia) – 178
- Drusus, Livius (senator, Livia apja) – 238
- Duilius, C. – 108
- Duris – 93
- edictum perpetuum – 309
- Egerius Baebius – 65
- Egyiptom – 244, 250, 359
- Elagabalus – 360, 361, 374
- Epiktétos – 348
- Este I–IV kultúra – 19, 21
- etruszkok – 22, 23, 25–34, 36, 41, 44, 45, 47, 48, 51, 63, 64, 66, 85

- Eugenius – 409, 410
 Eumenés – 125, 126
 – II. Eumenés – 157
 Eunus – 153–155
 Eurich – 419
 Eusebius – 384, 387
- Fabiusok – 65, 95, 135
 Fabius Buteo – 113
 – Fabius „Cunctator” – 114–115, 116, 117
 – Fabius, Rullianus Q. – 89
 fasces – 29, 32, 78
 Fasti Capitolini – 62
 Fausta – 390
 Faustus Sulla – 276
 Fimbria I. Flavius
 Flamininus, T. Quinctius – 124
 Flaminius, C. – 112, 114
 Flavius, Cn. – 74
 – Flavius Clemens – 296
 – Flavius Fimbria – 183, 184, 185
 – Flavius Gallus – 401
 – Flavius Iosephus – 279, 280, 290,
 – Flavius Sabinus – 281
 foedus Cassianum – 65
 Fossa-kultúra l. aknasíros temetkezés
 földtörvények l. agrártörvények
 Fritigern – 405, 412
 Fufius Calenus – 233
 Fulvia (M. Antonius felesége) – 233, 234,
 237
 Fulviusok – 95
 Fulvius Flaccus, C. (consul Kr. e. 134-ben) –
 155
 – Fulvius Flaccus, M. (consul Kr. e. 125-
 ben) – 161, 162, 165
- Gabinius, Aulus – 201, 208, 212
 – Gabinius Capito, P. – 206
 Gaius (jogász) 338
 Galba – 280, 281, 353
 Galerius, Valerius – 378, 384, 385, 386, 387,
 388
 galliai hadjárat – 209–211, 213–214,
 Gallienus – 319, 367, 369–371, 372, 379,
 383
 Gannicus – 194
 Gauda – 167
 Geiserich – 415, 418
- Gellius Poplicola, L. (consul Kr. e. 72-ben) –
 192
 gens, gentes – 48
 Genthios – 126
 Germanicus – 253, 265, 267, 268, 269, 275
 germánok – 252
 Gessius Florus – 279
 Geta – 359
 Gildo – 413, 415
 Glaphyra – 237
 Golasecca (ligur) -kultúra – 19
 Gordianus, I. – 364
 – III. Gordianus – 364, 365
 Gorganos – 44
 gótok – 366, 372, 405, 406–407, 413, 414–
 415
 görögök – 22, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36–38,
 42
 Gracchusok – 177–178, 181, 191
 Gracchus, Caius – 158, 159, 160, 161, 162–
 165, 166, 182, 185, 229
 Gracchus, Tiberius – 158–161, 177, 228
 – Gracchus, Tiberius – (szardínia pacifiká-
 lója) – 129, 130
 Gratianus – 404, 406, 409, 410
- gyarmatosítás (görög) – 36–38
- Hadrianopolis (Drinápoly) – 405
 Hadrianus – 300, 306–314, 317, 318, 319,
 333, 335, 340, 344, 359
 hadsereg, hadi szervezet – 66–67, 97–98,
 167–168, 246–247, 268, 294–295, 311–
 314, 338–339, 354–355, 368, 369–370,
 394
 Hamilkar Barkas – 109–110, 112, 113
 Hammurabi – 72, 75
 Hannibal – 68, 96, 106, 113–118, 122, 124,
 125, 129, 193
 haruspicina l. disciplina Etrusca
 Hasdrubal (Hamilkar veje) – 112, 113
 – Hasdrubal (Hannibal fivére) – 116, 117
 Hasnoneus fivérek – 204
 Helvidius Priscus – 293
 Herodes – 240, 275, 277, 279, 290
 – Herodes Agrippa – 275
 Hérophilos – 228, 229
 Hiempsal – 166
 Hierón – 64

- II. Hierón – 107, 108, 110, 115
- Hieronimos (kardiai, történetíró) – 93
- Hierónimos (II. Hierón unokája) – 115
- Himilko – 106
- Hirtius, A. – 228, 230
- honestiores – 331–333, 335, 357, 358
- Honorio – 418
- Honorius – 410, 412, 415, 418
- Horatius Cocles – 66
- Horatius Flaccus, Quintus – 256
- Hortensius Q. (dictator Kr. e. 287-ben) – 76
- Hortensius Hortalus, Q. (szónok) – 200, 201
- Hostilius Mancinus, C. – 130
- humiliores – 333–334, 335, 336, 357
- hunok – 417–418
- Hyrkanos, II. – 204

Iambulos – 157

Igovium (Gubbio) – 20–21

illyr háborúk – 111

imperator – 185, 220, 244, 247, 269, 290

imperium (korlátlan hatalom) – 52, 77, 78, 185, 215, 264, 268

- imperium Caesaris – 215

- imperium maius – 78, 264, 268, 290

- summum imperium – 80

Ingenius – 319

interregnum – 50

Iosephus I. Flavius

Iovianus – 403

italicusok, italicus nyelvek – 20–21, 22, 26, 27, 32, 37

Iuba – 219

Iulia (Caesar lánya) – 207, 214

Iulia (Augustus lánya) – 256, 258

Iulia (Augustus unokája) – 256

- Iulia Domna (Sept. Severus felesége) – 354

- Iulia Mamaea (Alexander Severus anyja) – 361

- Iulia Maesa (Alexander Severus nagyanyja) – 361

Iulianus Apostata – 401–403, 404

Iuliusok – 66

Iulius Caesar – 165, 171, 179, 185, 202, 205, 206, 207–208, 209–215, 216, 217–221, 222–224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 240, 241, 254, 266, 271, 283

- Iulius Civilis – 290

- Iulius Classicus – 290

- Iulius Florus – 266

- Iulius Sabinus – 290

- Iulius Sacrovir – 266

- Iulius Vindex – 280

Iunius, Decimus – 348

Iuvenalis – 348

Ius augurale – 51

- ius auxilii – 79, 245

- ius commendationis – 256

- ius commercii – 87, 96

- ius connubii – 75, 87, 96

- ius honorum – 96

- ius intercessionis – 79, 187

- ius migrationis – 87

- ius referendi – 245

- ius suffragii – 96

jog

- latin jog – 96, 273, 274, 294, 330, 333

- római polgárjog – 96, 266, 273, 274, 278, 302, 303, 330, 333, 359

- igazságszolgáltatás – 51, 72–74, 78

- törvényhozás – 338

- bíraskodás – 338

Jugurtha – 166, 167, 169

Junius Silanus – 276

Kaisarión – 240

Kallias – 93

Karthago – 63, 65, 93, 101–118, 122, 133–134

katholikus egyház – 397–398

kereszténység, keresztényüldözés – 279,

296, 350–351, 365, 371, 383–384, 387–389, 400–401, 410

Kineas – 93

királyság – 44, 45–53

Kleón – 153–155

Kleonimos – 90, 91

Kleopatra – 218, 237, 239, 240

Kniva – 365

Komanos – 155

közigazgatás, hivatalnokszerkezet – 247–

251, 252, 272–273, 308–310, 337–339, 356, 378–379, 390–394, 403–404

Krixos – 192, 193

kvád-markomann támadás – 315–317

Kyrrillos – 417

- Labienus, T. – 212, 213, 219
 Lactantius – 379, 384, 387
 Lagozza-kultúra – 16
 Laodiké – 126
 Lars Aruns – 64
 latin-faliscusok, latin-faliscus dialektus – 20, 43, 63, 65
 latin szövetség – 65, 85–86, 87
 Latium – 20, 22–23, 34, 38, 44, 88
 – Latium vetus, prisci Latini – 20, 22
 – Latium novum – 22
 Latinos – 36, 41
 Lavinium – 20, 38, 87
 legatusok – 273
 Lentulus I. Cornelius
 Lepidus, M. Aemilius – 217, 219, 220, 227, 230, 231, 232, 234, 236, 240, 245
 – Lepidus, M. Aemilius (a triumvir apja) – 189, 205
 Lex Aelia Sentia – 257
 – lex Appuleia – 179
 – lex Aurelia – 200
 – lex Caecilia Didia – 179
 – lex Calpurnia – 137
 – lex Caninia – 257
 – lex Canuleia – 75, 76, 98
 – lex Claudia – 111, 136
 – leges Corneliae – 186
 – lex Hadriana – 308
 – lex Hortensia – 76, 77
 – lex Iulia (Caesar) – 179
 – leges Iuliae (Augustus) – 256
 – leges Liciniae Sextiae – 75, 78, 160
 – lex Ogulnia – 76
 – lex Papia Poppaea – 256
 – lex Pedia – 230
 – lex Plautia Papiria – 179
 – lex Pompeia – 179
 – lex Porcia – 138
 – lex Publilia – 76, 79
 – lex Valeria – 138, 186
 – lex Villia annalis 134, 170
 – Leges Duodecim Tabularum – 71–75, 99
 – lex curiata de imperio – 50
 – lex de imperio Vespasiani – 339
 – lex frumentaria – 163
 – lex militaris – 163
 – lex sacrata – 79
 Leucothea (=Iunó) – 29, 30
 Liciniusok – 76, 95
 Licinius, Flavius – 386, 387, 388, 391
 – Licinius Lucullus, L. (hadvezér Mithridatés ellen) – 183, 202–203, 207, 214
 – Licinius Varro Lucullus, M. (balkáni hadvezér) – 190, 193, 194
 – Licinius Murena, L. – 202
 – Licinius Nerva – 171
 – Licinius Stolo, C. – 75
 ligurok – 21
 limes – 311
 Livia (Augustus 3. felesége) – 258, 259, 265
 Liviusok – 95, 135
 Livius Andronicus – 93
 – Livius Salinator, M. – 117
 lucai találkozó – 211–212
 Lucius (Augustus adoptált fia) – 258
 Lucius Verus – 314, 315, 316
 ludi saeculares – 245
 Lukianos – 345, 347
 Lupercalia – 43, 49
 Lusius Quietus – 304, 306
 Lutatius Catulus, C. (consul Kr. e. 242-ben) – 109
 Lutatius Catulus, Q. (consul Kr. e. 102-ben) – 168
 Lutatius Catulus, Q. (Pompeius ellenzéke) – 201
 Macrinus – 360
 Macro – 268
 Meacenas, C. Cilnius – 235
 Magna Graecia – 36–37, 44, 90
 Magnentius, Magnus – 401
 Mago (oligarcha, karthagói) – 106
 Mago (Hannibal fivére) – 116, 117
 Maiorianus – 419
 makedon háború – 116, 123–124, 126, 127
 Makkabeusok – 127
 Manilius, C. – 202
 Manlius, C. (centurio, Catilina híve) – 206
 Manlius, M. – 68, 73
 Marcellus, Claudius M. – 258
 Marcus Philippus, L. – 178
 Marcus Aurelius – 300, 302, 314, 315, 316, 317, 320, 340, 344, 346, 348, 350, 354, 355, 358, 378
 marianusok – 189–190

Marius, C. – 96, 159, 167–169, 170, 171, 172, 179, 182, 185, 187, 189, 191, 205, 221
 Marius, C. (az előző fia) – 184
 Martialis – 348
 Maroboduus – 252, 269
 Massinissa – 117, 133
 Mastanabal – 166
 Matera-kultúra Apuliában – 15
 Maternus – 320
 mathematici (filozófusok és csillagjósok kiűzése) – 275, 293, 296
 Matho – 110
 Maxentius – 385, 386
 Maximianus – 377, 378, 380, 385, 386, 387, 414
 Maximinus Daia – 385, 386, 387
 – Maximinus Thrax – 319, 363, 364, 365, 370, 372
 Maximus, Magnus – 409
 Memmius, C. – 166, 170
 Messalina – 275
 Metellus I. Caecilius
 milanói edictum – 387
 Milo, Annius T. – 211, 214, 219,
 Milón – 107
 Minucius, M. – 115
 Minutius Vettius, T. – 171
 Mithradatés (III. Phraatés fia) – 212
 Mithridatés Eupatör, VI. (Kr. e. 132–63, a „nagy”) – 180–181, 183, 184, 190, 202, 203, 218
 – Mithridatés Euergetés, V. – 180
 – Mithridatés, II. (IX. Arsakés) – 212
 Moesia – 250, 252
 Mons Sacer – 71
 Mózes – 72
 Mucius Scaevola, P. (consul Kr. e. 133-ban) – 160
 – Mucius Scaevola (Porsenna korabeli) – 66
 Mummius, L. – 132, 134
 Munatius Plancus, L. – 228, 230, 241
 municipiumok – 255, 274, 294, 301, 318, 337, 379
 munus, munera – 356–358, 361, 380, 396, 402
 Murena, Terentius Varro, A. – 245, 251
 mutinai háború – 229–230

Naevius, M. (Kr. e. 184-ben tribunus) – 135
 Nagy Sándor I. Alexandros
 Narcissus – 273, 275
 Nero – 276–280, 282, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 310, 349, 350, 358, 388, 390
 Nerva – 298, 300–301, 320
 népvándorlás (IV. századtól) – 405–406
 nicaei zsinat – 388–389
 Nikomédész, III. – 171
 – Nikomédész, IV. Philopatör – 156, 181, 202
 nobilitas – 95, 134, 292
 Numa Pompilius – 46–47, 50
 numantiai háború – 130–131
 Numerianus – 375
 numidiai háború – 166–167
 Nymphidius Sabinus – 280

 Octavia (Claudius lánya, Nero felesége) – 276, 278
 Octavius, Cn. (consul Kr. e. 87-ben) – 182
 Octavius, M. (néptribunus Kr. e. 133-ban) – 160
 Odaenathus – 369, 372
 Odovacar – 419, 420
 Ofonius Tigellinus – 278
 Ogulniusok – 95
 Opimius, L. – 164, 165, 166, 185
 ordo equester – 100, 111, 136–137, 255, 266, 283–284, 309, 331–332
 Orestes (magister utriusque militiae) – 419
 orientalizáló kultúra – 23, 27, 29
 Oródész, II. (III. Phraatés fia) – 212
 oscus-umber dialektus – 20
 Ossius (vagy Hosius) – 388
 Otho – 280

 Pacorus – 315
 palafitte (cölöpépítmények) – 17
 Pallas (Claudius bizalmasa) – 273, 284
 Pannonia – 250, 252, 253, 274, 317–319, 325
 Papinianus – 356, 359
 Papirius Carbo, C. – 161
 Papirius Cursor, L. – 107
 Papius Mutilus, C. – 179
 parthusok – 212, 236, 253, 277, 295, 304–305, 315, 360
 pater patriae – 245, 269

- patríciusok – 49, 51, 70, 71, 73, 74, 75–76, 79
 Paulus, L. (jogtudós) – 356, 362
 pax Augusta – 251, 301
 Pedanius Secundus – 342
 Pedius, Q. – 230
 Perpernák (gens) – 95
 Perperna, M. – 157, 189, 190
 Perseus (V. Philippos fia és utódja) – 126–127, 131
 Persius, Aulus – 348
 Pertinax – 320, 353, 355
 Perusia (=Perugia) – 29
 Pescennius Niger – 353, 354
 Petilius fivérek – 135
 Petreius, M. – 217, 219
 Petronius (praefectus Caligula alatt) – 272
 Petronius Arbiter – 284, 344, 347
 pénzérmék – 99–100, 287, 358, 368, 382, 395
 pénzügyek
 – aerarium – 250, 276, 340
 – fiscus – 247, 250, 301, 340, 390
 – aerarium militare – 246, 247
 – fiscus Caesaris, fiscus Alexandrius, fiscus Asiaticus, fiscus Iudaicus – 292
 Péter apostol – 279
 phalanx – 32
 Pharnakés – 204, 218, 219
 pharsalosi ütközet – 217
 Philippos, V. – 116, 122, 123–124, 126
 Philippus Arabs – 365
 Philo Alexandrinus – 272
 Philokrates (G. Gracchus rabszolgája) – 165
 Phraatés, III. – 212
 – Phraatés, IV. – 237
 Pilatus, Pontius – 279
 Plautianus – 356
 Plautius Silvanus – 275
 plebeiusok – 51, 70, 71, 73, 74, 75–76, 79, 80, 85, 95
 plebs – 32, 51, 77, 85, 256
 Plinius, Minor – 305, 327, 337, 342, 345, 348, 350
 Plinius, Maior – 286, 348
 Plutarchos – 346, 347
 Polemón – 240
 polis (görög) – 37
 Polybius (Claudius bizalmasa) – 273
 Pompaedius Silo, Q. – 179, 180
 Pompeii – 34
 Pompeia (Caesar 2. felesége) – 208
 Pompeius Magnus, Cn. – 184, 185, 188, 189, 190, 193, 194, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216–218
 – Pompeius, Cn. (az előző fia) – 219
 – Pompeius, Sextus (az előző fivére) – 219, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 245
 pontifex collegium – 80
 – pontifex maximus – 49, 80
 – rex sacrorum – 80
 – fetialisok – 81
 – augurok – 81
 Popilliusok – 76
 Popillius Laenas (consul Kr. e. 132-ben) – 156, 161, 172
 – Popillius Laenas (centurio, Cicero gyilkosa) – 231
 Poppaea Sabina – 278
 Porsenna – 29, 48, 64, 66, 67
 Postumus (galliai uralkodó) – 369
 Pó-kultúrkör – 17
 praefectus Aegypti – 308
 – praefectus annonae – 255, 272, 273, 308
 – praefectus praetorio – 255, 273, 290, 308, 391
 – praefectus urbi – 273, 308, 391
 – praefectus vigilum – 308
 praecindoeurópai népesség – 21, 37
 Praeneste – 20, 23, 34, 87
 praetor – 32, 78, 111, 273, 309
 – maximus – 76, 78
 – praetor peregrinus – 111
 – propraetor – 186
 praetorianus gárda – 244, 247, 264, 268, 269, 278, 280, 300, 320, 354
 princeps – 241, 244, 254
 principatus – 241
 – principatus Augusti – 241, 254–259, 264
 Probus, Aurelius – 371, 374–375
 Procopius (ellencsászár, felkelő) – 403, 405
 proscriptio – 187, 231
 Proto-Villanova-kultúra – 18, 22
 provinciák – 111, 130, 131, 134, 186, 204, 221, 247, 250, 266, 274, 279, 284–286, 294, 297, 301, 306, 317–319, 330, 338

- Prusias, II. – 126
- Ptolemaiosok – 90, 111, 123, 124, 240, 271
- Ptolemaios II., Euergetés – 156
 - Ptolemaios II., Philadelphos – 93
 - Ptolemaios IV., Philopator – 116, 123
 - Ptolemaios V., Epiphanes – 123
 - Ptolemaios XIII., Dionysos – 218
 - Ptolemaios XIV., – 218
 - Ptolemaios Apion – 156
 - Ptolemaios Aulétész – 209, 218
 - Ptolemaios, Claudius (csillagász II. század) – 346
- Publicola, P. Valerius – 63
- Publius, Q. Philo – 79, 88
- pun háborúk – 107–121, 132–133
- Pupienus – 364
- puteoli megegyezés – 235
- Pyrrhos – 84, 85, 90–94, 99, 106, 107
- quaestor – 79, 134, 186
- Quinctilius Varus, P. – 253, 267
- Quinctius I. Flamininus
- Quintilianus – 348
- Quirinus – 43
- rabszolga felkelések
- szicíliai – 151–156, 170–172
 - Spartacus – 191–195
- Radagaisus – 413
- Regalianus – 319
- Regulus, M. Atilius – 109
- Remedello-kultúra – 16
- Remus – 41, 42
- res privata (császári birtokállomány) – 291, 355
- Ricimer – 419
- Róma – 20, 22, 23, 39–45, 46–47, 68, 85, 90, 93, 95, 122, 184, 266 (kiemelt helyek)
- Aventinus – 42
 - Caelius – 42, 43
 - Campus Martius – 77, 222
 - Capitolium – 44, 45, 51, 78
 - Castor és Pollux temploma – 44
 - Circus Maximus – 278, 326
 - Colosseum – 294, 296, 326
 - Esquilinus – 42, 43, 44, 45
 - Forum – 42, 43, 44, 48, 51, 78
 - Forum Boarium – 42, 44, 45, 48
 - Forum Iulium – 222
 - Iuppiter-Iuno-Minerva temploma – 51
 - Palatinus – 42, 43, 44, 331
 - Pantheon – 326
 - pons Milvius – 386, 387
 - Quirinalis – 42, 43, 45
 - Regia – 44
 - Roma Quadrata – 42
 - Septimontium – 42, 44
 - Vesta-szentély – 44
 - Viminalis – 42, 43
- Romulus – 42, 43, 46–47, 49, 359
- Romulus „Augustulus” – 419
- Roscus Fabatus, L. – 216
- Ruas (=Rof hun) – 417
- Rupilius, P. – 155
- Rutilius Lupus, P. – 179
- sabinok – 20, 23, 43, 63, 66
- sacrosanctus – 245
- salii – 43, 47
- Salvianus – 414
- Salvius (= Tryphón szír rabszolga) – 171–172
- Salvius Iulianus (jogtudós) – 309
- samnisok – 21, 87
- samnis háborúk – 88–90
- San Vitale korszak (Villanova-kultúra) – 19
- Saphrac – 407
- Sapor (= I. Sähpuhr) – 364, 366, 367, 369
- Sāsānida-dinasztia – 362, 380
- Scipio I. Cornelius Scipio
- Scribonia (Octavianus felesége) – 234
- Scribonius Curio, C. (néptribunus Kr. e. 50-ben) – 215
- Scribonius Libo, L. (Pompeius apósa) – 233
- scriniumok – 331, 390
- a bibliothecis – 308
 - a cognitionibus – 308
 - a libellis – 273
 - a rationibus – 273
 - a studiis – 273
 - ab epistulis – 273
- Seianus, L. Aelius – 268
- Seleukidák – 90, 123, 127, 180, 204
- Seleukos, IV. – 126
- Sempronia (Tib. Gracchus húga) – 158
- Semproniusok – 135
- Sempronius Longus, T. – 114

senatus – 50, 79, 80, 134–136, 186, 254–255, 266, 267, 272, 273, 278, 280, 300, 309, 331, 370
 Seneca, L. Annaeus (filozófus) – 273, 276, 277, 278, 345, 348
 Seneca, L. Annaeus (az előző unokaöccse) – 278, 348
 sentinumi ütközet – 89
 Sertorius, Q. – 189, 190, 202, 203, 214
 Serviliusok – 66
 Servilius Caepio, Q. (consul Kr. e. 106-ban) – 170
 – Servilius Glaucia, C. (praetor Kr. e. 100-ban) – 169
 – Servilius Isauricus, P. (consul Kr. e. 48-ban) – 217
 – Servilius Rullus, P. (tribunus Kr. e. 63-ban) – 205, 207
 – Servilius Vatia Isauricus, P. (consul Kr. e. 79-ben) – 201, 217
 Serviusi alkotmány – 52, 53
 Servius Tullius (= Mastarna etruszk király) – 48, 52–53, 64, 77, 98, 99
 servus, servitus – 73, 96, 98, 141–145, 221, 257, 336
 Sextius Lateranus, L. – 75
 Severinus – 419
 Severus, Alexander (császár) – 360, 361, 362, 370
 Severus, Flavius (császár 305-ben) – 385, 386
 Severus, Septimius – 319, 353, 354–359, 368, 370, 394
 Sibylla-könyvek – 31, 246
 Sicilia, Szicília – 16, 17, 21, 36–38, 44, 107–109, 151–156, 170–172
 Silius Italicus – 29, 45
 Silvius (= Agrios) – 36, 41
 Simon Barkoziba – 307
 Siphax – 117
 Sosigenés – 222
 Spartacus – 192–195, 218, 223
 Spendius – 110
 Staius Murcus, L. – 232
 Stentinello-kultúra – 15
 Stilicho – 412, 413, 414
 Suetonius – 347
 Sulla, L. Cornelius – 96, 167, 179, 180, 181, 182, 183, 134, 186–188, 189, 191, 200, 202, 203, 205, 206, 217, 218, 221, 231

Sulpicius, Servius Galba (consul Kr. e. 120-ban) – 161
 – Sulpicius Rufus, P. (tribunus Kr. e. 88-ban) – 181, 182
 Surénas – 212
 Syrakusai – 37, 64, 65, 122
 Tacfarinas – 266
 Tacitus, P. Cornelius (történetíró) – 341, 346–347
 Tacitus (császár 275–276-ban) – 371, 372, 374
 Tages – 28
 Tarchon – 28
 Tarentum – 90–94, 117, 235
 Tarquinii (= Tarquinia) – 28, 34, 45, 48
 Tarquinius Priscus – 44
 – Tarquinius Sextus – 64
 – Tarquinius Superbus – 52, 63
 Terentius Arsa, C. – 74
 terramare-települések – 17
 tetrarchia – 377–378
 Tetricus – 369, 373
 Teuta – 111
 Teutobodus – 168
 teutoburgi csata – 253
 Theoderich, II. – 419
 Theodosius – 389, 406–407, 409, 410, 411, 412
 Theodosius, II. – 416
 Theophanés (mytilénéi történetíró) – 218
 Theophilos – 417
 Thermopylai – 125, 133
 Thrasea Paetus – 278, 293, 296
 Tibatto – 414
 Tiberius – 238, 252, 253, 258, 259, 264–270, 271, 272, 273, 277, 286, 287, 294, 318, 335, 349, 378
 Tiberius Gemellus (Tiberius császár unokája) – 269
 Tigranés – 180, 202, 203, 204, 212
 Timaios (tauróménioni) – 93
 Tiridatés – 277, 304
 Titiniusok – 76
 Titius, P. – 235
 Titus – 290, 295, 378
 Titus Tatius – 43
 Tizenkéttáblás törvény I. lex, leges
 Torbiere (tőzegfalvak) – 17

- Traianus – 300, 301–304, 305, 306, 314, 317, 318, 333, 334, 350, 358
 Trasimenus-tó – 114
 Trebonianus Gallus – 365
 tribunus, tribuni
 – tribunus plebis – 76, 79
 – tribuni militares consulari potestate – 76, 311
 – tribunus aerarii – 200
 – tribunicia potestas – 264, 290
 tribus – 52, 64, 67, 78, 86, 87, 96
 triumvirátus, triumvirek – 207–212, 230–231, 232, 233, 245
 Tryphón, Diodotos (szíriai trónbitorló) – 171
 Tullus Hostilius – 47
 Tusculum – 20, 34, 65, 87, 97

 Ulpianus – 356, 361, 362
 urbanizálás – 293, 302, 318
 urnasíros temetkezés – 19

 Vaballathus – 373
 Valens – 403–404, 405
 Valentinianus, I. – 403–404
 – Valentinianus, II. – 404, 406, 409, 410
 – Valentinianus, III. – 415, 418, 419
 Valerianus – 366, 367, 388
 Valeriusok – 66, 135, 266
 Valerius Flaccus, L. (consul suff. Kr. e. 86-ban) – 182, 183, 186

 vallás – 30–31, 37, 46, 47, 51, 80–81, 245, 271, 320, 349–350, 371, 374, 380
 Vannius – 269
 Varinius, P. – 192
 Varro, C. Terentius (consul Kr. e. 216-ban) – 115
 Varro, M. Terentius (legatus Kr. e. 49-ben) – 217
 Vatinius, P. – 208
 Veii – 29, 44, 46, 65, 67
 Velleius Paterculus – 347
 Ventidius Bassus, P. – 236
 Vercingetorix – 213
 Verres, C. – 193, 194, 200, 201
 Vespasianus – 251, 275, 278, 279, 280, 281, 287, 289–295, 344, 345, 378
 Vibius Pansa, C. – 228, 230
 Victorinus – 369
 Villanova-kultúra – 18, 19, 22, 26, 27, 28
 Vipsania – 258
 Virdumarus – 112
 Viriathus – 130
 Vitellius – 281
 vizigótok – 404–407
 Vologaeses – 277
 Voltumna (v. Veltune) – 29, 30, 32

 Xanthippos – 109

 Zama Regia – 117
 Zenobia – 373